श्रीमद् – वल्लभाचार्य – महाप्रभु – विरचितम्

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्

श्रीमद्रघुनाथकृतनामचन्द्रिका व्याख्योपेतम्

श्रीमद् – वल्लभाचार्य – महाप्रभु – वंशावतंस–
नित्यलीलास्थित–गोस्वामि श्री १००८–
श्रीगोविन्दराय – महानुभाव –स्मृतौ–
तदात्मजैः–गोस्वामि–श्री १००८–
श्रीबालकृष्ण – श्रीकल्याणराय –
श्री – वल्लभलाल – महोदयैः
प्रकाशितम्

वि. सं. २०३६

श्रीवल्लभाब्दाः ५०३

प्रकाशक :

गोस्वामि श्री १००८ श्रीबालकृष्णजी, श्रीकल्याणरायजी
तथा श्रीवल्लभलालजी,
मोटु मन्दिर, भागा तालाव, सूरत, ३१५००३, भारत।

साधारण संस्करण २००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्द : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : **गोस्वामी श्याम मनोहर**

मुद्रक :
वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५, तारदेव आर्थर रोड
बम्बई, ४०० ०३४

गोस्वामिश्री १००८ श्रीगोविन्दरायजी महानुभाव

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

कहा जाता है कि श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थकी रचना श्रीमहाप्रभुने अपने ज्येष्ठात्मज गोस्वामी श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणके लिए की थी। श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणका यह नियम था कि वे समग्र श्रीमद्भागवतका परायण पूर्ण होनेपर ही प्रसाद ग्रहण करते थे। इस कठोर नियमके कारण न केवल दैनंदिन व्यवहारमें ही अपितु भगवत्सेवामें भी कुछ न कुछ असुविधा बनी ही रहती थी। फलतः श्रीमहाप्रभुने भगवान्के नामात्मक स्वरूप श्रीमद्भागवतके गहन समुद्रमें से चिन्तामणि रत्न जैसे एक सहस्र नामोंका समुद्धरण किया और अपने ज्येष्ठात्मजको प्रदान किया।

इन भगवन्नामोंके चिन्तन-पठनसे श्रीमद्भागवतमें वर्णित सभी लीलाओंका चिन्तन-पठन सम्पन्न हो जाता है। श्रीमहाप्रभु आज्ञा करते हैं कि जो भी व्यक्ति श्रद्धापूर्वक चित्तको एकाग्र बना कर–इन नामोंके अर्थोंका अनुसन्धान करते हुए इन भगवन्नामोंका पाठ करेगा उसे भगवान् श्रीगोविन्दके चरणोंकी प्राप्ति होगी ही। श्रीकृष्णमें भक्तिको बढ़ानेके लिए भी इन नामोंका चिन्तन-पठन उपयोगी सिद्ध होता है। इस श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थका पाठ श्रीमद् भागवत के पाठके समान ही समझना चाहिये। "सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्यात् शुकामृतम्।"

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७४ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणका सम्पादन श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीभद्रशंकर जयशंकर शास्त्री ने किया था तथा प्रकाशक थे पेटलादी श्रीरणछोडदास वरजीवनदास श्रोफ। इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

अस्य ग्रन्थस्य पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । एकं शास्त्रिअवलरामभूधरजीतः प्राप्तम् । द्वितीयं श्रीवल्लभलालानाम्, शास्त्रिवसन्तरामतः प्राप्तम् । तृतीयं भद्रशंकरस्य । त्रयमपि टीकामूलयुतम्, प्रायः शुद्धम् । त्रयमपि कचिदत्यन्तं सन्दिग्धम्, यथाशक्ति संशोध्य मुद्रितमस्माभिः । भगवद्धर्मपरायण रणछोडदास वरजीवनदास श्रोफेत्यस्य द्रव्यसाहाय्येनायं ग्रन्थो मुद्रितः । प्रार्थयामहे चान्येपि श्रीमन्तो वैष्णवा एनमनुकुर्युरिति ।

ग्रन्थकृत्परिचयः ।

१ श्रीमद्भागवतपाठे श्रीमद्गोपीनाथेन श्रीमद्विठ्ठलनाथेन वानुभूयमानं क्लेशमसहमानैराचार्यैः श्रीमन्महाप्रभुभिः पुत्रवात्सल्येनेदं नामसहस्रं श्रीमद्भागवतसागरात् हर्यावेशितचित्तेन समुद्धृतम् । अस्य पाठेन शुकामृतं श्रीमद्भागवतं पठितं भवति । श्रीमद्वल्लभाचार्याणां प्रादुर्भावस्तु संवत् १५३५ चैत्रकृष्णे हरिदिने शुभे ।

२ नामसहस्रस्य व्याख्यातारः श्रीमद्रघुनाथचरणास्तु श्रीमद्वल्लभाचार्याणां द्वितीयकुमारश्रीमद्विठ्ठलनाथानां पञ्चमसूनवः कार्तिकशुक्लद्वादश्यां संवत् १६११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेभ्यो विद्यादानं श्रीमद्गोकुलनाथैः कृतमिति परम्परातो ज्ञायते । तद्वंशे रसाब्धिकाव्यकर्तारः श्रीदेवकीनन्दनाः, श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभाः प्रादुर्भूताः । अन्यग्रन्थाः स्तोत्राणि च तेषां नयनगोचरीभवन्तीति । ग्रन्थमुद्रणप्रयोजनमन्ते भाषायां द्रष्टव्यम् ।

मुम्बई,
श्रावणशुक्लएकादशी
संवत् १९७४.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

श्रीगोवर्धनेशो जयति ।

શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના બાબત સૌ વૈષ્ણવોને વિનંતિ છે કે શ્રી-પુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના લખવાની હોય જ નહી. એ ગ્રંથજ એવો છે કે પ્રસ્તાવના લખી શકાય નહી. પણ આ ગ્રંથ છાપવાનું કારણ જાણવું આવશ્યક છે.

જ્યારે હું સંવત્ ૧૯૭૩ માં વૈશાખ માસમાં **શ્રીનાથદ્વાર** અમારા **શ્રીવહુજી-મહારાજ** સાથે ગયો હતો તે વખતે **મોટા અક્ષરનો ષોડશ ગ્રન્થનો** ગૂટકો **શ્રીગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધનલાલજી** ટીકાયતને આપેલો, તે પરથી પોતેશ્રીએ સૂચ-વેલું કે આવા મોટા અક્ષરનો **શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામ**નો ગૂટકો બહાર પડે તો ઘણાને ફાયદો થાય, પાઠ કરવાને સુગમ પડે, અને ઘણા કરશે, તેથી જોકે તેવા મોટા ટાઈપમાં આ છાપવામાં આવ્યો નથી, પણ આમાં **શ્રીરઘુનાથજી**ની **નામ-ચન્દ્રિકા** ટીકા સાથે લેવાનું ભાઈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ જણાવવાથી તે કામ હાથમાં લીધું, અને તેમની મદદથી આ છાપ્યું છે. ઉમેદ છે કે વખત અને સંજોગો અનુકૂલ હશે તો આવતી સાલ હજી પણ **શ્રીટીકાયતની આજ્ઞાનુસાર** મોટા ટાઈપમાં પાઠ કરવાનું આજ પુસ્તક મૂલમાં છાપી બહાર પાડી શકું તો તે **શ્રીટી-કાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની કૃપાજ** સમજવી, અને જે કાંઈ મારાથી બને છે તે હું નથી કરતો પણ મારા ગુરૂ શ્રીગિરિધરલાલબાવા દયા કરી જે કંઈ બુદ્ધિને પ્રેરે છે તેટલુંજ તેમની ઇચ્છાથી થાએ છે એમ માનું છું એજ. આશા છે કે સૌ આવી રીતે સસ્તા પુસ્તકો બહાર પાડશે, તો તે સૌને ઉપયોગના થશેજી.

સંવત ૧૯૭૪ શ્રાવણ શુદ ૧૧
માધવ ભવન
ઠે. મુંબઈ કાંદાવાડી.

લી. સેવક,
દાસાનુદાસ
રણછોડદાસ વરજીવનદાસ પેટલાદી.

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ।

श्रीरघुनाथकृतनामचन्द्रिकाटीकासंवलितम् ।

व्रजस्त्रीविप्रयोगाग्निशमनाय य उत्थितः ।
दिनान्तेऽद्भुतजीमूतस्तच्छायाऽस्तु सदा मयि ॥ १ ॥
आचार्यचरणद्वन्द्वं भक्तिज्ञानाब्जभास्करम् ।
नमस्यामि मनःकर्मवाग्भिरन्तस्तमोपहम् ॥ २ ॥
यत्कृपादृष्टिवृष्टेन दैवदग्धोपि तत्क्षणात् ।
प्ररोहति निजेच्छाभिस्तं वन्दे कमपीश्वरम् ॥ ३ ॥

इह तावत्प्रथमं सकलनिगमकल्पपादपफलरूपश्रीभागवतशास्त्रस्य स्वल्पाक्षरैः सर्वपरिज्ञानार्थं तत्प्रतिपाद्यलीलाविशिष्टश्रीकृष्णसहस्रनामानि विवक्षवो वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन्त्याचार्याः **पुराणपुरुष** इति ।

पुराणपुरुषो विष्णुः पुरुषोत्तम उच्यते ।
नाम्नां सहस्रं वक्ष्यामि तस्य भागवतोद्धृतम् ॥ १ ॥

गीतायामन्यत्रापि पुराणो यः पुरुषः स एव पुरुषोत्तमपदवाच्यः, सोऽत्र श्रीकृष्ण एव, तस्य नाम्नां सहस्रं श्रीभागवतशास्त्रादुद्धृत्य वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिबन्धबाहुल्यात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्नतिरूपं मङ्गलमाचरन्ति **यस्ये**ति ।

यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशा विभवोन्नताः ।
क्षुद्रा अपि भवन्त्याशु श्रीकृष्णं तं नतोस्म्यहम् ॥ २ ॥

क्षुद्रा अपि यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशाः विभवेन ऐश्वर्येण उन्नताः प्रवृद्धाश्च, आशु शीघ्रमेव भवन्ति, तं श्रीकृष्णं नतोऽस्मीति सम्बन्धः ॥ २ ॥

लीलातन्निबन्धननाम्नामानन्त्यमाहुः **अनन्ता** इति ।

अनन्ता एव कृष्णस्य लीला नामप्रवर्तिकाः ।
उक्ता भागवते गूढाः प्रकटा अपि कुत्रचित् ॥ ३ ॥

भागवतशास्त्रे श्रीकृष्णस्य नामप्रवर्तिका लीला यद्यप्यनन्ता नास्त्यन्तो यासां ता उक्ताः, तादृश्योऽपि गूढाः क्वचिदभिप्रायवशात् कुत्रचित् प्रकटा अप्युक्ताः प्रकरणादिवशात् ॥ ३ ॥

लीलानामनन्तत्वात् कासाञ्चिद्गूढत्वात् तत्प्रतिपाद्यनामभिः शुकामृतपरिज्ञानाप्रसक्तौ यावल्लीलानामपाठेन सकलचारितार्थ्यं तावन्त्येव प्रतिजानते **अत** इति ।

अतस्तानि प्रवक्ष्यामि नामानि मुरवैरिणः ।
सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकामृतम् ॥ ४ ॥

उक्तहेतोर्नामभिः सहस्रसंख्याकैः पठितैः शुकामृतं पठितं भवति, तान्येव वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

'संसारसर्पदष्टस्य नष्टचेष्टैकभेषजम् । कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः' । 'मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि' इत्यादिवाक्यैर्नाम्नां मन्त्ररूपत्वात्तस्य च ऋष्यादिकमाहुः **कृष्णे**त्यारभ्य **सिद्धिः शरणसंस्मृति**'रित्यन्तेन ।

कृष्णनामसहस्रस्य ऋषिरग्निर्निरूपितः ।
गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः ॥ ५ ॥
विनियोगः समस्तेषु पुरुषार्थेषु वै मतः ।
बीजं भक्तप्रियः शक्तिः सत्यवागुच्यते हरिः ॥ ६ ॥
भक्तोद्धरणयत्नस्तु मन्त्रोऽत्र परमो मतः ।
अवतारितभक्तांशः कीलकं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
अस्त्रं सर्वसमर्थश्च गोविन्दः कवचं मतम् ।
पुरुषो ध्यानमन्त्रोक्तः सिद्धिः शरणसंस्मृतिः ॥ ८ ॥

ऋष्यादिज्ञानस्य जपादिष्वावश्यकत्वादज्ञाने दोषश्रवणात्, तथाचोक्तं छन्दोगैः 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वे'त्यादिना । अत्राग्निः स्वयमेव, छन्दस्सु गायत्र्याः प्राधान्याच्छ्रीभागवतस्य तद्रूपत्वात् तच्छन्दस्कत्वं 'गायत्री छन्दसामह'मिति । भक्तप्रियो भगवानेव 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इत्यादिवाक्यात्, सत्यवाग्रूपः प्रणवरूपः, भक्तोद्धरणं भक्तक्लेशनिवृत्तिस्तत्र यत्नो यस्य, अवतारितः प्रकटीकृतः भक्तानामंशो येन ध्यानं ध्येयञ्च वस्त्वित्यर्थः, कर्मणि ल्युट् । पुरुषः पुरुषोत्तमः 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'ति नैरन्तर्येण स्मृतिः संस्मृतिः ॥ ५–८ ॥

अथ जप्यमाह । आदौ सर्वशास्त्रार्थरूपं वक्ष्यमाणसर्वनामप्रतिपाद्यवाचकं फलरूपं नामाह **श्रीकृष्ण** इति ।

श्रीकृष्णः सच्चिदानन्दो नित्यलीलाविनोदकृत् ।
सर्वागमविनोदी च लक्ष्मीशः पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

सर्वनामप्रतिपाद्यवाचकं त्विदमेव, परब्रह्मवाचकत्वात् । तदुक्तमुद्योगे 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' । श्रीकृष्णावतारकथोपक्रमे श्रीविष्णुपुराणेप्युक्तं 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रावतीर्णं विष्ण्वाख्यं परं ब्रह्म नराकृती'ति । श्रीभागवतेपि 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति । **श्रीकृष्ण** इत्यारभ्य **श्रीमद्भागवतागम** इत्यन्तेन यानि नामानि उक्तानि तानि गूढलीलोक्त्यैवेति ज्ञायते । अत एव प्रथमस्कन्धे स्फुटं मूलार्थैक्यं नोपलभ्यते । तानि च प्रथमस्कन्धविषयकाण्येव । यद्वा । श्रीकृष्णस्य स्वरूपप्रतिपादकान्येवैतानि नामानि । यद्वा । 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे'त्येतदर्थकं **श्रीकृष्ण** इति नाम ज्ञेयम् । तथैवोपपत्तेः । **सच्चिदानन्द** इति । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते' इत्यनेन सच्छब्दार्थः सर्वोप्यत्र ज्ञेयः । चेतनं चित्स्वप्रकाशं ज्ञानं, आनन्दः स्वरूपं, सच्चिद्भ्यां विशिष्ट आनन्दः सच्चिदानन्दः सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः । अत्र चिच्छब्देन ज्ञानाभिधानात् तेना'र्थेष्वभिज्ञ' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । भगवज्ज्ञानं तु सदानन्दसहितमेवेति तयोरप्युक्तिः । **नित्यलीलाविनोदकृ**दिति । नित्यो यो लीलाविनोदस्तं करोति प्रकटयतीति तथा, नित्यलीलाया वा विनोदकृत्, नित्ये लीलादौ लीलावसरे वेणुना भक्तप्रेरणकृदिति वा, 'स्वरा'डित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **सर्वागमविनोदी** चेति । सर्वे ये आगमास्त एव विनोदो यस्य, 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति वाक्यात् । सर्वेष्वागमेषु यो विनोदस्तत्तद्देवतोपासनार्थं विविधधर्मोपदेशस्तद्वानिति वा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वाक्यात् । 'येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वक'मित्यादिवाक्याच्च तद्वत्त्वं स्वस्यैवेति । यद्वा । सर्वैरागमैर्यो वेः कालस्य नोदः प्रेरणं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिभिः कालयापनं तद्वानित्यर्थः । 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **लक्ष्मीश** इति । लक्ष्म्याः कान्तिरूपाया विभूतिरूपायाश्चेश इत्यर्थः । लक्ष्म्याः सर्वमोहकत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन 'मुह्यन्ति यत्सूरयः' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **पुरुषोत्तम** इति । पुरुषेषु ब्रह्मादिषूत्तमः सर्वोपास्यत्वात् । कर्मधारये तूत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, षष्ठीतत्पुरुषस्य 'न निर्धारण' इति निषेधात् । वस्तुतस्तु भगवति जात्यादिभिर्निर्धारणासम्भवात् सा सम्बन्धषष्ठ्येवेति षष्ठीतत्पुरुष एव । यद्वा । पुरुषादक्षरादुत्तमः, 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति वाक्यात्, पञ्चमी योगविभागात् समासो ज्ञेयः । 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेने'त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

आदिकालः सर्वकालः कालात्मा माययावृतः ।
भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा जगत्कर्ता जगन्मयः ॥ १० ॥

आदिकाल इति । आदिश्चासौ कालश्चेति । यद्वा । पूज्यमानपदार्थेष्वादिः कालो यस्य । तथा च श्रुतिः 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वश' इति, स्मृतिरपि 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षय'इति । अन्यकालस्य जन्यत्वेन कुलकसम्बन्धेप्यादिकालस्य परमेश्वररूपत्वात् तत्सम्बन्धाभावेन 'सदा निरस्तकुहक'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **सर्वकाल** इति । ..र्वः आदिमध्यान्तरूपः स चासौ कालश्चेति, अत एव भगवताप्युक्तं 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव चे'ति । सर्वं कलयतीति, 'कलयति जगदेष कालोऽनन्त' इतिवाक्यात् । यद्वा । सर्वं च तत् कं सुखं च आसमन्ताल्लाति आदत्त इति, 'सच्च त्यच्चाभव'दिति श्रुतेः । सर्वपदेन सत्यरूपस्य विवक्षितत्वात् तादृशकालरूपप्रतिपादकं 'सत्यं परं धीमही' त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **कालात्मे**ति । काल आत्मा स्वरूपं यस्य, 'कालः कलयतामहम्' 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' 'अहमेवाक्षयः कालः' इत्यादिवचनात् । यद्वा । कालो रुद्रः स आत्मा अहङ्काररूपो यस्य । यद्वा । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि'रित्यादिवाक्यात् काले धर्मसत्पीडाकाले आत्मा अवतारो यस्य । 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परम' इत्येतदर्थकं नाम ज्ञेयम् । **माययावृत** इति । मायया अविद्यया श्रिया वा वृतः सेव्यत्वेन स्वीकृत आवृत इति वा, अक्षरपरब्रह्मणोर्मध्येऽन्तरायभूतत्वात् । यद्वा । मायया आवृतः अस्पष्ट इति । 'निर्मत्सराणां सता'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **भक्तोद्धारप्रयत्नात्मे**ति । भक्तानामुद्धरणमुद्धारस्त्रिविधदुःखदूरीकरणम्, तदर्थो यः प्रयत्न उद्यमस्तत्र आत्मा अन्तःकरणं यस्य । अथवा । भक्तोद्धाराय प्रयत्नरूपः, अतः साधनं भगवानेवेति भावः । 'वेद्यं वास्तवमत्र वस्त्वि'त्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । **जगत्कर्ते**ति । जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य कर्ता, तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवानित्यर्थः । यद्वा । घटपटादिष्वपि साक्षात्कर्ता कुलालादिवत्, न तु नैयायिकादिवत् क्षित्यादिमात्रकर्तृत्वेनेति । तथाच श्रुतिस्मृतिनिचयोपि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः । जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम्' । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादि । अत्र सर्वजगत्कर्तृत्वोक्त्या भक्तानां सकलवाञ्छितार्थकरणात् 'शिवद'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **जगन्मय** इति । पूर्वं कारणरूपत्वमुक्तमिदानीं कार्यरूपत्वमपि तस्यैवेति जगन्मयत्वं, अभेदे मयट् । तथा च श्रुतिः 'पुरुष एवेद९ सर्वम्' 'ब्रह्म विश्वमिदं जगत्' 'मत्तः परतरं नान्य'दिति गीतायाम्, ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ये'त्यादिविष्णुपुराणवचनाच्च । अत्र भगवत एव जगद्रूपत्वोक्त्या भक्तानामपेक्षितभगवद्रूपस्फूर्तेः सर्वत्र सुलभत्वात् 'तापत्रयोन्मूलन'मित्येतदर्थकमिदं नाम युक्तं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

नामलीलापरो विष्णुर्व्यासात्मा शुकमोक्षदः ।
व्यापिवैकुण्ठदाता च श्रीमद्भागवतागमः ॥ ११ ॥

नामलीलापर इति । नामप्रवर्तिका लीला नामलीला तत्परस्तन्निष्ठ इत्यर्थः । नामलीले परे उत्कृष्टे यस्येति वा, नामलीले पिपर्ति पूरयति वा, ताभ्यां पूर्ण इति वा नामलीलापरः । नाम्नां तूत्कृष्टत्वं सर्वत्र श्रूयते । तदुक्तं बृहन्नारदीये 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा' । पद्मपुराणेपि 'अनन्यगतयो मर्त्या भोगिनोपि परन्तप । ज्ञानवैराग्यरहिता ब्रह्मचर्यादिवर्जिताः । सर्वधर्मोज्झिता विष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः । सुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेपि धार्मिकाः' । पुराणान्तरेपि 'नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोऽति पातकं पातकी नरः' इत्यादिबहून्येव वचनानि सन्ति, तानि सर्वाणि ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । लीलानामप्युत्कृष्टत्वं श्रूयते । तदुक्तं भगवता 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन' इति । 'चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशन'मिति वाल्मीकिरपि, अस्मिन्नर्थे श्रुतयोपि 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्' 'विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पश'इत्यादि । एवं सर्वोत्तमनामलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः । 'श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परै'रित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्, नामलीलाप्रतिपादकश्रीभागवताभिधानात् । **विष्णु**रिति । विषेर्व्यापकत्ववाचिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुरिति, देशतो वस्तुतश्चापरिच्छेद्य इत्यर्थः । व्यापकत्वे श्रुतिरपि, 'अन्तर्बहिश्च यत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इति । यद्वा । विश प्रवेशन इत्यस्य नुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यथोक्तं विष्णुपुराणे 'यस्मात्सर्वमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशना'दिति । तथैव वाराहेऽपि, 'विशप्रवेशने धातोस्तत्र नुप्रत्ययादनु विष्णुर्यः सर्ववेदेषु परमात्मा सनातन' इति । 'ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणा'दित्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । ज्ञापनशीलस्य सर्वत्रोपलब्धिः कृतिनां सुलभत्वात्सद्यो हृद्यवरोधो युक्त इति । **व्यासात्मे**ति । व्यासः पराशरपुत्रः कृष्णद्वैपायनः, स आत्मा अवतारो यस्य, तस्यात्मेति वा । अष्टाविंशतिव्यासमध्ये अस्यैव मुख्यत्वात् । तथा चोक्तम् 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' व्यासस्य वेदरूपवृक्षविस्तारस्यात्मा । तत्सारभूतफलमिति यावत् । तेन 'निगमकल्पतरोर्गलितं फल'मित्येतदर्थकमिदं पर्यवसितं नाम ज्ञेयम् । **शुकमोक्षद** इति । शुकाय मोक्षं मायाबन्धाभावं ददातीति । तच्च ब्रह्मवैवर्तादिषु स्फुटं श्रूयते । शुकस्तु मातृकुक्षेर्निर्गमं मन्यमानः पश्चाद्व्यासाग्रहात् साक्षाद्भगवन्तं मायाबन्धाभावं प्रार्थ्य निर्गत' इति । अत्र शुकस्य मोक्षो मायास्पर्शाभाव एव । 'शुकमुखादमृतद्रवसंयुत'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **व्यापिवैकुण्ठदाता चे**ति । व्यापी व्यापको ब्रह्मात्मको ज्ञानघनः । स चासौ वैकुण्ठश्चेति, तस्य

दाता भक्तेभ्य इति । पुरुषोत्तमाधिष्ठितलोकस्य ज्ञानात्मकत्वमथर्वशिरउपनिषदि श्रूयते, 'वैकुण्ठभवनयोगं गमिष्यति तदिदं परं पुण्डरीकं विज्ञानघन'मिति, भगवानपि 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम'ेति । तादृशस्यैकान्तभक्तेभ्य एव दातेति भावः । चकारः सर्वत्रान्ते श्रूयमाणः **श्रीकृष्ण** इति इदं नाम समुच्चिनोति, यतस्तन्नामप्रपञ्चरूपत्वमेवान्यन्नाम्नामिति । 'पिबत भागवतं रस'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्र वैकुण्ठस्थितानन्दरसतुल्यत्वेन युक्तमेतदर्थकत्वमिति भावः । **श्रीमद्भागवतागम** इति । भगवल्लीलाप्रतिपादकत्वेन 'धर्मः प्रोज्झितकैतव' इत्यादिना सर्वशास्त्रापेक्षयोत्कृष्टत्वेन च, श्रीमत् शोभायुक्तं यद्भागवतं तदागमः शास्त्रं यस्य । यद्वा । श्रीमद्भागवतमासमन्ताद्गमयति नारदोपदेशद्वारा व्यासान्तःकरणे प्रकटितत्वात् । यद्वा । श्रीमद्भागवतस्य आगमः प्रादुर्भावो यस्मात्, तद्रूप इनि वा । यद्वा । मदनं मदश्रिया मत् श्रीमत्, स एवोपादेयत्वेन भागो विद्यते यस्य, तादृशपुरुषेण आगमः न ज्ञायत इत्यर्थः । 'आलयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुका'इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्रैकोनविंशतिनाम्नां **जन्माद्यस्ये**त्यारभ्य श्लोकद्वयार्थान्तर्गतत्वं यथासम्भवमूहनीयम् ॥ ११ ॥

इत ऊर्ध्वं निगमकल्पतरोरित्येतत्प्रतिपाद्यनामाह **शुकवागमृताब्धीन्दु**रिति ।

शुकवागमृताब्धीन्दुः शौनकाद्यखिलेष्टदः ।
भक्तिप्रवर्तकस्त्राता व्यासचिन्ताविनाशकः ॥ १२ ॥

वागेवामृतं वागमृतं, शुकस्य वागमृतं शुकवागमृतं, तद्रूपो योऽब्धिः अब्धिसदृशं श्रीभागवतशास्त्रं गाम्भीर्यादिगुणैः तदिन्दुस्तत्सारभूत इत्यर्थः । यद्यपि समुद्रे इन्द्वतिरिक्तान्यपि रत्नानि सन्त्येव, तथापि बहुगुणाकरत्वात्, आह्लादकत्वाच्च तदुक्तिः । **शौनकाद्यखिलेष्टद** इति । नैमिषे श्रीभागवतश्रवणार्थं सूतागमनं शौनकप्रश्नादिकं केवलं भगवत्कृतमिति शौनकादीनामखिलस्यानल्पस्येष्टस्य भक्तियोगस्य सम्पन्नत्वात् तत्प्रद इत्यर्थः । **भक्तिप्रवर्तक** इति । शौनकादीनां सर्वपुराणेतिहासादिकश्रवणतः कर्मज्ञानादिसिद्धावपि महदनुग्रहैकलभ्यस्य भक्तियोगस्यासिद्धत्वात् एतच्छास्त्रश्रवणेन भक्तियोगस्यापि तेषु प्रवर्तकत्वात् तत्केवलं भगवत्कृतमिति भक्तिप्रवर्तकत्वम्, भक्तेः प्रवर्तको भक्तिप्रवर्तक इति । **त्राते**ति । यतो भक्तिप्रवर्तकत्वमतस्त्रातृत्वं सर्वदुःखादिति युक्तमेव । यतो भक्तिमतः सर्वाशुभनिवृत्तेः । तथाचोक्तम्, 'न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम' इति । 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते' । सर्वाभीष्टदत्वमपि भक्तेः श्रूयते । तदुक्तं बृहन्नारदीये । 'यस्य देवे परा भक्तिर्विभौ नारायणाह्वये । तस्य स्यात् सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता । धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः । हरिभक्तिपराणां वै सम्पद्यन्ते न संशयः । यथा जलौकसां नित्यं जीवनं सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरिष्यते । यथा भूमिं समाश्रित्य

सर्वे जीवन्ति जन्तवः । तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत्' इत्येवमादीनि तत्रैवान्यत्रापि बहून्येव वचनानि सन्ति, तथापि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते सर्वाणि । **व्यासचिन्ताविनाशक** इति । तदुक्तं प्रथमस्कन्धे, 'तथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः । असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तमः' इत्यादिना या व्यासचिन्ता निरूपिता नारदद्वारा, 'न यद्वचश्चित्रपद'मित्यादिना 'समाधिने'त्यन्तां तां विशेषेण नाशयतीति ॥ १२ ॥

सर्वसिद्धान्तवागात्मा नारदाद्यखिलेष्टदः ।
अन्तरात्मा ध्यानगम्यो भक्तिरत्नप्रदायकः ॥ १३ ॥

सर्वसिद्धान्तवागात्मेति । सर्वासां वाचां मध्ये सिद्धान्तरूपा या वाक् समाधिभाषा तद्रूप इत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तायामेव वाचि आत्मा निजं रूपं यस्येति वा, सर्वे ये सिद्धाः कपिलादयस्तेषामन्तर्वाग्रूप इति वा । यतोऽस्मादधिको वक्तव्यपदार्थो नास्तीति । **नारदाद्यखिलेष्टद** इति । पूर्वजन्मनि दास्याः पुत्रत्वादतिनीचोऽपि, भगवद्भक्तिसम्बन्धात् पश्चाज्जन्मनि व्यासस्याप्युपदेष्टा जात इति, नारदस्य तदादीनां पर्वतर्षिप्रभृतीनां तत्सम्बन्धादेवाखिलेष्टदत्वमिति, अखिलान् सर्वान् इष्टानभिमतानर्थान् ददातीति च तथा ॥ **अन्तरात्मे**ति । अन्तरन्तःकरणं तद्रूप इत्यर्थः । समाधावन्तःकरणस्य प्राधान्यात् तद्रूपत्वमुक्तम् । विभूतिषु तद्रूपस्योक्तत्वात् । 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतने'ति । एवमुक्तेऽपि यदुत्कृष्टं तद्भगवदीयमेवेति ज्ञेयम् । तदपि भगवतैवोक्तम् । 'यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भव'मिति । **ध्यानगम्य** इति । ध्यानेन समाध्यावेशितचित्तेन गम्यो ज्ञेय इति यावत् । 'आसीनोप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् । भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले । अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां'मिति । **भक्तिरत्नप्रदायक** इति । अत्र भक्तिस्तत्साधनं श्रीभागवततत्संहितारूपमपि रत्नमुच्यते । तस्य प्रकर्षेण दायकः दातेत्यर्थः । भक्तिपदवाच्ये भक्तितत्साधने ज्ञेये ॥ १३ ॥

मुक्तोपसृप्यः पूर्णात्मा मुक्तानां रतिवर्धनः ।
भक्तकार्यैकनिरतो द्रौण्यस्त्रविनिवारकः ॥ १४ ॥

मुक्तोपसृप्य इति । मुक्ताः भक्ता उप समीपे सृप्याः गन्तुं योग्या यस्येति । मुक्तानां स्वयमुपसृप्य इति वा, यतो मुक्तानामपि परमगतिरूपत्वात् भजनार्थमेषामुपसृप्यो भवत्येवेति । **पूर्णात्मे**ति । पूर्णश्चासावात्मा चेति । यद्वा । पूर्णानां भक्तिरसैकपूर्णानामात्मेति वा, सर्वगुणैः पूर्णः आत्मा यस्येति वा । पूर्णत्वं व्यापकत्वम् । तदुक्तं 'मया ततमिदं विश्वं जगदव्यक्तमूर्तिने'ति । श्रुतिरपि 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व'मिति । यद्वा । पूर्णात्मा मुक्तात्मा शुकरूप एवेति यावत् । अत एवोक्तम् । 'सर्वैर्निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनि'रिति । **मुक्तानां रतिवर्धन** इति । सर्वतो मुक्तानामपि भक्तानां स्वस्मिन् रतिं स्नेहम्, अलौकिकीं भक्तिं वर्धयति प्रकटयतीति तथा । अत एवोक्तं, 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरु-

क्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरि'रिति । [३३]**भक्तकार्यैकनिरत** इति । भक्तानां कार्यरूप एवैकस्मिन्नर्थे नितरां रत उद्युक्तः । यद्वा । भक्तानां यत्कार्यैकं भजनमेव तेनैव नितरां रमते रतिं मन्यत इति यावत् । अत एवोक्तं 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति हरिरन्यद्विडम्बन' मिति, 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इत्यादिभिश्च । भक्तकार्यैकनिरतत्वं कुरुपाण्डवयुद्धे स्फुटमेव । [३४]**द्रौणेयस्त्रविनिवारक** इति । द्रौणेरश्वत्थाम्नोऽस्त्रस्य ब्रह्मशिरोनामकस्य विशेषेण निवारकः शमक इति यावत् । तदानीमर्जुनस्य सन्देहेन अर्थनिश्चयाभावात् व्याकुलचित्तस्यास्त्रज्ञापनं तन्निवारणोपायं च कृतवान् । तदुक्तं 'कृष्ण कृष्ण महाबाहो'इत्यादिना ॥ १४ ॥

भक्तस्मयप्रणेता च भक्तवाक्परिपालकः ।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा भक्तानां च परीक्षकः ॥ १५ ॥

[३५]**भक्तस्मयप्रणेता** चेति । भक्तानां पाण्डवानां स्मयस्य विस्मयस्य प्रकर्षेण नेता प्रापकः । यतो भगवन्मुखाद्ब्राह्मणवधश्रवणं विस्मयहेतुर्भवत्येव । तदेवोक्तं 'नैनं पार्थार्हसि त्रातु'मित्यादिना । यद्वा । भक्तानां भीमार्जुनादीनां स्मयस्य गर्वस्य प्रणयनकर्ता तद्दूरीकर्तेति वा । अश्वत्थामापमाननं स्वकर्तृकमेवेति तेषां मनस्यागतत्वात् गर्वः सम्भावित एव । [३६]**भक्तवाक्परिपालक** इति । भक्तायाः द्रौपद्याः वाचां परितः सर्वतः पालको रक्षकः तथैव करणात् । यतः स्वोक्तवधमनादृत्य कृष्णावचनमङ्गीकृतवान् । तदुक्तं 'निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुत'-मित्यादिना । अत एवाग्रिमनामानि । [३७]**ब्रह्मण्यदेव** इति । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यः, स चासौ देवश्चेति । यद्वा । ब्रह्मण्येषु दीव्यति स्वच्छन्दं क्रीडति, ब्रह्मण्यान् प्राप्नोति वा, ब्रह्मण्यै दीव्यत इति वा, तान्स्तौतीति वा, तत्वेन स्तूयत इति वा । अत एव स्तुतौ 'नमो ब्रह्मण्यदेवायेति' । [३८]**धर्मात्मे**ति । धर्म आत्मा स्वरूपं यस्य; धर्मस्य युधिष्ठिरस्यात्मेति वा, धर्मार्थमात्मा अवतारो यस्येति वा, धर्मरक्षकत्वात् । तदुक्तं भगवतैव 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युग' इति । धर्मे आत्मा चित्तं यस्येति वा । [३९]**भक्तानां च परीक्षक** इति । भक्तानां पाण्डवानां द्रौपद्या अपि परीक्षकः परीक्षाकर्ता, यतः पूर्वं ब्रह्मवधानुज्ञानं तत्परीक्षार्थमेव । अन्यथा अग्रे भगवानेव कथं वदेत् 'न हन्तव्य' इति ॥१५॥

आसन्नहितकर्ता च मायाहितकरः प्रभुः ।
उत्तराप्राणदाता च ब्रह्मास्त्रविनिवारकः ॥ १६ ॥

[४०]**आसन्नहितकर्ता** चेति । आसन्नं शीघ्रमेव हितस्य कर्ता ब्रह्मवधान्निवर्तकत्वात् । यद्वा । आसन्नेषु अन्तरङ्गेषु हितकर्तेति वा । [४१]**मायाहितकर** इति । मायया लोकरीत्या धृतराष्ट्रादीनां हितं शोकापमार्जनरूपं करोतीति वा । यद्वा । प्रज्ञाचक्षुषोऽपि धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्नेहमायया तस्यैवाहितकरः, सर्वक्षयकारकत्वात् । यद्वा । माया शक्तिः, तस्यां स्थापिता अभयकरः स्वीयत्वात् । यद्वा मा श्रीः तत्सम्बन्धी योऽयः शुभावहो विधिः 'अयः शुभावहो

विधि'रिति कोशात्, तत्रासमन्ताद्धितकरः । तत्रैव पाणिग्रहणार्थमाहितकरो वा, ब्रह्मादिषु सत्स्वपि स्वयमेवोढत्वात् । [४२]**प्रभु**रिति । प्रकृष्टो भवति ब्रह्मादिभ्यः, प्रभवति सर्वकरणसमर्थत्वाद्वा प्रभुः । युधिष्ठिरप्रतिपक्षक्षयपूर्वकं राज्यं दत्तवानश्वमेधैश्च याजितवान् । अत एवोक्तं 'साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् । घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः । याजयित्वाश्वमेधैस्त'मित्यादिना । [४३]**उत्तराप्राणदाता** चेति । उत्तरायाः वैराट्याः गर्भरक्षणेन प्राणान् दत्तवानिति तथा । यद्वा । अप्राणस्य गर्भस्य दाता, ब्रह्मास्त्रदग्धस्यापि पुनर्जीवितकरणात् । [४४]**ब्रह्मास्त्रविनिवारक** इति । ब्रह्मास्त्रस्य विशेषतो निवारको निवृत्तिकर्तेत्यर्थः । यतस्तस्यास्त्रस्यामोघत्वात्पुनरुद्भवो भवेदपीति विशेषतो निवारणम् । तदुक्तं 'यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिर अमोघं चाप्रतिक्रियम् । वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वहे'ति ॥ १६ ॥

सर्वतः पाण्डवपतिः परीक्षिच्छुद्धिकारणम् ।
गूढात्मा सर्ववेदेषु भक्तैकहृदयङ्गमः ॥ १७ ॥

[४५]**सर्वतः पाण्डवपति**रिति । सर्वस्मात् अनिष्टात् पाण्डवानां पतिः पालको रक्षक इति यावत् । यद्वा । सर्वतोप्यन्यस्मात्पाण्डवानामेव पतिः स्वामी, यतस्तेषामैहिकं पारलौकिकं च द्वयमपि भगवदेकनिबन्धनमिति । [४६]**परीक्षिच्छुद्धिकारण**मिति । परीक्षितः राज्ञः शुद्धेः पावित्र्यस्य कारणं हेतुरित्यर्थः । भगवता साक्षाद्रक्षितत्वात्, गर्भदोषदूरीकरणाच्छुद्धिहेतुत्वम् । यद्वा । अग्रे श्रीभागवतश्रवणात् भाविनीं शुद्धिं प्रति कारणत्वं रक्षाकरणेन, तदर्थमेव रक्षापि । अत एवाचार्यैरप्युक्तं 'वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरात'मित्यत्र विष्णुरातपदव्याख्याने विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिध्यतीति किं रक्षणेनेति । [४७]**गूढात्मा सर्ववेदे**ष्विति । गूढः गुप्त आत्मा स्वरूपं सर्वेष्वपि वेदेषु यस्य स तथा । अत्रासमस्तपदद्वयस्याप्येकपदत्वं संज्ञायामविरुद्धमेव सर्वत्रापीति ज्ञेयम् । महाभारतीयसहस्रनामस्वपि तथैवाम्नातत्वात् । तद्यथा 'मुक्तानां परमा गतिः' 'श्रीमतां वर' इत्यादि तद्वदत्रापीत्यर्थः । यद्यपि 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिभिर्भगवानेव सर्वत्र वेदेषु पुराणेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन श्रूयते । तथाचोक्तं 'वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इत्यादिभिः, तथापि विशिष्यवेदादिष्वपि स्वरूपयाथार्थ्यं नास्तीति तथोक्तम् । अत एव श्रूयतेपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'न तं विदाथ य इमा जजाने'ति । वेदस्यापि यथार्थस्वरूपापरिज्ञानं स एवाह । तथाहि । 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके' इति । अर्थस्तु हे शिपिविष्ट ! विष्णो ! तत् लोकवेदप्रसिद्धं ते तव नाम अहं प्रशंसामि । कीदृशोसि त्वं ? अर्यः मम स्वामी, पुनः कीदृशोसि ? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः तादृशं त्वामहं गृणामि स्तौमि, कीदृशं तवसं प्रवृद्धं सर्वतः, अहं कीदृशः ? अतव्यान् अतवीयान् क्षुद्रः, पुनः कथंभूतं ? अस्य रजसः प्रपञ्चस्य रञ्जनात्मकस्य पराके परस्तात् क्षयन्तं निवसन्तम् ।

मन्त्रान्तरमपि 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ती'त्यादि । भगवानप्याह 'मां तु वेद न कश्चने'ति गूढो गुप्तः आत्मा अभिप्रायो यस्येति वा । सर्वथा ज्ञानाप्राप्तौ भक्तेषु विशेषमाह **भक्तैकहृदयङ्गम** इति । भक्तानामेव यदेकं हृदयं तत्रैव गच्छति, तत्र स्थितिशील इत्यर्थः । यद्वा । भक्त एव एको हृदयङ्गमो यस्येति वा, भक्तैः सहैकहृदयं यथा स्यात्तथा गमो ज्ञानं यस्येति वा ॥ १७ ॥

कुन्तीस्तुत्यः प्रसन्नात्मा परमाद्भुतकार्यकृत् ।
भीष्ममुक्तिप्रदः स्वामी भक्तमोहनिवारकः ॥ १८ ॥

कुन्तीस्तुत्य इति । कुन्त्या स्तुत्यः स्तोतुं योग्यः भक्तैकहृदयङ्गमत्वादेव स्त्रियापि कुन्त्या स्तुत्यो भवत्येव स्वरूपज्ञानस्य जातत्वात् । स्तुतेश्च स्वरूपज्ञानस्य साध्यत्वादिति । **प्रसन्नात्मेति** । प्रसन्नः प्रसादयुक्तः आत्मा चित्तं यस्येति, रजस्तमोभ्यामकलुषितः स्वच्छः आत्मा अन्तःकरणं यस्येति वा, अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा । **परमाद्भुतकार्यकृदिति** । परममुत्कृष्टं अद्भुतमाश्चर्ययुक्तकार्यं तस्य कर्तेत्यर्थः । आश्चर्यत्वं तु कार्यस्य तादृशमन्यैः कर्तुमशक्यत्वात् । तत्र भीष्ममुखाद्व्यासादिमहर्षीनपि सर्वधर्मान् श्रावितत्वात्, आश्चर्यकरणं यतस्त एव सर्वधर्मोपदेष्टारः कर्तारश्चेति । परमत्वं तु भ्रमराहित्यपूर्वककथनात्, भगवत्सन्निधानाद्वा । **भीष्ममुक्तिप्रद** इति । सर्वदुःखात् मोक्षं भीष्माय प्रददातीत्यर्थः । **स्वामीति** । स्वं भक्तरूपमेव विद्यते यस्येति, अत एवोक्तं 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यह'मिति । **भक्तमोहनिवारक** इति । भक्तस्य युधिष्ठिरस्य यो मोहः धर्माज्ञानजनितो बन्धुवधात् शोकस्तस्य निवारकः । भीष्मद्वारा धर्मोपदेशतः शोकदूरीकरणात् ॥ १८ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्यः समः सुखहितप्रदः ।
कृतकृत्यः सर्वसाक्षी भक्तस्त्रीरतिवर्धनः ॥ १९ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्य इति । बाल्यादिषु सर्वावस्थासु सम्यक् कापट्यादिराहित्येन सेव्यः भजनीय इत्यर्थः । अवस्था च बाल्याद्युपलक्षितः कालविशेष एव । **सम** इति । सर्वेष्वपि कालेषु सर्वविकाररहितत्वात् समः । मया श्रिया सह वर्तत इति वा । **सुखहितप्रद** इति । सुखं च हितं च भक्तेभ्यः प्रकर्षेण ददातीति । सुखाय यद्धितं तत्प्रददातीति वा । **कृतकृत्य** इति । कृतं सम्पादितं भूभारहरणादिरूपं कृत्यं कार्यं येन । यद्वा । कृतं सर्वदा सिद्धमेव कार्यं यस्य, पूर्णकामत्वात् । तदुक्तं भगवता 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव हि कर्मणि' । **सर्वसाक्षीति** । सर्वं साक्षात्स्वरूपज्ञानेनैव पश्यतीति, स्वरूपेण पश्यतीति वा, 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया'मि'तीन्प्रत्ययः । **भक्तस्त्रीरतिवर्धन** इति । भक्तानां युधिष्ठिरादीनां, स्त्रीणां कुन्त्यादीनां, रतिं भक्त्युद्रेकं वर्धयतीति वर्धनः । भक्ताश्च ताः स्त्रियश्च भक्तानां स्त्रिय इति वा, तदुक्तं 'न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वन' इत्यादिना ॥ १९ ॥

सर्वसौभाग्यनिलयः परमाश्चर्यरूपधृक् ।
अनन्यपुरुषस्वामी द्वारकाभाग्यभाजनम् ॥ २० ॥

सर्वसौभाग्यनिलय इति । सर्वं च तत् सौभाग्यं च, सर्वस्मादुत्तमसौभाग्यं वा तस्य निलयः सहजस्थानभूत इत्यर्थः । तच्च मूले स्फुटमेव द्वारवतीं प्रतिगच्छतो भगवतः । **परमाश्चर्यरूपधृगिति** । परममाश्चर्यरूपं यद्रूपं अभूतोपमं तद्धारयतीति तथा, तदुक्तं 'सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृत' इत्यादिना । **अनन्यपुरुषस्वामीति** । नास्त्यन्यः प्रभवितुमन्यदपि किञ्चित्कर्तुं वा येषां पुरुषाणां द्वारकौकसां ते अनन्यपुरुषास्तेषां स्वामी प्रभुरित्यर्थः । पुरुषेत्युपलक्षणं, प्राणिमात्रस्य स्वामीति ज्ञेयम् । **द्वारकाभाग्यभाजन**मिति । द्वारकाया यद्भाग्यं सर्वसम्पत्तिस्तस्य भाजनं कारणं तद्भजत इति वा, तस्य स्थानमिति वा, स्वभोगार्थमेव तन्निर्माणात् ॥ २० ॥

बीजसंस्कारकर्ता च परीक्षिज्ज्ञानपोषकः ।
सर्वत्रपूर्णगुणकः सर्वभूषणभूषितः ॥ २१ ॥

बीजसंस्कारकर्ता चेति । बीजस्य परीक्षिद्देहस्य संस्कारः कर्मोपार्जितपूर्वदेहनिवृत्त्या भगवद्भजनयोग्यदेहसम्पत्तिस्तस्य कर्तेत्यर्थः । **परीक्षिज्ज्ञानपोषक** इति । मातृकुक्षिस्थस्य यज्ज्ञानमासीत्तस्य तदेव पुष्णातीति तथा, यथान्यस्य कुक्षिनिर्गतस्य गर्भदशापन्नं ज्ञानं तिरोभवति तथा तस्य नेति भावः । **सर्वत्रपूर्णगुणक** इति । सर्वत्रान्तर्बहिरपि पूर्णा अक्षया गुणा ऐश्वर्यादयो यस्य स तथा, स्वार्थे कः । अत एवोक्तं 'मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दने'त्यादिना । **सर्वभूषणभूषित** इति । सर्वाणि च तानि भूषणानि च मुकुटकुण्डलादीनि तैर्भूषितो मण्डित इत्यर्थः । तदुक्तं 'अङ्गुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिन'मित्यादिना ॥ २१ ॥

सर्वलक्षणदाता च धृतराष्ट्रविमुक्तिदः ।
सन्मार्गरक्षको नित्यं विदुरप्रीतिपूरकः ॥ २२ ॥

सर्वलक्षणदाता चेति । सर्वेषामीक्ष्वाकुप्रभृतीनां प्रत्येकं प्रसिद्धानि यानि लक्षणानि प्रजापालनब्रह्मण्यत्वादीनि तेषां समुदितानामेकत्र परीक्षिति दातेत्यर्थः । **धृतराष्ट्रविमुक्तिद** इति । विदुरवचनैर्विशेषतो वैराग्योत्पादनद्वारा व्यासोपदेशतो वा धृतराष्ट्राय मुक्तिं ददाति दत्तवानित्यर्थः । **सन्मार्गरक्षको नित्यमिति** । अयमेव सतां मार्गो रीतिः, यद्गृहत्यागपूर्वकं भगवत्प्राप्तिसाधनं कार्यं तादृशस्य कार्यस्य रक्षकः पालकः । अत एव धृतराष्ट्रस्य गृहान्निर्यापणमिति, नित्यं नैमित्तिकक्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् । ऐकपद्यं च यथा न विरुद्धं तथा प्रागेवोक्तम् । **विदुरप्रीतिपूरक** इति । विदुरस्य प्रीतिर्भक्तिस्तस्याः पूर्तिकर्तेत्यर्थः । विदुरस्य प्रीतिपूरेण कं सुखं यस्येति वा ॥ २२ ॥

लीलाव्यामोहकर्ता च कालधर्मप्रवर्तकः ।

पाण्डवानां मोक्षदाता परीक्षिद्भाग्यवर्धनः ॥ २३ ॥

लीलाव्यामोहकर्ता[७३] **चेति** । लीलात्रासुरमोहनाय मानुषानुकरणं, तयैव विशेषतः आसमन्तान्मोहक इत्यर्थः । यद्वा । लीला चेष्टा, तद्रूपो यो विः कालः 'योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो'इत्युक्तत्वात् तेनैवासमन्तान्मोहकर्तेति । **कालधर्मप्रवर्तक**[७४] इति । कालस्य रौद्रस्य धर्मास्त्रिविधोत्पातास्तेषां प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । उक्तं च 'व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा पाण्डुसुतो नृप, ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वह । कालस्य च गतिं रौद्रा'मित्यादिना । **पाण्डवानां मोक्षदाते**[७५]ति । अर्जुनागमनानन्तरं यथा तेषां मोक्षस्तत्सर्वं मूले स्फुटमेव । **परीक्षिद्भाग्यवर्धन**[७६] इति । परीक्षिज्जन्मकाले ब्राह्मणैर्यान्युक्तानि राज्योपयोगीनि तानि सर्वाण्यपि राज्यसमये वर्धयतीति । तदुक्तं 'ततः परीक्षिद्विजवर्यशिक्षये'त्यादिना । परित ईक्षते सर्वं जानातीति परीक्षित्, ईक्षेरौणादिक इत्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

कलिनिग्रहकर्ता च धर्मादीनां च पोषकः ।

सत्सङ्गज्ञानहेतुश्च श्रीभागवतकारणम् ॥ २४ ॥

कलिनिग्रहकर्ता[७७] **चेति** । कलेर्निग्रहः स्ववशे स्थापनं तस्य कर्तेत्यर्थः । उक्तं च 'निजग्राहौजसा वीरः कलि'मित्यादिना । **धर्मादीनां च पोषक**[७८] इति । धर्मस्य वृषरूपस्य चतुष्पादत्वसम्पादनेन पोषकः पुष्टिकर्तेत्यर्थः । आदिपदेन ब्राह्मणपृथ्वीदीनानाथानां च पोषक इत्यर्थः । तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । **सत्सङ्गज्ञानहेतुश्चे**[७९]ति । सतां भक्तानां दर्शनस्पर्शालापादिभिर्यः सङ्गः, तस्माद्यज्ज्ञानं तत्र हेतुः कारणं तादृशसामग्रीसम्पादकत्वात् । सत्सङ्गो ज्ञानहेतुर्यस्येति वा, उक्तं च 'तुलयाम लवेनापी'त्यादिना । **श्रीभागवतकारण**[८०]मिति । श्रियोपेतं भागवतं श्रीभागवतं, तस्य कारणं तत्प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः, ब्राह्मणशापव्याजेन श्रीभागवतप्रवर्तकत्वादिति ॥ २४ ॥

प्राकृतादृष्टमार्गश्च,

प्राकृतादृष्टमार्गश्चे[८१]ति । अदृष्टं कर्म तदधीनो मार्गो जायस्व म्रियस्वेत्येवंरूपः स प्राकृतो यस्मादिति । यद्वा । प्रकृतिकार्यं प्राकृतं देहादि, अदृष्टं प्रारब्धं, ते उभे अपि मार्जयति दूरीकरोतीति वा ।

इति प्रथमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वितीयस्कन्धनामानि प्रारभ्यते ॥

श्रोतव्यः सकलागमैः ।

कीर्तितव्यः शुद्धभावैः स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैः ॥ २५ ॥

श्रोतव्यः सकलागमै[८२]रिति । सकलैः सर्वैरप्यागमैः सिद्धान्तैः सकलागमवर्तिभिर्वा श्रोतव्यः श्रोतव्यत्वेनाभिमतः । स च श्रीकृष्ण एव, अत एवोक्तं भगवता 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'इति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुतिरपि । प्रथमस्कन्धान्ते 'यच्छ्रोतव्यमथो जाप्य'मिति राज्ञा पृष्टः शुको यत्सिद्धान्तितवान् 'तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयमि'ति । तदर्थकानि त्रीण्येतानि नामानि ज्ञेयानि । **कीर्तितव्यः शुद्धभावै**[८३]रिति । शुद्धः कामक्रोधादिरहितो भावः अन्तःकरणवृत्तिर्येषां ते तादृशाः, तैः कीर्तितव्यः कीर्तनयोग्यः । अत एवोक्तं भगवता 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रता' इति । **स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमै**[८४]रिति । आत्मानं भगवन्तं विदन्तीत्यात्मविदः, अतिशायितास्ते आत्मवित्तमाः, तैः स्मर्तव्यः स्मरणयोग्यः, अतिशयस्तु तेषु महदनुग्रह एव ॥ २५ ॥

अनेकमार्गकर्ता च नानाविधगतिप्रदः ।

पुरुषः सकलाधारः सत्त्वैकनिलयात्मभूः ॥ २६ ॥

अनेकमार्गकर्ता[८५] **चेति** । अनेकेषां मार्गाणां कर्ता प्रवर्तक इत्यर्थः । ते च मार्गा योगादयः । यद्वा । अनेकस्य स्वस्य यो मार्गः 'एको नैकः सवः कः कि'मिति नामपाठात् । **नानाविधगतिप्रद**[८६] इति । नानाविधाः प्रकारा येषु साधनेषु तैर्गतिर्ज्ञानं स्वर्गादिकं प्रकर्षेण ददातीति तथा । नानाविधा गतिर्वा साधननानात्वं प्रत्येकं कीर्तनस्मरणादिना ज्ञेयम् । **पुरुष**[८७] इति । परं ब्रह्म पुरं शरीरं वा तस्मिन् शेते इति पुरुषः, तदुक्तं महाभारते 'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् । व्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात्पुरुष उच्यते' इति । यद्वा । अस्तेर्व्यस्ताक्षरयोगादासीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पाद्य पुरुष इति, 'पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्व'मिति श्रुतेः । पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सर्वेषु सीदतीति वा, पुरूणि सनोति ददातीति वा, पुरूणि भवनान्यनन्तकालस्य तं तं करोतीति वा, पूर्णत्वाद्वा, पुराणत्वाद्वा, सदनाद्वा पुरुषः । 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मत' इति वचनात् । प्रकृते तु वैराज उच्यते 'वैराजो वै पुरुष' इति श्रुतेः । **सकलाधार**[८८] इति । सकलस्य ब्रह्माण्डदेहस्याधारः आश्रयोऽवष्टम्भको वा, सर्वाश्रयत्वं भगवतैवोक्तं 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दित्यादिना । श्रुतिश्च 'व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखै'रित्यादिना । **सत्त्वैकनिल**[८९]**-**

यात्मभूरिति । सत्त्वस्यैवैकस्य निलय आश्रयभूत आत्मा चित्तं यस्य, तत्र भवति आविर्भवतीति तथा, तादृशैर्भाव्यत इति वा, तादृशान्भावयतीति वा, सत्त्वैकनिलयेन स्वरूपेण भवतीति वा ॥ २६ ॥

सर्वध्येयो योगगम्यो भक्त्या ग्राह्यः सुरप्रियः ।
जन्मादिसार्थककृतिर्लीलाकर्ता पतिः सताम् ॥ २७ ॥

सर्वध्येय इति। सर्वैर्भक्तैर्ध्येयो ध्यातुं योग्यः, सर्वत्र ध्येय इति वा, अत एवोक्तं भगवता 'यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यती'त्यादिना सर्वत्वेन ध्येय इति वा, उक्तं च 'तस्मात्सर्वात्मना राज'न्नित्यादिना । **योगगम्य** इति । योगो भक्तियोगस्तेनैव गम्यो ज्ञातव्यः, प्राप्तव्यो वा, तदुक्तं भगवता 'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'-त्यादिना । **भक्त्याग्राह्य** इति । भक्त्या हेतुभूतया ग्राह्यं उपादेयं यस्येति, तदुक्तं भगवता 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन' इति । यद्वा । भक्त्या आसमन्ताद् ग्राह्यं स्वरूपं यस्येति । **सुरप्रिय** इति । सुरा देवा जीवास्तेषां प्रियः, तान् प्रीणाति, तैः प्रीयत इति वा, ते प्रिया यस्येति वा । **जन्मादिसार्थककृति**रिति । जन्म आदिर्येषामायुरादीनां तेषां सार्थकत्वाय सफलत्वाय कृतिर्लीलाकरणं यस्येति । न भगवल्लीलाश्रयणं विना आयुरादीनि सप्रयोजकानि भवन्ति । अत एवोक्तं 'तज्जन्म तानि कर्माणी'त्यादि । यद्वा । जन्मादिसार्थकेषु कृतिर्लीला यस्येति, उक्तं च 'आयुर्हरति वै पुंसा'मित्यादिना । **लीलाकर्ता** । लीयते श्लिष्यतेऽनयेति लीला माया तस्या इलनं प्रेरणं तत्कर्तेत्यर्थः । तस्य आसमन्तात् कर्तेत्यर्थः, सृष्ट्यादिकर्तेति यावत् । तदुक्तं 'भूय एव विवत्सामि भगवानात्ममायये'त्यादिना । **पतिः सता**मिति । सतां सत्पुरुषाणां भक्तानां वा पतिः पालक इत्यर्थः । उक्तं च 'श्रियः पतिर्यज्ञपति'रित्यादिना ॥ २७ ॥

आदिकर्ता तत्त्वकर्ता सर्वकर्ता विशारदः ।
नानावतारकर्ता च ब्रह्माविर्भावकारणम् ॥ २८ ॥

आदिकर्तेति । आदिश्चासौ कर्ता चेति, आदेराकाशस्य कालस्य वा कर्तेति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेः । आदेर्ब्रह्मणो वा । तदुक्तं 'स एष भगवांल्लिङ्गैस्त्रिभि'रित्यादिना । **तत्त्वकर्ते**ति । तत्त्वानां प्रकृत्यादिचतुर्विंशतेः कर्तेति । तानि च तत्त्वानि सांख्यशास्त्रे प्रणीतानि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति । उक्तं च 'कालाद्गुणव्यतिकरा'दित्यादिना । **सर्वकर्ते**ति । सर्वस्य व्यस्तसमस्तस्य कर्ता कारकः, सर्वैः कुलालादिः कर्ता यस्मात्, सर्वरूपः कर्तेति वा । **विशारद** इति । विशिष्टा शारदा वाणी यस्येति, वा विगतस्तिरस्कृतः शारदः शरच्चन्द्रो यस्मात्, येन वा, निपुण इति । **नानावतारकर्ता** चेति । नाना बहुविधा

ये अवतारा वराहादयः तेषां कर्ता कारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाये'त्यादिना । **ब्रह्माविर्भावकारण**मिति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य आविर्भाव उत्पत्तिस्तत्र-कारणम्, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति श्रुतेः । ब्रह्मार्थो य आविर्भाव इति वा, तदुक्तं 'ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृत' इत्यादिना ॥ २८ ॥

दशलीलाविनोदी च नानासृष्टिप्रवर्तकः ।
अनेककल्पकर्ता च सर्वदोषविवर्जितः ॥ २९ ॥

दशलीलाविनोदी चेति । दशसंख्याका लीलाः सर्गादयस्ताभिर्विनोदः क्रीडा यस्य, ताभिरेव वेः कालस्य नोदः प्रेरणं यस्येति वा, तदुक्तं 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'त्यादिना । **नानासृष्टिप्रवर्तक** इति । नानाविधाः सृष्टीः देवपितृमनुष्यादिरूपाः प्रवर्तयतीति तथा । तदुक्तं 'पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्ये'त्यादिना । **अनेककल्पकर्ता** चेति । अनेके ये कल्पा ब्राह्मपाद्मादयस्तेषां कर्ता प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'अयं तु ब्रह्मणः कल्प' इत्यादिना । **सर्वदोषविवर्जित** इति । सर्वे दोषा येभ्यो बन्धुभ्यो दुःखहेतुभ्यस्तैर्विशेषतो वर्जितः, विदुरे तथा करणात् । तदुक्तं च 'चचार तीर्थानि भुवं त्यक्त्वे'त्यादिना ॥ २९ ॥

इति द्वितीयस्कन्धनामानि ।

॥ अथ तृतीयस्कन्धनामानि ॥

वैराग्यहेतुस्तीर्थात्मा सर्वतीर्थफलप्रदः ।
तीर्थशुद्धैकनिलयः स्वमार्गपरिपोषकः ॥ ३० ॥

वैराग्यहेतुरिति । विदुरस्य दुर्योधनादिवचनतो वैराग्योत्पादक इत्यर्थः । तदुक्तं च 'क एनमत्रोपजुहाव' इत्यादिना । **तीर्थात्मे**ति । तीर्थस्वरूप इत्यर्थः । तीर्थस्यात्मा अधिष्ठेयो वा । **सर्वतीर्थफलप्रद** इति । सर्वेषां तीर्थानां फलं भगवद्दर्शनरूपं, तत्प्रददातीति तथा । तदुक्तं 'कालेन तावद्यमुनामुपेत्ये'त्यादिना । **तीर्थशुद्धैकनिलय** इति । तीर्थशुद्धो विदुरः स एवैको निलयोऽधिष्ठानं यस्येति । **स्वमार्गपरिपोषक** इति । स्वस्य यो मार्गो भक्तिमार्गः, स्वानां भक्तानां वा मार्गः सङ्गतिरूपः तस्य परितः पोषकः सम्पादक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तीर्थकीर्तिर्भक्तगम्यो भक्तानुशयकार्यकृत् ।
भक्ततुल्यः सर्वतुल्यः स्वेच्छासर्वप्रवर्तकः ॥ ३१ ॥

तीर्थकीर्तिरिति । तीर्थस्य बदर्याश्रमस्य कीर्तिर्यस्मादिति, तीर्थे कीर्तिर्यस्येति वा, तीर्थानि कीर्तिरूपाणि यस्येति वा । उक्तं च 'अहं प्रोक्तो भगवते'त्यादिना । **भक्तगम्य** इति । भक्तैरुद्धवादिभिः गम्यते प्राप्यत इति वा, भक्तानां गम्यो गमनयोग्यो देशो बद-

र्यांश्रमरूपो यस्येति वा । [114] **भक्तानुशयकार्यकृ**दिति । भक्तानामनुशयो निरोधस्तदर्थं कार्यकृत् लीलाकर्तेत्यर्थः । [115] **भक्ततुल्य** इति । भक्तास्तुल्याः सदृशा यस्येति, तदुक्तं 'नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यून' इत्यादिना । यद्वा । भक्तास्तुल्याः सर्वत्र समा यस्येति । तथा च विष्णुपुराणे 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्ष' इति । [116] **सर्वतुल्य** इति । सर्वेषु तुल्यः सममतिरित्यर्थः, 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इति भगवद्वचनात् । यद्वा । सर्वे तुल्यास्तोलनीयाः स्वस्वानुरूपफलदानार्थं यस्येति । [117] **स्वेच्छासर्वप्रवर्तक** इति । स्वानां भक्तानां, स्वस्य वा इच्छया, सर्वस्य भक्तिदानादेः प्रवर्तकः, अर्थेहया सर्वान् प्रवर्तयतीति वा ॥ ३१ ॥

गुणातीतोऽनवद्यात्मा सर्गलीलाप्रवर्तकः ।
साक्षात्सर्वजगत्कर्ता महदादिप्रवर्तकः ॥ ३२ ॥

[118] **गुणातीत** इति । गुणान् सत्त्वादीनतिक्रम्य इतः गतः, गुणाः अतीता येनेति वा, गुणानतिक्रम्य इतं ज्ञानं यस्येति वा । [119] **अनवद्यात्मे**ति । अनवद्यः अगर्ह्यः आत्मा अवतारो यस्य, अनवद्यानामात्मेति वा, अनवद्ये आत्मा चित्तं यस्येति । 'करोति कर्माणि कृतावतार' इत्यादिना । [120] **सर्गलीलाप्रवर्तक** इति । सर्गः सृष्टिस्तद्रूपलीलायाः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । 'भगवानेक आसेदमग्र' इत्यादिना । [121] **साक्षात्सर्वजगत्कर्ते**ति । साक्षादन्यस्वरूपनिरपेक्षस्वरूपेणैव सर्वस्य स्थावरस्य जङ्गमस्य जगतः कर्तेत्यर्थः । भगवतः साक्षात्कर्तृत्वं कारणमिति तृतीयरूपत्वादेव । तथा च श्रुतयः 'पुरुष एवेदं सर्वम्, स वै सर्वमिदं जगत्, पादोऽस्येहाऽभवत्पुन'रित्यादयः । गीतायामपि 'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषध'मित्यादिना भगवद्रूपत्वमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे'त्याद्यप्यूहनीयम् । [122] **महदादिप्रवर्तक** इति । महत् महत्तत्त्वं तदादि येषामहङ्कारादीनां तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'ततोऽभवन्महत्तत्व'मित्यादिना ॥ ३२ ॥

मायाप्रवर्तकः साक्षी मायारतिविवर्धनः ।
आकाशात्मा चतुर्मूर्तिश्चतुर्धा भूतभावनः ॥ ३३ ॥

[123] **मायाप्रवर्तक** इति । मायायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । प्रवर्तनं प्रेरणं 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर'मिति भगवद्वचनात् । [124] **साक्षी**ति । साक्षादव्यवधानेन पश्यतीत्यर्थः । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया'मितीन्प्रत्ययः । उक्तं च 'कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभ' इत्यादिना । [125] **मायारतिविवर्धन** इति । पुंसां मायया गृहपुत्रादिषु रतिमासक्तिं विशेषेण वर्धयतीति, मायया अरतिं स्वस्मिन्नासक्त्यभावं वर्धयतीति, मायारतिविशेषेण वर्धयति छिनत्तीति वा । तदुक्तं 'यत्सानुबन्धे सती'त्यादिना । [126] **आकाशात्मे**ति । आकाश आत्मा देहो यस्य, 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति' श्रुतेः । यद्वा । आसमन्तात् काशते

१ क्वचिदत्र सम इतिपाठः ।

स्वेन तेजसा दीप्तो भवतीति, तादृशं स्वरूपं यस्येति तथा । तदुक्तं 'स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापित'मित्यादिना । [127] **चतुर्मूर्ति**रिति । चतस्रो मूर्तयो वासुदेवादयो यस्य, ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपा मूर्तयो यस्मादिति वा । तदुक्तं 'मुखतो वर्तते ब्रह्मे'त्यादिना । [128] **चतुर्धे**ति । चतुःप्रकारं चतुर्धा, चतुर्णां वर्णानां या भिन्ना वृत्तयस्तत्तद्रूप इत्यर्थः, तच्च मूले स्पष्टम् । यः चतुरः पुरुषार्थान् धत्त इति वा । [129] **भूतभावन** इति । भूतानि भावयति जनयतीति, वर्धयतीति वा, भूतैर्भाव्यते चिन्त्यते इति वा ॥ ३३ ॥

रजःप्रवर्तको ब्रह्मा मरीच्यादिपितामहः ।
वेदकर्ता यज्ञकर्ता सर्वकर्ताऽमितात्मकः ॥ ३४ ॥

[130] **रजःप्रवर्तक** इति । रजसो रञ्जनात्मकस्य गुणस्य प्रवर्तकः व्यतिकारकः प्रेरक इतियावत् । तदुक्तं 'तथार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे'रित्यादिना । [131] **ब्रह्मे**ति । बृंहणत्वाद् ब्रह्मा स्वयंभूस्तद्रूप इत्यर्थः । ब्रह्मेति नपुंसकं वा, तदुक्तं 'तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णु'रित्यादिना । [132] **मरीच्यादिपितामह** इति । मरीचिरादिर्येषां मरीच्यादीनां, तेषां पितामहः पितुः पितेत्यर्थः । ब्रह्मणः पितृत्वे स्वस्य पितामहत्वं युक्तमेव । 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहा'इति निपातनात्साधुत्वम् । यद्वा । मरीच्यादीन् पितामहयति तत्तत्सदृशान् करोतीति वा, तेष्वपि स्रष्टृत्वसम्पादनादिति । [133] **वेदकर्ते**ति । वेदानां कर्तेति, कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासः । वेदकर्तृत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिर' इत्यादौ । यद्वा । वेदेभ्यो हेतुभूतेभ्यः कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रया'मित्यादिना । [134] **यज्ञकर्ते**ति । यज्ञानामग्निहोत्रादीनां कर्ता स्रष्टेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यामावास्यां चातिरात्रं' चेत्यादि । यद्वा । यज्ञात् निमित्तभूतात् कर्तेति । 'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजते'तिश्रुतेः । [135] **सर्वकर्ते**ति । सर्ववेदमयः कर्ता सर्वकर्तेति मध्यमपदलोपी समासः । तदुक्तं 'सर्ववेदमयेनेदमात्मने'त्यादिना । [136] **अमितात्मक** इति । अमिता असंख्याता आत्मानः अवतारभेदा यस्येति, अमितः अपरिच्छिन्न इति वा, तदुक्तं 'एकं व्यभांक्षीदुरुधे'त्यादिना ॥ ३४ ॥

अनेकसृष्टिकर्ता च दशधासृष्टिकारकः ।
यज्ञाङ्गो यज्ञवाराहो भूधरो भूमिपालकः ॥ ३५ ॥

[137] **अनेकसृष्टिकर्ता** चेति । अनेकैर्गुणैर्मिश्रितामिश्रितैः सृष्टिकर्तेत्यर्थः । [138] **दशधासृष्टिकारक** इति । दशप्रकारं यथा स्यात्तथा सृष्टिकर्तेत्यर्थः । 'आद्यस्तु महतः सर्ग' इत्यारभ्य 'दशैते विदुराख्याता' इत्यन्तेन मूले स्पष्टम् । [139] **यज्ञाङ्ग** इति । यज्ञा अङ्गान्यवयवा यस्येति, यज्ञाङ्गो वराहः । तदुक्तं हरिवंशे 'वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवातुण्डः सामघोषस्वनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् कर्मविक्रमसत्क्रियः । प्रायश्चित्त-

नखो घोरः पशुर्जानुर्महाभुजः । उद्भ्रान्तो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः । बाह्यान्तरात्मा मन्त्रर्त्विग्विकृतः सोमशोणितः । वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरर्चितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः । नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्गमिवोच्छ्रितः'[1] । मूलेऽपि 'स्रुक्तुण्ड आसी'दित्यादिना स्पष्टम् । [१४०] **यज्ञवाराह** इति । पूर्वोक्तयज्ञरूपो वाराहो वराहसम्बन्धी अवतारो यज्ञवाराहः, वराह एव वाराह इति स्वार्थेऽण् । [१४१] **भूधर** इति । भुवं पृथ्वीं दंष्ट्राग्रेण धारयति धरतीति वा, तदुक्तं 'दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृते'त्यादिना । [१४२] **भूमिपालक** इति । भूमेः पालको रक्षकः । हिरण्याक्षादानीय पूर्ववत्स्थापनमेव भूमेः पालनं 'संस्थापयैनां जगता'मित्यादिना ॥ ३५ ॥

सेतुर्विधरणो जैत्रो हिरण्याक्षान्तकः सुरः ।
दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तकः ॥ ३६ ॥

[१४३] **सेतु**रिति । सिनोति बध्नाति सर्वान् स्वस्वधर्मेष्विति सेतुः, मर्यादारूप इति वा, संसृतितरणहेतुत्वात् सेतुरिति 'सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये'ति श्रुतेः । [१४४] **विधरण** इति । विशिष्टं धरणं धारणं दंष्ट्राग्रेण यस्येति । वेः कालस्येति वा, वेः पक्षिराजस्य धरणं धृतिर्यस्मादिति वा । [१४५] **जैत्र** इति । जयनशीलो जेत्रः जेत्र एव जैत्रः स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । [१४६] **हिरण्याक्षान्तक** इति । हिरण्याक्षस्य दैत्यस्यान्तको नाशकः । [१४७] **सुर** इति । सुशोभनं राति ददातीति सुरः, दैत्यवधेन सर्वेभ्यो मङ्गलप्रदत्वात् । [१४८] **दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तक** इति । दितिश्च कश्यपश्चेति, असुरपक्षस्य स्त्रीप्रधानत्वात् पूर्वप्रयोगार्हत्वं दितेः, योर्यः काम इच्छा, सा चासावेकश्चेति दितिकश्यपकामैक एव हेतुर्यस्यां सृष्टौ सा तथा, तस्याः प्रवर्तक इत्यर्थः । तदुक्तं 'दितिर्दाक्षायणी क्षत्त'रित्यादिना ॥ ३६ ॥

देवाभयप्रदाता च वैकुण्ठाधिपतिर्महान् ।
सर्वगर्वप्रहारी च सनकाद्यखिलार्थदः ॥ ३७ ॥

[१४९] **देवाभयप्रदाता** चेति । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अभयं भयाभावं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'तम एतद्विभो वेत्थे'त्यादिना । यद्वा । देवाद् रुद्रादभयं दितिगर्भार्थमिति तदपि मूले स्पष्टम् । [१५०] **वैकुण्ठाधिपति**रिति । वैकुण्ठस्य लोकस्य विज्ञानघनस्याधिपतिः स्वामी । तदुक्तं 'त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्ये'त्यादिना । [१५१] **महा**निति । महपूजायामित्यस्य रूपं महान् पूज्य इत्यर्थः । वृद्ध्यर्थस्य वा, 'महतो महीया'निति श्रुतेः । शब्दादिगुणरहितत्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वान्नित्यशुद्धबुद्धसर्वगतत्वादितिप्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि वक्तुमशक्यमत एव महानिति शङ्कराचार्याः । [१५२] **सर्वगर्वप्रहारी** चेति । सर्वेषां भक्तानां यो गर्वोऽहङ्कारस्तस्य प्रकर्षेण हरणशीलः, यतः सनकादयोऽपि स्वनित्यमुक्ताभिमानेन भगवद्दन्ति गन्तुं प्रवृत्ता बद्धा एव, प्रतिबन्धो मूले स्पष्टः, प्रतिबन्धेन भगवद्दर्शनप्रत्यूहा-

हङ्कारापगमाद्यजातं तदाह । [१५३] **सनकाद्यखिलार्थद** इति । अखिलः अमोघः अन्यूनो वा योऽर्थो भगवद्दर्शनरूपः तस्य सनकादिषु दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'तं त्वागतं प्रतिहतौपयिक'मित्यादिना ॥ ३७ ॥

सर्वाश्वासनकर्ता च भक्ततुल्याहवप्रदः ।
काललक्षणहेतुश्च सर्वार्थज्ञापकः परः ॥ ३८ ॥

[१५४] **सर्वाश्वासनकर्ता** चेति । सर्वेषां सनकादीनां जयादीनामाश्वासनस्य सान्त्वनस्य कर्तेति, तदुक्तं 'एतौ तौ पार्षदौ मह्य'मित्यादिना । [१५५] **भक्ततुल्याहवप्रद** इति । भक्तस्य हिरण्याक्षस्य तुल्यः अनुरूपो य आहवः सङ्ग्रामस्तत्प्रद इत्यर्थः । रौद्रवपुःस्वीकरणं तदर्थमेव, न तु रामरावणयुद्धवदत्रापि । [१५६] **काललक्षणहेतु**श्चेति । कालस्य दैत्यप्रसवकालस्य लक्षणानि तज्ज्ञापकानि चिह्नान्युत्पातरूपाणि तेषां हेतुः प्रवर्तक इत्यर्थः । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत' इति भगवद्वचनात् सर्वप्रवर्तकत्वं भगवत एवेति । तदुक्तं 'उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुरि'त्यादिना । [१५७] **सर्वार्थज्ञापक** इति । सर्वे अर्था धर्मादयो यत्र स सर्वार्थो वराहस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः । यद्वा । सर्वार्थज्ञस्य स्वरूपस्य ज्ञापकः प्रापको हिरण्याक्षायेति । तदुक्तं 'ददर्श तत्राभिजितं धराधर'मित्यादिना । [१५८] **पर** इति । पिपर्ति पूरयति भक्तयुद्धेच्छामिति परः ॥ ३८ ॥

भक्तोन्नतिकरः सर्वप्रकारसुखदायकः ।
नानायुद्धप्रहरणो ब्रह्मशापविमोचकः ॥ ३९ ॥

[१५९] **भक्तोन्नतिकर** इति । भक्तस्य दैत्यस्योन्नतिरुत्कर्षः स्वापेक्षयाधिकविक्रमज्ञापकं सर्वेषु तत्कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वस'मित्यादिना । [१६०] **सर्वप्रकारसुखदायक** इति । सर्वे प्रकारा यस्मिन् सुखे तादृशस्य दातेत्यर्थः । भक्तस्य दैत्यत्वेपि इन्द्राधिकसुखप्रदत्वात् । [१६१] **नानायुद्धप्रहरण** इति । नानाविधानि युद्धानि प्रहरणान्यायुधानि यस्य, नानायुद्धेषु प्रहरणमायुधविक्षेपो यस्येति वा, नानायुद्धैः प्रहरति ताडयतीति वा । [१६२] **ब्रह्मशापविमोचक** इति । ब्रह्मपदेन ब्राह्मण उच्यते, ब्राह्मणानां सनकादीनां यः शापः 'लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्ये'त्यादिनोक्तः तस्माद्विमोचकः विशेषेण मुक्तिदातेत्यर्थः । वधेन जन्मत्रयमध्ये एकस्य न्यूनताकरणात् ॥ ३९ ॥

पुष्टिसर्गप्रणेता च गुणसृष्टिप्रवर्तकः ।
कर्दमेष्टप्रदाता च देवहूत्यखिलार्थदः ॥ ४० ॥

[१६३] **पुष्टिसर्गप्रणेता** चेति । पुष्टिः पोषणमनुग्रहस्तदर्थोपायः सर्गः सृष्टिः, तस्य प्रकर्षेण नेता प्रणयकर्ता, तत्करणसामर्थ्यदातेत्यर्थः । यद्वा । पुष्ट्यैव यः सर्गस्तत्कर्तेत्यर्थः । मनुकश्यपादीनां सर्गे भक्ता बहवो भविष्यन्तीति पुष्टिसर्गत्वम् । यद्वा । मनुसृष्टौ परस्परं भ्रातॄणामेव विवाहादिकरणात् तन्मर्यादाविरुद्धमपि भगवान् स्वेच्छया कारितवानित्यतः

पुष्टिसर्गत्वं युक्तम् । न हि सकलधर्मप्रवर्तकानामपि भगवदिच्छां विना तथा करणं सम्भवतीति । [१६४]**गुणसृष्टिप्रवर्तक** इति । गुणमयी सृष्टिः गुणसृष्टिः तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'जातक्षोभाद्भगवतो महानासी'दित्यादिना । [१६५]**कर्दमेष्टप्रदाता** चेति । कर्दमस्य प्रजापतेरिष्टं विवाहादिकं तस्य प्रकर्षेण दाता सम्पादकः, प्रकर्षस्तु यथा वाञ्छितकरणादेव । तदुक्तं 'विदित्वा तव चैत्य'मित्यादिना । [१६६]**देवहूत्यखिलार्थद** इति । देवहूतेर्मनुपुत्र्या अखिलाननन्यूनानमोघान् वा प्रियानर्थान् ददातीति तथा । तदुक्तं 'प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्नि'त्यादिना ॥ ४० ॥

शुक्लनारायणः सत्यकालधर्मप्रवर्तकः ।
ज्ञानावतारः शान्तात्मा कपिलः कालनाशकः ॥ ४१ ॥

[१६७]**शुक्लनारायण** इति । शुक्लः शुद्धसत्त्वात्मको नारायणः सत्ययुगेवतीर्णः सोत्र ह्रदमाहात्म्यार्थमुच्यते, 'निमज्ज्यास्मिन्ह्रद' इत्यादिना । [१६८]**सत्यकालधर्मप्रवर्तक** इति । सत्यो यथार्थः कालस्य कालसम्बन्धी यो धर्मः क्रीडोपयोगी यौवनादिस्तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'सा तद्भर्तुः समादाये'त्यादिना । [१६९]**ज्ञानावतार** इति । अवतरणमवतारः आविर्भावः, अवतारयतीति वा, स चासौ ज्ञानरूपः शुक्लनारायणस्तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'स त्वयाराधितः शुक्ल' इत्यादिना । [१७०]**शान्तात्मेति** । शान्तः कामक्रोधादिरहितः आत्मा स्वरूपं यस्येति, ज्ञानावतारस्य शान्तत्वं युक्तमेवेति । यद्वा । शान्तानामात्मेति वा । [१७१]**कपिल** इति । कपिलवर्णत्वात् कपिलः, यद्वा, कं जलं पिबन्तीति कपयो रश्मयः, तान् लाति आदत्ते सूर्यरूपेणेति वा, 'सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधी'तिश्रुतेः । कपीन् श्रेष्ठान् लाति अनुगृह्णातीति वा, तदुक्तं महाभारते 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मस्य वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापति'रिति । [१७२]**कालनाशक** इति । कालश्चासौ नाशकश्चेति, कालस्य मृत्योर्वा, कालरूपं तु 'स चावतीर्णं त्रियुग'मित्यादिना स्पष्टम् । तत्त्वोपदेशतः सर्वसंशयान्नाशयतीति नाशकत्वम् ॥ ४१ ॥

त्रिगुणाधिपतिः सांख्यशास्त्रकर्ता विशारदः ।
सर्गदूषणहारी च पुष्टिमोक्षप्रवर्तकः ॥ ४२ ॥

[१७३]**त्रिगुणाधिपतिरि**ति । गुणपदेन गुणाधारभूतः काल उपलक्ष्यते, तेन त्रयो गुणाः सन्ति यत्रेति त्रिगुणः कालस्तस्याधिपतिः नियन्ता, आधिदैविकरूप इति वा, अत एव कालात्मना स्तुतिः । 'परं प्रधानं पुरुषं महान्तं काल'मित्यादिना । [१७४]**सांख्यशास्त्रकर्तेति** । सांख्यमात्मानात्मविवेकस्तदेव शासनाच्छास्त्रं तस्य कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या'मित्यादिना । [१७५]**विशारद** इति । शास्त्रे विशारदो निपुण इत्यर्थः । यद्वा । विशारणं विशारः हृदयग्रन्थिदूरीकरणेनान्तःकरणविकाशस्तेन संसारं द्यति, अत एव वक्ष्यतेपि 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिना । तं ददातीति वा विशारद इति च ।

[१७६]**सर्गदूषणहारीति** । सर्गः सृष्टिस्तत्कृतं यद्दूषणं तत्र दूषणं वा तस्य हरणशील इत्यर्थः । अत्र दूषणमधर्मादिदोष एव कर्दमस्य सृष्टौ स्वयमवतीर्य सृष्टेर्भूषणत्वमेव कृतवान्न तु दूषणत्वमपि । [१७७]**पुष्टिमोक्षप्रवर्तक** इति । पुष्टिमार्गीयो मोक्षः पुष्टिमोक्षः, पुष्टिमार्गीयाणामिति वा, तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । कर्दमस्य तथाविधमोक्षप्रदत्वात् । तदुक्तं 'व्रतं स आस्थित' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

लौकिकानन्ददाता च ब्रह्मानन्दप्रवर्तकः ।
भक्तिसिद्धान्तवक्ता च सगुणज्ञानदीपकः ॥ ४३ ॥

[१७८]**लौकिकानन्ददाता** चेति । लौकिकः लोकानुसारी यः आनन्दः भगवत्यपि कपिले पुत्रस्नेहपूर्वकप्रश्नादिजनितः, देवहूतौ तादृशस्य दातेत्यर्थः, तदुक्तं 'तमासीनमकर्माणमि'त्यादिना । यद्वा । लौकिकानां संसारिणां जीवानामेतच्छास्त्रप्रकटनेनानन्दत्वम् । [१७९]**ब्रह्मानन्दप्रवर्तक** इति । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुत्यादौ प्रसिद्धः य आनन्दः सोऽक्षरब्रह्मानन्दस्तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । [१८०]**भक्तिसिद्धान्तवक्ता** चेति । भक्तिं भजनमेव सिद्धान्तत्वेन वक्तीति तथा। तदुक्तं 'विसृज्य सर्वतश्चान्या'नित्यादिना । [१८१]**सगुणज्ञानदीपक** इति । गुणसहितं सगुणं प्रपञ्चजातं तस्य ज्ञानस्य दीपकः प्रकाशक इत्यर्थः । सगुणस्य ज्ञानदीपक इति वा, तदुक्तं 'अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वाना'मित्यादिना ॥ ४३ ॥

आत्मप्रदः पूर्णकामो योगात्मा योगभावितः ।
जीवन्मुक्तिप्रदः श्रीमानन्यभक्तिप्रवर्तकः ॥ ४४ ॥

[१८२]**आत्मप्रद** इति । आत्मानं स्वस्वरूपं शास्त्रप्रकाशनेन प्रकर्षेण ददाति प्रकाशयतीति वा, तथा । [१८३]**पूर्णकाम** इति । पूर्णाः सम्पन्नाः कामाः सङ्कल्पाः यस्येति, पूर्णैर्निरपेक्षैः काम्यत इति वा, पूर्णकामा यस्येति वा, यस्मादिति वा । [१८४]**योगात्मेति** । योगे समाधौ आत्मा ध्येयस्वरूपं यस्येति । [१८५]**योगभावित** इति । योगेनाष्टाङ्गेन भाव्यते चिन्त्यते इति, योगो भावितो येनेति वा । [१८६]**जीवन्मुक्तिप्रद** इति । जीवत्येव पूर्वकर्मोपार्जितशरीरे विद्यमान एव कामादिभ्यो मुक्तिं प्रददातीति तथा । तदुक्तं 'एवं विदिततत्त्वस्ये'त्यादिना । [१८७]**श्रीमानिति** । श्रीः शोभा विद्यतेऽस्मिन्निति, तदुक्तं 'प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षण'मित्यादिना । [१८८]**अनन्यभक्तिप्रवर्तक** इति । अन्यन्महदादिकं भक्तिश्च तयोः प्रवर्तकः । यद्वा । अन्येभ्यः पुरुषार्थेभ्यश्चतुर्भ्योऽप्यधिकत्वेन भक्तेरेव प्रवर्तक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्ये'त्यादिना ॥ ४४ ॥

कालसामर्थ्यदाता च कालदोषनिवारकः ।
गर्भोत्तमज्ञानदाता कर्ममार्गनियामकः ॥ ४५ ॥

[१८९]**कालसामर्थ्यदाता** चेति । कालस्याधियज्ञात्मकस्य सामर्थ्यं ददातीति तथा, तदुक्तं 'स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोसौ काल' इत्यादिना । [१९०]**कालदोषनिवारक** इति ।

कालकृतदोषाः कालदोषास्तेषां नितरां वारकः । **गर्भोत्तमज्ञानदाता** चेति । गर्भे गर्भदशायां सप्तममासादूर्ध्वं उत्तमस्योत्कृष्टस्य ज्ञानस्य दातेति । तदुक्तं 'यस्योपपन्नमवितु-मित्यादिना । **कर्ममार्गनियामक** इति । कर्म अदृष्टं तदधीनो यो मार्गः 'जायस्व-म्रियस्वे'त्येवंरूपः 'मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते अद्यमानाः स्वकर्मभि'रिति श्रुतेः, तस्य नितरां यामको नाशक इत्यर्थः । यद्वा । तत्र नियामकस्तदनुरूपफलदातेति ॥ ४५ ॥

सर्वमार्गनिराकर्ता भक्तिमार्गैकपोषकः ।
सिद्धिहेतुः सर्वहेतुः सर्वाश्चर्यैककारणम् ॥ ४६ ॥

सर्वमार्गनिराकर्तेति । सर्वे ये मार्गाः भक्त्यजनकाः कर्मादयस्तेषां निराकर्ता तिरस्कर्तेत्यर्थः । यतः सर्वमार्गनिराकरणमत एवाह । **भक्तिमार्गैकपोषक** इति । भक्तिमार्गस्यैकस्य कर्मादिनाऽसमुच्चितस्य पोषकः स्थापक इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्वे'त्यादिना । **सिद्धिहेतु**रिति । देवहूतेः सिद्धिः भगवत्प्राप्तिः, तत्र हेतुः कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'मार्गेणानेन मातस्त' इत्यादिना । **सर्वहेतु**रिति । सर्वेषामपि सिद्धिहेतुरित्यर्थः, सर्वत्र हेतुरिति वा । **सर्वाश्चर्यैककारण**मिति । सर्वं यदाश्चर्यमद्भुतं तत्रैकं स्वयमेवासाधारणं वा तत्कारणं चेति तथा । तच्च देवहूत्यर्थं प्रथमतो लौकिकभोगसम्पादनं, पश्चात् स्त्रीजातीयाया अपि ब्रह्मोपदेशतः पुनस्तत्कालमेव वैराग्योत्पादनमित्यादि ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

चेतनाचेतनपतिः समुद्रपरिपूजितः ।
सांख्याचार्यस्तुतः सिद्धपूजितः सर्वपूजितः ॥ ४७ ॥

चेतनाचेतनपतिरिति । चेतन्ति सम्यक् जानन्तीति चेतना ऋषयस्तद्भिन्ना अचेतनाः पामरास्तेषां पतिः, पालनादिति । **समुद्रपरिपूजित** इति । समुद्रेण परितः सर्वतः पूजितोर्चितः 'स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः' इत्युक्तत्वात् । **सांख्याचार्यस्तुत** इति । आचरन्ति स्वयं कर्म कृत्वा प्रदर्शयन्ति लोकसङ्ग्रहार्थमित्याचार्याः, मार्गप्रवर्तका इति यावत् । सांख्यस्य आचार्याः सांख्याचार्यास्तैः स्तुत इति । तदुक्तं 'आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुत' इति । **सिद्धपूजित** इति । सिद्धाः प्रमुनिदाघप्रभृतयः, तैः पूजितः सत्कृतः, ते पूजिता यस्मादिति वा, **सर्वपूजित** इति । सर्वैश्चारणादिभिरपि पूजित इति तथा । तदुक्तं 'सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभि'रित्यादिना ॥ ४७ ॥

॥ इति तृतीयस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

विसर्गकर्ता सर्वेशः कोटिसूर्यसमप्रभः ।
अनन्तगुणगम्भीरो महापुरुषपूजितः ॥ ४८ ॥

विसर्गकर्तेति । पूर्वोक्तसर्गापेक्षया विलक्षणः सर्गो विसर्गः, तदुक्तं द्वितीये 'भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः प्राकृतः स्मृतः' इति । तस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । स च 'मनोस्तु शतरूपाया'मित्यादिनोक्तः । **सर्वेश** इति । सर्वेषामीशः सर्वेशः, सर्वान् ब्रह्मादीनपि ईशयतीति, सर्वे ईशा यस्मादिति । **कोटिसूर्यसमप्रभ** इति । कोटिसंख्याकाः सूर्याः कोटिसूर्याः, कोटिसूर्यैः समा यत् किञ्चित्सादृश्यं कर्तुं योग्या प्रभा तेजो यस्येति । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मित्यादिवाक्यैः कोटिसूर्याणामपि धर्मितेजोंशरूपत्वेन सर्वांशेन धर्मिसाम्यं न घटत एव यद्यपि, तथापीतोऽधिकस्योपमानस्याभावात् प्रदर्शनार्थमेतन्न वस्तुतः, परमार्थतस्त्वभूतोपम एवेति । अत एव गीतायां विश्वरूपवर्णनावसरे यद्युपनिबन्धेनैवोक्तं 'दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशीः सा स्याद्भासस्तस्य महात्मन' इति । **अनन्तगुणगम्भीर** इति । नास्त्यन्तः समाप्तिर्येषां ते अनन्ता देशकालावधिरहिताः ये गुणा ऐश्वर्यादयो भक्तवात्सल्यादयो वा, तैः गम्भीरः पूर्णः आतलस्पर्शी इति वा, अक्षोभ्य इति वा, अत एव श्रुतिः 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से' इति । अर्थस्तु । परस्ताद्वर्तमानया मात्रया तन्वा शरीरेण वा वृधान वृद्धिं प्राप्तवान्, हेदेव विष्णो ते तव उभे रजस्तमसी रञ्जनात्मके द्यावापृथिव्यौ वयं विद्म जानीमः, परमस्य परलोकस्य त्वत्सम्बन्धिनः त्वमेव वित्से जानासीत्यर्थः । **महापुरुषपूजित** इति । महापुरुषैः ब्रह्मनारदादिभिः पूजितः ॥ ४८ ॥

अनन्तसुखदाता च ब्रह्मकोटिप्रजापतिः ।
सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः कामधुक्कोटिकामदः ॥ ४९ ॥

अनन्तसुखदाता चेति । अनन्तस्य निरवधिकस्य सुखस्य दातेत्यर्थः । **ब्रह्मकोटिप्रजापति**रिति । सर्वत्र कोटिशब्दोऽसंख्यवचनो ज्ञेयः, 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यत्र सहस्रपदवत् । ब्रह्मा चतुर्मुखः स त्वेकब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभूतजातस्रष्टृत्वात् प्रजापतिरित्युच्यते, भगवांस्तु तादृशब्रह्मकोटिस्रष्टृत्वेनैव प्रजापतिरित्यर्थः । अत एव ब्रह्मस्तुतौ 'क्वेदृग्विधा विगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्व'मिति । **सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतु**रिति । सुधा अमृतं सा च पीता सती देवानां स्वास्थ्यहेतुरमरत्वहेतुर्भवति, तदपि कालग्रस्तत्वात् पारिभाषिकमेव, भगवांस्तु सुधानां कोटेर्यत्स्वास्थ्यं तत्र हेतुः, यस्ये-

वनात् पुनः कालादिभ्यो न भयमिति भावः । अत एव दशमस्कन्धेप्युक्तं 'मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्' 'तथा न ते माधव तावका' इत्यादिभिरिति । [३२१]**कामधुक्कोटिकामद** इति । कामान् वाञ्छितानर्थान् दोग्धि प्रपूरयतीति कामधुक् कामधेनुरित्यर्थः । तस्याः कोटिः कामधुक्कोटिः, कामधुक्कोटिरिव कामद इत्यर्थः । 'उपमानानि सामान्यवचनै'रिति-समासः ॥ ४९ ॥

समुद्रकोटिगम्भीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः ।
सुमेरुकोटिनिष्कम्पः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ५० ॥

[३२२]**समुद्रकोटिगम्भीर** इति । महद्गुणाकरत्वात् समुद्रकोटिरिव गम्भीरः स्थिराकृतिरित्यर्थः । समासादि पूर्ववदेव सर्वत्र । [३२३]**तीर्थकोटिसमाह्वय** इति । अयं भावः, यथा अतीर्थजलादिषु स्नानादिकर्मसाद्गुण्यार्थं गङ्गादितीर्थसन्निधिकल्पनं, तद्वद्भगवदाह्वानं तत्कोटिगुणफलप्रदमित्यर्थः । यद्वा । तीर्थकोटिसमः आह्वयः कीर्तनं यस्येति, तीर्थकोटिसमः आह्वयः अभिधानं यस्येति वा, अत एव महर्षयः 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत'मिति । [३२४]**सुमेरुकोटिनिष्कम्प** इति । सुमेरुरचलानां श्रेष्ठः, सुमेरुकोटिरिव निष्कम्पः अचल इत्यर्थः । मेरोस्तु चालकः कालः, भगवांस्तु तस्यापि चालक इति भावः । [३२५]**कोटिब्रह्माण्डविग्रह** इति । कोटिब्रह्माण्डानि विग्रहो यस्येति, कोटीनां कोटिसंख्याकानां ब्रह्माण्डानां समाहारः कोटिब्रह्माण्डं तत् विग्रहे देहे यस्येति वा । अत एव विश्वरूपदर्शने इतोतिरिक्तब्रह्माण्डप्रदर्शनमेव भगवता कारितं तच्च 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे'इत्यादिना स्पष्टम् ॥ ५० ॥

कोट्यश्वमेधपापघ्नो वायुकोटिमहाबलः ।
कोटीन्दुजगदानन्दी शिवकोटिप्रसादकृत् ॥ ५१ ॥

[३२६]**कोट्यश्वमेधपापघ्न** इति । कोटिसंख्याकानामश्वमेधानां समाहारः कोट्यश्वमेधं, तदिव ब्रह्महत्यादेः पापस्य हन्तेत्यर्थः । 'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते' इत्यादिना । बहुकालकष्टसाध्यस्याप्यश्वमेधस्यैकस्यैकब्रह्महत्योपशमहेतुत्वमुक्तम् । अयं तु स्मरणादिभिरेकैकशः सर्वपापनाशकः सद्य एवेति महान् विशेषः, अत एवोक्तं 'नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दलने हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः' इति 'प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परमि'त्याद्यपि । [३२७]**वायुकोटिमहाबल** इति । वायुकोटिरिव महच्च तद्बलं च महाबलं तद्विद्यते यस्येति । [३२८]**कोटीन्दुजगदानन्दी**ति । कोटीनामिन्दूनां समाहारः कोटीन्दु तद्वज्जगदाह्लादक इत्यर्थः । [३२९]**शिवकोटिप्रसादकृ**दिति । शिवकोटिरिव प्रसादवरदानादिकं करोतीति तथा ॥ ५१ ॥

ननु तथात्वे कथं न स्तूयते सर्वैरित्याशङ्क्याहुः [३३०]**सर्वसद्गुणमाहात्म्य** इति ।

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वसद्गुणभाजनम् ।
मन्वादिप्रेरको धर्मो यज्ञनारायणः परः ॥ ५२ ॥

सर्वैः सद्गुणैः समीचीनैर्गुणैः सतां गुणैः तादृशगुणवद्भिर्वा तादृशेषु वा माहात्म्यं महिमा यस्येति, सर्वसद्गुणानां माहात्म्यं यस्मादिति वा । तथात्वेप्यन्ये दूरतोपि न भजन्तीत्याशयेनाहुः [३३१]**सर्वसद्गुणभाजन**मिति । सर्वान् सद्गुणान् तद्वतो वा भजति तान् भाजयतीति वा । व्यूहादिषूपासनादिकमपि सम्भवति न तु पूर्णस्येति भावः । **'सर्वेश'** इत्यारभ्याष्टादशनामानि पुराणान्तरप्रसिद्धानीति ज्ञेयम्, विवेचनं पश्चाद्भविष्यति । सर्वकरणसामर्थ्यद्योतनायात्र तेषां कथनम् । [३३२]**मन्वादिप्रेरक** इति । मनुः स्वायंभुवः आदिर्येषां अत्र्यादीनां सृष्ट्यर्थं प्रेरक इत्यर्थः । [३३३]**धर्म** इति । मन्वादिप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः । [३३४]**यज्ञनारायण** इति । यज्ञात्मको नारायणो यज्ञनारायणस्तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'प्रजापतिः स भगवान् रुचि'रित्यादिना । [३३५]**पर** इति । पिपर्ति देवानिति परः उत्कृष्टो वा ॥ ५२ ॥

तस्यैव नामान्तरमाहुः [३३६]**आकूतिसूनु**रिति ।

आकूतिसूनुर्देवेन्द्रो रुचिजन्माऽभयप्रदः ।
दक्षिणापतिरोजस्वी क्रियाशक्तिः परायणः ॥ ५३ ॥

आकूतेर्मनुपुत्र्याः सूनुः पुत्र इत्यर्थः । [३३७]**देवेन्द्र** इति । देवानामिन्द्रः, देवश्चासाविन्द्रश्चेति वा । [३३८]**रुचिजन्मे**ति । रुचेर्जन्म यस्येति । [३३९]**अभयप्रद** इति । यज्ञस्वरूपेण देवेभ्योऽभयं प्रददातीति तथा । 'यज्ञेनासुरानपानुदन्त' इति श्रुतेः । [३४०]**दक्षिणापति**रिति । दक्षिणा रुचेः पुत्री, तस्याः पतिः पालको भर्तेति यावत् । तदुक्तं 'तां कामयाना'मित्यादिना । [३४१]**ओजस्वी**ति । ओजः उत्साहविशेषस्तद्वानोजस्वी । [३४२]**क्रियाशक्ति**रिति । क्रियायाः कर्मणः शक्तिः सामर्थ्यं यस्मादिति वा, तद्रूप इति । तपआदिकमत्र क्रियापदेनोच्यते । ननु क्रियाशक्तित्वं दृश्यते सर्वत्र, तथा सति कथं न सर्वेषां फलसिद्धिरत आहुः [३४३]**परायण** इति । परमक्षरमयनमधिष्ठानं यस्येति, परमुत्कृष्टमयनं ज्ञानं यस्येति वा, परेषूत्कृष्टेषु संसरणं यस्येति वा ॥ ५३ ॥

नन्वस्तु ज्ञानादि स्मरणान्तं, फलं तु साधनासाध्यत्वान्न भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः [३४४]**दत्तात्रेय** इति ।

दत्तात्रेयो योगपतिर्योगमार्गप्रवर्तकः ।
अनसूयागर्भरत्नमृषिवंशविवर्धनः ॥ ५४ ॥

अत्रेरपत्यमात्रेयः दत्तश्चासावात्रेयश्चेति । [३४५]**योगपति**रिति । योगस्याष्टाङ्गयोगस्य पतिः स्वामी, योगाचार्यत्वात् । [३४६]**योगमार्गप्रवर्तक** इति । स्पष्टम् । [३४७]**अनसूयागर्भ-**

रत्नमिति । अनसूया अत्रेः पत्नी, तस्यास्त्रिदेवरूपगर्भेष्वपि रत्नं श्रेष्ठ इत्यर्थः, तच्च मूले स्फुटम् । [३३८] **ऋषिवंशविवर्धन** इति । ऋषीणामङ्गिरआदीनां वंशस्य परम्परायाः विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गुणत्रयविभागज्ञश्चतुर्वर्गविशारदः ।
नारायणो धर्मसूनुर्मूर्तिपुण्ययशस्करः ॥ ५५ ॥

[३३९] **गुणत्रयविभागज्ञ** इति । गुणानां त्रयं गुणत्रयं तस्य विभागं विवेचनं जानातीति तथा । यद्वा । सत्त्वादिगुणत्रयेण विभजनं विभागस्तं जानातीति तथा, तदुक्तं 'सोमोभूद्ब्रह्मणोंशेने'त्यादिना । [३४०] **चतुर्वर्गविशारद** इति । चतुर्णां धर्मादीनां वर्गः समुदायस्तत्र विशारदस्तदभिज्ञ इत्यर्थः । [३४१] **नारायण** इति । नरः आत्मा, ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि तानि कार्याणि अयनं कारणात्मना व्याप्नोति अतश्च नारायणः । 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इति मन्त्रवर्णात् । महाभारतेपि 'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येवायतनं तस्य तेन नारायणः स्मृत' इति । 'नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृत' इति ब्रह्मवैवर्ते । मनुरप्याह 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ता पूर्वं तेन नारायणः स्मृत'इति । व्यासोप्याह 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन' इति । [३४२] **धर्मसूनु**रिति । धर्मस्य सूनुरिव सूनुरिति । [३४३] **मूर्तिपुण्ययशस्कर** इति । मूर्तिर्धर्मपत्नी स्वजननी तस्याः पुण्यं पावनं तद्यशस्तत्करोतीति तत्तथा । तदुक्तं 'मूर्तिः सर्वगुणोपेतौ नरनारायणा'वित्यादिना ॥ ५५ ॥

सहस्रकवचच्छेदी तपःसारो नरप्रियः ।
विश्वानन्दप्रदः कर्मसाक्षी भारतपूजितः ॥ ५६ ॥

[३४४] **सहस्रकवचच्छेदी**ति । सहस्रं कवचानि वर्माणि छेत्तुं शीलमस्येति । [३४५] **तपःसार** इति। तप एव सारं ग्राह्यांशो यस्य, तदेव बलं यस्येति, तपोरूपसारांश इति वा। तपश्चास्मि तपस्विष्वि'ति वचनात् । [३४६] **नरप्रिय** इति । नरः प्रियो यस्य, भ्रातृत्वात्, नरस्य प्रिय इति वा, नराणामिति वा । [३४७] **विश्वानन्दप्रद** इति । विश्वस्मै सर्वस्मै आनन्दं प्रयच्छतीति तथा, विश्वहितार्थमेव तपश्चरणात् । [३४८] **कर्मसाक्षी**ति । देवमनुष्यादीनां कर्म शुभाशुभं साक्षात् पश्यति विविनक्तीति तथा । स्वाचरणं त्वन्येषामेव तथा ज्ञापनायान्यथा यद्यदाचरणं श्रेष्ठेष्वितिन्यर्थं स्यात् । ज्ञापनं सन्निहितानामेव, तथात्वं तु स्वकीयानामेव भवतीत्यर्थः । ननु तथात्वाभावेऽन्येषां कर्मणां कथं फलसिद्धिरित्याशयेनाह **कर्मे**ति, विहितं तु साक्षात् पश्यतीतरत्तु परम्परया पश्यति । आसुराणां तु विहितमपि न तथा, कर्मणां वैलक्षण्याद्भावभेदाच्चेति भावः । ननु आसुराणां देवेष्वपि जन्म विहिताचरणं सम्भवति तदा कथं भवतीत्याशयेनाहुः । [३४९] **भारतपूजित** इति । भारतैर्युधिष्ठिरादिभिः पूजितः सत्कृतः सहायोपायकरणात् । भारतैः सारस्वतैर्वा पूजित इति, भरतवंशोत्पन्नैरिति वा, भरतखण्डस्थितैः पूजित इति वा, खण्डोपास्यत्वात् ॥ ५६ ॥

अनन्ताद्भुतमाहात्म्यो बदरीस्थानभूषणम् ।
जितकामो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ॥ ५७ ॥

[३५०] **अनन्ताद्भुतमाहात्म्य** इति । अनन्तमपरिच्छिन्नमद्भुतमाश्चर्ययुक्तं माहात्म्यं यस्येति, तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धम् । [३५१] **बदरीस्थानभूषण**मिति । बदर्याख्यस्य महास्थानस्य बदर्युपलक्षितस्येति वा तस्य भूषणं मण्डनमित्यर्थः । [३५२] **जितकाम** इति । जितः कामः कन्दर्पो येन, तपोविघ्नार्थं प्रवर्तितत्वात् । [३५३] **जितक्रोध** इति । जितो वशीकृतः क्रोधः अमर्षो येन तं विनैव तत्तिरस्करणात्, न तु रुद्रवद्भस्मीकरणेनेति भावः । [३५४] **जितसङ्ग** इति । जितः सङ्गो विषयव्यासङ्गो येन । [३५५] **जितेन्द्रिय** इति । जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन, हृषीकेशत्वात् ॥ ५७ ॥

उर्वशीप्रभवः स्वर्गसुखदायी स्थितिप्रदः ।
अमानी मानदो गोप्ता भगवच्छास्त्रबोधकः ॥ ५८ ॥

[३५६] **उर्वशीप्रभव** इति । उर्वशीनाम्नामप्सरसां प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् । [३५७] **स्वर्गसुखदायी**ति । स्वर्गपदेन तत्स्था इन्द्रादयोप्युच्यन्ते, तेभ्यः सुखदानशील इत्यर्थः, सर्वाप्सरोमुख्योर्वशीप्रदानात् । [३५८] **स्थितिप्रद** इति । स्थितिमवस्थितिं स्वर्गे प्रददातीति, न पुनः स्वस्मिन्नाकृष्टवानुर्वशीमिति भावः । [३५९] **अमानी**ति । मानोऽस्यास्तीति मानी न मानी अमानी मानस्यासुरत्वात्तदभाव इति भावः । [३६०] **मानदः** । अन्येभ्यो लोकसङ्ग्रहार्थं मानं सन्मानं ददातीति तथा, मानमभिमानं द्यति खण्डयतीति वा । **गोप्ते**ति लोकानां रक्षितेत्यर्थः । [३६२] **भगवच्छास्त्रबोधक** इति । भगवच्छास्त्रं पञ्चरात्रादि, तस्य बोधको ज्ञापको नारदादिभ्य इति ॥ ५८ ॥

ब्रह्मादिवन्द्यो हंसः श्रीर्मायावैभवकारणम् ।
विविधानन्तसर्गात्मा विश्वपूरणतत्परः ॥ ५९ ॥

[३६३] **ब्रह्मादिवन्द्य** इति । ब्रह्मा आदिर्येषां शिवादीनां तैर्वन्द्यो वन्दनीयः । [३६४] **हंस** इति । हन्ति संसृतिं जानातीति वा, सर्वं हंसः परमात्मेति यावत् । **श्री**रिति । श्रयन्तेऽनेनेति श्रीः, सर्वाश्रयणीयः लक्ष्मीरूपो वा । 'कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणा'मिति पाठात् । [३६६] **मायावैभवकारण**मिति । मायायाः प्रकृतेर्वैभवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तत्र कारणं हेतुरित्यर्थः । **विविधानन्तसर्गात्मे**ति । विविधा बहुविधा अनन्ता अमिता ये सर्गाः रुद्रकृता वीरभद्रादयस्तत्र आत्मा गमनशीलः दक्षयज्ञविध्वंसनार्थं तेषु सामर्थ्येन आविर्भावादिति भावः । अन्यथा भगवदधिष्ठितयज्ञस्य नाशो न स्यात् । [३६८] **विश्वपूरणतत्पर** इति । विश्वस्य पूरणे पोषणे तत्परः सावधानः । यद्वा । विश्वपूरणस्य तननं विश्वपूरणतत्, तदेव परं उत्कृष्टं यस्येति ॥ ५९ ॥

यज्ञजीवनहेतुश्च यज्ञस्वामीष्टबोधकः ।
नानासिद्धान्तगम्यश्च सप्ततन्तुश्च षड्गुणः ॥ ६० ॥

[२६९] **यज्ञजीवनहेतुश्चे**ति । यज्ञे जीवनं दक्षादीनां, यज्ञस्य वा पुनरुत्थानं तत्र कारणमित्यर्थः । [२७०] **यज्ञस्वामी**ति । यज्ञस्य स्वामी, यज्ञस्य यजमानस्य वा 'यज्ञो यजमान' इति श्रुतेः, यज्ञरूपस्वामीति वा, 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । [२७१] **इष्टबोधक** इति । इष्टस्य रुद्रप्रसादोपायस्य बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । [२७२] **नानासिद्धान्तगम्यश्चे**ति । नानारूपैः सिद्धान्तैर्गम्यो ज्ञातुं योग्यः, अत एव ऋत्विगादयः स्वस्वज्ञानानुसारेण सर्वे स्तुतवन्तः । तदुक्तं 'तत्त्वं न ते वयमनञ्जने'त्यादिना । [२७३] **सप्ततन्तुश्चे**ति । सप्तानामग्निष्टोमादिसप्तसंस्थानानां तन्तुर्विस्तारक इत्यर्थः, सप्तानां लोकानां वा । [२७४] **षड्गुण** इति । षडैश्वर्यादयो गुणा यस्येति ॥ ६० ॥

प्रतिसर्गजगत्कर्ता नानालीलाविशारदः ।
ध्रुवप्रियो ध्रुवस्वामी चिन्तिताधिकदायकः ॥ ६१ ॥

[२७५] **प्रतिसर्गजगत्कर्ते**ति । प्रतिसर्गं जगत्कर्तेति बाहुलकादिसमासः । [२७६] **नानालीलाविशारद** इति । नानालीलाः सृष्ट्यादयस्तासु निपुण इत्यर्थः, तच्च मूले स्पष्टं 'सनकाद्या नारदश्चे'त्यादौ । [२७७] **ध्रुवप्रिय** इति । ध्रुवस्यौत्तानपादेः प्रियमिष्टसिद्धिर्यस्मादिति, ध्रुवस्य प्रियः, ध्रुवः प्रियो यस्येति वा, । [२७८] **ध्रुवस्वामी**ति । ध्रुवस्य स्वामी प्रभुः, अत एव स्वपदे स्थापनमिति । [२७९] **चिन्तिताधिकदायक** इति । सपत्न्या मातुर्दुरुक्तव्यथितस्वान्तो ध्रुवो मातुरभिमानमार्जनाय प्रवृत्तो न तु केवलभगवदुद्देशेनापीति, तादृशस्यापि यद्विष्णुपदस्थानं सकलमहर्षिप्रभृतिसेव्यं दत्तवानतः चिन्तिताधिकदायकत्वं युक्तमेव । अत एवोशनसा गीतं विष्णुपुराणे 'अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् । यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिता' इति ॥ ६१ ॥

दुर्लभानन्तफलदो दयानिधिरमित्रहा ।
अङ्गस्वामी कृपासारो वैन्यो भूमिनियामकः ॥ ६२ ॥

[२८०] **दुर्लभानन्तफलद** इति । दुर्लभं प्राप्तुमशक्यमन्यैर्देवादिभिरपि, अनन्तमविनाशि यत्फलं तद्ध्रुवाय ददातीति तथा । तदुक्तं 'वेदाहं ते व्यवसित'मित्यादिना । [२८१] **दयानिधिरि**ति । दया अनुकम्पा तस्या निधिर्निधानं, पञ्चवार्षिकोतिबालोऽयं कष्टं प्राप्नोतीति दया । [२८२] **अमित्रहा** इति । अमित्रान् भ्रातृघातकान् रुद्रानुचरान् हतवानिति । तदुक्तं 'ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वे'त्यादिना । [२८३] **अङ्गस्वामी**ति । अङ्गस्य राज्ञः स्वामी नियामक इत्यर्थः । [२८४] **कृपासार** इति । कृपैव देयपदार्थे सारं यस्येति, कृपायामासारो धारासम्पात इति यावत् । अत एवाङ्गस्य कदपत्यदानेन वैराग्यमुत्पाद्य मोचितवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कदपत्यं वरं मन्य' इत्यादिना । [२८५] **वैन्य** इति । वेनस्यापत्यं वैन्यः पृथुरित्यर्थः । [२८६] **भूमिनियामक** इति । भूमिं नियमयति वशे स्थापयतीति तथा । तदुक्तं 'वसुधे त्वां वधिष्यामी'त्यादिना ॥ ६२ ॥

भूमिदोग्धा प्रजाप्राणपालनैकपरायणः ।
यशोदाता ज्ञानदाता सर्वधर्मप्रदर्शकः ॥ ६३ ॥

[२८७] **भूमिदोग्धे**ति । भूमेर्धेनुरूपाया दोग्धा तत्तदपेक्षितसारदायकः । तदुक्तं 'वत्सं कल्पय मे वीरे'त्यादिना । [२८८] **प्रजाप्राणपालनैकपरायण** इति । प्रजानां प्राणाः प्रजाप्राणास्तेषां पालनं दुग्धाद्रक्षणं तदेवैकं परमुत्कृष्टं अयनं स्थानमाश्रयो यस्येति । [२८९] **यशोदाते**ति । यशसो दातेत्यर्थः । अन्यैरकृताद्भुतकर्मकारकत्वात् । तदुक्तं 'चूर्णयंश्च धनुःकोट्ये'त्यादिना । [२९०] **ज्ञानदाते**ति । ज्ञानं स्वसम्बन्धी तस्य सनत्कुमारादिद्वारा पृथवे दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'एवं स्म ब्रह्मपुत्रेणे'त्यादिना । [२९१] **सर्वधर्मप्रदर्शक** इति । सर्वेषां प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणानां धर्माणां प्रकर्षेण दर्शयितेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पुरञ्जनो जगन्मित्रं विसर्गान्तप्रदर्शकः ।
प्रचेतसां पतिश्चित्रभक्तिहेतुर्जनार्दनः ॥ ६४ ॥

[२९२] **पुरञ्जन** इति । पुरं शरीरं जनयतीति तथा 'पश्चाद्भूमिमथो पुरः' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'पुरुषं पुरञ्जनं विद्धी'त्यादिना । [२९३] **जगन्मित्रमि**ति । जगतां मित्रं बन्धुरूपत्वात् 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु'रिति भगवद्वचनात् । [२९४] **विसर्गान्तप्रदर्शक** इति । प्राचीनबर्हिषो यो विसर्गः पुनः सृष्टीच्छा नारदतो वैराग्यमुत्पाद्य तस्य विसर्गस्यान्तस्य समासेः प्रदर्शको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'भागवतमुख्यो भगवा'नित्यादिना । [२९५] **प्रचेतसां पति**रिति । प्रकृष्टानि चेतांसि ज्ञानानि अन्तःकरणानि वा येषां श्रीरुद्रप्रसादात् प्राप्तभक्तित्वात् ते प्रचेतसस्तेषां पतिः स्वामीति । तदुक्तं 'प्रचेतसोन्तरुदधावि'त्यादिना । [२९६] **चित्रभक्तिहेतु**रिति । चित्रा सत्करणीया या भक्तिस्तत्र कारणमित्यर्थः, विचित्राया इति वा । [२९७] **जनार्दन** इति । जना माया तामर्दयति नाशयतीति तथा, जनान् जीवानन्तकाले अर्दयतीति वा, जनैरर्द्यते प्रार्थ्यते ज्ञायत इति वा ॥ ६४ ॥

स्मृतिहेतुब्रह्मभावसायुज्यादिप्रदः शुभः ।
विजयी,

[२९८] **स्मृतिहेतुब्रह्मभावसायुज्यादिप्रद** इति । स्मृतिः स्मरणं, सैव हेतुः, तच्च स्मरणं नारदमुखाच्छ्रुतस्य तेन स्मृतिहेतुना यो ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वसम्पत्तिस्तस्मात् सायुज्यादीन् प्रदत्तवानित्यर्थः । आदिपदात्सालोक्यादिरपि गृह्यते । [२९९] **शुभ** इति । शुभं विद्यतेऽस्मिन्निति मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः । शुभं कल्याणं तद्रूपो वा । 'मङ्गलानां च मङ्गल'मिति वचनात् । [३००] **विजयी**ति । विशेषतो जेतुं शीलमस्येति तथा ।

॥ इति चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

स्थितिलीलाब्धिरच्युतो विजयप्रदः ॥ ६५ ॥

[३०१] **स्थितिलीलाब्धि**रिति । स्थितिः स्थानं तद्रूपलीलाया अब्धिः समुद्र इत्यर्थः । 'स्थिति-वैकुण्ठविजय' इति द्वितीये प्रसिद्धम् । [३०२] **अच्युत** इति । न च्यवते कालादिना स्वरूपादिति, तदुक्तं महाभारते 'यस्मान्नच्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणे'ति, 'शाश्वतꣳशिवमच्युत'मिति मन्त्रवर्णादपि । [३०३] **विजयप्रद** इति । विशिष्टं जयं प्रददातीति संसृतेरिति तथा ॥ ६५ ॥

स्वसामर्थ्यप्रदो भक्तकीर्तिहेतुरधोक्षजः ।
प्रियव्रतप्रियस्वामी स्वेच्छावादविशारदः ॥ ६६ ॥

[३०४] **स्वसामर्थ्यप्रद** इति । प्रियव्रताय स्वसामर्थ्यं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । [३०५] **भक्तकीर्तिहेतु**रिति । भक्तानां कीर्तिः ख्यातिस्तत्र हेतुः जयप्रदत्वादिति । [३०६] **अधोक्षज** इति । अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षीभवतीति, अक्षजं ज्ञानं तदधो यस्मादिति वा, उद्योगपर्वण्यपि 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षज' इति । द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेणेति वा । [३०७] **प्रियव्रतप्रियस्वामी**ति । प्रियव्रतस्य राज्ञः प्रियश्चासौ स्वामी चेति । तदुक्तं 'यर्हि वा व राजन्य' इति । [३०८] **स्वेच्छावादविशारद** इति । स्वेच्छयैव यो वादो ब्रह्मकृतस्तत्र चतुरः, तस्य विस्तारक इति वा । यद्वा । स्वस्य भगवत इच्छया वदति इच्छावादो वेदस्तत्र विशारदः कर्मकलापकुशल इत्यर्थः । उक्तं च 'समावेशितसकलकलाप' इत्यादिना ॥ ६६ ॥

सङ्घ्यगम्यः स्वप्रकाशः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
इच्छायां च समर्यादस्त्यागमात्रोपलम्भनः ॥ ६७ ॥

[३०९] **सङ्घ्यगम्य** इति । सङ्घिभिः स्वस्वाधिकारनियुक्तैः ब्रह्मादिभिरगम्यः सम्यक् ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'यद्वाचि तन्त्या'मित्यादि । [३१०] **स्वप्रकाश** इति । स्वेनैव स्वरूपेणैव प्रकाशत इति स्वप्रकाशः । [३११] **सर्वसङ्गविवर्जित** इति । सर्वेषां त्रयाणां कविमहावीर-सवनाख्यानां सङ्गो विषयस्य विशेषेण वर्जितो येनेति, तदुक्तं 'एतेषां कविर्महावीर' इत्यादिना । [३१२] **इच्छायां च समर्याद** इति । इच्छायां सङ्गपरित्याजनेच्छायामपि समर्यादो मर्यादासहैव । अत्रायं भावः । सर्वेषां राजपुत्रत्वे समानेपि त्रयाणामेवोर्ध्वरेतस्त्वे भगवदि-च्छयैव कारणम् । तादृशानामपि यन्मोक्षं विना बाल्यादारभ्य चतुर्थाश्रमस्थापनं तन्मर्या-दैवेति ज्ञायते । [३१३] **त्यागमात्रोपलम्भन** इति । त्यागः सर्वसङ्गस्य तावन्मात्रेणैवोपलभ्यते प्राप्यत इति तथा 'त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति भगवद्वचनात् ॥ ६७ ॥

अचिन्त्यकार्यकर्ता च तर्कागोचरकार्यकृत् ।
शृङ्गाररसमर्यादा आग्नीध्ररसभाजनम् ॥ ६८ ॥

[३१४] **अचिन्त्यकार्यकर्ता** चेति । अचिन्त्यस्य मनोव्यापाराविषयस्यापि भक्तकार्यस्य कर्तेत्यर्थः । [३१५] **तर्कागोचरकार्यकृ**दिति । तर्कस्य यद्येवं स्यात्तदैवं स्यादित्येवंरूपतर्कस्या-प्यविषयो यत्कार्यं तस्य कर्तेत्यर्थः । अचिन्त्यतर्कागोचरकार्यकर्तृत्वं तु 'तदा हि भगवदु-पासनोपचितातिपुरुषप्रभाव' इत्यादिनोक्तम् । [३१६] **शृङ्गाररसमर्यादे**ति । शृङ्गाराख्यस्य रसस्य मर्यादा अवधिः, इतोऽधिकोऽन्यो नास्तीत्यर्थः, 'रसो वै स' इति श्रुतेः । [३१७] **आग्नी-ध्ररसभाजन**मिति । आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिमिलने यो रसस्तस्य भाजनं आश्रय इत्यर्थः, तत्सम्पादक इति वा । तदुक्तं 'सा च तदाश्रमोपवन'मित्यादिना ॥ ६८ ॥

नाभीष्टपूरकः कर्ममर्यादादर्शनोत्सुकः ।
सर्वरूपोऽद्भुततमो मर्यादापुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥

[३१८] **नाभीष्टपूरक** इति । नाभेराग्नीध्रपुत्रस्येष्टं भगवत्सदृशपुत्रजननं ऋषभदेवप्राकट्येन तत्पूर्तिकर्तेत्यर्थः, तदुक्तं 'बर्हिषि तस्मिन्नेव'मित्यादिना । [३१९] **कर्ममर्यादादर्शनोत्सुक** इति । कर्मणां मर्यादा रीतिस्तस्याः दर्शनं लोकेभ्यः प्रदर्शनं तदर्थमुत्सुकः उत्कण्ठित इत्यर्थः । 'धर्मं दर्शयितुकामो वातरसनाना'मित्यादिना । [३२०] **सर्वरूप** इति । सर्वाणि रूपाणि यस्येति, सर्वं कुलाचारं रूपयति कृत्वा प्रदर्शयतीति वा, 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'प्रदर्शितगुरुकुलावास' इत्यादिना । [३२१] **अद्भुत-तम** इति । अतिशयितोऽद्भुतोऽद्भुततमः, अन्याश्चर्यरूप इत्यर्थः । [३२२] **मर्यादापुरुषोत्तम** इति । मर्यादा वेदमार्गस्तद्रक्षकः पुरुषोत्तमो मर्यादापुरुषोत्तम इति ॥ ६९ ॥

सर्वरूपेषु सत्यात्मा कालसाक्षी शशिप्रभः ।
मेरुदेवीव्रतफलमृषभो भगलक्षणः ॥ ७० ॥

[३२३] **सर्वरूपेषु सत्यात्मे**ति । सर्वेष्वपि रूपेषु ब्राह्मणराजन्यादिषु सत्यः अवितथः आत्मा अवतारो यस्येति । यद्वा । सर्वरूपेषु आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं आत्मा स्वरूपं यस्येति । [३२४] **कालसाक्षी**ति । कालस्य साक्षी नियन्तेत्यर्थः । [३२५] **शशिप्रभ** इति । शशिप्रभेव प्रभा कान्तिः यस्य, दर्शनाह्लादकत्वात् । [३२६] **मेरुदेवीव्रतफल**मिति । नाभिपत्न्या मेरुदेव्या आचरितस्य व्रतस्य पुंसवनादेः फलरूप इत्यर्थः । [३२७] **ऋषभ** इति । एकत्रैव सर्वगुणोपलम्भात् । सर्व-स्मादृषभः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्य ह वा व इत्थं वर्ष्मणे'त्यादिना । [३२८] **भगलक्षण** इति । भगमैश्वर्यादिगुणसमुदायं स्वस्मिन् लक्षयतीति तथा । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृति'रितिवचनात्, तदुक्तं, 'अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमाने'त्यादिना । अत्र कतिपयनाम्नां विपर्ययो ज्ञेयः ॥ ७० ॥

जगत्सन्तर्पको मेघरूपी देवेन्द्रदर्पहा ।
जयन्तीपतिरत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिकः ॥ ७१ ॥

[३२९]**जगत्सन्तर्पक** इति । जगतः प्रजायाः सम्यक् तर्पकः पोषक इत्यर्थः । [३३०]**मेघरूपी**ति । अजनाभाख्ये मेघरूपीत्यर्थः । 'आत्मनो योगमायया स्ववर्ष'मित्यादिना । [३३१]**देवेन्द्रदर्पहे**ति । देवेन्द्रस्य दर्पं गर्वं स्ववर्षेण हतवानित्यर्थः । [३३२]**जयन्तीपति**रिति । जयन्त्या इन्द्रदत्तायाः पतिर्भर्तेत्यर्थः, तन्मूले स्पष्टम् । [३३३]**अत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिक** इति । अन्तमतिक्रान्तोऽत्यन्तः प्रमाणानि चाशेषलौकिकानि च तेषां समाहारस्तथा, प्रमाणाशेषलौकिकस्यात्यन्तः, षष्ठ्या पूर्वनिपाताभावो राजदन्तादित्वात्समाधेयः । यद्वा । अत्यन्तमतिशयितं प्रमाणं प्रमाणत्वेन स्वीकार्यं यस्येति ॥ ७१ ॥

शतधान्यस्तभूतात्मा शतानन्दो गुणप्रसूः ।
वैष्णवोत्पादनपरः सर्वधर्मोपदेशकः ॥ ७२ ॥

[३३४]**शतधान्यस्तभूतात्मे**ति । शतप्रकारं यथा स्यात्तथा न्यस्तः स्थापितः भूतेषु शरीरेषु आत्मा येन 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'आत्मसमानानां शतं जनयामासे'त्यादिना । [३३५]**शतानन्द** इति । शतपुत्रा एवानन्दरूपा यस्येति वा, शतेनानन्दो यस्येति वा, शतगुणितानन्दो वेति 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुतेः । [३३६]**गुणप्रसू**रिति । गुणं गुणवन्तमभेदविचक्षयानन्दनिधानं भरतं प्रसूत इति तथा । तदुक्तं 'येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण' इत्यादिना । [३३७]**वैष्णवोत्पादनपर** इति । वैष्णवो भरतस्तदुत्पादनेन वैष्णवधर्मान् पिपर्तीति तथा । यद्वा । वैष्णवेषु भक्त्युत्पादनपर इति वा । यद्वा । वैष्णवार्थमुत्पादनं स्वावतरणं तत्पर इति वा । [३३८]**सर्वधर्मोपदेशक** इति । सर्वान् निवृत्तिलक्षणान् धर्मान् ब्रह्मर्षिभ्य उपदिष्टवानिति तथा । तदुक्तं 'स कदाचिदटमानो भगवानि'त्यादिना ॥ ७२ ॥

परहंसक्रियागोप्ता योगचर्याप्रदर्शकः ।
चतुर्थाश्रमनिर्णेता सदानन्दशरीरवान् ॥ ७३ ॥

[३३९]**परहंसक्रियागोप्ते**ति । परे उत्कृष्टाश्च ते हंसाश्च परहंसाः परमहंसा इत्यर्थः, तेषां क्रिया सम्पत्तिस्तस्या रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । परमहंसविषये क्रियायाः कर्ममार्गस्य गोप्ता दूपक इत्यर्थः । [३४०]**योगचर्याप्रदर्शक** इति । योगस्य भक्तिरूपस्य चर्या आचरणं तस्याः प्रदर्शक इत्यर्थः । [३४१]**चतुर्थाश्रमनिर्णेते**ति । संन्यासविवेचक इत्यर्थः । [३४२]**सदानन्दशरीरवा**निति । सदा सर्वकालेषु आनन्द एव शरीरं स्वरूपं यस्येति, यश्चानन्दश्च तदुभयात्मकशरीर इति वा ॥ ७३ ॥

प्रदर्शितान्यधर्मश्च भरतस्वाम्यपारकृत् ।
यथावत्कर्मकर्ता च सङ्गानिष्टप्रदर्शकः ॥ ७४ ॥

[३४३]**प्रदर्शितान्यधर्मश्चे**ति । प्रदर्शितः ख्यापितः अन्येषु धर्मो येनेति । [३४४]**भरतस्वामी**ति । भरतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वामी शिक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'स्वतनयशतज्येष्ठ'मि-

त्यादौ । [३४५]**अपारकृ**दिति । न विद्यते पारं यस्येत्यपारः संसारसागरः तं कृणत्ति छिनत्तीति तथा । [३४६]**यथावत्कर्मकर्ता चे**ति । यथा येन प्रकारेणोक्तं तेनैव प्रकारेण कर्मणां श्रौतस्मार्तानां कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूप'मित्यादिना । [३४७]**सङ्गानिष्टप्रदर्शक** इति । सङ्गात् भगवत्सम्बन्धरहितात् अनिष्टमनर्थं प्रदर्शयतीति तथा, सङ्गस्येति वा । तदुक्तं 'स एकदा महानद्या'मित्यादिना ॥ ७४ ॥

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शकः ।
यज्ञरूपमृगः शान्तः सहिष्णुः सत्पराक्रमः ॥ ७५ ॥

[३४८]**आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शक** इति । अवश्यमेवावश्यकं तादृशं यत्पुनर्जन्म तदर्थो यः कर्ममार्गस्तत्कारणीभूतं कर्म तस्य लोके प्रदर्शको ज्ञापक इत्यर्थः । भगवदिच्छोपात्तकर्मणां प्राबल्यमेवेति ज्ञापितम्, अन्यथेदृशस्यैवं कथं स्यादिति भावः । [३४९]**यज्ञरूपमृग** इति । यज्ञस्य वृषलैर्भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्य, रूपं सम्पत्तिस्तदर्थं मृग्यते अन्विष्यते पश्वर्थमिति यज्ञरूपमृगः, तदुक्तं 'अथ वृषलराजपणि'रित्यादौ । [३५०]**शान्त** इति । वृषलैर्बध्वा नीतोऽप्यक्रोधनत्वाच्छान्त इत्यर्थः । अत एव [३५१]**सहिष्णुः** सहनशील इत्यर्थः । [३५२]**सत्पराक्रम** इति । सन् सत्सु वा पराक्रमो यस्येति, सन् भगवान् तत्पराः तान् नातिक्रामतीति वा, तानाक्रमतीति वा, सतः पिपर्तीति सत्परो भगवान् वेति ॥ ७५ ॥

रहूगणगतिज्ञश्च रहूगणविमोचकः ।
भवाटवीतत्त्ववक्ता बहिर्मुखहिते रतः ॥ ७६ ॥

[३५३]**रहूगणगतिज्ञश्चे**ति । रहूगणस्य गतिं ज्ञानोपायं जानातीति तथा । [३५४]**रहूगणविमोचक** इति । रहूगणं वेः कालात् ज्ञानोपदेशेन मोचितवानित्यर्थः । [३५५]**भवाटवीतत्त्ववक्ते**ति । भवाटवीपदसङ्केतग्रहस्य तत्त्वतो वक्ता । [३५६]**बहिर्मुखहिते रत** इति । बहिर्मुखानां वेदबाह्यानां हिते हितनिमित्तं सङ्क्रीडितं यस्येति, उन्मत्तवदाचरितं भगवतः पाषण्डिनामग्रे जीवनहेतुर्भविष्यतीति भावः । तदुक्तं 'यमुह वा व केचित् पाषण्डिन' इत्यादौ ॥ ७६ ॥

गयस्वामी स्थानवंशकर्ता स्थानविभेदकृत् ।
पुरुषावयवो भूमिविशेषविनिरूपकः ॥ ७७ ॥

[३५७]**गयस्वामी**ति । गयस्य राजर्षेः स्वामी प्रभुरित्यर्थः, तदुक्तं 'गयो राजर्षिप्रवर' इत्यादौ । [३५८]**स्थानवंशकर्ते**ति । स्थानं स्थितिर्धर्मस्य, तदर्थं गयस्य वंशस्य कर्तेति । [३५९]**स्थानविभेदकृ**दिति । स्थानस्य वंशस्थितेः विभेदं संस्थां करोतीति तथा, प्रियव्रतवंशसंस्थाकर्तेत्यर्थः । [३६०]**पुरुषावयव** इति । पुरुषस्य विराड्रूपस्य अवयवो भूगोलकं तद्रूप इत्यर्थः । 'पृथिवी मे शरीरे श्रिते'ति श्रुतेः । [३६१]**भूमिविशेषविनिरूपक** इति । भूमिविशेषाणां द्वीपवर्षपर्वतादीनां विशेषतो मानादिकथनपूर्वकं निरूपणकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'प्राधान्येनैव भूगोलक'मित्यादिना ॥ ७७ ॥

जम्बूद्वीपपतिर्मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः ।
नानाविभूतिलीलाढ्यो गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत् ॥ ७८ ॥

[३६२] **जम्बूद्वीपपति**रिति । जम्ब्वाख्यस्य द्वीपस्य पतिः स्वामीत्यर्थः । [३६३] **मेरुनाभिपद्मरुहाश्रय** इति । इलाव्रतवर्षस्य मध्यं नाभिस्तत्र नाभौ पद्मवद्रुहः प्रादुर्भावो यस्यासौ नाभिपद्मरुहः, मेरुश्चासौ नाभिपद्मरुहश्च मेरुनाभिपद्मरुहः स चासावाश्रयश्चेति तथा, सुरालयत्वादाश्रयत्वं 'मेरुः शिखरिणामह'मिति भगवद्वचनात् तद्रूपत्वम् । [३६४] **नानाविभूतिलीलाढ्य** इति । नानाविधाः याः विभूतिलीलाः लक्ष्मीविलासास्ताभिराढ्यः समृद्ध इत्यर्थः । यद्वा । नानाविभूतिभिर्लीलाभिश्चाढ्यः इति । तदुक्तं 'देवोद्यानानि भवन्ती'त्यादिना । [३६५] **गङ्गोत्पत्तिनिदानकृ**दिति । गङ्गाया विष्णुपद्या उत्पत्तेर्निदानं स्थानं करोतीति तथा । तदुक्तं 'तत्र भगवतः साक्षा'दित्यादिना ॥ ७८ ॥

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्च गङ्गारूपोऽतिगूढकृत् ।
वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृत् सर्वपावनः ॥ ७९ ॥

[३६६] **गङ्गामाहात्म्यहेतु**श्चेति । गङ्गाया माहात्म्यं महिमा तत्र हेतुः, स्वचरणसम्बन्धकारकत्वादिति । [३६७] **गङ्गारूप** इति । गङ्गा रूपं यस्य, 'स्रोतसामस्मि जाह्नवी'ति भगवद्वचनात्, 'योऽसौ निरञ्जनो देव' इत्यपि । [३६८] **अतिगूढकृ**दिति । अन्येभ्यस्तीर्थेभ्योऽप्यत्यन्तं गूढं गुप्तं गङ्गारूपं तीर्थं करोतीति तथा, अतिगूढमपि पापं गङ्गारूपेण कृन्ततीति वा । [३६९] **वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृ**दिति । वैकुण्ठो भगवान्, लोको वा, तत्सम्बन्धी यो देहस्तत्र हेतुभूतं यदम्बु गङ्गाजलं तस्य जन्मकर्तेति । भगवत्सेवायोग्यदेहसम्पादकत्वं तु गङ्गोदकस्य 'तत्पादसलिलं यथे'त्यस्य व्याख्याने प्रपञ्चितमाचार्यैः । [३७०] **सर्वपावन** इति । सर्वान् आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तान् गङ्गारूपेण पावयतीति तथा ॥ ७९ ॥

शिवस्वामी शिवोपास्यो गूढः सङ्कर्षणात्मकः ।
स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः सर्वैकपूजितः ॥ ८० ॥

[३७१] **शिवस्वामी**ति । शिवस्य स्वामी सेव्य इति, शिवरूपस्वामीति वा, तदुक्तं 'इलावर्ते तु भगवान् भव एक' इत्यादिना । तदेव प्रकारान्तरेणाप्याहुः [३७२] **शिवोपास्य** इति । शिवस्य उपास्यः, शिवत्वेनोपास्य इति वा । [३७३] **गूढ** इति । पुरुषमात्रागम्यस्थलस्थितत्वाद्गूढो गुप्त इत्यर्थः । [३७४] **सङ्कर्षणात्मक** इति । सम्यक् कर्षति अन्तकाले सर्वानिति सङ्कर्षणः संहारमूर्तिस्तदात्मकस्तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'तुरीयां तामसीं मूर्ति' मित्यादिना । [३७५] **स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूप** इति । स्थानानां द्वीपवर्षादीनां रक्षार्थं मत्स्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थित इत्यर्थः । येन रूपेण यत्र स्थितः तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । [३७६] **सर्वैकपूजित** इति । सर्वैः पूज्यस्वरूपैः भक्तैर्वा एक एव पूजितः, उपासनार्थं नानात्वेऽपि परमार्थतस्तु सर्वापि

मूर्तिः कृष्णस्यैवेति, स एव पूजित इति भावः । 'यो यो यां यां तनुं भक्तः' इति भगवद्वचनात् ॥ ८० ॥ पुनस्तदेवाहुः—

उपास्यनानारूपात्मा ज्योतीरूपो गतिप्रदः ।
सूर्यनारायणो वेदकान्तिरुज्ज्वलवेषधृक् ॥ ८१ ॥

[३७७] **उपास्यनानारूपात्मे**ति । उपास्यो नानारूपो मत्स्यादिरूपः आत्मा अवतारो यस्येति । [३७८] **ज्योतीरूप** इति । ज्योतिस्तेजस्तद्रूपो रविरित्यर्थः । 'ज्योतिषां रविरंशुमानि'ति वाक्यात् । [३७९] **गतिप्रद** इति । गत्या उदक्दक्षिणरूपया सर्वेभ्यः शुभाशुभं प्रकर्षेण ददातीति तथा । [३८०] **सूर्यनारायण** इति । सूर्यमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सूर्यनारायणस्तद्रूप इति । तदुक्तं 'स एष भगवानादित्यरूप' इत्यादिना, 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती'त्यादिना । [३८१] **वेदकान्ति**रिति । वेदः त्रयी, सैव कान्तिः स्वरूपं यस्येति तथा, कान्तिर्यस्येति वा । तदुक्तं 'आत्मानं त्रयीमय' मित्यादिना सूर्यमण्डलस्य त्रयीरूपत्वम्, तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल'मित्यनुवाके स्पष्टमाम्नातम्, 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते' । 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य' इति श्रुत्यन्तरमपि । [३८२] **उज्ज्वलवेषधृ**गिति । उज्ज्वलं दीप्तं वेषं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८१ ॥

हंसोऽन्तरिक्षगमनः सर्वप्रसवकारणम् ।
आनन्दकर्ता वसुदो बुधो वाक्पतिरुज्ज्वलः ॥ ८२ ॥

[३८३] **हंस** इति । हन्ति गच्छति आयुःक्षयकारकत्वेन, सर्वान् हिनस्ति च । आयुःक्षयकारकत्वं तु सूर्यस्य 'योसौ तपन्नुदेति' इत्यनुवाके स्पष्टमाम्नातम्, 'हंसः शुचिष'दिति मन्त्रवर्णाच्च । [३८४] **अन्तरिक्षगमन** इति । अन्तरिक्ष एव गच्छतीति तथा । [३८५] **सर्वप्रसवकारण**मिति । सर्वेषां प्राणिनां प्रसवः प्रेरणं तत्र कारणं कर्तेत्यर्थः । 'सविता प्रसवानामीश' इति श्रुतेः । (सूर्यनामान्युक्तानि । अथ चन्द्राद्यष्टग्रहरूपनामान्याहुः) [३८६] **आनन्दकर्ते**ति आनन्दस्याह्लादस्य कर्ता कारकश्चन्द्र इत्यर्थः । [३८७] **वसुद** इति । वसूनि द्यति क्रूरत्वात्, ददाति वा एकादशस्थानस्थित इति । वसुदो मङ्गल इत्यर्थः । [३८८] **बुध** इति । बुध्यते जानातीति बुधः । [३८९] **वाक्पति**रिति । वाचां पतिर्वाक्पतिर्बृहस्पतिरित्यर्थः । [३९०] **उज्ज्वल** इति । उज्ज्वलः सितः शुभ्रत्वात् शुक्र इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

कालात्मा कालकालश्च कालच्छेदकृदुत्तमः ।
शिशुमारः सर्वमूर्तिराधिदैविकरूपधृक् ॥ ८३ ॥

[३९१] **कालात्मे**ति । कालः श्यामः आत्मा देहो यस्येति, सर्वपीडाकरत्वात् कालरूप इति वा, शनैश्चर इत्यर्थः । [३९२] **कालकाल**श्चेति । कालात् सौरेरपि कालः श्यामः, तमस्कारित्वाद्राहुरित्यर्थः । [३९३] **कालच्छेदकृ**दिति । कालस्य राहोः छेदो द्वैधीकरणं तेनैव केतुं करोतीति तथा, अभेदविवक्षया तद्रूप इत्यर्थः । [३९४] **उत्तम** इति । अतिशयेन उत् उत्तमः ऊर्ध्वतम इत्यर्थः । शिशुमारचक्रस्य सर्वग्रहोपरि स्थितत्वात् । [३९५] **शिशुमार** इति । शिशून् मारयतीति शिशुमारो जलजन्तु-

विशेषः, पुच्छादिना समानाकृतित्वात् तन्नाम्ना निर्देशस्तद्रूप इति । [३९६]**सर्वमूर्तिरिति** । सर्वेषां धर्मब्रह्मादीनां मूर्तयोऽस्मिन्निति तथा, सर्वमूर्तित्वं तु तैत्तिरीयारण्यके ध्रुवोपस्थानानुवाके 'शिशुमारचक्रस्य भूः प्रपद्य' इत्यादौ स्फुटम् , मूलेपि 'यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरस' इत्यादौ । तच्च सर्वेषामाधिदैविकस्वरूपमित्याहुः [३९७]**आधिदैविकरूपधृगिति** । आधिदैविकं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८३ ॥

अनन्तसुखभोगाढ्यो विवरैश्वर्यभाजनम् ।
सङ्कर्षणो दैत्यपतिः सर्वाधारो बृहद्वपुः ॥ ८४ ॥

[३९८]**अनन्तसुखभोगाढ्य** इति । अनन्तस्य अपरिमितस्य सुखस्य भोगस्तेनाढ्यः समृद्धः, स आढ्यो यस्मिन्निति वा, यस्माद्वा । [३९९]**विवरैश्वर्यभाजनमिति** । अधस्तात् सर्वं सप्तस्वपि विवरेषु अतलादिषु यदैश्वर्यं विभूतिस्तद्भाजयति, तस्य भाजनमाश्रय इति वा । तदुक्तं 'एतेषु हि बिलस्वर्गे'ष्वित्यादिना । [४००]**सङ्कर्षण** इति । सम्यक् कर्षति सर्वान् एकत्र करोतीति तथा । पातालादप्यधःसङ्कर्षणस्थितिरित्युक्तम् , तदुक्तं 'तस्य मूले त्रिंशद्योजने'त्यादि । [४०१]**दैत्यपतिरिति** । दैत्यानां पतिः स्वामी तामसत्वात् । [४०२]**सर्वाधार** इति । सर्वस्य सविवरभूगोलकस्य आधारः आश्रय इति । अत एव । [४०३]**बृहद्वपुरिति** । बृहत् प्रवृद्धं वपुः शरीरं यस्येति, तदुक्तं 'मूर्धन्यर्पितमणुव'दि त्यादिना ॥ ८४ ॥

अनन्तनरकच्छेदी स्मृतिमात्रार्तिनाशनः ।
सर्वानुग्रहकर्ता च,

[४०४]**अनन्तनरकच्छेदीति** । अनन्तानां नराणां कानि शिरांसि संहारसमये छिनत्तीति तथा । स्मरणादेवानन्तनरकयातनानाशक इति वा । अत एव । [४०५]**स्मृतिमात्रार्तिनाशन** इति । स्पष्टम् । [४०६]**सर्वानुग्रहकर्ता** चेति । सर्वेष्वपि नतेषु अनुग्रहं हितं करोतीति तथा । नरकयातनाप्रदर्शनेन सर्वान् पापभीतान् करोतीति भावः ।

इति पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

अथ षष्ठस्कन्धनामानि ॥

मर्यादाभिन्नशास्त्रकृत् ॥ ८५ ॥

[४०७]**मर्यादाभिन्नशास्त्रकृदिति** । साधनानुरूपफलदानं मर्यादा, साधनं विना अल्पसाधनेन वा यन्महाफलदानम् मर्यादाभिन्नम् , तच्च केवलभगवदनुग्रहमूलमेकमेव पुष्टिकृतमिति यावत् , 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । मर्यादाभिन्नस्य पुष्टेः शास्त्रं पुष्टिलीलाप्रतिपादकं षष्ठस्कन्धरूपं करोतीति तथा ॥ ८५ ॥

कालान्तकभयच्छेदी नामसामर्थ्यरूपधृक् ।
उद्धारानर्हगोप्तात्मा नामादिप्रेरकोत्तमः ॥ ८६ ॥

[४०८]**कालान्तकभयच्छेदीति** । कालो यमः अन्तको मृत्युः, ताभ्यां वा यद्भयं मृत्युनरकादेः, तस्य छेदनशील इत्यर्थः । इदं सर्वं नामसामर्थ्यप्राकट्यपूर्वकमजामिलमोचने स्फुटम् । [४०९]**नामसामर्थ्यरूपधृगिति** । नाम्नां यत्सामर्थ्यं यथेष्टपापापनोदनशक्तिस्तद्रूपं धारयतीति तथा 'यद्यद्विभूतिमत्सत्व'मितिवाक्यात् । [४१०]**उद्धारानर्हगोप्तात्मेति** । उद्धरणमुद्धारः संसारान्मोक्षः, यत्र ये अनर्हाः अयोग्याः तेषां गोप्ता रक्षकः आत्मा यस्येति, प्रकृते तु तादृशोऽजामिल एव । अन्येप्यसंख्याः सन्तीति ज्ञेयम् , अत एव नरके पच्यमानानामपि श्रीकृष्णनामोच्चारणमात्रेण वैकुण्ठारोहणं श्रूयते । नृसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युप्रसङ्गेन तत्रत्यानि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते । 'व्यास उवाच । इत्येवं किङ्करानुक्त्वा मृत्युं च पुरतः स्थितम् । यमो निरीक्ष्य च जनं नरकस्थं प्रपीडितम् । कृपया परया युक्तो विष्णुभक्त्या विशेषतः । जनस्यानुग्रहार्थाय तेनोक्ता वागिमां शृणु । नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः । उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न पूजितः । नारसिंहो हृषीकेशः पुण्डरीकनिभेक्षणः । स्मरणान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं न पूजितः । इत्युक्त्वा नारकान् सर्वान् पुनराह स किङ्करान् । वैवस्वतो यमः साक्षाद्विष्णुभक्तिविजृम्भितः । नारदाय स विश्वात्मा प्राहेदं विष्णुरव्ययः । अन्येभ्यो वैष्णवेभ्यश्च सिद्धेभ्यश्चेति नः श्रुतम् । तद्वः प्रीत्या प्रवक्ष्यामि हरिवाक्यमनुत्तमम् । शिक्षार्थं किङ्कराः सर्वे शृणुत प्रयतो हरेः । कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः । जलं भित्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम् । पुण्डरीकाक्ष देवेश नरसिंह त्रिविक्रम । त्वामहं शरणं प्राप्त इति यस्तं समुद्धरेत् । त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दन । इति यः शरणं प्राप्तस्तं क्लेशादुद्धराम्यहम् । व्यास उवाच । इत्युदीरितमाकर्ण्य हरिवाक्यं यमेन तु । नारकाः कृष्ण कृष्णेति नारसिंहेति चुक्रुशुः । यथा यथा हरेर्नाम कीर्तयन्त्यत्र नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो ब्रुवन्निदम् । नारका उचुः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय केशवाय महात्मने । भक्तप्रियाय देवाय यज्ञाय हरये नमः । लोकनाथाय शान्ताय यज्ञेशायादिमूर्तये । अनन्तायाप्रमेयाय नारसिंहाय ते नमः । नारायणाय गुरवे शङ्खचक्रगदाभृते । वेदप्रियाय महते त्रिविक्रम नमो नमः । वाराहायाप्रतर्क्याय वेदाङ्गाय गदाभृते । महाद्युतिमते नित्यं ब्रह्मण्याय नमो नमः । वामनाय बहुज्ञाय वेदवेदाङ्गधारिणे । बलिबन्धनदक्षाय वेदपालाय ते नमः । विष्णवे सुरनाथाय व्यापिने परमात्मने । चतुर्भुजाय शुद्धाय शुद्धद्रव्याय ते नमः । जामदग्न्याय रामाय दुष्टक्षत्रान्तकाय च । रामाय रावणान्ताय नमः स्तुभ्यं महात्मने । अस्मात् सुदुःसहात् कृष्ण नारसिंह जनार्दन । अस्मानुद्धर गोविन्द पूजितस्त्वं नमोस्तु ते । व्यास उवाच । इति सङ्कीर्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् । नारकीयातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम् ।

दिव्यरूपधराः सर्वे दिव्यवस्त्रविभूषिताः । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गा दिव्याभरणभूषिताः । नानारूपविमानेषु दिव्येषु हरिपूरुषैः । विष्णुलोकं यमो गत्वा नमश्चक्रे तदा हरिम् । यन्नामकीर्तनाद्याता नारकाः केशवालयम् । तं नमामि महादेवं नारसिंहं महद्गुरुम् । तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं ये च कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः । दृष्ट्वा प्रशान्तं नरकाग्निमुग्रं यन्त्रादि सर्वं विपरीतमत्र । पुनः स शिक्षार्थमथात्मदूतान् यमो हि वक्तुं कृतवान् मनश्च । व्यास उवाच । स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् । अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताय वै नियुक्तः । हरिगुरुविमुखान् प्रशास्मि मर्त्यान् हरिचरणप्रणतान् नमस्करोमि । सुगतिमभिलषामि वासुदेवादहमपि भागवतः स्थिरान्तरात्मा । मधुमथनवशोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि कृष्णः । भगवति विमुखस्य नास्ति सिद्धिर्विषममृतं भवतीति नैतदस्ति । वर्षशतमपीह धम्यमानं व्रजति न काञ्चनतामयः कदाचित् । नहि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरपराभवतामुपैति चन्द्रः । भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोपि विराजते मनुष्यः । विषधरकणभक्षशङ्करोक्तिर्दशघलपञ्चशिखाक्षपादवादात् । अहमपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरस्तु । सुरपतिरसुरैः सदाभियुक्तः पशुपतिरप्यविनीतभृत्यवर्गः । सुरगुरुरदृढप्रसादकर्ता हरिचरणौ मरणापवर्गहेतू । शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतवशेन वृथेन्द्रियार्थहेतोः । स्मयति कुरुते न मोक्षमार्गं स दहति चन्दनमेव भस्महेतोः । मुकुलितकरकुड्मलैः सुरेन्द्रैः सततनमस्कृतपादपङ्कजाय । अविहितगतये सनातनाय प्रथमजगत्पतये नमोऽस्त्वजाय । इति घोषयते प्रमः स्वदुन्दुभीन् गमयति सर्वदिशासु युग्मताडिताः । यमदूता बहवश्चित्रगुप्त शृणु इत्थं परिहर विष्णुभक्तान् । यमाष्टकमिदं पुण्यं पठते यः शृणोति च । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति । इदं स्वमुक्तं यमवाक्यमुत्तमं यथाधुना ते हरिभक्तिकीर्तनं । पुनश्च वक्ष्यामि पुरातनीं कथां भृगोश्च पौत्रेण च या कृता पुरा' । इति नृसिंहपुराणे नवमोध्यायः । एवमादीनि बहून्येव सन्तीति विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । [४११] **नामादिप्रेरकोत्तम** इति । नाम आदिर्येषां साधनानां तेषां प्रेरकः प्रेरणकर्ता, स चासावुत्तमश्चेति, नामादिप्रेरकः उत्तमो यस्येति वा ॥ ८६ ॥

अजामिलमहादुष्टमोचकोऽघविमोचकः ।
धर्मवक्ताऽक्लिष्टवक्ता विष्णुधर्मस्वरूपधृक् ॥ ८७ ॥

[४१२] **अजामिलमहादुष्टमोचक** इति । अजामिलनामा यो ब्राह्मणः स एव महादुष्टः महापापैः महद्भिर्वा दूषितः तस्य मोचकः, नामसामर्थ्येन दोषान्मोचक इति भावः । [४१३] **अघविमोचक** इति । अघस्य शूद्रासम्बन्धजनितस्य, अघाद्वा । [४१४] **धर्मवक्तेति** । धर्मस्य स्वकीयस्य विष्णुदूतरूपेण वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'अहो कथं धर्मदृशा'मिति । [४१५] **अक्लिष्टवक्तेति** । अक्लिष्टं शास्त्राविरुद्धं यथा स्यात्तथा धर्मस्य वक्तेति, अक्लिष्टस्य सुखोपायस्य वक्तेति वा । सुखोपायस्तु नामोच्चारणमात्रमेव, तदतिरिक्तं दुःखरूपमेवेति ज्ञेयम्, तत्सर्वं पुराणादिषु बहुषु श्रूयते 'सर्वधर्मोज्झिता' इत्यादि । मूलेपि 'अयं हि कृतनिर्वेश' इत्यादिना । [४१६] **विष्णुधर्मस्वरूपधृगिति** । विष्णुधर्मा एव स्वं धनं येषान्ते विष्णुधर्मस्वाः भक्ताः तेषु रूपं स्वस्वरूपं धारयति स्थापयति वा । यद्वा । धर्मोपमः विष्णुश्चासौ धर्मस्वरूपधृक् चेति 'यमः संयमतामह'मिति वाक्यात् ॥ ८७ ॥

सन्मार्गप्रेरको धर्ता त्यागहेतुरधोक्षजः ।
वैकुण्ठपुरनेता च दाससंवृद्धिकारकः ॥ ८८ ॥

[४१७] **सन्मार्गप्रेरक** इति । सतां मार्गः सन्मार्गः, संश्चासौ मार्गश्चेति वा, स तु भगवन्नामैकपरतारूपस्तत्र प्रेरकः । अत एव नारदैरुक्तं 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । [४१८] **धर्तेति** । भक्तानां धारक इत्यर्थः, अत एव 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति'इति । [४१९] **त्यागहेतुरिति** । त्यागो विषयस्य सम्प्राप्तिर्हेतुर्यस्येति । [४२०] **अधोक्षज** इति । अधोक्षं इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं जनयतीति । [४२१] **वैकुण्ठपुरनेता चेति** । वैकुण्ठ एव पुरं तत्र नेता अजामिलमिति शेषः । यद्वा । वैकुण्ठपुरस्य नेता नायक इत्यर्थः । [४२२] **दाससंवृद्धिकारक** इति । दासानां भागवतमुख्यानां संवृद्धिः सर्वतः समृद्धिस्तत्कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'स्वयम्भूर्नारद'इत्यादिना ॥ ८८ ॥

दक्षप्रसादकृद्धंसगुह्यस्तुतिविभावनः ।
स्वाभिप्रायप्रवक्ता च मुक्तजीवप्रसूतिकृत् ॥ ८९ ॥

[४२३] **दक्षप्रसादकृदिति** । दक्षे प्राचेतसे प्रसादं सृष्टिसामर्थ्यं करोतीति तथा । [४२४] **हंसगुह्यस्तुतिविभावन** इति । हंसः परमात्मा तत्सम्बन्धिनी या गुह्यस्तुतिस्तत्र विभावयति प्रेरयति तथा, विभाव्यते चिन्त्यते इति वा । तदुक्तं 'अस्तौषीद्धंसगुह्येने'त्यादिना । [४२५] **स्वाभिप्रायप्रवक्ता चेति** । स्वस्याभिप्रायो विभूतिजननं तस्य प्रकर्षेण वक्तेति । तदुक्तं 'ममैष कामो भूताना'मित्यादौ । [४२६] **मुक्तजीवप्रसूतिकृदिति** । मुक्तानां मुक्तप्रायाणामग्रे सृष्ट्यभावात्, जीवानां हर्यश्वादीनां प्रसूतिमुत्पत्तिं करोतीति तथा ॥ ८९ ॥

नारदप्रेरणात्मा च हर्यश्वब्रह्मभावनः ।
सुबलाश्वहितो गूढवाक्यार्थज्ञापनक्षमः ॥ ९० ॥

[४२७] **नारदप्रेरणात्मेति** । नारदस्य प्रेरणे आत्मा चित्तं यस्येति । [४२८] **हर्यश्वब्रह्मभावन** इति । नारदोपदेशेन हर्यश्वान् ब्रह्मत्वं भावयति प्रापयतीति तथा । तदुक्तं 'उवाच चाथ हर्यश्वा'नित्यादि । [४२९] **सुबलाश्वहित** इति । शोभनं बलमस्येति सुबलो भगवान्, तमश्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीति सुबलाश्वाः, तेभ्यो हित इति । अत्र 'सुबलाश्वहित' इति प्रामादिकपाठ इव लक्ष्यते । आचार्योक्तिः 'शबलाश्वहित'इत्येवं भवितुं युक्ता, शबलाश्वशब्देन हर्यश्वाभिधानात् । अत एव

१ मन्त्रादीति क्वचित्पाठः ।

विष्णुपुराणेपि श्रूयते 'विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजाः पुन'रिति । सुबलाश्वपदस्य कष्टकल्पनया हर्यश्वपरत्वेन व्याख्यानं लोकप्रसिद्धिनिबन्धनं ज्ञेयम्, वस्तुतस्तु **'शबलाश्वहित'** इत्येवं पठनीयम् । [४३०] **गूढवाक्यार्थज्ञापनक्षम** इति । नारदोक्तगुप्तवाक्येषु ज्ञापने बोधने क्षमः समर्थः । तदुक्तं 'तथैकपुरुषं राष्ट्र'मित्यादिना ॥ ९० ॥

गूढार्थज्ञापनः सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः ।
पुष्टिप्ररोहहेतुश्च दासैकज्ञातहृद्गतः ॥ ९१ ॥

[४३१] **गूढार्थज्ञापन** इति । गूढार्थो हर्यश्वानां मोक्षरूपस्तं दक्षाय ज्ञापयतीति । तदुक्तं 'एकस्मिन् काल'इत्यादिना । [४३२] **सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठित** इति । सर्वेषां हर्यश्वादीनां मोक्षरूपः आनन्दः प्रतिष्ठितः सञ्जातो यस्मादिति । सर्वेषां मोक्षेण नारदस्यानन्दः प्रतिष्ठितः स्थापितो येनेति वा । [४३३] **पुष्टिप्ररोहहेतुश्चेति** । पुष्टिमार्गीयो यः प्ररोहः सृष्टिस्तत्र हेतुरित्यर्थः । तदुक्तं 'ततः प्राचेतस'इत्यादिना । [४३४] **दासैकज्ञातहृद्गतः** इति । दासैरेवैकैर्ज्ञातं हृद्गतमभिप्रायो यस्य, कथमन्यथा नारदः कुर्यादुपदेशं भगवदभिप्रायं विनेति ॥ ९१ ॥

शान्तिकर्ता सुहितकृत् स्त्रीप्रसूः सर्वकामधुक् ।
पुष्टिवंशप्रणेता च विश्वरूपेष्टदेवता ॥ ९२ ॥

[४३५] **शान्तिकर्तेति** । दक्षस्य शान्तेरनुनयस्य ब्रह्मवाक्येन कर्तेत्यर्थः । [४३६] **सुहितकृदिति** । धर्मादीनां भार्यादिप्रदत्वेन सुहितं करोतीति तथा, सम्यक् हितमिति । [४३७] **स्त्रीप्रसूरिति** । स्त्रीरेव प्रसूतवानिति । [४३८] **सर्वकामधुगिति** । तावतीभिरेव सर्वेषां कामान् विषयभोगान् दुग्धवानित्यर्थः । [४३९] **पुष्टिवंशप्रणेता चेति** । पुष्ट्या अनुग्रहमात्रेणैव कृतो यो वंशो दक्षस्य तस्य प्रकर्षेण नेता विस्तारक इत्यर्थः । [४४०] **विश्वरूपेष्टदेवतेति** । विश्वरूपस्य त्वाष्ट्रस्य इष्टा इष्टफलदात्री देवता नारायणरूपेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ तदेषाहुः—

कवचात्मा पालनात्मा च वर्मोपचितिकारणम् ।
विश्वरूपशिरश्छेदी त्वाष्ट्रयज्ञविनाशकः ॥ ९३ ॥

[४४१] **कवचात्मेति** । [४४२] **पालनात्मेति** । कवचरूपेणेन्द्रस्य रक्षक इत्यर्थः । सर्वेषां पालनाय आत्मा यस्येति वा । [४४३] **वर्मोपचितिकारणमिति** । वर्मणो नारायणात्मकस्य उपचितिर्विस्तरेण कथनं तत्र कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'यया गुप्तः सहस्राक्ष' इत्यादिना । [४४४] **विश्वरूपशिरश्छेदीति** । विश्वरूपस्य शिरांसि छेत्तुं शीलमस्येति, तादृश इन्द्रस्तद्रूप इत्यर्थः । 'देवानामस्मि वासव'इति वचनात् । यद्यपि ब्रह्मण्यदेवस्यैवंकरणमनुचितं तथापि मर्यादाभिन्नलीलाकरणान्न दोषः । तदुक्तं 'तद्देवहेलन'मित्यादै । [४४५] **त्वाष्ट्रयज्ञविनाशक** इति । त्वष्टृसम्बन्धियज्ञस्य विनाशको निष्फलकर्तेत्यर्थः, इन्द्रस्य रक्षणात् ॥ ९३ ॥

वृत्रस्वामी वृत्रगम्यो वृत्रव्रतपरायणः ।
वृत्रकीर्तिर्वृत्रमोक्षो मघवत्प्राणरक्षकः ॥ ९४ ॥

[४४६] **वृत्रस्वामीति** । वृत्रासुरदेहस्य स्वामी प्रभुरित्यर्थः । 'तस्माद्विष्णुं मत्वा भजती'ति श्रुतेः । [४४७] **वृत्रगम्य** इति । वृत्रस्य गम्यः शरणगमनयोग्यः, तेन ज्ञातुं योग्य इति वा [४४८] **वृत्रव्रतपरायण** इति । व्रतस्य व्रतस्य देवासुधैरन्यैर्देवैर्वा न मरिष्यामीत्येवंरूपस्य पराय रक्षणाय अयनं तत्र गमनं यस्येति, वृत्रो भक्तिपरायणो यस्येति वा, व्रतं भक्तिः । [४४९] **वृत्रकीर्तिरिति** । वृत्रस्य कीर्तिः ख्यातिर्यस्मादिति, भक्तत्वादिन्द्रादिभिः स्तुतत्वात् । [४५०] **वृत्रमोक्ष** इति । वृत्रस्य मोक्षः आसुरदेहाद्यस्मादिति, तदुक्तं ' किं व उच्चारितै'रित्यादिभिः । [४५१] **मघवत्प्राणरक्षक** इति । मघः सौख्यं विद्यते यस्येति मघवा इन्द्रः, मघोनः प्राणानां रक्षकः पविप्राप्त्युपायोपदेशात् ॥ ९४ ॥

अश्वमेधहविर्भोक्ता देवेन्द्रामीवनाशकः ।
संसारमोचकश्चित्रकेतुबोधनतत्परः ॥ ९५ ॥

[४५२] **अश्वमेधहविर्भोक्तेति** । इन्द्रकृताश्वमेधसम्बन्धिहविषां भोक्ता स्वीकारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'हयमेधेन पुरुष'मित्यादिना । [४५३] **देवेन्द्रामीवनाशक** इति । देवेन्द्रस्यामीवं ब्रह्महत्यादिरूपं रोगं तज्जनितं वा नाशयतीति, स्वयं यज्ञभोक्तृत्वेनेति । [४५४] **संसारमोचक** इति । सम्यक् सरणं गमनं संसारः, अश्वमेधे साक्षादागमनं तेनैव ब्रह्महत्यायाः इन्द्रस्य मोचकः । [४५५] **चित्रकेतुबोधनतत्पर** इति । चित्रकेतोः पुत्रशोकार्तस्याङ्गिरोनारदाभ्यां बोधने तत्परस्तत्पालक इत्यर्थः, तत्र कुशल इति वा ॥ ९५ ॥

मन्त्रसिद्धिः सिद्धिहेतुः सुसिद्धिफलदायकः ।
महादेवतिरस्कर्ता भक्त्यै पूर्वार्थनाशकः ॥ ९६ ॥

[४५६] **मन्त्रसिद्धिरिति** । मन्त्रस्य नारदोपदिष्टस्य सिद्धिर्यस्मादिति, तद्रूप इति वा । तदुक्तं ' एतां मन्त्रोपनिषद'मित्यादिना । [४५७] **सिद्धिहेतुरिति** । सिद्धिर्विशोकत्वं तत्र कारणमित्यर्थः । [४५८] **सुसिद्धिफलदायक** इति । चित्रकेतोः सुसिद्धिः स्वप्राप्तिस्तद्रूपफलदातेत्यर्थः । **'सुसिद्ध'** इति पाठे सुसिद्धमन्त्रस्य फलदातेत्यर्थः । तदुक्तं 'संसिद्धोस्मि तया राज'न्नित्यादिना । [४५९] **महादेवतिरस्कर्तेति** । सगौरीकस्य शिवस्य दुर्वचनतस्तिरस्कारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'स एकदा विमानेने'त्यादिना । [४६०] **भक्त्यै पूर्वार्थनाशक** इति । भक्त्यर्थं पूर्वार्थविद्याधरीयसम्पत्तिं नाशयतीति, सम्पत्तेर्भक्त्यन्तरायत्वात् ॥ ९६ ॥

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः शिवः ।
आदित्यो दैत्यराजश्च महत्पतिरचिन्त्यकृत् ॥ ९७ ॥

[४६१] **देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापक** इति । देवेषु ब्राह्मणेषु यो विशिष्टो द्वेषस्तेन स्वस्माद्वैमुख्यं भवति ज्ञापयतीति तथा । लोके ज्ञापनायैवं करणं चित्रकेतोरिति भावः । [४६२] **शिव** इति । मङ्गलरूपत्वान्निर्मलत्वात् शिव इति 'शाश्वतं शिवमच्युतमिति'श्रुतेः । [४६३] **आदित्य** इति । आदित्यस्य सवितुरपत्यं तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'पृश्निस्तु सवितुः पत्नी'त्यादिना । [४६४] **दैत्यराज-**

श्चेति । दैत्येषु दैत्यपुत्रेषु प्रह्लादादिषु राजते तेषां राजेति वा, तदुक्तं 'अथ कश्यपदाया-दा'निति वा । महत्पतिरिति* । महतो प्रह्लादबल्योर्महतां वा । अचिन्त्यकृदिति । अचिन्त्येन सामर्थ्येन करोतीति, अचिन्त्यं वा करोतीति ॥ ९७ ॥

मरुतां भेदकस्त्राता व्रतात्मा पुंप्रसूतिकृत् ।

मरुतां भेदक इति । मरुतामेकोनपञ्चाशतो भेदको गणशः कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'हतपुत्रादिति'रिति । **त्रातेति** । इन्द्रेणात्यन्तं हन्यमानस्य दितिगर्भस्य त्राता रक्षक इत्यर्थः । 'न ममार दितेर्गर्भ'मित्यादिना । **व्रतात्मेति** । व्रतं पुंसवनाख्यं आत्मा स्वरूपं यस्येति, व्रतेन आत्मा अवतारो यस्येति वा, तन्मूले सप्तम् । **पुंप्रसूतिकृदिति** । उक्तव्रतेन यथोक्तलक्षणस्य पुंसः प्रसूतिं करोतीति तथा ।

॥ इति षष्ठस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ सप्तमस्कन्धनामानि ॥

कर्मात्मा वासनात्मा च ऊतिलीलापरायणः ॥ ९८ ॥

कर्मात्मेति । कर्म प्राकृतं तद्रूप इत्यर्थः । **वासनात्मेति** । पूर्वोक्तसंस्काररूप इत्यर्थः, वस्तेः सर्वं वासयतीति वासनः, स चासावात्मा चेति । **ऊतिलीलापरायण** इति । 'ऊतयः कर्मवासना' इत्युक्तत्वात् कर्मवासनारूपलीलाः परमुत्कृष्टमयनं यस्येति तत्परायण इति वा ॥ ९८ ॥

समदैत्यसुरः स्वात्मा वैषम्यज्ञानसंश्रयः ।
देहाद्युपाधिरहितः सर्वज्ञः सर्वहेतुविद् ॥ ९९ ॥

समदैत्यसुर इति । दैत्याश्च सुराश्च दैत्यसुराः, समास्तुल्या दैत्यसुरा यस्येति । तदुक्तं 'समप्रियः सुहृ'दित्यादिना । **स्वात्मेति** । सर्वेषामपि स्वात्मेत्यर्थः । स्वे भक्तास्त एव तेषु वा आत्मा यस्येति । **वैषम्यज्ञानसंश्रय** इति । देवरक्षणमसुरहननं यत् सर्वसमर्थस्यापि तद्वैषम्यं तादृशज्ञानं ज्ञानहेतुं सम्यग्यथा स्यात्तथा श्रयते, न तु स्वयं विषम इति भावः । 'समोऽहं सर्वभूते'ष्वित्यादिवचनात् । अत एव **देहाद्युपाधिरहित** इति । देहादियुक्तो य उपाधिः अहङ्कारादि :तद्धेतुभूतो वा तद्रहित इति । **सर्वज्ञ** इति । सर्वं जानातीति वा, सर्वो नारदादिर्ज्ञो यस्मादिति वा । **सर्वहेतुविदिति** सर्वैः कामादिभिर्हेतुभूतैर्विद्यते लभ्यते इति तथा, तदुक्तं 'कामाद्द्वेषाद्भया'दित्यादिना ॥ ९९ ॥

ब्रह्मवाक्यस्थापनपरः स्वजन्मावधिकार्यकृत् ।
सदसद्वासनाहेतुस्त्रिसत्यो भक्तमोचकः ॥ १०० ॥

* मरुत्पतिरपि पाठः, तत्रापि उपरि निर्दिष्टस्तत्सदृशः समासः कर्तव्यः।

ब्रह्मवाक्यस्थापनपर इति । ब्रह्मणां सनकादीनां वाचः, 'पापिष्ठामासुरीं योनि'मित्येवंरूपायाः स्थापने सफलकरणे परः अभियुक्तः, तत्स्थापनमेव परमुत्तमं प्रयोजनं यस्येति वा । **स्वजन्मावधिकार्यकृदिति** । स्वस्य जन्म प्राकट्यं वराहनृसिंहवामनरामकृष्णादिरूपं तदवधि यत्कार्यं द्वेषबुद्ध्युत्पादनरूपं तत्करोतीति तथा । **सदसद्वासनाहेतुरिति** । सती चासती च सदसती, ते च अमू वासने च सदसद्वासने ते प्राप्तिहेतू यस्य, तयोर्हेतुरिति वा, भगवद्विषयिण्योरुभयोस्तत्प्राप्तिहेतुत्वमुक्तमेव । 'भ्रातर्येवं विनिहित' इत्यादिना । **त्रिसत्य** इति । त्रिभिरवतारैः सत्यं ब्रह्मवचनं सत्यकरणं यस्येति, त्रिसत्यमिति पदव्याख्यानोक्तेर्वा, **त्रिषत्य** इति पाठे षत्वं पौराणिकं ज्ञेयम् । **भक्तमोचक** इति । भक्तयोर्मोचकः वैकुण्ठाधिकारादिति शेषः ॥ १०० ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषी प्रविष्टात्माऽतिभीषणः ॥
शान्तिज्ञानादिहेतुश्च प्रह्लादोत्पत्तिकारणम् ॥ १०१ ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषीति । हिरण्यकशिपुर्द्वेषी यस्मिन्निति । **प्रविष्टात्मेति** । हिरण्यकशिपौ द्वेषविषयत्वेन प्रविष्ट आत्मा यस्येति, सर्वान्तर्यामित्वेन वा 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना'मिति श्रुतेः । **अतिभीषण** इति । अत्यन्तं भीषयति हिरण्यकशिपुं भयं प्रापयति, भ्रातृवधस्मरणादिति तथा । **शान्तिज्ञानादिहेतुश्चेति** । शोकशान्त्यर्थं यत् ज्ञानं हिरण्यकशिपूक्तं तत्र हेतुः प्रेरक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अम्बाम्ब हे वधू'रित्यादिना । **प्रह्लादोत्पत्तिकारणमिति** । प्रह्लादः उत्पत्तिकारणमवतारकारणं यस्येति, प्रह्लादस्येति वा ॥ १०१ ॥

दैत्यसिद्धान्तसद्वक्ता तपःसार उदारधीः ।
दैत्यहेतुप्रकटनो भक्तिचिह्नप्रकाशकः ॥ १०२ ॥

दैत्यसिद्धान्तसद्वक्तेति । दैत्यानां सिद्धान्ते सिद्धान्तस्थाने सतः परमशास्त्रस्य भक्तमुखाद्वक्तेति, तदुक्तं 'तत्साधु मन्ये सुरवर्य देहिना'मित्यादिना । **तपःसार** इति । तपो भजनरूपं तदेव सारं यस्येति । **उदारधीरिति** । उदारा निर्मला प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति । **दैत्यहेतुप्रकटन** इति । दैत्यस्य हेतुं प्रह्लादस्यैवं बुद्धौ परसङ्ग एव हेतुरित्येवंरूपं ज्ञापितवानित्यर्थः । तदुक्तं 'जहास बुद्धिर्बालाना'मित्यादिना **भक्तिचिह्नप्रकाशक** इति । भक्तेश्चिह्नानि लक्षणानि प्रकाशयतीति तदुक्तं 'परस्वश्चेत्यसद्ग्राह' इत्यादिना ॥ १०२ ॥

सद्द्वेषहेतुः सद्द्वेषवासनात्मा निरन्तरः ।
नैष्ठुर्यसीमा प्रह्लादवत्सलः सङ्गदोषहा ॥ १०३ ॥

सद्द्वेषहेतुरिति । सति प्रह्लादे दैत्यस्य द्वेषं प्रति हेतुः, तत्सम्बन्धादेव तथात्वात् । **सद्द्वेषवासनात्मेति** । सद्द्वेष एव वासनमाच्छादनमन्तरायभूतं यस्यात्मनः स तथा । **निरन्तर** इति । अन्तरातीत्यन्तरः दैत्येभ्यो निःशेषेण तथा निरन्तर इति । **नैष्ठुर्यसीमेति** । नैष्ठुर्यस्य सीमाऽवधिरित्यर्थः । प्रह्लादविषये यातनानामारम्भ एव न प्रकटितवान्, अतस्त-

येति भावः । **प्रह्लादवत्सल** इति । तत्र तत्र रक्षाया अपि करणात्, तस्मिन् वत्सलो वात्सल्यवानित्यर्थः । **सङ्गदोषहे**ति । प्रह्लादस्य वचनेन दैत्यसुतानामासुरसङ्गदोषं हतवानित्यर्थः ।

महानुभावः साकारः सर्वाकारः प्रमाणभूः ।
स्तम्भप्रसूतिर्नृहरिर्नृसिंहो भीमविक्रमः ॥ १०४ ॥

महानुभाव इति । महानचिन्त्योऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य, प्रह्लादस्य तद्रूप इत्यर्थः । 'प्रह्लादश्चासि दैत्याना'मिति वाक्यात् । यद्वा । प्रह्लादरक्षाकरणे योऽनुभावः स महान् यस्येति । **साकार** इति । आकरणमाकारः आह्वानं तेन सह वर्तत इति, तदुक्तं 'यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्य' इत्यादिना । **सर्वाकार** इति । सर्वः आकारः स्वरूपं यस्येति । सर्वविलक्षणाकार इति वा । अत एवाद्भुतनृकेसरिरूपम् । **प्रमाणभू**रिति । प्रह्लादवाक्यस्य प्रमाणाय प्रामाण्याय भवति, स्तम्भाज्जायत इति तथा । अन्यथा, भक्तवात्सल्यं भज्येत, तदुक्तं 'सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषित'मित्यादिना । **स्तम्भप्रसूति**रिति । स्तम्भात् प्रसूतिः प्राकट्यं यस्येति, तदुक्तं 'स सत्वमेवं परित' इत्यादिना । **नृहरि**रिति । ना चासौ हरिश्चेति, नृविशिष्टो हरिरिति वा, नृणां भयं हरतीति वा, नृन् हरति संहारकत्वादिति वा । **नृसिंह** इति । ना च सिंहश्च तयोः समाहारो 'लिङ्गमशिष्यं लोकप्रमाणत्वा'दिति क्लीबत्वाभावः । **भीमविक्रम** इति । भीमो भयानको विक्रमः पादविक्षेपः पराक्रमो वा यस्येति, भीमेषु घोरदैत्येषु वा । तदुक्तं 'तं विक्रमन्त'मित्यादिना ॥ १०४ ॥

विकटास्यो ललज्जिह्वो नखशस्त्रो जवोत्कटः ।
हिरण्यकशिपुच्छेदी क्रूरदैत्यनिवारकः ॥ १०५ ॥

विकटास्य इति । विकटं विषममास्यं यस्येति । **ललज्जिह्व** इति । ललन्ती चलन्ती जिह्वा यस्येति । **नखशस्त्र** इति । नखान्येव शस्त्रमायुधं यस्येति । **जवोत्कट** इति । जवेन युद्धवेगेनोत्कटः असह्य इत्यर्थः । **हिरण्यकशिपुच्छेदी**ति । हिरण्यकशिपुं छेत्तुं शीलं यस्येति । **क्रूरदैत्यनिवारक** इति । तदनुचरेषु ये क्रूरा दैत्यास्तेषां नितरां वारकः हन्तेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सिंहासनस्थः क्रोधात्मा लक्ष्मीभयविवर्धनः ।
ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरपूर्वाचिन्त्यरूपधृक् ॥ १०६ ॥

सिंहासनस्थ इति । सिंहासने नृपासने तिष्ठतीति तथा । तदुक्तं 'ततः सभायामुपविष्ट'मित्यादौ । **क्रोधात्मे**ति । क्रोधाविष्ट आत्मा स्वरूपं यस्येति तथा । **लक्ष्मीभयविवर्धन** इति । लक्ष्म्यां भयस्य विशेषेण वर्धयितेत्यर्थः । 'साक्षाच्छ्रीः प्रेषिते'त्यादौ । **ब्रह्माद्यत्यन्तभयभू**रिति । ब्रह्मादीनामत्यन्तभयस्य भूः स्थानमित्यर्थः । तदुक्तं 'एवं सुरादयः सर्वे' इत्यादिना । सर्वेषां भयकारणमाह **अपूर्वाचिन्त्यरूपधृ**गिति । अपूर्वं यत्पूर्वं न जातं अचिन्त्यं मनसा कलयितुमप्यशक्यं यन्नृहरिरूपं तद्धारक इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

भक्तैकशान्तहृदयो भक्तस्तुत्यः स्तुतिप्रियः ।
भक्ताङ्गलेहनोद्भूतक्रोधपुञ्जः प्रशान्तधीः ॥ १०७ ॥

भक्तैकशान्तहृदय इति । भक्त एवैको भक्तैकः प्रह्लादः, तदर्थं शान्तं क्रोधापेतं हृदयं यस्येति । **भक्तस्तुत्य** इति । भक्तेन प्रह्लादेन स्तुत्यः स्तोतुमर्हः । **स्तुतिप्रिय** इति । भक्तकृता स्तुतिः प्रिया यस्येति । **भक्ताङ्गलेहनोद्भूतक्रोधपुञ्ज** इति । भक्तस्य प्रह्लादस्याङ्गास्वादनेन य उद्भूतः अपगतः क्रोधराशिर्यस्मादिति । **प्रशान्तधी**रिति । प्रशान्ता क्रोधरहिता धीर्यस्येति, प्रशान्ता विषयपराङ्मुखी प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति वा ॥ १०७ ॥

स्मृतिमात्रभयत्राता ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः ।
गोरूपधार्यमृतपाः शिवकीर्तिविवर्धनः ॥ १०८ ॥

स्मृतिमात्रभयत्रातेति । महासङ्कटे नृसिंहस्मरणमात्रेणैव भयात् त्रायत इति तथा तदुक्तं 'एतद्वपुस्ते भगव'न्नित्यादिना । **ब्रह्मबुद्धिप्रदायक** इति । ब्रह्मणे बुद्धिं 'पुनरेवं वरदानं माकार्षी'रित्येवंरूपां प्रकर्षेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'मैवं वरो सुराणां न' इत्यादिना । **गोरूपधारी**ति । त्रिपुरं दिधक्षोः शम्भोर्जयार्थं गोरूपं धृत्वा विधिं वत्सं कृत्वाऽसुराणाममृतं पीतवानिति तत्सम्बन्धिनामद्वयं **गोरूपधारीति अमृतपे**ति । अमृतं पीतवानिति । अत एव, **शिवकीर्तिविवर्धन** इति । शिवस्य त्रिपुरान्तक इत्येवमादिसंज्ञायां हेतुरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

धर्मात्मा सर्वकर्मात्मा विशेषात्माश्रमप्रभुः ।
संसारमग्नस्वोद्धर्ता सन्मार्गाखिलतत्त्ववाक् ॥ १०९ ॥

धर्मात्मेति । धर्मः साधारणस्तद्रूपः, तदुक्तं 'भगवन् श्रोतुमिच्छामी'त्यादौ । **सर्वकर्मात्मे**ति । सर्वेषां वर्णानां यत्कर्म तत्तद्वर्णधर्मस्तद्रूप इत्यर्थः । **विशेषात्मे**ति । आत्मविशेषो धर्मविशेषः वर्णाश्रमधर्मरूपो यथा 'पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्ये'ति तद्रूप इत्यर्थः । **आश्रमप्रभु**रिति । आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रभुः स्वामी, अत एव व्यासः 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत' इति । **संसारमग्नस्वोद्धर्ते**ति । संसारे ये मग्नाः विषयाकांक्षिणः स्वे भक्तास्तानेतद्धर्मोपदेशेन उद्धर्ता उद्धरतीत्यर्थः । तदुक्तं 'गृहस्थ एतां पदवी'मित्यादौ । **सन्मार्गाखिलतत्त्ववा**गिति । सतां मार्गो येषु शास्त्रेषु तानि सन्मार्गाणि तेषु या अखिलास्तत्त्वप्रतिपादिकाः अध्यात्मविद्यारूपा वाचस्तद्रूप इत्यर्थः । 'अध्यात्मविद्या विद्याना'मिति वाक्यात् ॥ १०९ ॥

आचारात्मा सदाचारः,

आचारात्मेति । आसमन्तात् चारो ज्ञानं स आत्मा यस्येति, पूर्वं प्रत्येकाचारा-

त्त्वमुक्तमिदानीं समुदिताचाररूपत्वात् । [५३७]**सदाचार** इति । सतां भक्तानामाचारो भक्तिस्तद्रूप इति, सत्सु आचारो ज्ञानं यस्येति वा ।

इति सप्तमस्कन्धनामानि ।

॥ अथाष्टमस्कन्धनामानि ॥

मन्वन्तरविभावनः ।

स्मृत्याशेषाशुभहरो गजेन्द्रस्मृतिकारणम् ॥ ११० ॥

[५३८]**मन्वन्तरविभावन** इति । मन्वन्तरान् स्वायम्भुवादीन् षडतीतान् वैवस्वतादींश्चानागतान् विशेषेण भावयति, वर्धयति रक्षतीति वा, तानुत्पादयतीति वा, तैर्भाव्यते चिन्त्यत इति, मन्वन्तरैर्विभावयतीति वा, कालं मन्वन्तरं विना मन्वन्तरसम्बन्धिकालेन सर्वान् भावयतीति वा । तदुक्तं 'मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षडि'त्यादिना । [५३९]**स्मृत्याशेषाशुभहर** इति । स्मृत्या स्मरणमात्रेणैव ग्राहग्रस्तस्य गजेन्द्रस्याशुभं दुरितं हृतवानित्यर्थः । **स्मृत्याशेषे**ति पाठे व्यस्तमेवैकं नाम ज्ञेयम् । [५४०]**गजेन्द्रस्मृतिकारणमि**ति । कष्टं प्राप्तस्य गजेन्द्रस्य शरणगमनरूपोपायस्मृतौ भगवानेव हेतुरित्यर्थः । तदुक्तं 'यः कश्चनेशो बलिनोन्तकोरगा'दित्यादौ ॥ ११० ॥

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः ।

यज्ञो भयान्मनुत्राता विभुर्ब्रह्मव्रताश्रयः ॥ १११ ॥

[५४१]**जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपद** इति । पूर्वजन्मनि इन्द्रद्युम्ननामा क्षत्रियोहमासमित्येवंरूपा या स्मृतिः सा जातिस्मरणमुच्यते, तत्र हेतुभूता या एकस्य भगवतः पूजा सा जातिस्मरणहेत्वैव पूजा, तया या सञ्जाता भक्तिः, तयैव स्वरूपं दत्तवानित्यर्थः । तया भक्त्या स्वरूपं गजशरीरं द्यतीति वा, 'प्राप्तो भगवतो रूप'मिति वचनात् । [५४२]**यज्ञ** इति । ईज्यत इति यज्ञो विष्णुः 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेः । आद्यमन्वन्तरे यज्ञरूपो योऽवतीर्णः आकूत्यां रुचेः, तस्येदं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'आस्यास्ते भगवान् यज्ञो यच्चकार कुरूद्वहे'त्यादिना । [५४३]**भयान्मनुत्राते**ति । जग्धुकामयातुधानकृतभयान्मनुं रक्षितवानित्यर्थः । तदुक्तं 'दृष्ट्वा सुरा यातुधाना' इत्यादौ, अत्र कतिपयनाम्नां विपर्यासो ज्ञेयः । द्वितीयमन्वन्तरीयनामनी आह [५४४]**विभु**रिति । विभवतीति विभुरीश्वरः, व्यापको वा । तदुक्तं 'तस्यां जज्ञे तत'इत्यादिना । [५४५]**ब्रह्मव्रताश्रय** इति । ब्रह्म वेदस्तदेव व्रतं येषां ते ब्रह्मव्रता ब्रह्मचारिणस्तैराश्रियते सेव्यत इति तथा । तदुक्तं 'अष्टाशीतिसहस्राणी'त्यादिना । तृतीयमन्वन्तरीयनामनी आह ॥ ११२ ॥

सत्यसेनो दुष्टघाती हरिर्गजविमोचकः ।

वैकुण्ठो लोककर्ता च, अजितोऽमृतकारणम् ॥ ११२ ॥

[५४६]**सत्यसेन** इति । सत्याः सत्यपरास्त एव सेना परिकरो यस्येति । [५४७]**दुष्टघातीति** । दुष्टान् दुःशीलान् हन्तुं शीलमस्येति तथा । तदुक्तं 'धर्मस्य सूनृताया'मित्यादिना । चतुर्थमन्वन्तरीयनामनी आह [५४८]**हरि**रिति । हरति सकलं दुःखं स्मृतिमात्रेणेति हरिः । तदुक्तं महाभारते 'हराम्यघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृत' इति । तदुक्तं 'तत्रा'पीत्यादौ । [५४९]**गजविमोचक** इति । ग्राहाद्गजस्य विमुक्तिदातेत्यर्थः । पञ्चममन्वन्तरीयनामनी आह । [५५०]**वैकुण्ठ** इति । विकुण्ठाया अपत्यमिति । [५५१]**लोककर्ता**चेति । लोकस्य वैकुण्ठाख्यस्य कर्ता नियामक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्ये'त्यादौ । षष्ठस्य नामनी आह [५५२]**अजित** इति । न केनापि कथमपि जित इति तथा । [५५३]**अमृतकारण**मिति । अमृतस्य प्राप्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः, अब्धिमथनोपायकरणादिति । तदुक्तं 'तत्रापि देवः सम्भूत्या'मित्यादिना ॥ ११२ ॥ सप्तमस्य नामनी आह—

उरुक्रमो भूमिहर्ता सार्वभौमो बलिप्रियः ।

विभुः सर्वहितैकात्मा विष्वक्सेनः शिवप्रियः ॥ ११३ ॥

[५५४]**उरुक्रम** इति । उरुर्विस्तीर्णश्चरणविक्षेपो यस्येति । 'शन्नो विष्णुरुरुक्रम' इति वचनात् । [५५५]**भूमिहर्ते**ति । बलेः सकाशादिन्द्रार्थं भूमिं हृतवानित्यर्थः । अष्टमस्याह [५५६]**सार्वभौम** इति । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । [५५७]**बलिप्रिय** इति । बलेः प्रियः, स प्रियो यस्येति वा । यद्वा, **सार्वभौमबलिप्रिय** इत्येकं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'देवगुह्यः सरस्वत्या'मित्यादौ । नवमस्याह [५५८]**विभु**रिति । विशेषेण भवति ऐश्वर्ययुक्तो भवतीति विभुः । तदुक्तं 'आयुष्मतोऽम्बुधाराया'मित्यादिना । दशमस्याह [५५९]**सर्वहितैकात्मे**ति । सर्वेषां हितरूप एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चित्तं यस्येति । [५६०]**विष्वक्सेन** इति । विष्वगञ्चन्ति पलायन्ते दैत्यसेना यस्मादिति तथा, विष्वक् सर्वव्यापिनी सेना यस्येति तथा । [५६१]**शिवप्रिय** इति । शिवस्य प्रियः, सख्यकरणात् ॥ ११३ ॥ एकादशस्याह—

धर्मसेतुर्लोकधृतिः सुधामान्तरपालकः ।

उपहर्तायोगपतिर्बृहद्भानुः क्रियापतिः ॥ ११४ ॥

[५६२]**धर्मसेतु**रिति । धर्मस्य सेतुर्मर्यादास्थापक इत्यर्थः । [५६३]**लोकधृति**रिति । लोकानां त्रयाणां धृतिर्धारणं यस्मिन्निति तथा । तदुक्तं 'आर्यकस्य सुत'इत्यादिना । द्वादशस्याह [५६४]**सुधामान्तरपालक** इति । अन्तरस्य मन्वन्तरस्य पालकः, सुधामा चासावन्तरपालकश्चेति । मन्वन्तरस्य पालकः सुधामाख्यः, तस्य विशेषं नामेदं ज्ञेयम् । त्रयोदशस्याह [५६५]**उपहर्तायोगपति**रिति । उपहरति ददाति सुखं सर्वेभ्य इत्युपहर्तेति, स चासौ योगपतिश्चेति । स

विशेषणं समस्तमेवैकं नाम, यथा शान्तिपर्वणि 'सङ्कर्षणोऽच्युत'इत्येकं नाम । चतुर्दशस्याह **बृहद्भानु**रिति । बृहन्तो भानवः किरणा यस्येति, 'अहमग्निरहं हुत'मित्यादिवाक्यात् । **क्रियापति**रिति । यज्ञक्रियायाः पतिः रक्षकः, प्रवर्तकत्वात्, तदुक्तं 'सत्रायणस्य तनय' इत्यादिना ॥ ११४ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मा धर्मो मन्वादिबोधकः ।
लक्ष्मीभोगैकनिलयो देवमन्त्रप्रदायकः ॥ ११५ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मेति । चतुर्दशमनवः प्रमाणप्रवर्तकाः आत्मनः अवतारा यस्येति, अत्र प्रमाणं स्मृतिरेव । **धर्म** इति । तत्तन्मनुप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः । **मन्वादिबोधक** इति । मन्वादीन् स्वमाहात्म्यं बोधयतीति तेषां माहात्म्यबोधक इति वा। तदुक्तं 'चतुर्दशमनूना'मित्यादौ । **लक्ष्मीभोगैकनिलय** इति । लक्ष्म्याः स्वर्गसम्बन्धिन्या योगोऽनुभवस्तस्यैकनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः। **देवमन्त्रप्रदायक** इति । देवेभ्यो मन्त्रसामृतोत्पादनयत्नरूपस्य प्रकर्षेण दायकः । तदुक्तं 'हन्त ब्रह्म'न्नित्यादौ ॥ ११५ ॥

दैत्यव्यामोहकः साक्षाद्गरुडस्कन्धसंश्रयः ।
लीलामन्दरधारी च दैत्यवासुकिपूजितः ॥ ११६ ॥

दैत्यव्यामोहक इति । दैत्यानां देवैः सह सन्धिकरणद्वारा विशेषतः समन्तान्मोहकः वैचित्यकर्तेत्यर्थः । **साक्षाद्गरुडस्कन्धसंश्रय** इति । साक्षादव्यवहितो यो गरुडः, 'वैनतेयश्च पक्षिणा'मिति वाक्यात्, स्वरूपभूतस्य तस्य स्कन्धे संश्रयः स्थितिर्यस्येति, गरुद्भिः पक्षैरुत्पतत इति । तदुक्तं 'गिरिं चारोप्य गरुडे'त्यादिना । **लीलामन्दरधारी** चेति । लीलयाऽनायासेनैव मन्दरपर्वतं धर्तुं शीलमस्येति तथा । **दैत्यवासुकिपूजित** इति । दैत्यार्थं दैत्यसामर्थ्यहननार्थं विषफूत्कारेण वासुकिः फलदानेन पूजितः सत्कृतो येनेति; तदुक्तं 'ते नागराजमामन्त्र्ये'त्यादिना ॥ ११६ ॥

समुद्रोन्मथनायत्तोऽविघ्नकर्ता स्ववाक्यकृत् ।
आदिकूर्मः पवित्रात्मा मन्दराघर्षणोत्सुकः ॥ ११७ ॥

समुद्रोन्मथनायत्त इति । समुद्रस्योन्मथनाय आयत्तः उद्यतः । **अविघ्नकर्ते**ति। अविघ्नस्य विघ्नाभावस्य कर्तेति । तदुक्तं 'विलोक्य विघ्नस्रे'त्यादौ । **स्ववाक्यकृ**दिति । विघ्नाभावसम्पादनेन स्ववाक्यं यथार्थं कृतवानित्यर्थः । **आदिकूर्म** इति । आदित्वं देशापेक्षया ज्ञेयम् । कूर्मस्य सर्वाधारत्वादत्रादित्वं, आदिश्चासौ कूर्मश्चेति, कुं पृथ्वीं रमयतीति कूर्मः, पृषोदरादित्वात् साधुः । **पवित्रात्मे**ति । पवित्रो मेध्यो आत्मा देहो यस्येति, 'मेध्यो वा एष पशूनां यत्कूर्म' इति श्रुतेः । **मन्दराघर्षणोत्सुक** इति । मन्दरकृतं यत् आ ईषत् घर्षणं समन्ताद्वा कण्डूयनं 'मेनेऽङ्गकण्डूयन'मिति वाक्यात्, तत्रोत्सुकः सोत्साहः ॥ ११७ ॥

श्वासैजदब्धिवार्वीचिः कल्पान्तावधिकार्यकृत् ।
चतुर्दशमहारत्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥ ११८ ॥

श्वासैजदब्धिवार्वीचिरिति । श्वासेनैजदब्धिवार्षु कम्पमानसमुद्रजलेषु वीचयस्तरङ्गा यस्मादिति । **कल्पान्तावधिकार्यकृ**दिति । कल्पस्यान्तः अवधिः समाप्तिर्यथा-स्यात्तथा कार्यं मन्दरधारणरूपं करोतीति तथा । **चतुर्दशमहारत्न**मिति । चतुर्दश संख्याकानि महान्ति रत्नानि जातानि यस्मादिति, यस्मै वा, तानि विचन्ते यस्येति वा । चतुर्दशस्वपि लक्ष्म्यादीनि महारत्नानि यस्येति वा । सर्वं मूले स्पष्टम् । **लक्ष्मीसौभाग्यवर्धन** इति । लक्ष्म्याः सौभाग्यं सौन्दर्यादीनि वर्धयतीति तथा, लक्ष्म्यां वा, तदर्थं स्वस्मिन् वर्धयतीति वा । तदुक्तं 'ततश्चाविरभू'दित्यादिना ॥ ११८ ॥

धन्वन्तरिः सुधाहस्तो यज्ञभोक्तार्तिनाशनः ।
आयुर्वेदप्रणेता च देवदैत्याखिलार्चितः ॥ ११९ ॥

धन्वन्तरिरिति । धन्वनि मरुस्थानीये रोगे तरिर्नौकेत्यर्थः । **सुधाहस्त** इति । सुधा अमृतं हस्ते यस्येति, अमृतपूर्णकलशहस्तत्वात् । **यज्ञभोक्ते**ति । यज्ञस्य भोक्ता, यज्ञे स्वीयभागस्य भोक्ता वा, यज्ञे भागस्वीकारात् । **आर्तिनाशन** इति । आर्तेः रोगजनितचिन्तायाः पीडाया वा नाशनः, तन्नाशोपायकरणात् । तदेवाह **आयुर्वेदप्रणेता** चेति। आयुर्वृद्धिकारकस्य वेदस्य ऋग्वेदोपवेदकस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । **देवदैत्याखिलार्चित** इति । देवाश्च दैत्याश्च ते अखिलाश्च तैरमृतार्थमारोग्यार्थं वा पूजितः सत्कृतः ॥ ११९ ॥

बुद्धिव्यामोहको देवकार्यसाधनतत्परः ।
स्त्रीरूपो मायया वक्ता दैत्यान्तःकरणप्रियः ॥ २२० ॥

बुद्धिव्यामोहक इति । दैत्यानामिति शेषः । **देवकार्यसाधनतत्पर** इति । देवकार्यस्यामृतपानरूपस्य साधने सम्पादने तत्परः सावधान इत्यर्थः । तदेवाग्रिमनामभिः प्रपञ्च्यते । **स्त्रीरूप** इति । दैत्यव्यामोहनार्थं स्त्रीरूप इत्यर्थः । **मायया वक्ते**ति। मायारूपेण स्त्रीरूपेण दैत्यान् प्रति वक्तीति तथा, मायैवान्यथा वदति, न तु स्वयम् । **दैत्यान्तःकरणप्रिय** इति । यतो मायारूपेणोक्तत्वात्, अत एव दैत्यानां मनसि प्रियत्वेन भातः, अन्तर्दैत्यानां भगवान् प्रियो न भवत्येव स्वभावतः ॥ १२० ॥

पायितामृतदेवांशो युद्धहेतुस्मृतिप्रदः ।
सुमालिमालिवधकृन्माल्यवत्प्राणहारकः ॥ १२१ ॥

पायितामृतदेवांश इति । देवेभ्यः पायितः अमृतरूपदेवांशो येनेति । **युद्धहेतुस्मृतिप्रद** इति । युद्धं प्रति हेतुभूता या स्मृतिः पूर्वं स्त्रीरूपेण वञ्चिता मोहिता जाताः, पश्चात्तदपगमे सति वयं वञ्चिता इति तेषां स्मृतिर्जाता सैव युद्धहेतुस्तां प्रकर्षेण ददा-

तीति तथा । **सुमालिमालिवधकृत्**[६००] इति । सुमालिमालिनोर्वधं करोतीति तथा । **माल्यवत्प्राणहारक**[६०१] इति । तद्भ्रातुर्माल्यवतः प्राणान् हरतीति तथा ॥ १२१ ॥

कालनेमिशिरश्छेदी दैत्ययज्ञविनाशकः ।
इन्द्रसामर्थ्यदाता च दैत्यशेषस्थितिप्रियः ॥ १२२ ॥

कालनेमिशिरश्छेदी[६०२]ति । कालनेमेः शिरः छेत्तुं शीलमस्येति तथा । अग्रे कंसदशायां तथा करिष्यमाणत्वाच्छीलत्वम् । **दैत्ययज्ञविनाशक**[६०३] इति । वामनगमनात् पूर्वं केवलं दैत्ययज्ञ एवासीत्, पश्चात् साक्षाद्भगवत्प्रवेशात् यज्ञस्य सात्त्विकत्वं दैवत्वं जातं, अतो दैत्यसम्बन्धियज्ञस्य विशेषतो नाशकः । अत एवाचार्येण निषिद्धोपि बलिर्नान्यथाऽकरोदिति । **इन्द्रसामर्थ्यदाता**[६०४] चेति । इन्द्राय दैत्यजये सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । **दैत्यशेषस्थितिप्रिय**[६०५] इति । दैत्यानां शेषाः वधादुर्वरितास्तेषां स्थितिः प्रिया यस्येति । तदुक्तं 'ब्रह्मणा प्रेषितो देवा'नित्यादिना ॥ १२२ ॥

शिवव्यामोहको मायी भृगुमन्त्रस्वशक्तिदः ।
बलिजीवनकर्ता च स्वर्गहेतुर्व्रतार्चितः ॥ १२३ ॥

शिवव्यामोहक[६०६] इति । स्त्रीरूपेण शिवस्य व्यामोहकः विशेषेण समन्तान्मोहकर्तेत्यर्थः । **मायी**[६०७]ति । मायारूपा दासी विद्यते यस्येति । व्रीह्यादित्वादिनिः । **भृगुमन्त्रस्वशक्तिद**[६०८] इति । भृगूणां भृगुवंशोत्पन्नानां मन्त्रेषु जीवितकारकेषु स्वशक्तिं वैष्णवीं स्थापितवानित्यर्थः । अत एवैतज्जन्मना वैष्णव एव जात इति । शक्तिमेवाह **बलिजीवनकर्ता**[६०९] **च** । बलेर्जीवनस्य कर्ता, तदुक्तं 'पराजिता श्री'रित्यादौ । **स्वर्गहेतु**[६१०]रिति । इन्द्रस्य स्वर्गप्राप्तौ कारणमित्यर्थः । **व्रतार्चित**[६११] इति । अदित्या कश्यपोक्तपयोव्रतेनार्चित आराधितः । तदुक्तं 'फाल्गुनस्यामल' इत्यादौ ॥ १२३ ॥

अदित्यानन्दकर्ता च कश्यपादितिसम्भवः ।
उपेन्द्र इन्द्रावरजो वामनब्रह्मरूपधृक् ॥ १२४ ॥

अदित्यानन्दकर्ता[६१२] चेति । स्वयं पुत्रो भूत्वा अदितेः कश्यपपत्न्याः आनन्दस्य कर्तेति । **कश्यपादितिसम्भव**[६१३] इति । कश्यपश्चादितिश्च ताभ्यां निमित्तभूताभ्यां सम्भवः प्राकट्यं यस्येति । **उपेन्द्र**[६१४] इति । इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्रः । यद्वा । उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः, तदुक्तं हरिवंशे 'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवता' इति । उपसमीपेऽनुचरत्वेनेन्द्रो यस्येति वा । **इन्द्रावरज**[६१५] इति । इन्द्रस्यावरे जातः इन्द्रावरजः । **वामनब्रह्मरूपधृ**[६१६]गिति । वामनरूपमेव यत् ब्रह्म तद्रूपं धारयतीति तथा, न तु प्राकृतत्वं तदुक्तं 'यत्तद्वपु'रित्यादौ ॥ १२४ ॥

ब्रह्मादिसेवितवपुर्यज्ञपावनतत्परः ।
याञ्चोपदेशकर्ता च ज्ञापिताशेषसंस्थितिः ॥ १२५ ॥

ब्रह्मादिसेवितवपु[६१७]रिति । ब्रह्मादिभिः सेवितमाश्रितं वपुर्यस्येति, इदं सर्वमन्यत्र वामनपुराणे स्पष्टम् । **यज्ञपावनतत्पर**[६१८] इति । बलियज्ञस्य पावनाय पवित्रीकरणाय तत्पर उद्युक्तः । यद्वा । यज्ञे यो बलिस्तस्यावने रक्षणे तत्पर इति । यद्वा, यज्ञपावनाद्धेतोस्तं बलिमनुग्रहेण प्रियार्थं पूरयतीति । **याञ्चोपदेशकर्ता**[६१९] चेति । याञ्चया याचनरूपेण स्वर्गस्यार्पणरूपोपदेशस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । प्रह्लादः पूर्वं निवेदितवान्, अतः सत्याद्बलिसम्बन्ध्यपि सर्वं स्वीकृतवानिति भावः । **ज्ञापिताशेषसंस्थिति**[६२०]रिति । स्वप्राकट्येन ज्ञापिता अशेषाणां कर्मणां संस्थितिः समाप्तिर्येनेति, न हि फलप्राप्त्यनन्तरं कश्चन साधने प्रवर्तत इति ॥ १२५ ॥

सत्यार्थप्रेरकः सर्वहर्ता गर्वविनाशकः ।
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा विश्वमूर्तिः पृथुश्रवाः ॥ १२६ ॥

सत्यार्थप्रेरक[६२१] इति । सत्यस्यावितथस्यार्थस्य सङ्कल्परूपस्य प्रेरणकर्तेत्यर्थः । यतो निवारितोपि पुनः सङ्कल्पितवानेव । **सर्वहर्ते**[६२२]ति । पदत्रयव्याजेन सर्वत्रैलोक्यमपि हृतवानित्यर्थः । **गर्वविनाशक**[६२३] इति । सर्वेश्वरोऽपि मां भुवं भिक्ष्यत इत्येवंरूपस्य गर्वस्य विनाशक इत्यर्थः । **त्रिविक्रम**[६२४] इति । त्रयो विक्रमाः पादविक्षेपाः यस्येति । 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पद'मित्यादिमन्त्रवर्णात् । **त्रिलोकात्मे**[६२५]ति । त्रीन् लोकानतति व्याप्नोतीत्युरुणेति त्रिलोकात्मा, 'यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वे'ति श्रुतेः । अन्तर्यामित्वेन वा । **विश्वमूर्ति**[६२६]रिति । विश्वं मूर्तिर्यस्य, विश्वस्मिन्निति वा । 'पुरुष एवेदꣳसर्व'मिति श्रुतेः । **पृथुश्रवा**[६२७] इति । पृथु विस्तीर्णं श्रवः कीर्तिर्यस्येति, 'उरुगायस्य विष्णो'रिति श्रुतेः ॥ १२६ ॥

पाशबद्धबलिः सर्वदैत्यपक्षोपमर्दकः ।
सुतलस्थापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः ॥ १२७ ॥

पाशबद्धबलि[६२८]रिति । पाशैर्वारुणैर्बद्धो बलिर्येनेति । **सर्वदैत्यपक्षोपमर्दक**[६२९] इति । सर्वेषां दैत्यपक्षाणां तत्पक्षीयाणामुपमर्दको नाशक इत्यर्थः । तदुक्तं 'इत्यायुधानि जगृहु'रित्यादिना । **सुतलस्थापितबलि**[६३०]रिति । सुतलाख्ये तृतीयविवरे स्थापितो बलिर्येन, तदुक्तं 'तावत्सुतलमध्यास्ता'मित्यादिना **स्वर्गाधिकसुखप्रद**[६३१] इति । तत्रैव स्वर्गादप्यधिकं सुखं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्य'मित्यादिना ॥ १२७ ॥

कर्मसम्पूर्तिकर्ता च स्वर्गसंस्थापितामरः ।
ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा महामीनोऽब्धिसंश्रयः ॥ १२८ ॥

कर्मसम्पूर्तिकर्ता[६३२] चेति । पूर्वमुपक्रान्तस्य कर्मणः सम्यक् पूर्तिं करोति, स्वसान्निध्येन यथोक्तादप्यधिकं फलं करोतीत्यर्थः । तदुक्तं 'कुतस्तत्कर्मवैषम्य'मित्यादिना । **स्वर्गसंस्थापितामर**[६३३] इति । स्वर्गेषु तत्तदधिष्ठितेषु पुनः संस्थापिता अमरा देवा येन ।

[६३४] **ज्ञातत्रिविधधर्मात्मे**ति । उपास्यत्वेन ज्ञातः सात्त्विकादिभिस्त्रिविधैर्धर्मैरात्मा यस्येति । 'येप्यन्यदेवताभक्ता' इति वाक्यात् । [६३५] **महामीन** इति । महांश्चासौ मीनश्चेति, महत्त्वमलौकिकत्वेन, मीयते हिंस्यते सर्वैरिति मीनः 'तमशयद्धियावध्यायु'रिति श्रुतेः । [६३६] **अब्धिसंश्रय** इति । आपो धीयन्तेऽस्मिन्निति अब्धिः समुद्रः प्रलयकालीनः स संश्रयः संस्थानं यस्येति, तदुक्तं 'आसीदतीतकल्पान्त' इत्यादिना ॥ १२८ ॥

सत्यव्रतप्रियो गोप्ता मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिः ।
शृङ्गबद्धधृतक्षोणिः सर्वार्थज्ञापको गुरुः ॥ १२९ ॥

[६३७] **सत्यव्रतप्रिय** इति । सत्यं व्रतं यस्येति तथा, सत्यव्रतऋषिस्तस्य प्रियः, तदर्थं प्रकटितत्वात्, स प्रियो यस्येति वा । [६३८] **गोप्तेति** । जवेनाप्लव्यमानं सत्यव्रतं सप्तऋषिसहितं रक्षितवानित्यर्थः । 'अहं त्वामृषिभिः सार्धं'मित्यादिना । [६३९] **मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिरि**ति । मत्स्यमूर्त्या मत्स्यरूपेण धृताः हयग्रीवासुरवधपूर्वकमानीय स्ववशे स्थापिताः श्रुतयो येन, '**मत्स्यमूर्त्युद्धृतश्रुति**'रित्यपि पाठान्तरं ज्ञेयम् । अर्थः स्पष्ट एव । [६४०] **शृङ्गबद्धधृतक्षोणिरि**ति । शृङ्गबद्धया नावा धृता मज्जनादुद्धृता स्तम्भिता वा क्षोणी पृथ्वी येन, तदुक्तं 'दोधूयमाना'मित्यादिना । [६४१] **सर्वार्थज्ञापक** इति । सर्वानर्थान् धर्मादिपुमर्थान् मत्स्यपुराणकथनेन सत्यव्रताय ज्ञापयतीति तथा । तदुक्तं 'पुराणसंहिता'मित्यादौ । अत एव, [६४२] **गुरु**रिति । गृह्णाति उपदिशति तत्त्वमिति गुरुः ॥ १२९ ॥

॥ इत्यष्टमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ नवमस्कन्धनामानि ॥

ईशसेवकलीलात्मा सूर्यवंशप्रवर्तकः ।
सोमवंशोद्भवकरो मनुपुत्रगतिप्रदः ॥ १३० ॥

[६४३] **ईशसेवकलीलात्मे**ति । ईशः प्रभुः, सेवको भक्तः, उभयसम्बन्धिनी या लीला सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धरूपा तद्रूप इत्यर्थः । तत्र आत्मा चित्तं यस्येति वा । [६४४] **सूर्यवंशप्रवर्तक** इति । सूर्यसम्बन्धिवंशस्यापत्यपरम्परायाः प्रवर्तकः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । प्रकर्षेण वर्तकः निर्वाहक उत्पादकः स्थापको वा । तदुक्तं 'परावरेषां भूताना'मित्यादौ । [६४५] **सोमवंशोद्भवकर** इति । सोमाद्यो वंशः पुरूरवसमारभ्य तस्योद्भवमुत्पत्तिस्थानं इलां कृतवानित्यर्थः । सोमवंशार्थमेव होतारं हरिः प्रेरितवानिति भावः । [६४६] **मनुपुत्रगतिप्रद** इति । पृषध्राख्याय मनुपुत्राय गतिं सद्गतिं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥ १३० ॥

अम्बरीषप्रियः साधुर्दुर्वासागर्वनाशकः ।
ब्रह्मशापोपसंहर्ता भक्तकीर्तिविवर्धनः ॥ १३१ ॥

[६४७] **अम्बरीषप्रिय** इति । अम्बरीषः प्रियो यस्य, तस्य प्रियो वा । [६४८] **साधु**रिति । साधयति भक्तकार्यं सर्वप्रकारेणेति साधुः, तदुक्तं 'तस्मा अदाद्धरिश्चक्र'मित्यादिना । [६४९] **दुर्वासागर्वनाशक** इति । तपोगर्वेण नियमभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य दुर्वाससो गर्वस्य नाशकः नाशकर्तेत्यर्थः, तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । [६५०] **ब्रह्मशापोपसंहर्ते**ति । ब्रह्मणो दुर्वाससः शापस्य अम्बरीषं प्रति अत्याक्रोशस्य उप समीपे तत्कालमेव चक्रेण संहारक इत्यर्थः । [६५१] **भक्तकीर्तिविवर्धन** इति । भक्तस्य राज्ञः कीर्तिः भागवतेष्वेतत्सदृशः कोऽपि नास्तीत्येवंरूपाया विशेषेण वर्धनः ॥ १३१ ॥

इक्ष्वाकुवंशजनकः सगराद्यखिलार्थदः ।
भगीरथमहायत्नो गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कजः ॥ १३२ ॥

[६५२] **इक्ष्वाकुवंशजनके**ति । मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्येक्ष्वाकोर्वंशस्य स्वप्राकट्यार्थं जनक उत्पादकः इक्ष्वाकुवंशस्य जनकः, अस्य रघुवंशस्य स्वीयत्वादिति भावः [६५३] **सगराद्यखिलार्थद** इति । सगरादिभ्योऽखिलार्थान् और्वोपदेशद्वारा दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'राज्यमंशुमति न्यस्ये'त्यादिना । [६५४] **भगीरथमहायत्न** इति । भगीरथस्य गङ्गानयनार्थं यो महान् यत्नस्तद्रूप इत्यर्थः, यस्मादिति वा, अत एवास्य प्रयत्नः सफलः पितृपितामहयोरफलः । [६५५] **गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कज** इति । गङ्गया धौते क्षालिते चरणकमले यस्येति, गङ्गा धौताङ्घ्रिपङ्कजाद्यस्येति वा ॥ १३२ ॥

ब्रह्मस्वामी शिवस्वामी सगरात्मजमुक्तिदः ।
खट्वाङ्गमोक्षहेतुश्च रघुवंशविवर्धनः ॥ १३३ ॥

[६५६] **ब्रह्मस्वामी**ति । ब्रह्मणो ब्रह्मर्षीणां वा स्वामी प्रभुः । [६५७] **शिवस्वामी**ति । शिवस्य निर्मलस्य स्वामी उपास्यः, अत एव चरणकमलजलं मस्तके धृतवानिति । [६५८] **सगरात्मजमुक्तिद** इति । षष्टिसहस्रेभ्यः सगरपुत्रेभ्यो गङ्गारूपेण मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः । 'स्रोतसामस्मि जाह्नवी'ति वाक्यात् । [६५९] **खट्वाङ्गमोक्षहेतुश्चे**ति । खट्वाङ्गस्य राज्ञो मोक्षं प्रति हेतुः, यतः, देवैर्वरार्थं प्रलोभितोऽपि न वृतवानिति भावः, तदुक्तं 'यो देवैरर्थित' इत्यादिना । [६६०] **रघुवंशविवर्धन** इति । रघोर्वंशस्य शौर्यैश्वर्यधर्मादिभिरन्यापेक्षया विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः, अत एव सर्वोत्तमत्वात् स्वयं तत्र पुरुषोत्तम एव प्रकटितो नत्वेकदेशेनेति, 'तस्यापि भगवानेष साक्षात् ब्रह्ममयो हरि'रित्यादिना । अत्र कतिपयनाम्नां पुराणान्तरीयत्वं ज्ञेयम् ॥ १३३ ॥

रघुनाथो रामचन्द्रो रामभद्रो रघुप्रियः ।
अनन्तकीर्तिः पुण्यात्मा पुण्यश्लोकैकभास्करः ॥ १३४ ॥

[६६१] **रघुनाथ** इति । रघूणां नाथः ईश्वरो रघुनाथः । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःष्विति धातुपाठात्, रघवो नाथाः प्राप्तैश्वर्या यस्मादिति वा । [६६२] **रामचन्द्र** इति । रमन्ते स्वरूपानन्देन क्रीडन्त्यस्मिन्निति रामः परं ब्रह्म, तदुक्तं रामोपनिषदि 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे

चिदात्मनि'इति। रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयत इति। स एव सर्वाह्लादकत्वात् चन्द्र इत्युच्यते। रामश्चासौ चन्द्रश्चेति, यद्वा, अयं तु नक्षत्रेशः सकलङ्कः चन्द्रस्तथा न आनन्दकरः, भगवांस्तु रामपदार्थयोगान्निष्कलङ्क इति भावः। परमाह्लादकत्वादेव श्रीमहादेवेनोक्तं 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति। मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कये'ति। [६६३]**रामभद्र** इति। राम एव भद्रः मङ्गलरूपः, अत एव तदभिज्ञा आहुः 'कल्याणानां निधान'मिति। भद्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अच्प्रत्ययान्तत्वात् पुंलिङ्गत्वम्। [६६४]**रघुप्रिय** इति। रघूणां प्रियः, ते प्रिया यस्येति वा। [६६५]**अनन्तकीर्ति**रिति। नास्त्यन्तो देशतः कालतश्च यस्यास्तादृशी कीर्तिर्यस्येति, कीर्तिप्रतापस्वरूपं यादृशं तादृशं हनुमद्वाल्मीकिप्रभृतिभिर्बहुधोक्तम्। [६६६]**पुण्यात्मे**ति। पुण्याः कृतपुण्यपुञ्जास्तेषु आत्मा ध्येयस्वरूपं यस्येति, अत एवोक्तं पुराणान्तरे 'रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससं। ये स्मरन्ति नरा नित्यं न ते संसारिणो भुवि'। अन्यदप्युक्तं 'ध्यायेदाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं। पीतं वासो वसानं नवकमलदलस्पर्धिनेत्रं प्रसन्नम्। वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभम्। नानालङ्कारदीप्तं दधत पुरुजटामण्डलं रामभद्रम्। वामे कोदण्डदण्डं निजकरकमले दक्षिणे बाणमेकं। पश्चाद्भागे च नित्यं दधतमभिमतं सासितूणीरभारम्। वामेवामे वसद्भ्यां सहमिलिततनुं जानकीलक्ष्मणाभ्यां। श्यामं रामं भजेहं प्रणतजनमनःखेदविच्छेददक्षम्'। [६६७]**पुण्यश्लोकैकभास्कर** इति। पुण्यश्चासौ श्लोकश्चेति, श्लोकः कीर्तिः स चासावेकश्च पुण्यश्लोकैकः, तेनैव सर्वत्र भास्करः प्रकाशक इत्यर्थः। स्वरूपस्यायोध्यास्थलेऽपि कीर्तेरतिशुभ्रत्वात् तयैव प्रकाशितस्वरूप इत्यर्थः। यद्वा। पुण्यश्लोकाः सन्तः तेष्वेकभाः अद्वैतप्रकाशस्तत्कर इत्यर्थः। अत एवागस्त्यसंहितायाम् 'रामादन्यन्न विद्यत'इति ॥ १३४ ॥

कोशलेन्द्रः प्रमाणात्मा सेव्यो दशरथात्मजः ।
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नो व्यूहविग्रहः ॥ १३५ ॥

[६६८]**कोशलेन्द्र** इति। कोशलानामुत्तरकोशलानामिन्द्रः ईश्वरः, सर्वेश्वरत्वेपि तेषां मातृपक्षत्वाद्विशेषोक्तिः। [६६९]**प्रमाणात्मे**ति। प्रमाणं वेदस्तत्र आत्मा चित्तं यस्येति, वेदमार्गाविरोधेन कार्यकरणात् क्वचिदन्यथापि ऐश्वर्यवशात्। यद्वा। प्रमाणानां श्रुत्यादीनामात्मा तत्प्रतिपाद्यसारभूत इत्यर्थः। प्रमारूप इति वा। [६७०]**सेव्य** इति। सेवितुं योग्यः सेव्यः, सेवा भक्तिमार्गीयं भजनमेव। अत एव, यदि प्रमाणानुसारित्वमेव स्यात् तदा सेव्य इति न ब्रूयुराचार्याः, किन्तु पूज्य आराध्य इत्यादि। न हि प्रमाणानुसारिण्यविच्छिन्नसेवा सम्भवति अतः प्रमेयरूपमेवेति पदार्थः। अत एव, स्वनीतगर्दभश्वादिरिति नाम सिद्धम्, न हीदृशं सामर्थ्यं प्रमाणानुसारी भवति। [६७१]**दशरथात्मज** इति। दशरथस्यात्मजः। न हि प्रमाणबलेनैव ईश्वरः कस्याप्यात्मजो भवितुमर्हति, प्रमाणोच्छेदापत्तेः। अतः प्रमेयबलादेवेति इति ज्ञेयम्। [६७२]**लक्ष्मण** इति। लक्ष्म पापं नयत्यपनयतीति लक्ष्मणः सङ्कर्षणस्तद्रूप इत्यर्थः। [६७३]**भरत** इति। भरणं

भरः पोषणं तेन त्रायते रक्षति प्रजामिति भरतः, पृषोदरादिः। भरं युद्धं तनोतीति वा। [६७४]**शत्रुघ्न** इति। शत्रुं हन्तीति तच्छीलः शत्रुघ्नः। [६७५]**व्यूहविग्रह** इति। व्यूहा वासुदेवादयश्चत्वारो विग्रहास्तत्कार्यार्थं देहा यस्येति। तदाहुर्व्यासाः 'व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन'इति। मूलेपि 'रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता इति संज्ञये'त्यादिना ॥ १३५ ॥

विश्वामित्रप्रियो दान्तस्ताडकावधमोक्षदः ।
वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीचश्च सुबाहुहा ॥ १३६ ॥

[६७६]**विश्वामित्रप्रिय** इति। विश्वामित्रऋषिः प्रियो यस्य, तस्य वा प्रियः, तस्य प्रियं यज्ञे रक्षोवधादिकं यस्मादिति, विश्वामित्रान्निमित्तभूतात् प्रियं सीतास्वयंवररूपं यस्येति वा। [६७७]**दान्त** इति। दमयति राक्षसानिति दान्तः। [६७८]**ताडकावधमोक्षद** इति। ताडकाख्यायै राक्षस्यै निःसाधनं वधेनैव मोक्षं दत्तवानित्यर्थः। [६७९]**वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीच** इति। वायुदैवत्येनास्त्रेणाब्धौ सागरे निक्षिप्तो मारीचो येनेति, तथा चेदं चान्यदपि सर्वं रामायणे स्पष्टम्। [६८०]**सुबाहुहे**ति। तत्प्रसङ्गेनैव सुबाहुनामानमपि राक्षसं हतवानित्यर्थः।

वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सवः ।
सीतापतिर्भृगुपतिगर्वपर्वतनाशकः ॥ १३७ ॥

[६८१]**वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सव** इति। जनकगृहे पणीकृतरुद्रधनुर्भङ्गेन प्राप्तो लब्धः सीतासम्बन्धी महोत्सव आनन्दो येनेति, धनुर्भङ्गाद्यज्ञातं तदाहुः [६८२]**सीतापति**रिति। सीतायाः पतिः स्वामी। [६८३]**भृगुपतिगर्वपर्वतनाशक** इति। भृगूणां पतिः भृगुपतिः परशुरामः, तस्यैकविंशतिकृत्वः क्षत्रक्षयकरणेन गर्वितस्य, सीतया सह गृहं गच्छतो भगवतो मार्गमवरुध्यावधं स्वबलं नोदनाय सर्वदा गर्वपर्वतो गर्वराशिरासीत्, तं धनुराकर्षणेन नाशक इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान् ।
कैकेयीवाक्यकर्ता च पितृवाक्परिपालकः ॥ १३८ ॥

[६८४]**अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवा**निति। अयोध्याराजधानी तत्स्थो यो भोगः महाराजोपचारस्तत्सहभूतो यो लक्ष्म्याः सीताया विनोदः क्रीडा तद्वानित्यर्थः। [६८५]**कैकेयीवाक्यकर्ता** चेति। ताभिर्यदुक्तं तत्कर्तेत्यर्थः। तदेवाह [६८६]**पितृवाक्परिपालक** इति। पितुर्दशरथस्य वनवासार्था या वाक् तस्याः परितः सर्वतः पालकः निर्वाहक इत्यर्थः। अत एव धर्मज्ञैर्निवारितोऽपि नान्यथाकरोत् ॥ १३८ ॥

वैराग्यबोधकोनन्यसात्विकस्थानबोधकः ।
अहल्यादुःखहारी च गुहस्वामी सलक्ष्मणः ॥ १३९ ॥

[६८७]**वैराग्यबोधक** इति। सर्वपरित्यागेन अन्येषु वैराग्यबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः।

[६८८]**अनन्यसात्त्विकस्थानबोधक** इति । नास्त्यन्यो यस्मिन्नित्यनन्यं निर्जनं यत् सात्विकं सत्वप्रधानस्थानं अरण्यवासः, तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः । वैराग्ये जाते अरण्यस्थिति-रुचितेति भावः । [६८९]**अहल्यादुःखहारी** चेति । अहल्या गौतमभार्या तस्या भर्तृशापात् यद् दुःखं दृषद्रूपत्वं तद्धरणशील इत्यर्थः । [६९०]**गुहस्वामी**ति । गुहनाम्नो निषादाधिपतेः स्वामी प्रभु-रित्यर्थः । [६९१]**सलक्ष्मण** इति । लक्ष्मणेन सह वर्तत इति तथा, उक्तं च 'गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतये'ति ॥ १३९ ॥

चित्रकूटप्रियस्थानो दण्डकारण्यपावनः ।
शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितोऽगस्त्यभाग्यभूः ॥ १४० ॥

[६९२]**चित्रकूटप्रियस्थान** इति । चित्रकूटपर्वतः स एव प्रियमभिमतं स्थानं यस्येति । [६९३]**दण्डकारण्यपावन** इति । दण्डकाख्यस्यारण्यस्य पावनः पवित्रकर्ता स्वचरणसञ्चरणे-नेति । यद्वा । दण्डकारण्यं यान्ति रक्षन्ति ये स्वस्वाश्रमसमीपमिति ते दण्डकारण्यपाः ऋषयः, तान् अवतीति तथा । [६९४]**शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजित** इति । शरभङ्गश्च सूतीक्ष्णश्च तदादिभिः पूजितः सत्कृतः आतिथ्यादिभिरित्यर्थः । [६९५]**अगस्त्यभाग्यभू**रिति । अगस्त्यस्य भाग्याद्भवति दर्शनदानाय तदाश्रमं गच्छतीति तथा । यद्वा । अगस्त्यस्य भाग्यात् परम-तपसः फलरूपेण आविर्भवतीति तद्भाग्यभूः स्थानं वा ॥ १४० ॥

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिर्विराधवधपण्डितः ।
छिन्नशूर्पणखानासः खरदूषणघातकः ॥ १४१ ॥

[६९६]**ऋषिसम्प्रार्थितकृति**रिति । ऋषिभिररण्यवासिभिः सम्यक् प्रार्थिता कृतिरसुररक्षो-वधरूपा यस्मिन्निति । [६९७]**विराधवधपण्डित** इति । विराधस्य राक्षसस्य वधे पण्डितः प्रवीण इत्यर्थः । [६९८]**छिन्नशूर्पणखानासः** इति । छिन्ना द्विधाकृता शूर्पणखायाः नासा नासिका येनेति । [६९९]**खरदूषणघातक** इति । खराख्यस्य दूषणाख्यस्य च राक्षसस्य घातकः हन्तेत्यर्थः ॥

एकबाणहतानेकसहस्रबलराक्षसः ।
मारीचघाती नियतसीतासम्बन्धशोभितः ॥ १४२ ॥

[७००]**एकबाणहतानेकसहस्रबलराक्षस** इति । सहस्रं सहस्रगुणितं बलं येषु, सहस्राणां वा, ते सहस्रबलाः, ते च ते राक्षसाश्च सहस्रबलराक्षसः, अनेके च ते पूर्वोक्ताश्च एकश्चासौ बाणश्च एकबाणः, एकबाणेन हताः अनेकसहस्रबलराक्षसा येनेति । [७०१]**मारीचघाती**ति । मारीचं राक्षसं हन्ति तच्छीलः । [७०२]**नियतसीतासम्बन्धशोभित** इति । मायिकसीताहरणेपि नियतो यः सीताया लक्ष्म्याः सम्बन्धस्तेनैव शोभते इति तथा ॥१४२॥

सीतावियोगनाट्यश्च जटायुर्वधमोक्षदः ।
शबरीपूजितो भक्तहनुमत्प्रमुखावृतः ॥ १४३ ॥

[७०३]**सीतावियोगनाट्यश्चे**ति । सीताया वियोगरूपं नाट्यं नटनं नटवत्कृत्यं यस्येति । [७०४]**जटायुर्वधमोक्षद** इति । जटायुषो गृध्रस्य वधात् मृत्योः मोक्षं दत्तवानित्यर्थः, यथा पुनर्न म्रियेतेति भावः । क्वचित् '**जटायुवधमोक्षद**'इत्यपि पाठः श्रूयते सोपि साधुरेव ज्ञेयः, उकारान्तस्यापि सद्भावात् । [७०५]**शबरीपूजित** इति । शबर्या स्त्रिया पूजितः सत्कृतः । [७०६]**भक्त-हनुमत्प्रमुखावृत** इति । भक्ताश्च ते हनुमत्प्रमुखाश्च तैरावृतो वेष्टित इति, हनुमान् प्रमुखः श्रेष्ठो येषां सुग्रीवादीनां ते तादृशाः ॥ १४३ ॥

दुन्दुभ्यस्थिप्रहरणः सप्ततालविभेदनः ।
सुग्रीवराज्यदो वालीघाती सागरशोषणः ॥ १४४ ॥

[७०७]**दुन्दुभ्यस्थिप्रहरण** इति । दुन्दुभिनाम्नोऽसुरस्य मृतदेहस्यास्थीन् प्रकर्षेण हरणः पादाङ्गुष्ठेन क्षेपक इत्यर्थः । तदुक्तं रामायणे 'पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजन'मिति । [७०८]**सप्ततालविभेदन** इति । सप्तसंख्याकान् तालवृक्षान् एकेनैव बाणेन भिनत्तीति तथा, उक्तं च 'बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणे'ति । [७०९]**सुग्रीवराज्यद** इति । वानरराजाय सुग्रीवाय किष्किन्धाराज्यं दत्तवानित्यर्थः । [७१०]**वालीघाती**ति । वालिनं सुग्रीवज्येष्ठभ्रातरं हन्तुं शीलमस्येति । [७११]**सागरशोषण** इति । सागरस्य समुद्रस्य शोषणः शुष्ककरणसमर्थः, तदुक्तं 'यद्रोषविभ्रमे'त्यादौ ॥ १४४ ॥

सेतुबन्धनकर्ता च विभीषणहितप्रदः ।
रावणादिशिरश्छेदी राक्षसाघौघनाशकः ॥ १४५ ॥

[७१२]**सेतुबन्धनकर्ता** चेति । सेतुर्जलमार्गस्तस्य बन्धनं पर्वतवृक्षादिभिस्तत्कर्तेत्यर्थः । [७१३]**विभीषणहितप्रद** इति । विभीषणाय हितं भक्तिस्वरूपं प्रकर्षेण ददातीति । [७१४]**रावणा-दिशिरश्छेदी**ति । रावणः आदिर्येषां कुम्भकर्णादीना तेषां शिरांसि छेत्तुं शीलमस्येति । [७१५]**राक्षसाघौघनाशक** इति । राक्षसानामघस्य पापस्य ओघः प्रवाहाविच्छेदः, तस्य नाशकः भगवत्सान्निध्ये मृतत्वात् । यद्वा । राक्षसा एव अघौघास्तेषां, राक्षसस्य रावणस्य वा ॥१४५

सीताऽभयप्रदाता च पुष्पकागमनोत्सुकः ।
अयोध्यापतिरत्यन्तसर्वलोकसुखप्रदः ॥ १४६ ॥

[७१६]**सीताऽभयप्रदाता** चेति । सीतायै अभयं रक्षःकृतभयाभावं प्रकर्षेण दत्तवानि-त्यर्थः । [७१७]**पुष्पकागमनोत्सुक** इति । पुष्पकाख्येन विमानेन अयोध्यां प्रति गमनायोत्सुकः उत्कण्ठितः । [७१८]**अयोध्यापति**रिति । अयोध्यायाः पतिः स्वामी रक्षक इति यावत् । [७१९]**अत्यन्तसर्वलोकसुखप्रद** इति । अत्यन्तमतिशयितं सर्वलोकेभ्यः सुखं तत्प्रददाति सानुकम्पामृतनिरीक्षणेनेति तथा ॥ १४६ ॥

मथुरापुरनिर्माता सुकृतज्ञस्वरूपदः ।
जनकज्ञानगम्यश्च ऐलान्तप्रकटश्रुतिः ॥ १४७ ॥

[७२०]**मथुरापुरनिर्माते**ति । शत्रुघ्नरूपेण मधुवने मथुरानामकस्य पुरस्य निर्माता रचनकर्तेत्यर्थः । [७२१]**सुकृतज्ञस्वरूपद** इति । सुकृतं पुण्यं जानन्तीति सुकृतज्ञाः, तेषु स्वरूपं ददाति । यद्वा । सुष्ठु कृतज्ञः स चासौ स्वरूपदश्चेति । [७२२]**जनकज्ञानगम्यश्चे**ति । जनकः पिता तद्वत् यत् ज्ञानं प्रजानामयमस्मत्पितेत्येवंरूपं तद्गम्यः ज्ञानविषय इत्यर्थः । तदुक्तं 'जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च त'मित्यादिना । [७२३]**ऐलान्तप्रकटश्रुति**रिति । इला पृथ्वी तत्सम्बन्धी योन्तः अधःप्रदेशः तत्पर्यन्तं प्रकटा प्रसृता श्रुतिः श्रवणं चरित्रकथनं यस्येति, कीर्तिश्रवणं वा, एतेनाब्रह्माण्डं प्रतापप्रचारो दर्शितः, अत एवोक्तं 'कूर्मः पादोस्य यष्टिर्भुजगपति'रित्यादिना । यद्वा । श्रीभागवताभिप्रायेण ऐलः पुरूरवाः तदन्तं तदुपदेशपर्यन्तं यस्मिन्नैलादयो भूपा इत्यन्तं प्रकटा श्रुतिः श्रवणं यस्येति ॥ १४७ ॥

हैहयान्तकरो रामो दुष्टक्षत्रविनाशकः ।
सोमवंशहितैकात्मा यदुवंशविवर्धनः ॥ १४८ ॥

[७२४]**हैहयान्तकर** इति । हैहयानां श्रेष्ठस्य कार्तवीर्यार्जुनस्यान्तं विनाशं करोतीति तथा । तदुक्तं 'हैहयानामधिपति'रित्यादौ । [७२५]**राम** इति । रमते स्वरूपानन्देन महेन्द्राद्राविति रामः, रमयति युयुत्सून् सङ्ग्रामे इति । [७२६]**दुष्टक्षत्रविनाशक** इति । दुष्टस्याब्रह्मण्यस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातिमात्रस्य विशेषतो नाशकः । [७२७]**सोमवंशहितैकात्मे**ति । सोमवंशस्य हित एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चित्तं यस्येति । हितं तु ब्रह्मण्यत्वधर्मज्ञत्वसम्पादनपूर्वकं सर्वतो रक्षणमिति । [७२८]**यदुवंशविवर्धन** इति । यदोर्ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यो वंशः क्रोष्टुसंज्ञकमारभ्य तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः । एवं स्वप्राकट्यकरणेन तन्माहात्म्यमप्यत्यन्तमेवाविःकृतवान् । अत एवोक्तं विष्णुपुराणे 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं परं ब्रह्म नराकृती'ति ॥ १४८ ॥

इति नवमस्कन्धनामानि ॥

अथ दशमस्कन्धनामानि ॥

परब्रह्मावतरणः केशवः क्लेशनाशनः ।
भूमिभारावतरणो भक्तार्थाखिलमानसः ॥ १४९ ॥

[७२९]**परब्रह्मावतरण** इति । अक्षरब्रह्मणः परमुत्कृष्टं यत्पुरुषोत्तमाख्यं तत्परब्रह्मेत्युच्यते । तदुक्तं भगवता 'यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति । तच्च परब्रह्म श्रीकृष्णाख्यमिति ज्ञेयम् । कृष्णपदेन परं ब्रह्म निर्वचनीयम् 'कृषिर्भूवाचकः शब्द'इत्यादिना । साक्षात् श्रीकृष्णमुद्दिश्य पार्थोप्याह 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभु'मित्यादिना । अवतरत्याविर्भवतीत्यवतरणः अवतारकर्ता अवतारीति, परब्रह्मैवावतरणः परब्रह्मा-

वतरणः । [७३०]**केशव** इति । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः, केशाद्वान्यतरस्यामिति वा । कश्च ईशश्च तयोर्वमममृतं यस्मादिति वा, कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशास्ते वशे यस्येति वा, केशिवधाद्वा, तदुक्तं विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदेन 'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसी'ति । पृषोदरादित्वात् साधुत्वम् । यद्वा । सूर्यादिसंक्रान्तास्तेजोंशवः केशसंज्ञिताः, तद्वत्तया वा केशवः । अत एव महाभारतेप्युक्तं 'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता' इति । यद्वा । केशवशब्देन शक्तिरुच्यते । शक्तिरूपत्वं तु ब्रह्मशिवयोरस्तीति तादृशशक्तिमत्त्वात् केशवः । तदुक्तं हरिवंशे 'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्' इति । [७३१]**क्लेशनाशन** इति । भूम्यादीनां भक्तानां त्रिविधमपि क्लेशं नाशयतीति तथा, 'क्लेशव्ययाय कलये'त्युक्तत्वात् । भूमेः क्लेशनिवृत्तिस्त्ववतारश्रवणमात्रेणैव, तदुक्तं 'पुरैव पुंसावधृतो धराज्वर'इत्यादिना । [७३२]**भूमिभारावतरण** इति । भूमेः भारं दुष्टराजकरूपं तमवतारयति दूरीकरोतीति तथा, भूमिभारे तन्निमित्तीकृत्यावतरणं यस्येति वा, भूमेर्भारावतरणं पृथग्भावो यस्मादिति वा । [७३३]**भक्तार्थाखिलमानस** इति । भक्तानामर्थेषु उद्देश्यप्रयोजनेष्वखिलमन्यूनं पूर्णं मानसं यस्येति । यस्य भक्तस्य यो यो मनोरथो येन येन प्रकारेण तस्य तस्य तथा पूरणे मनो यस्येति भावः । यद्वा । भक्तार्थे अखिलभक्तविरोधिनां मागधदुर्योधनादीनां मानं गर्वं स्यति हन्तीति तथा ॥ १४९ ॥

सर्वभक्तनिरोधात्मा लीलानन्तनिरोधकृत् ।
भूमिष्ठपरमानन्दो देवकीशुद्धिकारणम् ॥ १५० ॥

[७३४]**सर्वभक्तनिरोधात्मे**ति । सर्वेषां भक्तानां श्रीगोकुलवासिप्रभृतीनां यो निरोधः प्रपञ्चास्मृतिपूर्वकं तेषु रमणं तत्र आत्मा यस्येति, तदुक्तमाचार्यैः 'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रिति, स्कन्धार्थरूप एव वा । [७३५]**लीलानन्तनिरोधकृ**दिति । लीला एवानन्तास्ताभिः पूर्वोक्तनिरोधं करोतीति तथा, लीलया अनन्तानामिति वा । यद्वा । लीला शक्तिः अनन्तः शेषः, ताभ्यां निरोधं दुष्टहननं करोतीति । [७३६]**भूमिष्ठपरमानन्द** इति । भूमौ तिष्ठन्ति भूमिष्ठाः भक्ताः व्रजवासिनस्तेषां परमश्चासावानन्दश्चेति, स यस्मादिति वा । यद्वा । भूमिष्ठा मथुरा तस्यां सन्निहितो यः परमानन्दः स तथा 'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरि'रिति वाक्यात् । [७३७]**देवकीशुद्धिकारणमि**ति । देवक्याः शुद्धिः संस्कारो विवाहरूपः स एव कारणं प्रादुर्भावकारणं यस्येति । अत्र संज्ञाशब्दान्न लिङ्गनियमः । अत्रायं भावः । भक्तानां बहुदुःखेन भगवत्प्राकट्यम्, तच्च विवाहाङ्गगृहप्रवेशसमय एवाकाशवाणीनिमित्तककंसकृतमिति परम्परया कारणम् । यद्वा, 'देवक्यां विष्णुरूपिण्या'मिति वाक्यात् स्वस्वरूपत्वेन शुद्धौ कारणम् ॥ १५० ॥

वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः ।
सर्ववैराग्यकरणस्वलीलाधारशोधकः ॥ १५१ ॥

[७३८]**वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारक** इति । वसति वस्ते सदा सर्वमिति वा 'वसुर्विष्णुर्विष्णुर्वसु'रिति श्रुतेः । तं दीव्यति तेन दीव्यत इति वा वसुदेवः, शुद्धसत्त्वात्मको वसुदेवपदेनोच्यते । 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवसंज्ञित'मिति वचनात् । वसुदेवे ज्ञानरूपेण निष्ठा नितरां स्थितिर्यस्येति वसुदेवज्ञाननिष्ठः, मया सह वर्तत इति समः, भगवान् तत्सम्बन्धिनो ये जीवा वसुदेवस्य षड्पुत्रास्तेषां निवारकः, कंसत्यक्तानामपि नारदद्वारा जीवितान्निवृत्ति-कर्तेत्यर्थः, वसुदेवज्ञाननिष्ठश्चासौ समजीवनिवारकश्चेति । यद्वा । वसुदेवज्ञानविषयीभूतं यत्समं साम्यं तेन कृत्वा यज्जीवनं पुत्राणां तदेव जीव इत्युच्यते, तस्य निवारकः । तदुक्तं 'दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरे'रित्यादिना । [७३९]**सर्ववैराग्यकरणस्वलीलाधारशोधक** इति । सर्वेषां विषयेभ्यो वैराग्यकरणीभूता या स्वलीला स्वप्राकट्यरूपा तदाधारो देवकी तस्याः शुद्धिर्दोषाभावसम्पत्तिस्तत्कर्तेत्यर्थः । यद्वा । मायाज्ञापनेन स्वलीलाधारो व्रजभूमिः, तस्यां स्वोपयोगिवस्तुसम्पादनं शुद्धिस्तत्कर्तेत्यर्थः । स्त्रीणां तु कुक्षिगता दोषा मृतापत्यत्ववन्ध्या-त्वादयः । प्रकृते तु देवक्यां स्वयं प्रकटितो मृतापत्यत्वदोषनिवारकः पूर्वं मृतानामप्यग्रे-दर्शनादिति ॥ १५१ ॥

मायाज्ञापनकर्ता च शेषसम्भारसम्भृतिः ।
भक्तक्लेशपरिज्ञाता तन्निवारणतत्परः ॥ १५२ ॥

[७४०]**मायाज्ञापनकर्ता** चेति । माया योगमाया, तस्यै यदाज्ञापनं 'गच्छ देवि व्रज'मित्यादिनोक्तं तत्कर्तेत्यर्थः । [७४१]**शेषसम्भारसम्भृतिरि**ति । शेषस्य अवशिष्टस्य सम्भा-रस्य सामग्र्याः सम्भृतिः सम्पूर्तिर्यस्मादिति, यस्येति वा, । यद्वा । शेषस्यानन्तस्य सम्भा-रेण सङ्कर्षेण सम्भृतिः सामग्रीसम्पत्तिर्जन्मार्थं यस्येति, गर्भसङ्कर्षणेपि सम्भृतिर्गर्भसम्पूर्तिर्य-स्मादिति वा । आचार्यैस्तथैवाम्नातं टीकायाम् । [७४२]**भक्तक्लेशपरिज्ञाते**ति । स्वप्राकट्येन भक्तानां क्लेश एव निमित्तं तस्य परितः सर्वप्रकारेण ज्ञातेत्यर्थः । [७४३]**तन्निवारणतत्पर** इति । तस्य भक्तक्लेशस्य निवारणे दूरीकरणे तत्परः उद्युक्तः । यद्वा । तन्निवारणेन तान् पिपर्तीति तत्परः ॥ १५२ ॥

आविष्टवसुदेवांशो देवकीगर्भभूषणम् ।
पूर्णतेजोमयः पूर्णः कंसाधृष्यप्रतापवान् ॥ १५३ ॥

[७४४]**आविष्टवसुदेवांश** इति । आविष्टः समन्तात् प्रविष्टो वसुदेवे वसुदेवमनसि अंशः प्रद्युम्नांशो यस्य, अंशपदार्थस्तु टीकातोवगन्तव्यः । तदुक्तं 'आविवेशांशभागेने'ति । [७४५]**देवकीगर्भभूषणमि**ति । देवक्या गर्भरूपेण भूषणं अलङ्काररूप इत्यर्थः, अत एव शोभातिशयं वक्ष्यति 'तां वीक्ष्य कंसः प्रभये'त्यादिना । [७४६]**पूर्णतेजोमय** इति । पर्णं सर्वा-

त्मकं यत्तेजो धर्मिरूपं तन्मयस्तत्प्रचुर इत्यर्थः, प्राचुर्ये मयट् । अनेन तेजःपुञ्जत्वमुक्तम् । [७४७]**पूर्ण** इति । पूर्यते स्वयमेवैश्वर्यादिभिरिति पूर्णः अखण्डितः इत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः 'काष्ठा यथानन्दकरं मनस्त' इत्यत्र । [७४८]**कंसाधृष्यप्रतापवानि**ति । कंसेनाधृष्यः धर्षितुमशक्यो यः प्रतापः अनिर्वाच्यमहिमाविशेषस्तद्वानिति, तदुक्तं 'किमद्य तस्मिन् करणीय'मित्यादौ ॥१५३

विवेकज्ञानदाता च ब्रह्माद्यखिलसंस्तुतः ।
सत्यो जगत्कल्पतरुर्नानारूपविमोहनः ॥ १५४ ॥

[७४९]**विवेकज्ञानदाता** चेति । कंसे विवेकज्ञानस्य सदसद्विवेचनरूपस्य दाता, महा-सुरेपि भगवत्प्रतापमहिम्नैव विवेकः समजनीति भावः । [७५०]**ब्रह्माद्यखिलसंस्तुत** इति । ब्रह्मा आदिर्येषां भवादीनाम्, अत एवाखिलाः, सर्वैः तैः सम्यक् स्वकार्यनिवेदनपूर्वकं स्तुतः । यद्वा । ब्रह्मादिभिरखिलमन्यूनं यथा स्यात् तथा स्तुतः अखिलत्वेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वेन स्तुत इति वा । तदुक्तं 'ब्रह्मा भवश्च तत्रे'त्यादिना, स्तुतेराद्यश्लोकार्थरूपत्वमाहुः [७५१]**सत्य** इति । 'सत्यव्रत'मित्यस्यार्थः सर्वोप्यत्रानुसन्धेयः । धर्मिसत्यत्व[illegible]या सत्यमिति, तदुक्तं 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्न'इति । द्वितीयश्लोकार्थत्वमाहुः । [७५२]**जगत्कल्पतरुरि**ति । जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं तद्रूपः कल्पतरुः कल्पवृक्षः, देवेष्वेव फलदानात् सुरतरुत्वम्, तदुक्तं 'एकायनोऽसौ द्विफल' इत्यादिना । तृतीयार्थत्वमाहुः [७५३]**नानारूपविमोहन** इति । रजः-सत्त्वतमःप्रकृतिकानि यानि ब्रह्मादिरूपाणि तैर्विशेषेण मोहनः मोहकर्तेत्यर्थः, अत एवोक्तं 'त्वन्मायया संवृतचेतस' इति ॥ १५४ ॥ चतुर्थपञ्चमषष्ठार्थमाहुः—

भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता विद्वन्मोहप्रवर्तकः ॥
मूलकालगुणद्रष्टा नयनानन्दभाजनम् ॥ १५५ ॥

[७५४]**भक्तिमार्गप्रतिष्ठाते**ति । कर्मज्ञानादिभ्यो भक्तिमार्गे एव प्रकर्षेण स्वस्थिति-कारक इति, भक्तिमार्गस्य प्रकर्षेण स्थितिकारक इति वा, तदुक्तं 'बिभर्षि रूपाण्यवबोध' इत्यादिना । [७५५]**विद्वन्मोहप्रवर्तक** इति । भक्तिराहित्येन केवलज्ञाननिष्ठा ये विद्वांसः तेषु मोहस्य मुक्तत्वाभिमानेन तत्त्वास्फूर्तेः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'येन्येरविन्दाक्षविमुक्त-मानिन' इत्यादिना । [७५६]**मूलकालगुणद्रष्टे**ति । मूले सर्वाधारीभूते काले स्थित्याद्यर्थं गुणानां सत्त्वादीनां द्रष्टा ईक्षणकर्तेत्यर्थः । यद्वा । सर्वमूलस्य श्रीकृष्णस्य यो जन्मकालस्तस्य ये गुणाः 'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यादिना वक्ष्यमाणास्तेषां द्रष्टा प्रेरक इति । [७५७]**नयनानन्दभाजनमि**ति । प्रादुर्भूतस्य भगवतो दर्शनेन वसुदेवस्य नयनयोर्य आनन्दः तं भाजयति प्रापयति, तस्य भाजनं स्थानमिति वा, तदुक्तं 'स विस्मयोत्फुल्लविलोचन'इत्यादिना ॥ १५५ ॥

वसुदेवसुखाब्धिश्च देवकीनयनामृतम् ।
पितृमातृस्तुतः पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधकः ॥ १५६ ॥

वसुदेवसुखाब्धिश्चेति । वसुदेवस्य सुखं हर्षः तद्रूपा एवापः ताः धीयन्ते यस्मिन्निति वा, वसुदेवस्य स्नानार्थं हर्षजलधिर्यस्मादिति वा, अत एवोक्तं 'मुदा स्तुत' इति । **देवकीनयनामृतमिति** । देवक्या नयनयोश्चातिदुःखं प्राप्तयोरतिशीतलकरणात् अमृतं सुधारूप इत्यर्थः, देवकीनयनयोरमृतं यस्मादिति वा, तदुक्तं 'अथैनमात्मजं वीक्ष्ये'त्यादिना । **पितृमातृस्तुत** इति । पिता च माता च ताभ्यां पितृमातृभ्यां स्तुतः । अत्र पिता मात्रेत्येकशेषत्वाभावो मातुः प्राधान्यद्योतनाय, पितृसहिता माता पितृमाता तया स्तुतः इति वा । सहभाव उपलक्षणीभूतस्तेन पूर्वं पित्रा स्तुतः पश्चान्मात्रेति भावः । **पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधक** इति । पूर्वसर्गकालीनो यः सर्वोऽखिलो वृत्तान्तः 'त्वमेव पूर्वसर्गेऽभू'रित्यादिनोक्तः, तस्य बोधकः पित्रोरित्यर्थः । यद्वा । पूर्वं यदाचरितं सर्वं वृत्तं तपश्चर्यादिकं तस्यान्तस्य समाप्तेर्बोधकः । अत्रायं भावः । पूर्वमवतारद्वयेपि पुनस्तयोः साधने प्रवृत्तिरेवासीन्मुख्यफलाप्राप्तेस्तदानीं साक्षात् स्वप्राकट्येनेतोधिकफलाभावात् साधनसमाप्तिबोधनं युक्तमेव । तदुक्तं 'तृतीयेऽस्मिन्भव' इत्यादिना ॥ १५६ ॥

गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थितिः ।
सर्वेशत्वप्रकटनो मायाव्यत्ययकारकः ॥ १५७ ॥

गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थितिरिति । गोकुलं प्रति या आगतिलीला आगमनरूपा, तदर्थं आप्ता प्राप्ता वसुदेवस्य करयोः स्थितिरेव स्थानं येन । यद्वा । गोकुलागतिलीलार्थं आप्तस्य वसुदेवस्य करयोः स्थितिर्यस्येति, तदुक्तं 'ततश्च शौरि'रित्यादिना । **सर्वेशत्वप्रकटन** इति । सर्वेशत्वं सर्वनियमनसामर्थ्यं तस्य प्राकट्यकर्तेत्यर्थः, सर्वैश्वर्येति वा तत्रैश्वर्यं 'ताः कृष्णवाह'इत्यादिनोक्तम् । **मायाव्यत्ययकारक** इति । माया योगमाया तस्या व्यत्ययः स्थानविनिमयः तत्कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'नन्दव्रजं शौरिरुपे'त्यादिना ॥ १५७ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेशः प्रपञ्चास्मृतिकारणम् ।
यशोदानन्दनो नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः ॥ १५८ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेश इति । देवकीगर्भजन्मश्रवणानन्तरं कालोयमिति ज्ञानेन मोहितः विह्वलीकृतो दुष्टेशः कंसो येनेति, यस्मादिति वा । 'स तल्पपूर्णमुत्थाये'त्यादिना । **प्रपञ्चास्मृतिकारणमिति** । यशोदायाः प्रपञ्चस्य स्त्रीपुंव्यक्तिविशेषस्यास्मरणे अपरिज्ञाने कारणं हेतुरित्यर्थः, यतः स्वादेशादेव मायया तथा करणात् । तदुक्तं 'यशोदा नन्दपत्नी चे'त्यादिना । **यशोदानन्दन** इति । सर्वान् मनोरथान् पूरयित्वा यशोदामानन्दयतीति तथा । **नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सव** इति । नन्दस्य भाग्यभूर्भाग्यभूमिरूपं यद्गोकुलं तस्मिन्नुत्सवः आनन्दरूपः, तस्योत्सवो यस्मादिति वा । यद्वा । नन्दभाग्यान्निमित्तभूताद्भूगोकुलयोरप्युत्सवो यस्मादिति ॥ १५८ ॥

नन्दप्रियो नन्दसूनुर्यशोदायाः स्तनन्धयः ।
पूतनासुपयःपाता मुग्धभावातिसुन्दरः ॥ १५९ ॥

नन्दप्रिय इति । नन्दस्य प्रियः, नन्दं प्रीणाति सर्वकामैरिति वा, अत एव वक्ष्यति 'तत आरभ्य नन्दस्ये'त्यादिना । **नन्दसूनुरिति** । सूयते इति सूनुः पुत्रः, नन्दस्य सूनुः नन्दसूनुः । 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इत्यादिना । **यशोदायाः स्तनन्धय** इति । यशोदायाः स्तनं धयतीति पिबतीति, संज्ञाशब्दत्वादलुक्समासः । **पूतनासुपयःपातेति** । पूतनायाः असून् प्राणान् पयः स्तन्यं तद्द्वयं पिबतीति तथा, असुसहितं पयोऽसुपय इति वा, तदुक्तं 'तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिब'दिति । **मुग्धभावातिसुन्दर** इति । मुग्धभावेनात्यन्तं सुन्दरः शोभातिशययुक्त इत्यर्थः । भीत्यभावपूर्वकं मौग्ध्यमाश्रित्य राक्षस्युरस्येव क्रीडनेन तदानीं शोभातिशयः कश्चन समजनीति भावः ॥ १५९ ॥

सुन्दरीहृदयानन्दो गोपीमन्त्राभिमन्त्रितः ।
गोपालाश्चर्यरसकृत् शकटासुरखण्डनः ॥ १६० ॥

सुन्दरीहृदयानन्द इति । सुन्दर्यो व्रजसुन्दर्यः, तासां हृदये आनन्दरूपः स यस्मादिति वा । त्वरितं भगवद्ग्रहणसमये तास्वनिर्वाच्यसुखविशेषं दत्तवानिति भावः । तदुक्तं 'गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्ये'त्यादिना । **गोपीमन्त्राभिमन्त्रित** इति । गोपीसम्बन्धिनो ये मन्त्राः । 'अव्यादजोङ्घ्रिमणिमा'नित्यादयः, तैरभितः सर्वतो मन्त्रितो रक्षितः । एतेषु गोपीसम्बन्धात् तद्दयिका एवैते मन्त्रा इति ज्ञायते । **गोपालाश्चर्यरसकृ**दिति । गोपाला नन्दादयः तेषु आश्चर्यरसं शकटविपर्ययकरणेन करोतीति तथा । सर्वरसदानार्थं प्रवृत्तस्यैतादृशरसदानमप्युचितमेव । **शकटासुरखण्डन** इति । शकटमधिष्ठितस्य मायाविनः कस्यचिदसुरस्य शकटविपर्ययकरणेन खण्डनः, खण्डयत्यवयवशः पृथक् करोतीति । मूले अनुक्तावपि पुराणान्तरप्रसिद्धिबलादसुरोपि तत्रावात्सीदिति ज्ञायते । ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसंवादे प्रसिद्धम् । अन्यथा नन्दगृहसमृद्धिकर्ता भगवान् कथं शकटस्थितं तद्वस्तु वृथा नाशयेदतो ज्ञायते, तदावेशिविधेनोपकृतवानेव नन्दायेति ॥ १६० ॥

नन्दव्रजजनानन्दी नन्दभाग्यमहोदयः ।
तृणावर्तवधोत्साहो यशोदाज्ञानविग्रहः ॥ १६१ ॥

नन्दव्रजजनानन्दीति । नन्दश्च व्रजश्च जनाश्च नन्दव्रजजनाः, तानानन्दयति तच्छीलः । **नन्दभाग्यमहोदय** इति । नन्दभाग्यस्य महानुदयः उद्बोधस्तद्रूपः, स यस्मादिति वा । न हि भगवत्सम्बन्धं विना एतादृशभाग्योदयः कस्यचित्सम्भवति यादृशो व्रजेशस्य । **तृणावर्तवधोत्साह** इति । वातरूपस्य तृणावर्तस्य वधे उत्साह औत्सुक्यं यस्येति, व्रजवासिनां तृणावर्तवधसम्बन्ध्युत्सवो यस्मादिति वा । **यशोदाज्ञानविग्रह**

इति । यशोदायां ज्ञानाय ईश्वरत्वज्ञानाय मुखे विग्रहो विराड्देहो यस्येति । तदुक्तं 'एकदात्मजमादाये'त्यादिना ॥ १६१ ॥

बलभद्रप्रियः कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।
रामानुजो वासुदेवो गोष्ठाङ्गणगतिप्रियः ॥ १६२ ॥

बलभद्रप्रिय इति । बलेनैव भद्रः कुशलः मङ्गलरूपो वा बलभद्रः, तस्य प्रियः अनुजत्वात्, स प्रियो यस्येति वा । **कृष्ण** इति । व्याख्यातमिदम् । यद्वा, कर्षत्यरीन् रणभूमौ, पुच्छेन वत्सान् वा गोष्ठे, श्यामत्वाद्वा । **सङ्कर्षणसहायवानि**ति । सम्यक् कर्षत्यरीनिति सङ्कर्षणः, स सहायो विद्यते यस्येति तथा । **रामानुज** इति । रमयति लोकानिति रामो बलभद्रः 'रामेति लोकरमणा'दित्युक्तत्वात्, तमनु जातो रामानुजः । **वासुदेव** इति । 'प्रागयं वसुदेवस्ये'त्युक्तत्वात् वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । यद्वा । वसति सर्वत्र वासयत्याच्छादयति स्वयमिति, वासु दीव्यति क्रीडति, विजिगीषते, व्यवहरति, द्योतते, स्तूयते, दृश्यते, गच्छतीति, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । तदुक्तं मोक्षधर्मे 'छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृत' इति । उद्योगेपि 'वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वादेव योनितः ! ततो वासुदेव ज्ञेय' इति । श्रीविष्णुपुराणेपि 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति ''मात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेव इति स्मृतः' इति । **गोष्ठाङ्गणगतिप्रिय** इति । गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठं तत्सम्बन्धि यदङ्गणं अजिरं, तत्र गतिः जानुभ्यां रिङ्गणं सा प्रिया यस्येति । तया गत्या सर्वेषां व्रजस्थानां प्रिय इति वा, तदुक्तं 'कालेन व्रजते'त्यादिना ॥ १६२ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञो वत्सपुच्छावलम्बनः ।
नवनीतप्रियो गोपीमोहसंसारनाशकः ॥ १६३ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञ इति । किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका कट्याभरणं, तस्या यो रवो ध्वनिः तस्य भावं जानातीति तथा । अत्रायं भावः । यथा वाद्यमनुसृत्य नृत्यति नर्तकः तथा किङ्किणीरवमनुसृत्य नृत्यमिव रिङ्गणमप्यकरोदिति । तदुक्तं च 'तावङ्घ्रियुग्ममनुसृत्ये'त्यादिना । **वत्सपुच्छावलम्बन** इति । वत्सानां पुच्छान्यवलम्बते गृह्णाति इतस्ततोऽनुकृष्य धावनार्थमिति । तदुक्तं 'यर्ह्यङ्गनादर्शनीयकुमारलीला'वित्यादिना । **नवनीतप्रिय** इति । नवनीतं प्रियं प्रीतिजनकं यस्येति । **गोपीमोहसंसारनाशक** इति । गोपीनां बाललीलादर्शनेन यो मोहो वैचित्यं तेनैव संसारस्य नाशकः । अन्यत्र मोहः स्मृतिजनकः । अयं त्वलौकिको भक्तिमार्गीय इति तन्नाशकः ॥ १६३ ॥

गोपबालकभावज्ञश्चौर्यविद्याविशारदः ।
मृत्स्नाभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः ॥ १६४ ॥

गोपबालकभावज्ञ इति । गोपबालकानां भावमस्य गृहे अद्य चौर्यार्थं गम्यते चेत्सम्यक् इत्येवंरूपं जानाति तथा । **चौर्यविद्याविशारद** इति । चौर्यविद्यायां उपायकरणे विशारदो निपुणः । तदुक्तं 'हस्ताग्राह्य'इत्यादिना । **मृत्स्नाभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायक** इति । 'कृष्णो मृदं भक्षितवा'नित्याद्युक्ता या मृत्स्नाभक्षणरूपा लीला तद्युक्तं यदास्यं मुखं तेनैव व्यासेन स्वमाहात्म्यस्य महिम्नो ज्ञानस्य दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'इत्थं विदिततत्त्वाया'मित्यादौ ॥ १६४ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्ता दधिभाण्डविभेदनः ।
दामोदरो भक्तवश्यो यमलार्जुनभञ्जनः ॥ १६५ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्तेति । धरा यशोदा द्रोणो वसुश्रेष्ठो नन्दः, तयोः प्रीतिं स्नेहं करोतीत्युत्पादयतीति तथा । तदुक्तं 'द्रोणो वसूनां प्रवर' इत्यादिना । **दधिभाण्डविभेदन** इति । मथ्यमानदधिभाजनस्य विशेषेण भेदनो द्विधाकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'सञ्जातकोप'इत्यादिना । **दामोदर** इति । दाम उदरे यस्य, मात्रा दाम्ना उदरे बद्धत्वात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे 'तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात्' इति । व्यासोप्याह प्रकारान्तरेण 'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरो देवः श्रीधरत्वं समाश्रित' इति । 'दामाद्दामोदरं विदु'रिति वचनात् । दमादिसाधनेन उदरा उत्कृष्टा या मतिस्तया गम्यत इति । तदुक्तं 'त्यक्त्वा यष्टि'मित्यादि । **भक्तवश्य** इति । भक्तायाः परिश्रान्ताया मातुः वश्यः बन्धनाय वशं प्राप्तः । तदुक्तं 'स्वमातुः खिन्नगात्रायाः' इत्यादिना । भक्तमात्रवश्यत्वसूचिकेयं लीलेति ज्ञेयम् । **यमलार्जुनभञ्जन** इति । यमलौ सहोत्पन्नौ यौ अर्जुनसंज्ञकौ वृक्षौ तयोर्भञ्जनः समन्तात् मर्दक इत्यर्थः । तदुक्तं 'बालेन निष्कर्षयते'त्यादिना ॥ १६५ ॥

बृहद्वनमहाश्चर्यो वृन्दावनगतिप्रियः ।
वत्सघाती बालकेलिर्बकासुरनिषूदनः ॥ १६६ ॥

बृहद्वनमहाश्चर्य इति । बृहदाख्ये वने महदत्यन्तमाश्चर्यजनकं पूतनादिदुष्टवधरूपं कर्म यस्येति । तथा । पूतनादिदुष्टवधजनितं व्रजजनेष्वाश्चर्यं यस्मादिति वा, 'गोपवृद्धा महोत्पातानननुभूये'त्यादिना । **वृन्दावनगतिप्रिय** इति । वृन्दावनं प्रति गतिर्गमनं सा प्रिया यस्येति, वृन्दावने या गतिः क्रीडासञ्चारः सा प्रीतिजनिका यस्येति वा, तदुक्तं 'वृन्दावनं गोवर्धनं यमुने'त्यादि । **वत्सघाती**ति । वत्सरूपिणं दैत्यं बलदेवेन घातयतीति । तदुक्तं 'दर्शयन् बलदेवाये'त्यादि । **बालकेलि**रिति । बालैः सह केलिः क्रीडा यस्येति, अद्भुतबालकस्यापि लौकिकबालकवत् केलिर्यस्येति वा । **बकासुरनिषूदन** इति । बकनाम्नोऽसुरस्य नितरां सूदनो हिंसकः तदुक्तं 'तमापतन्त'मित्यादिना ॥ १६६ ॥

अरण्यभोक्ताप्यथवा बाललीलापरायणः ।
प्रोत्साहजनकश्चैवमघासुरनिषूदनः ॥ १६७ ॥

[605] **अरण्यभोक्तेति । अथवा** पक्षान्तरे प्रक्षिप्ताध्यायानुसारेणैतानि वक्ष्यमाणान्यपि नामानि ज्ञेयानि । अरण्ये गोचारणप्रदेशे भुङ्क्ते इति तथा । [606] **बाललीलापरायण** इति । कच्चिद्वनाशायेत्याद्युक्ता या बाललीला तत्परायणः तत्पर इत्यर्थः । यद्वा । बाललीलापराय पूर्त्यर्थं वनगमनं यस्येति, बाललीलैव परमुत्कृष्टमयनं यस्येति वा । [607] **प्रोत्साहजनकश्चेति ।** प्रकृष्टो य उत्साहो गोपालेष्वहं पूर्वमहं पूर्वमित्यादिलीलाकरणाय, तस्य जनक उत्पादकः । [608] **एवमघासुरनिषूदन** इति । **एवमिति** पूर्वोक्तारण्यभोक्तृनामवदिदमपि ज्ञेयमिति ज्ञापनार्थं, न तु नामान्तःपात्येवशब्द इति । अजगरदेहस्याघनाम्नोऽसुरस्य नितरां सूदनः ॥१६७॥

व्यालमोक्षप्रदः पुष्टो ब्रह्ममोहप्रवर्धनः ।
अनन्तमूर्तिः सर्वात्मा जङ्गमस्थावराकृतिः ॥ १६८ ॥

[609] **व्यालमोक्षप्रद** इति । व्यालायाघासुराय मोक्षं प्रकर्षेण दत्तवानिति । तदुक्तं 'पीनाहिभोगोत्थित'मित्यादिना । [610] **पुष्ट** इति । व्यालगले प्रवृद्ध इत्यर्थः । [611] **ब्रह्ममोहप्रवर्धन** इति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य तावतां सर्वगोपवत्सानां सम्पत्तिकारणेन मोहस्य प्रकर्षेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः । 'एवं विमोहय'न्नित्यादिना । मोहहेतुलीलानामान्याहुः [612] **अनन्तमूर्तिरिति ।** अनन्ताः गोपालवत्सरूपा मूर्तयो यस्येति । तदुक्तं 'ततः कृष्णो मुदं कर्तु'मित्यादिना । [613] **सर्वात्मेति ।** पूर्वं बाह्यसर्वस्वरूपत्वमुक्तमिदानीं सर्वान्तर्यामित्वमुच्येत इत्यर्थः, भेदः पूर्वस्मात् ज्ञेयः । सर्वेष्वात्मा, सर्वेषामिति वा । [614] **जङ्गमस्थावराकृतिरिति ।** जङ्गमस्य गोपवत्सादेः स्थावरस्य तत्तद्वस्त्राभरणादेराकृतिः संस्थानविशेषरूप इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

ब्रह्ममोहनकर्ता च स्तुत्य आत्मा सदाप्रियः ।
पौगण्डलीलाभिरतिर्गोचारणपरायणः ॥ १६९ ॥

[615] **ब्रह्ममोहनकर्ता चेति ।** मा लक्ष्मीस्तस्या उहनं वितर्कः, भगवदचिन्त्यैश्वर्यमेवं भवितुमर्हतीत्येवंरूपो वितर्को मोहनं ब्रह्मणि तत्कारक इत्यर्थः । पूर्वं मोहोपक्रमकर्तृत्वमुक्तमिदानीं फलितमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । [616] **स्तुत्य** इति । ब्रह्मणा कथञ्चित् स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । [617] **आत्मेति ।** सर्वदेहिनामिति शेषः, तदुक्तं 'नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामात्मासी'त्यादिना । [618] **सदाप्रिय** इति । सर्वकाले सर्वेषां प्रिय इति । [619] **पौगण्डलीलाभिरतिरिति ।** सप्तमवर्षादारभ्य एकादशावधि पौगण्डवयः, तत्सम्बन्धिनी या लीला तया तस्यां वा अभितः सर्वतः रतिः रमणं सुखविशेषो वा यस्येति तथा । तदुक्तं 'ततश्च पौगण्डवयःश्रिता' वित्यादिना । [620] **गोचारणपरायण** इति । गवां चारणमभीष्टतृणजलादिभिः पोषणं तदेव परमुत्कृष्टमयनं स्थानं यस्येति वा ॥ १६९ ॥

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः ।
नादब्रह्मप्रकटनो वयःप्रतिकृतिस्वनः ॥ १७० ॥

[621] **वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपक** इति । वृन्दावनसम्बन्धिनो ये लतागुल्मवृक्षास्तेषां पुष्पफलभारेणाधःस्पृशां यादृशं रूपं तादृशं सोत्प्रेक्षं निरूपयति वर्णयतीति तथा, लता वल्लयः, गुल्मः प्रकाण्डरहितो वृक्षः । तदुक्तं 'अहो अमी देववरे'त्यादिना । [622] **नादब्रह्मप्रकटन** इति । नादो गानं तदेव शब्दब्रह्मत्वात् ब्रह्मेत्युच्यते, तस्य प्रकटनः प्राकट्यकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'कचिद्गायति गायत्स्वि'त्यादिना । [623] **वयःप्रतिकृतिस्वन** इति । वयसां पक्षिणां कूजितस्यानुकृतिः प्रतिकृतिः वयःप्रतिकृतिः यथा स्यात्तथा स्वनतीति । तदुक्तं 'कचिच्च कलहंसाना'मित्यादौ ॥ १७० ॥

बर्हिनृत्यानुकरणो गोपालानुकृतिस्वनः ।
सदाचारप्रतिष्ठाता बलश्रमनिराकृतिः ॥ १७१ ॥

[624] **बर्हिनृत्यानुकरण** इति । बर्हिणां मयूराणां नृत्यमनुकरोतीति तथा । [625] **गोपालानुकृतिस्वन** इति । गोपालानुकरणं गोपालानुकृतिः, तद्यथा स्यात्तथा स्वनः ध्वनिर्यस्येति तथा, स्वनतीति वा । [626] **सदाचारप्रतिष्ठातेति ।** सतामाचारो ज्येष्ठस्य पादसंवाहनरूपः तस्य स्थापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'कचित्क्रीडापरिश्रान्त'मित्यादिना । [627] **बलश्रमनिराकृतिरिति ।** बलस्य श्रमापनयनं यस्मादिति तथा ॥ १७१ ॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायी सखिस्तुतः ।
गोपालसेवितपदः श्रीलालितपदाम्बुजः ॥ १७२ ॥

[628] **तरुमूलकृताशेषतल्पशायीति ।** तरुमूलेषु वृक्षमूलेषु कृता गोपालै रचिता ये अशेषाणां मृदुसर्वपल्लवप्रसूनानां तल्पः शय्या तत्र शयनीयशील इति । 'कचित् पल्लवतल्पे'ष्वित्यादिना । [629] **सखिस्तुत** इति । सखिभिः समानशीलव्यसनैः स्तुतः गीतकीर्तिरिति । [630] **गोपालसेवितपद** इति । गोपालैः पादसंवाहनादिभिः सेविते पदे चरणकमले यस्येति । [631] **श्रीलालितपदाम्बुज** इति । श्रिया लालिते सस्नेहं सेविते पदे चरणकमले यस्येति । तदुक्तं 'रेमे रमालालित' इति ॥ १७२ ॥

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुकः ।
कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजः ॥ १७३ ॥

[632] **गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुक** इति । गोपालैः श्रीदामसुबलाद्यैः सम्प्रार्थितानि भक्षणाय याचितानि यानि यानि तालफलानि तद्दानेन तद्दानपूर्वकं नाशितो हिंसितः धेनुकः खरकायो दैत्यो येनेति । [633] **कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुज** इति । कालीयो नागः स चासौ फणा, तत्फणोपरि नर्तनेन तन्मूर्ध्नि स्थितानि यानि माणिक्यानि

मणिविशेषास्तैः कृत्वा यद्रञ्जितं रागः तेन या श्रीः शोभा तद्युक्ते पदाम्बुजे यस्येति. रञ्जिते रक्ते लक्ष्मीसम्बन्धिपदाम्बुजे यस्येति वा ॥ १७३ ॥

दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रियः।
लीलासम्पीतदावाग्निः प्रलम्बवधपण्डितः ॥ १७४ ॥

दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रिय इति। दृष्ट्या अमृतदृष्ट्या सञ्जीविता गावश्च गोपाश्च गोपिकाश्च अशेषाश्च ताः दृष्टिसञ्जीविताश्चाशेषगोपगोपिकाश्च तासां प्रियः प्राणभूत इत्यर्थः। **लीलासम्पीतदावाग्निरिति**। लीलया अनायासेनैव सम्यक् पीतो दावाग्निस्तृणवह्निर्येनेति, लीलार्थमिति वा। तदुक्तं 'इत्थं स्वजनवैक्लव्य'मित्यादौ। **प्रलम्बवधपण्डित** इति। प्रलम्बाख्यासुरस्य वधे पण्डितः रामाय ज्ञापनचतुर इत्यर्थः ॥१७४॥

दावाग्न्यावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निपः।
वर्षाशरद्विभूतिश्रीर्गोपीकामप्रबोधकः ॥ १७५ ॥

दावाग्न्यावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निप इति। दावाग्निना आवृता चेष्टिता ये गोपालास्तेषां दृष्ट्याच्छादनेन चक्षुर्मीलनकरणेन वह्निं पीतवानित्यर्थः। **वर्षाशरद्विभूतिश्रीरिति**। वर्षा प्रावृट्कालः शरच्च तयोर्या विभूतिः तत्तत्कालीनसामग्रीसम्पत्तिस्तया श्रीः शोभा यस्मै यस्मिन्निति वा, तत्तद्विभूतिश्रीरूप इति वा। 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व'मिति वाक्यात्। **गोपीकामप्रबोधक** इति। गोपीषु कामस्य स्मरस्य प्रकर्षेण बोधकः उदयकर्तेत्यर्थः। तदुक्तं 'तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्ये'त्यादिना ॥ १७५ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारदः।
कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ॥ १७६ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारद इति। गोप्य एव रत्नानि तैः स्तुतं अशेषं सर्ववेणुवाद्यं यथा स्यात्तथा विशारदो गोपीषु विविधशारदां करोति वेणुवाद्यवर्णनार्थं प्रकटयतीति तथा। यद्वा। गोपीरत्नैः स्तुतं यदशेषवेणुवाद्यं तस्य विशारदः यथा स्तुतं भवति तथा प्रकटनकर्तेत्यर्थः। **कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गन** इति। 'हेमन्ते प्रथमे मासि' इत्युक्तं यत्कात्यायनीव्रतं तद्व्याजेन तन्मिषेण सर्वभावैः सर्वात्मभावैराश्रिता अङ्गना कुमारिका यस्मिन्निति वा, ता आश्रिता येनेति वा ॥ १७६ ॥

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्घ्रिपः।
गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृत् ॥ १७७ ॥

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्घ्रिप इति। सन्तो भक्ताः, सन् भगवान् वा येषां सङ्गतिः सङ्गस्तस्याः स्तुतिव्याजेन स्तुतिमिषेण स्तुता वृन्दावनस्था अङ्घ्रिपा वृक्षा येनेति। तथा अयं भावः। सन्तस्तु परदुःखासहिष्णुत्वात् परोपकारिणः स्वदुःखं सोढ्वापि भवन्ति, अत्रापि तद्व्रजस्थभक्तसम्बन्धात् वृक्षा अपि परातपदूरीकरणायातपे स्वयं स्थिता

अपि अम्लाना एव। तदुक्तं 'पश्यतैतान् महाभागान्'इत्यादौ। **गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृदिति**। गोपानां या क्षुत् क्षुधा तस्याः शान्तिः शमनोपायस्तद्रूपो यः समीचीनः अविसंवादी व्याजः व्यपदेशः यज्ञवाटं गत्वा स्वनाम्ना प्रार्थनरूपः, तेनैव विप्रस्य यजमानस्य भार्यायै प्रसादं अनुग्रहं कृतवानित्यर्थः। गोपक्षुच्छान्त्यर्थमिति वा, तदुक्तं 'राम राम महावीर्ये'त्यादिना ॥ १७७ ॥

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः।
शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः ॥ १७८ ॥

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधक इति। त्रिवर्गहेतवे प्राप्तः कर्तव्यत्वेन यदिन्द्रोद्देशेन यागस्तदर्थं यत् स्वं सामग्री तयैव कार्यः कर्तव्यत्वेन विहितो यो गोसवः गवार्थं सूयते सम्पाद्यत इति। गवामित्युपलक्षणं तेन ब्राह्मणगोवर्धनधेनूनामप्यर्थे प्राप्तस्तस्य बोधकः। 'कर्मणा जायते जन्तु'रित्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादिषु ज्ञापक इत्यर्थः। यद्वा। पूर्वोक्तेन्द्रयागस्य स्थाने स्वसम्बन्धिकार्ये गोसवस्य बोधक इति। **शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावह** इति। 'शैलोस्मी'ति कर्तृरूपेण कृतानां नन्दादिभिः सम्पादितानामशेषाणां षण्णामपि रसानां यो भोगः स्वकृतस्तेन सर्वेषां व्रजवासिनां सुखमावहतीति प्रापयतीति तथा। अन्यदा तु परोक्षमिन्द्रादिरूपेण भुङ्क्ते देवः। अस्मिन् पर्याये तु स्वयं समक्षमिति सुखावहत्वं युक्तमेव ॥ १७८ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः।
गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः ॥ १७९ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रिय इति। लीलया सुखेनैव यो गोवर्धनस्य गवां वृद्धिकर्तुः पर्वतस्य उद्धारः उद्धरणं ऊर्ध्वं छत्राकारेण धारणं पालिता आसाराद्रक्षिताः स्वव्रजसम्बन्धिनः प्रिया येन, लीलागोवर्धनोद्धारेण पालितस्य प्रिय इति वा, स्वं नन्दधनं व्रजपदेन व्रजस्थाः प्राणिन उच्यन्ते, प्रिया व्रजसुन्दर्यः लीलागोवर्धनोद्धारेण पालिताः स्वव्रजप्रिया येनेति। तदुक्तं 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठ'मित्यादिना। **गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधक** इति। गोपालानां स्वच्छन्दं भयाभावपूर्वकं स्वच्छन्दलीलाकरणार्थं पूर्वं नन्दं प्रत्युक्तगर्गवाक्यानां नन्दमुखात् पुनस्तेषामर्थस्य बोधको ज्ञापको गोपेष्विति। तदुक्तं 'श्रूयतां मे वच' इत्यादौ ॥ १७९ ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवान्।
व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशकः ॥ १८० ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवानिति। इन्द्रस्य धेनुः कामधेनुस्तत्कृतस्तुत्या प्राप्तं अर्थवशादायातं यत् गोविन्देति इन्द्रकृतमभिधानं नाम तद्विद्यते यस्येति तथा, इन्द्रधेनुभ्यां स्तुतिरिति वा। शुद्धसत्त्वज्ञापनाय निर्विभक्तिकनामनिर्देशः गवामिन्द्रो

गोविन्द इति । तदुक्तं हरिवंशे 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वत'मिति । प्रकारान्तरेणापि निरुक्तिरुच्यते । गां भुवं वाणीं वा विन्दतीति गोविन्दः, तदुक्तं महाभारते 'नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहां गताम् । गोविन्द इति मां देवैस्ततो वाग्भिरभिष्टुतः' । हरिवंशेपि 'गौरीशानु तथा वाणीं तां वै वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभि'रिति । मूलेपि 'कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नि'त्यादिनोक्तम् । **व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशक** इति । व्रतमेकादश्युपवासः तदादिधर्मेषु सम्यक् सक्तः आसक्तो यो नन्दः तस्य व्रतादिजनितक्लेशस्य विशेषेण नाशकः, साक्षाद्भगवति विद्यमाने अन्यत्र प्रवृत्तिः क्लेशमात्रफलैवेति ज्ञापितम् । तदुक्तं 'एकादश्यां निराहार' इत्यादिना ॥ १८० ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायकः ।
वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः ॥ १८१ ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायक इति । नन्दमारभ्य गोपमात्राणां बालवृद्धसाधारणानां इष्टा द्रष्टुं वाञ्छिता या वैकुण्ठगतिर्गमनं तद्दायक इत्यर्थः । तदुक्तं 'ते त्वौत्सुक्यधिय' इत्यादिना । **वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिद** इति । 'जगौ कलं वामदृशा'मित्युक्तो यो वेणोर्वादो वादनं वेणुनैव वादः आकारणं वा, तच्छ्रवणेन यः स्मरक्षोभः चित्तोन्मथनं तत्कृतं तेन मत्ताः काममदं प्राप्ता याः अन्तर्गृहगता गोप्यः तासां विशेषतः संसृतिमात्रान्मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अन्तर्गृहगताः काश्चि'दित्यादिना ॥ १८१ ॥

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षमः ।
गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ॥ १८२ ॥

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षम इति । 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्याद्युक्तसर्वात्मभावेन प्राप्ता समीपं गता या गोप्यः तासां सुखस्य रासोत्सवसौख्यस्य सम्यक् वृद्धिकरणे क्षमः समर्थ इति । तदुक्तं 'इति विक्लवित'मित्यादिना । **गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रद** इति । 'एवं भगवतः कृष्णा'दित्याद्युक्तो यो गोपीनां गर्वस्तस्य प्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रणाशार्थं यत्तिरोधानं गोपीष्वन्तःस्थितिस्तेनैव ताभ्यः सुखं प्रकर्षेण ददातीति तथा ॥

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशधृक् ।
राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारकः ॥ १८३ ॥

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशधृक् इति । कृष्णात्मत्वं कृष्णभावः, तेन कृष्णभावेन व्याप्तं विश्वं यासां ताः कृष्णभावव्याप्तविश्वाः, ताश्च ता गोप्यश्च कृष्णभावव्याप्तविश्वगोप्यः, ताभिर्भावितोन्तःकरणे स्मृतो यादृशलीलासम्बन्धी वेषः तं धारयति तासु प्रकटयतीति तथा । अन्तःस्थितः स्वयमेव तथा करोतीति भावः । अत एव 'पप्रच्छुराकाशव'दित्यादिवचनम् । **राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारक** इति । 'यां गोपीमनय'दित्याद्युक्तो यो राधाया अन्यापेक्षया विशेषसम्भोगस्तेन प्राप्तो जनितो यो दोषो गर्वस्तस्यापि पूर्ववदन्तर्धानेन निवारकः अपमार्जक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुणः ।
मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सवः ॥ १८४ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुण इति । परमप्रीत्या सम्यक् गीताः सर्वे ये उत्कृष्टा अद्भुता अन्यैः कर्तुमशक्या आश्चर्यजनका महागुणाः 'विषजलाप्यया'दित्याद्युक्ता यस्येति । तदुक्तं 'जयति तेऽधिकं जन्मने'त्यादिना । **मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सव** इति । मानस्यापनोदः अपनयनं तज्जनितो यः आक्रन्दः रोदनं तद्युक्ता या गोपीनां दृष्टयः नयननलिनानि तेषां महानुत्सवो यस्मात् तद्रूपो वा । तदुक्तं 'इति गोप्यः प्रगायन्त्यः' इत्यादिना ॥ १८४ ॥

गोपिकाव्याप्तसर्वाङ्गः स्त्रीसम्भाषाविशारदः ।
रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागरः ॥ १८५ ॥

गोपिकाव्याप्तसर्वाङ्ग इति । गोपिकासु व्याप्तानि विशेषेण समन्ताद् व्याप्तानि सर्वाण्यङ्गानि येन, ताभिर्व्याप्तानि सर्वाण्यङ्गानि यस्येति वा, तदुक्तं 'काचित् कराम्बुजं शौरे'रित्यादिना । **स्त्रीसम्भाषाविशारद** इति । स्त्रीः प्रति सम्यक् भाषणं सम्भाषा तत्पृष्टप्रश्नोत्तरदानं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः । 'मिथो भजन्ति ये सख्य' इत्यादि । **रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागर** इति । 'रासोत्सवः संप्रवृत्त' इत्याद्युक्तो यो रासोत्सवो रासक्रीडा तत्र यन्महासौख्यं तस्य गोपीषु सम्भोगः सम्यगनुभवः स्वरूपानन्दानुभवस्तद्रूपः सागरः परिपूर्णोक्षयो रस इत्यर्थः, सम्भोगार्थं वा सागर इति ॥ १८५ ॥

जलस्थलरतिव्याप्तगोपीदृष्ट्यभिपूजितः ।
शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्धनः ॥ १८६ ॥

जलस्थलरतिव्याप्तगोपीदृष्ट्यभिपूजित इति । जलं च स्थलं च जलस्थलं तत्र या रतिः रमणं तया व्याप्ताः पूर्णाः या गोप्यः तासां दृष्टिभिः नयनकमलैः सप्रेमकटाक्षैर्वाऽभितः सर्वतः पूजितः अलङ्कृत इत्यर्थः । तदुक्तं 'सोम्भस्यल'मित्यादिना । **शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्धन** इति । शास्त्रं मर्यादा, तदनपेक्षः तदतिगामी यः कामः इच्छा अलौकिकः कामो वा, स एवैकश्चासौ मुक्तिद्वारं च तच्छास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारं तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः । यद्वा, शास्त्रानपेक्षमीश्वरं कामयन्ते स्नेहेनैवेति शास्त्रानपेक्षकामाः केवलस्वरूपमात्रनिष्ठा भक्ताः तेषामिदमेकमेव रासोत्सवकथनरूपं यन्मुक्तिद्वारमुपायः तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तेति । तदुक्तं 'विक्रीडितं व्रजवधूभि'रित्यादिना ॥ १८६ ॥

सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनन्दविमोचकः ।
गीतमोहितगोपीधृक्शंखचूडविनाशकः ॥ १८७ ॥

[८६३] **सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनन्दविमोचक** इति । सुदर्शनो विद्याधरः स एव ऋषिशापान्महासर्पो जातः, सुदर्शनश्चासौ महासर्पश्च तेन सरस्वतीतीरे ग्रस्तनन्दस्य विशेषेण मोचकः । तदुक्तं 'कश्चिन्महानहि'रित्यादि । [८६४] **गीतमोहितगोपीध्रुक्शंखचूडविनाशक** इति । भगवद्गीतेन मोहिता मूर्च्छिता या गोप्यः ताः धृष्णातीति तासां शक्तिग्रहणेन प्रतिबध्नाति तासु प्रगल्भते इति गीतमोहितगोपीधृक्, स चासौ शंखचूडश्चेति तस्य विशेषेण नाशको हिंसकः इत्यर्थः । तदुक्तं 'गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्ये'त्यादिना ॥ १८७ ॥

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिर्गोपीसंसारविस्मृतिः ।
अरिष्टमथनो दैत्यबुद्धिव्यामोहकारकः ॥ १८८ ॥

[८६५] **गुणसङ्गीतसन्तुष्टिरिति** । 'वामबाहुकृतवामकपोल' इत्यत्र गुणानां सम्यक् गीतं भक्तकृतं, तेनैव तेषां दिवा सन्तुष्टिः सन्तोषो यस्मादन्तस्थितादिति तथा । [८६६] **गोपीसंसारविस्मृतिरिति** । मानासक्तानां गोपीनां संसारस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिर्यस्मादन्तःस्थितादिति तथा । यद्वा । भगवतो गोपीषु सम्यक् सरणं संसारोन्तःप्रवेशस्तेनैव विविधा स्मृतिः गुणगानं मात्रस्थितानामपि दूरस्थभगवत्सामग्रीस्फूर्तिर्यस्मादिति । न ह्यदृष्टमननुभूतं कश्चिद्वर्णयितुं शक्नोति । [८६७] **अरिष्टमथन** इति । अरिष्टनाम्नोऽसुरस्य मथनो हिंसकः । तदुक्तं 'अथ तर्ह्यागत' इत्यादिना । [८६८] **दैत्यबुद्धिव्यामोहकारक** इति । दैत्यस्य कंसस्य नारदवचनाद्बुद्धेर्व्यामोहो वसुदेवापराधबुद्धिस्तत्कारक इत्यर्थः । 'कंसायाप्याह भगवा'नित्यादि ॥१८८॥

केशीघाती नारदेष्टो व्योमासुरविनाशकः ।
अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधिः ॥ १८९ ॥

[८६९] **केशीघातीति** । केशीनामानमसुरं हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'प्रतियाते तु देवर्षा'वित्यादौ । [८७०] **नारदेष्ट** इति । नारदस्येष्टं कंसवधादिकं यस्मादिति, तस्येष्टदेवरूपो वा । 'देवर्षिरुपसङ्गम्ये'त्यादिना । [८७१] **व्योमासुरविनाशक** इति । मयपुत्रस्य व्योमनाम्नोऽसुरस्य विनाशको मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'मयपुत्रो महामाय' इत्यादि । [८७२] **अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधिरिति** । अक्रूरेण भक्त्या स्नेहेन संराध्यः सम्यक् आराध्यत्वेन ज्ञातः पादरेणुरूपमहानिधिरक्षयकोशो यस्येति । यद्वा । अक्रूरस्य संराद्धपादरेणुना अग्रे भाविमहानिधिलीला यस्मादिति । तदुक्तं 'गच्छम् पथि महाभाग' इत्यादिना ॥ १८९ ॥

रथावरोहशुद्धात्मा गोपीमानसहारकः ।
ह्रदसन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाक्रूरसंस्तुतः ॥ १९० ॥

[८७३] **रथावरोहशुद्धात्मेति** । रथस्यावरोहे आरोहणसमये शुद्धः अविकृतः आत्मा चित्तं यस्येति । गोपीनां तथावस्थां दृष्ट्वा स्वयं तथाभूतोपि धैर्यमवलम्ब्य रथमारुरुक्षदिति भावः । तदुक्तं, 'तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्ये'त्यादिना । [८७४] **गोपीमानसहारक** इति । प्रस्थितो भगवान् गोपीनां चित्तेन सहैवेति भावः । तदुक्तं 'अनुप्रस्थितात्मान' इति । [८७५] **ह्रदे**-

सन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाक्रूरसंस्तुत इति । ह्रदे ब्रह्मह्रदे सन्दर्शितः सम्यक् सन्दर्शनं प्रापितोऽशेषवैकुण्ठः समस्तवैकुण्ठलोको येन यस्मै वा, आद्ये स चासावक्रूरसंस्तुतश्च, द्वितीये स चासावक्रूरश्च तेन सम्यक् स्तुतः । तदुक्तं 'निमज्य तस्मिन् सलिल' इति । यद्वा, अः स्वयं शेषो बलश्च, अशेषवैकुण्ठाः ह्रदे सन्दर्शिताः अशेषवैकुण्ठा येन. अशेषाभ्यां सहिता वैकुण्ठा इति वा । शेषं पूर्ववत् ॥ १९० ॥

मथुरागमनोत्साहो मथुराभाग्यभाजनम् ।
मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानसः ॥ १९१ ॥

[८७६] **मथुरागमनोत्साह** इति । मथुरायां गमने उत्साहः औत्सुक्यं यस्येति, यद्वा मथुरागमनसमये अक्रूरस्योत्साहो यस्मादिति । तदुक्तं 'इत्युक्त्वा नोदयामासे'त्यादिना । [८७७] **मथुराभाग्यभाजनमिति** । मथुराया भाग्यस्य सम्पत्तेः भाजनं भजते स्वीकरोतीति, स्थानभूत इति वा । [८७८] **मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानस** इति । मथुरानगर्याः शोभादर्शने उत्सुकं मानसं मनो यस्येति, मथुरानगर्यां पुण्यवतां सुशोभादर्शनायेति वा । तदुक्तं 'अथापराह्ण'इत्यादि ॥ १९१ ॥

दुष्टरञ्जकघाती च वायकार्चितविग्रहः ।
वस्त्रमालासुशोभाङ्गः कुब्जालेपनभूषितः ॥ १९२ ॥

[८७९] **दुष्टरञ्जकघाती** चेति । दुष्टानेव रञ्जयति वस्त्रदानेन प्रीतियुक्तान् करोतीति, दुष्टं कंसं वा, स दुष्टरञ्जको रङ्गकारः, अत्र तस्य शिल्पित्वेपि शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात् 'ण्वुल् ष्वुन् असि उसी'त्यादिना ष्वुनादेशस्यैवाकस्य ग्रहणादत्र नलोपो नेति ज्ञेयम् । दुष्टरञ्जकं हन्तुं शीलमस्येति तथा । यद्वा । अत्र नामंपरायणे छन्दसो नियतत्वाद्दुष्टरञ्जकघाती चेत्यपि ज्ञेयम् । तदुक्तं 'एवं विकत्थमानस्ये'त्यादिना । [८८०] **वायकार्चितविग्रह** इति । वायकेन तन्तुवायकेनार्चितो यथायोग्यवस्त्रैरलङ्कृतो देहो यस्येति तथा । 'अञ्चित' इति पाठे अञ्चेः पूजार्थत्वादपि स एवार्थः, तदुक्तं 'ततस्तु वायकः प्रीत' इत्यादिना । [८८१] **वस्त्रमालासुशोभाङ्ग** इति । वस्त्रोपरि स्थिता माला वस्त्रमालाः ताभिर्वस्त्रमालाभ्यां वा, सूत्कृष्टा शोभा सा अङ्गेषु यस्येति तथा, 'ततः सुदाम्नो भवन'मित्यादिना । [८८२] **कुब्जालेपनभूषित** इति । कुब्जासम्बन्धि यदालेपनं सुगन्धद्रव्यं तेन भूषितोलङ्कृतः ॥ १९२ ॥

कुब्जासुरूपकर्ता च कुब्जारतिवरप्रदः ।
प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डखण्डनः ॥ १९३ ॥

[८८३] **कुब्जासुरूपकर्ता** चेति । त्रिस्थानेषु वक्रायाः कुब्जायाः शोभनरूपस्य कर्तेत्यर्थः । [८८४] **कुब्जारतिवरप्रद** इति । कुब्जायै रतिः रमणं तद्रूपं वरं प्रददातीति तथा 'एष्यामि ते गृह'मित्यादिना । [८८५] **प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डखण्डन** इति । यागस्थानस्थितः प्रसादरूपः प्रसादं प्रसन्नतां रूपयति ज्ञापयतीति प्रसादरूपः, कंसं प्रति सन्तुष्टस्य हरस्य कोदण्डो

धनुः, प्रसादरूपश्चासौ हरकोदण्डश्च तस्य खण्डनः भञ्जक इत्यर्थः, तदुक्तं 'तस्मिन् प्रविष्टो ददृश' इत्यादिना ॥ १९३ ॥

शकलाहतकंसाप्तधनूरक्षकसैनिकः ।
जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधकः ॥ १९४ ॥

शकलाहतकंसाप्तधनूरक्षकसैनिक[८८६] इति । शकलेन धनुःखण्डेनासमन्तात् हताः कंसस्याप्तधनूरक्षकाः सैनिका येनेति तथा 'अथ तान् दुरभिप्रायान्' इत्यादिना । **जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधक**[८८७] इति । जाग्रति स्वप्ने च एवमवस्थात्रयेऽपि भयेन मृत्युभयेन व्याप्तस्य कंसस्य यानि मृत्युलक्षणानि मृत्युसूचकानि तेषां बोधकः प्रेरक इत्यर्थः । तैः कंसाय ज्ञापकः सर्वथा मरणमेवेति । तदुक्तं 'दीर्घप्रजागरो भीत'इत्यादिना ॥ १९४ ॥

मथुरामल्ल ओजस्वी मल्लयुद्धविशारदः ।
सद्यः कुवलयापीडघाती चाणूरमर्दनः ॥ १९५ ॥

मथुरामल्ल[८८८] इति । मथुरायां मल्ल इव स्वच्छन्दत्वात् मथुरामल्लः । **ओजस्वी**[८८९]ति । ओज उत्साहः प्रयत्नविशेषो वा, तद्विद्यते यस्येति तथा । **मल्लयुद्धविशारद**[८९०] इति । मल्लैः सह युद्धे निपुण इत्यर्थः । **सद्यः कुवलयापीडघाती**[८९१]ति । सद्यस्तात्कालं रङ्गभूमिदर्शनसमय एव कुवलयापीडनामानं हस्तिनं हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'रङ्गद्वारं समासाद्ये'त्यादि । **चाणूरमर्दन**[८९२] इति । चाणूरनाम्नो मल्लस्य मर्दनो निःशोषक इति । तदुक्तं 'आससादाथ चाणूर'मित्यादौ ॥ १९५ ॥

लीलाहतमहामल्लः शलतोशलघातकः ।
कंसान्तको जितामित्रो वसुदेवविमोचकः ॥ १९६ ॥

लीलाहतमहामल्ल[८९३] इति । लीलयानायासेनैव भाविलीलार्थं वा, हतो महामल्लो मुष्टिको येनेति । **शलतोशलघातक**[८९४] इति । शलं तोशलं चोभौ हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'चाणूरे मुष्टिके कूटे' इत्यादिना । **कंसान्तक**[८९५] इति । कंसस्यान्तको हिंसकः 'प्रगृह्य केशेष्वि'त्यादिना । **जितामित्र**[८९६] इति । जिता अमित्राः शत्रवो येनेति । कंसे जिते सर्वेऽपि जिता इति भावः । **वसुदेवविमोचक**[८९७] इति । वसुदेवस्य बन्धनात् विशेषेण मोचकः, देवक्या अपीति ज्ञेयम् । यद्वा । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात् वसुर्वसुदेवः देवो देवकी तयोर्विमोचक इत्यर्थः, तदुक्तं 'मातरं पितरं चैवे'त्यादि ॥ १९६ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः ।
उग्रसेनप्रतिष्ठाता यादवाधिविनाशकः ॥ १९७ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मय[८९८] इति । ज्ञातं तत्त्वं भगवत्स्वरूपं येनेति ज्ञाततत्त्वः, स चासौ पिता चेति ज्ञाततत्त्वपिता, तस्य ज्ञानस्य मोहनाय तिरोधानायामृतरूपा पुत्रस्नेहप्रवर्धिका या वाक् नास्मत्तो युवयोस्तातेत्येवंरूपा तद्रूप इत्यर्थः । वचनरूपेण मोहजनक इति भावः । **उग्रसेनप्रतिष्ठाते**[८९९]ति । उग्रसेनस्य मातामहस्य राज्यासने प्रतिष्ठां स्थितिं कारितवानित्यर्थः । अत्र भाविकण्यर्थं ष्ठाधातुः । यद्वा, उग्रसेनं प्रति अभिमुखं मर्यादारक्षार्थं तिष्ठतीति, अस्मिन् पक्षे आसने स्थितिमेव दत्तवान् न तु राजकार्यमिति भावः । तदुक्तं 'मातामहं तूग्रसेन'मित्यादिना । **यादवाधिविनाशक**[९००] इति । यादवस्य यदुवंशोत्पन्नस्य सर्वस्यापि समृद्धिपूर्वकं स्थापनेनाधेर्मनोव्यथाया विशेषेण नाशकः । तदुक्तं 'सर्वान् स्वज्ञातिसम्बन्धा'नित्यादि ॥ १९७ ॥

नन्दादिसान्त्वनकरो ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
गुरुशुश्रूषणपरो विद्यापारमितेश्वरः ॥ १९८ ॥

नन्दादिसान्त्वनकर[९०१] इति । नन्द आदिर्येषां गोपानां तेषां सान्त्वनमाश्वासनं वचनैः करोतीति तथा, तदुक्तं 'अथ नन्दं समासाद्ये'त्यादौ । **ब्रह्मचर्यव्रते स्थित**[९०२] इति । ब्रह्मचर्यं गायत्रीव्रतपूर्वकं विद्याधिगमपर्यन्तं तत्रानुतिष्ठतीति । यद्वा । ब्रह्मचर्योक्तं यद्व्रतं तत्र स्थित आस्थित इत्यर्थः । तदुक्तं 'ततश्च लब्धसंस्कारा'वित्यादिना । **गुरुशुश्रूषणपर**[९०३] इति । गुरोः सान्दीपनेः शुश्रूषणे परिचरणे परः सावधानः, तत्परमस्येति वा । तदुक्तं 'यथोपसाद्ये'त्यादिना । **विद्यापारमितेश्वर**[९०४] इति । विद्यानां चतुर्दशानामपि पारं समाप्तिं यन्ति गच्छन्ति विद्यापारमिताः अलुक्समासः, तेषामीश्वरः श्रेष्ठः, विद्यापारं मितं येनेति वा विद्यामितः, स चासावीश्वरश्चेति ॥ १९८ ॥

सान्दीपनिमृतापत्यदाता कालान्तकादिजित् ।
गोकुलाश्वासनपरो यशोदानन्दपोषकः ॥ १९९ ॥

सान्दीपनिमृतापत्यदाते[९०५]ति । सान्दीपनये गुरवे समुद्रे मृतस्यापत्यस्य दातेत्यर्थः । **कालान्तकादिजि**[९०६]दिति । कालो मृत्युः, अन्तको यमः, तदादीन् विघ्नानन्यानपि जितवानित्यर्थः । 'तथेत्यथारुह्ये'त्यादिना । **गोकुलाश्वासनपर**[९०७] इति । गोकुलस्य तद्वासिसर्वजनस्याश्वासने चित्तसमाधानकरणे परः उद्युक्तः, तत्परं सर्वोत्तमं यस्येति वा, तान् पिपर्तीति वा, तदुक्तं 'गच्छोद्धव व्रज'मित्यादिना । **यशोदानन्दपोषक**[९०८] इति । उद्धवद्वारा सन्देशेन तयोः पोषकः प्राणपोषक इति ॥ १९९ ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रदः ।
समोद्धवभ्रमरवाक् गोपिकामोहनाशकः ॥ २०० ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रद[९०९] इति । गोपिकानां बाह्यविरहमिषेण मनसैव तासां मनसि वा, गतिर्व्रजे गमनं तेनैव तासु रतिमान्तररमणं प्रीतिं वा, प्रकर्षेण ददातीति तथा । **समोद्धवभ्रमरवा**[९१०]गिति । भगवता समः सदृशो य उद्धवः 'त्वं तु भागवतेष्वहम्' 'नोद्धवोण्वपि मन्न्यून' इत्यादिना साम्यस्योक्तत्वात् समोद्धवः, तस्मिन् सति

विद्यमाने गोपीः प्रति भ्रमरवागेव वाग्यस्येति । मध्यमपदलोपी समासः । तदुक्तं 'काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे'त्यादिना । **गोपिकामोहनाशक** इति । गोपिकानां मोहो विरहेण वैचित्त्यं 'अहो यूयं स्म पूर्णार्था' इत्यादिवचनैस्तस्य नाशक इति ॥ २०० ॥

कुब्जारतिप्रदोऽक्रूरपवित्रीकृतभूगृहः ।
पृथादुःखप्रणेता च पाण्डवानां सुखप्रदः ॥ २०१ ॥

कुब्जारतिप्रद इति । पूर्वं प्रतिज्ञातां रतिं कुब्जायै प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अथ विज्ञाय भगवा'नित्यादिना । **अक्रूरपवित्रीकृतभूगृह** इति । अक्रूरस्य गृहगमनेन पवित्रीकृता भूः आवासस्थानं गृहः परिग्रहो येनेति तथा । यद्वा । ग्रह इति पाठे भूः अधःस्थितप्रदेशाः, ग्रहाः उपरिप्रदेशास्ते पवित्रीकृता येनेति। तदुक्तं 'अक्रूरभवनं कृष्ण' इति । **पृथादुःखप्रणेता** चेति । पृथायाः कुन्त्याः दुःखस्य गरदानादिजनितस्य प्रणेता अक्रूरं प्रतिवक्तेत्यर्थः । यद्वा । सन्देशेनैव पृथादुःखस्य प्रकर्षेण नेता दूरीकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'भगवान् सुहृदा'मित्यादिना । **पाण्डवानां सुखप्रद** इति । सन्देशेनैव युधिष्ठिरादीनां पाण्डुपुत्राणां सुखं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥ २०१ ॥

॥ इति दशमस्कन्धपूर्वार्धनामानि ॥

॥ अथ दशमस्कन्धोत्तरार्धनामानि ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यघाती विचारकः ।
यवनव्यासमथुराजनदत्तकुशस्थलिः ॥ २०२ ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यघातीति । जरासन्धो मागधस्तेन सम्मुखे आनीतं त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपरिमितं सप्तदशवारं यत्सैन्यं सेनाङ्गयुक्ता सेना तद्धन्तुं शीलमस्येति । तदुक्तं 'अस्तिः प्राप्तिश्चे'त्यादि । **विचारक** इति । अष्टादशे पर्याये सर्वान् कुशस्थलीं नेतुं रामेण सह विचारयतीति तथा, तदुक्तं 'तद्दृष्ट्वाचिन्तय'दित्यादि। **यवनव्यासमथुराजनदत्तकुशस्थलि**रिति । त्रिकोटिसैन्ययुक्तेन यवनेन व्याप्तो वेष्टितो यो मथुराजनस्तस्मै स्थित्यर्थं दत्ता कुशस्थली येनेति तथा ॥ २०२ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ।
मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ॥ २०३ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुर इति । द्वारकाया अद्भुतमाश्चर्यजनकं यन्निर्माणं रचनं तेन विस्मापिता आश्चर्यं प्रापिताः सुराश्चासुराश्च येनेति तथा, तदुक्तं 'इति सम्मन्त्र्य भगवा'नित्यादौ । **मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव** इति । मनुष्यमात्रस्य भोगार्थं स्वर्गसुखानुभूत्यै भूम्यां द्वारवत्यामानीतमिन्द्रस्य वैभवं पारिजातादिकं येनेति तथा ॥ २०३ ॥

यवनव्यासमथुरानिर्गमानन्दविग्रहः ।
मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ॥ २०४ ॥

यवनव्यासमथुरानिर्गमानन्दविग्रह इति । यवनव्यासमथुरातो निर्गमे गमनसमये आयुधादिराहित्येनानन्दः शुद्धसच्चिदानन्दरूपो विग्रहो यस्येति तथा । तदुक्तं 'निर्जगाम पुरद्वारा'दित्यादिना । **मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहे**ति । मान्धातृपुत्रस्य मुचुकुन्दस्य यो महाबोधो बहुकाले गते निद्रातः उत्थानं तेनैव यवनस्य प्राणान् अन्येषां तत्पक्षीयाणां जरासन्धादीनां दर्पं गर्वं तदुभयं हतवानिति । तदुक्तं 'स उत्थाय चिरं सुप्त' इत्यादिना ॥ २०४ ॥

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।
फलप्रदानसन्तुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ॥ २०५ ॥

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदय इति । मुचुकुन्देन स्तुतः अशेषगुणकर्मणां महोदय आधिक्यं यस्येति। तदुक्तं 'विमोहितोऽयं जन' इत्यादि । **फलप्रदानसन्तुष्टि**रिति । भक्तिरूपफलप्रदानेन मुचुकुन्दस्य समीचीना तुष्टिर्यस्मादिति । तदुक्तं 'अस्त्येव नित्यदा तुभ्य'मित्यादिना । **जन्मान्तरितमोक्षद** इति । मध्ये ब्राह्मणजन्मना अन्तरितः अन्तरायं प्रापितो मोक्षस्तं दत्तवानित्यर्थः । 'जन्मान्तर'इत्यादिना ॥ २०५ ॥

शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः ।
प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥ २०६ ॥

शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावन इति। शिवो रुद्रश्च ब्राह्मणाश्च तेषां वाक्यात् 'गच्छ त्वं जयमाप्नुहि' इत्येवंरूपात् आप्तो योद्धुमागतो यो जरासन्धस्तस्य जये देवब्राह्मणवाक्यान्यथाकरणेन स्वस्मिन् भीतिं विभावयति कल्पयतीति तथा । तदुक्तं 'मनुष्यचेष्टामापन्ना'वित्यादि । **प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सव** इति । प्रवर्षणपर्वतपर्यन्तं यदग्निदानं तेन जरासन्धस्य मिथ्यापुण्यमहोत्सवो यस्मादिति तथा 'सोपि दग्धाविति मृषे'त्यादिना ॥ २०६ ॥

रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रद्युम्नभावनः ।
स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ॥ २०७ ॥

रुक्मिणीरमण इति । रोचते इति रुक्म, तद्वर्णो विद्यते यस्याः सा रुक्मिणी तस्याः रमणः, तां रमयतीति वा, तस्यां लक्ष्मीरूपायां रमत इति वा । तदुक्तं 'राजासीद्भीष्मक' इत्यादि । **कामपिते**ति । हरदृष्टिदहनदग्धस्य कामस्य कन्दर्पस्य पिता जनक इत्यर्थः। 'कामस्तु वासुदेवांश' इत्यादिना । **प्रद्युम्नभावन** इति । प्रद्युम्नाख्यं ज्येष्ठं पुत्रं भावयति उत्पादयतीति । **स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपति**रिति । स्यमन्तकाख्यस्य मणे-

रानयनव्याजेन प्राप्ता या जाम्बवती ऋक्षराजजाम्बुवतः पुत्री तस्याः पतिः भर्ता । तदुक्तं 'मणिहेतोरिह प्राप्ते'त्यादिना ॥ २०७ ॥

सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।
मित्रविन्दापतिः सत्यापतिर्वृषनिषूदनः ॥ २०८ ॥

[९३२] **सत्यभामाप्राणपति**रिति । सत्यः स्वकार्यकरणक्षमो यथार्थो भामः क्रोधो यस्याः सा सत्यभामा, तस्याः प्राणानां पतिः प्राणानां नाथ इत्यर्थः । प्राणतुल्यः पतिर्वा । [९३३] **कालिन्दीरतिवर्धन** इति । कालिन्द्याः सूर्यदुहितुः रतिं प्रीतिं वर्धयतीति, तस्यां वर्धयतीति वा, तदुक्तं 'तत्रोपस्पृश्य विशद'मित्यादिना । [९३४] **मित्रविन्दापति**रिति । मित्रविन्दायाः पतिः भर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'विन्दानुविन्दा'वित्यादिना । [९३५] **सत्यापति**रिति । सत्याया नाग्नजित्याः पतिः । [९३६] **वृषनिषूदन** इति । पणीकृतानां सप्तानां वृषाणां नितरां सूदनो निःसत्वकरण इत्यर्थः । तदुक्तं 'एवं समयमाकर्ण्ये'त्यादिना ॥ २०८ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ।
इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥ २०९ ॥

[९३७] **भद्रावाञ्छितभर्ता** इति। भद्रायाः श्रुतकीर्तेः पुत्र्याः वाञ्छितोभिलषितो भर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'श्रुतकीर्ते'रित्यादिना । [९३८] **लक्ष्मणावरणक्षम** इति । मद्राधिपतेः कन्यायाः लक्ष्मणायाः वरणे स्वयंवरे क्षमः समर्थः । [९३९] **इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदन** इति । इन्द्रादिभिः प्रार्थितो याचितो वधो यस्य, स चासौ नरकासुरश्च तस्य सूदनो हिंसक इत्यर्थः । तदुक्तं 'इन्द्रेण हृतछत्रेणे'त्यादिना ॥ २०९ ॥

मुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।
षोडशस्त्रीसहस्रेशः छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ २१० ॥

[९४०] **मुरारि**रिति । मुरस्यारिः शत्रुः, तदुक्तं 'तामापतन्ती'मित्यादिना । [९४१] **पीठहन्ता** चेति । पीठाख्यभौमचमूपतेः हन्ता घातक इत्यर्थः । [९४२] **ताम्रादिप्राणहारक** इति । ताम्राख्य आदिर्येषामन्तरीक्षप्रभृतीनां मुरपुत्राणां तेषां प्राणानां हारको हर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्यात्मजाः सप्ते'त्यादिना । [९४३] **षोडशस्त्रीसहस्रेश** इति । स्त्रीणां सहस्राणि तेषां समाहारः स्त्रीसहस्रं षोडश च तत्स्त्रीसहस्रं च तस्येशो भर्तेत्यर्थः । 'स तत्र राजकन्याना'मित्यादिना । [९४४] **छत्रकुण्डलदानकृ**दिति । इन्द्राय छत्रं अदित्यै कुण्डले उभाभ्यामुभयोर्दानकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'गत्वा सुरेन्द्रभवन'मित्यादिना ॥ २१० ॥

पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।
रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ २११ ॥

[९४५] **पारिजातापहरण** इति । सुरतरोः पारिजातस्यापहरणं बलादाकृष्य हर्तेत्यर्थः ।

[९४६] **देवेन्द्रमदनाशक** इति । देवानामिन्द्रस्येश्वरस्य रणे पराजयकरणेन मदस्यैश्वर्यगर्वस्य नाशकः । तदुक्तं 'चोदितो भार्यये'त्यादि । [९४७] **रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रद** इति । रुक्मिण्याः समास्तुल्याः लक्ष्म्यंशत्वाद्याः सर्वा अपि स्त्रियः ताभिः साध्यो यो भोगः तदर्थं तासां रतिं प्रीतिं प्रकर्षेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'गृहेषु तासा'मित्यादिना ॥ २११ ॥

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तकः ॥ २१२ ॥

[९४८] **रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारक** इति । रुक्मिणीं प्रति परिहासोक्तिभिः नर्मवचनैः रुक्मिण्या वाचः स्तम्भनं करोतीति तथा । यद्वा । रुक्मिणीपरिहासोक्तिरूपया वाचा स्वतिरोधानमिव तासां मनस्यकरोदिति । तदुक्तं 'राजपुत्रीप्सिते'त्यादिना । [९४९] **पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तक** इति । पुत्राश्च पौत्राश्च तत्सम्बन्धि यन्महाभाग्यं तद्युक्तो यो गृहधर्मो गार्हस्थ्यधर्मस्तस्य प्रकर्षेण दर्शको ज्ञापकोन्येभ्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'एकैकशस्ताः कृष्णस्ये'त्यादिना ॥ २१२ ॥

शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ।
उषापहृतपौत्रश्रीर्बाणबाहुनिवारकः ॥ २१३ ॥

[९५०] **शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिक** इति । शम्बरदैत्यस्यान्तकः प्रद्युम्नः तस्य यः सत्पुत्रः संश्चासौ पुत्रश्चेत्यनिरुद्धः, तस्य विवाहे घातितो बलेन रुक्मी श्यालो येनेति । तदुक्तं 'तस्मिन्नभ्युदये राज'न्नित्यादि । [९५१] **उषापहृतपौत्रश्री**रिति । उषा बाणपुत्री तदर्थं चित्रलेखया अपहृतो गृहान्नीतो यः पौत्रोऽनिरुद्धस्तस्य श्रीः सम्पद्यस्मादिति तथा । यतो भगवद्गमन एव भार्यामन्यामपि सम्पदं लब्धवाननिरुद्ध इति । तदुक्तं 'तस्योषा नाम दुहिते'त्यादिना । [९५२] **बाणबाहुनिवारक** इति । शिववाक्यं सत्यं विधातुं बाणस्य चतुर्न्यूनान् बाहून् निवारयति छिनत्तीति तथा । तदुक्तं 'बाहुषु छिद्यमाने'ष्वित्यादिना ॥२१३॥

शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुणः ।
शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥ २१४ ॥

[९५३] **शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुण** इति । शीतज्वरो वैष्णवस्तत्कृतभयेन व्याप्तो यो ज्वरो रौद्रस्तेन सम्यक् स्तुताः षडैश्वर्यगुणा यस्य तथा । तदुक्तं 'माहेश्वरः समाक्रन्द'दित्यादिना । [९५४] **शङ्करप्रतियोद्धा** चेति । शङ्करस्य प्रतिपक्षेण युद्ध्यतीति तथा । शङ्करं प्रतियोधको वा । [९५५] **द्वन्द्वयुद्धविशारद** इति । द्वन्द्वं युग्मीभूय युद्धं तस्य विशारदो विस्तारकस्तत्र निपुणो वा, तदुक्तं 'प्रत्यस्त्रैः शमयामासे'त्यादिना ॥ २१४ ॥

नृगपापप्रभेत्ता च ब्रह्मस्वगुणदोषदृक् ।
विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारकः ॥ २१५ ॥

[९५६] **नृगपापप्रभेत्ता** चेति । ब्रह्मस्ववशात् कृकलासत्वं प्राप्तस्य नृगाख्यस्येक्ष्वाकुतनयस्य

पापं प्रकर्षेण भिनत्ति दूरीकरोतीति तथा, तदुक्तं 'तत्रागत्ये'त्यादिना । [१५७]**ब्रह्मस्वगुणदोषदृगिति** । ब्रह्मपदं न ब्राह्मणजातिमात्रं गृह्यते, ब्रह्मणो यत्स्वं वित्तं तेन तस्मिन् वा, यौ गुणदोषौ तौ स्वयं पश्यति तत्तदनुरूपफलदानार्थमन्यान् दर्शयतीति वा । ब्रह्मणि स्वदानेन यज्ञातं स्वदर्शनरूपं फलं नृगस्य अज्ञानादल्पादानेन यज्ञातं कृकलासत्वं तदुभयमपि ब्रह्मस्वकृतमिति स्वकीयान् दर्शयतीति भावः । [१५८]**विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारक** इति । विष्णुभक्तौ विरोधाय प्रतिबन्धाय यदेकमसाधारणं कारणं ब्रह्मस्वमपहृतं तस्य विशेषेण तस्माद्वा निवारको दूरीकर्तेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

बलभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ।
गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥ २१६ ॥

[१५९]**बलभद्राहितगुण** इति । बलभद्रे आहिताः समतया च स्थापिता गुणाः शोकापनुदत्वादयो येनेति तथा । [१६०]**गोकुलप्रीतिदायक** इति । गोकुले गोकुलवासिजने प्रीतिं हर्षं बलद्वारा दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'बलभद्रः कुरुश्रेष्ठे'त्यादिना । [१६१]**गोपीस्नेहैकनिलय** इति । गोपीनां स्नेहस्य एकोऽनन्यनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते सर्वथा स्नेहाभाव इति भावः । तदुक्तं 'गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छु'रित्यादिना । [१६२]**गोपीप्राणस्थितिप्रद** इति । गोपीनां प्राणानां स्थितिं सन्देशेन प्रददातीति तथा, गोपीनां प्राणेषु स्वस्थितिं गोपीनां स्थितिं स्वप्राणेष्विति, तदुक्तं 'सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्ये'त्यादिना ॥ २१६ ॥

वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः ।
पौण्ड्रकत्याजितस्पर्धः काशीराजविभेदनः ॥ २१७ ॥

[१६३]**वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभव** इति । बलभद्रवाक्यमतिक्रम्य गच्छतीति वाक्यातिगामिनी, सा चासौ यमुना च तस्याः हलेनाकर्षणे वैभवं सामर्थ्यं यस्येति तथा । अत्र सामर्थ्यं भगवदीयमेवेति । तदुक्तं 'स आजुहाव यमुना'मित्यादिना । [१६४]**पौण्ड्रकत्याजितस्पर्ध** इति । पौण्ड्रकात् करुषाधिपतेः त्याजिता मोचिता स्पर्धा येनेति तथा । तदुक्तं 'अथाह पौण्ड्रक'मित्यादिना । [१६५]**काशीराजविभेदन** इति । पौण्ड्रकमित्रस्य काशीराजस्य विभेदनो मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तथा काशीपतेः काया'दित्यादिना ॥२१७॥

काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।
द्विविदप्राणघाती च कौरवाखर्वगर्वनुत् ॥ २१८ ॥

[१६६]**काशीनिदाहकरण** इति । चक्राज्ञापनेन काश्याः नितरां दाहकरणो दाहक इत्यर्थः । 'विज्ञाय तद्धितार्थ'मित्यादिना । [१६७]**शिवभस्मप्रदायक** इति । शिवस्याङ्गभूषणार्थं काशीदाहेन भस्म यथेष्टं प्रददातीति तथा । [१६८]**द्विविदप्राणघाती** चेति । भौमसखस्य द्विविदस्य प्राणान् बलद्वारा घातितुं शीलमस्येति तथा । तदुक्तं 'यादवेन्द्रोपि तं दोर्भ्या'मित्यादिना । [१६९]**कौरवाखर्वगर्वनुदिति** । कौरवादीनां दुर्योधनादीनां अखर्वोऽनल्पो यो गर्वः श्रीमदस्तं नुदति नाशयतीति तथा । तदुक्तं 'दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्य'मित्यादिना ॥२१८॥

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागरः ।
प्रपन्नाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥ २१९ ॥

[१७०]**लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागर** इति । लाङ्गलेन हलेन गङ्गां प्रत्याकृष्टा या नगरी हस्तिनापुरं तस्यां संविग्ना अत्यन्तं विह्वलीकृताः नागरा नगरस्था येनेति तथा । तदुक्तं 'लाङ्गलाग्रेण नगर'मित्यादिना । [१७१]**प्रपन्नाभयद** इति । प्रपन्नेभ्यः स्वशरणमागतेभ्यो नागरेभ्योऽभयं मृत्युभयाभावं ददातीति तथा । तदुक्तं 'एवं प्रपन्नैः संविग्नै'रित्यादिना । [१७२]**साम्बप्राप्तसन्मानभाजन**मिति । साम्बार्थं प्राप्तो गतः साम्बप्राप्तः, सन्मानं सत्कारं भजते साम्बं भाजयति वा सन्मानभाजनं, साम्बप्राप्तश्चासौ सन्मानभाजनं चेति, तत्पुरुषत्वात् परपदवल्लिङ्गत्वम् । तदुक्तं 'दुर्योधनः पारिबर्ह'मित्यादिना ॥ २१९ ॥

नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।
सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ॥ २२० ॥

[१७३]**नारदान्विष्टचरण** इति । नारदेनान्विष्टौ प्रतिगृहं युगपत्कार्यं कर्तुं द्रष्टुं वाञ्छितौ चरणौ यस्येति, तदुक्तं 'नरकं निहतं श्रुत्वे'त्यादिना । [१७४]**भक्तविक्षेपनाशक** इति । भक्तस्य नारदस्य भगवत्सामर्थ्याकलनासमर्थस्य विक्षेपं चित्तविक्षेपं नाशयतीति तथा, तदुक्तं 'ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताह'मित्यादिना । [१७५]**सदाचारैकनिलय** इति । सतां शिष्टानां य आचारस्तस्य एक एव निलयो मूलभूतस्थानमित्यर्थः । तदुक्तं 'ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाये'त्यादिना । [१७६]**सुधर्माध्यासितासन** इति । सुधर्माख्यायां द्वारकास्थसभायामध्यासितमधिष्ठितमासनं सिंहासनं यस्येति तथा, तदुक्तं 'सुधर्माख्यां सभा'मित्यादिना ॥ २२० ॥

जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्रमः ।
मन्त्रयुद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ॥ २२१ ॥

[१७७]**जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्रम** इति । जरासन्धेन दिग्विजये कृतं यद्राज्ञामवरुद्धमवरोधनं स्वगृहे निरुध्य स्थापनमिति यावत्, तेन कारणेन विशेषेण ज्ञापितो राजभिः निजः स्वकीयः क्रमोऽवरोधजनितग्लानिर्यस्य यस्मै वा स तथा । यद्वा । जात्यभिप्रायेण जरासन्धावरुद्धेन राज्ञेत्यपि । तदुक्तं 'तत्रैकः पुरुषो राज'न्नित्यादिना । [१७८]**मन्त्रयुद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायण** इति । 'वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री'ति वाक्यान्मन्त्रिणो यदुद्धवादयस्तेषां वाक्येषूक्तो यः प्रकारः मनुबृहस्पत्यादिमतानुसारी तदेकपरायणः स एव एकं परमुत्कृष्टमयनमाश्रयणीयं कर्तव्यं यस्येति तथा । तदुक्तं 'यदुक्तमृषिणे'त्यादिना ॥

राजसूयादिमखकृत् सम्प्रार्थितसहायकृत् ।
इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृतिः ॥ २२२ ॥

राजसूयादिमखकृदिति । युधिष्ठिरेण क्रियमाणमपि राजसूयादिकं स्वयमेव सम्पादयतीति, राजसूयादिमखं यज्ञं करोतीति तथा, तदुक्तं 'श्रुत्वा जितं जरासन्ध'मित्यादिना । **सम्प्रार्थितसहायकृदिति** । भक्तैर्यथा सम्प्रार्थितं सम्यग्याचितं तथैव सहायं करोतीति । **इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृतिरिति** । इन्द्रप्रस्थं युधिष्ठिरराजधानीं प्रति प्रयाणाय यो महत्सम्भारो महद्भिर्नेतुमुचितः सम्भारोऽन्नादिसामग्री तस्य समीचीनं भृतिर्भरणं सञ्चयो यस्येति । तदुक्तं 'नरोष्ट्रगोमहिषे'त्यादिना ॥ २२२ ॥

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।
सन्मार्गबोधको यज्ञक्षितिवारणतत्परः ॥ २२३ ॥

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिप इति । जरासन्धस्य वधमिषेणावरोधात् मोचिता अशेषाः सकला भूमिपा राजानो येनेति तथा । तदुक्तं 'अयुते द्वे शतान्यष्टा'वित्यादिना । **सन्मार्गबोधक** इति । मोचितराजेभ्यः सन्मार्गं भक्तिमार्गं बोधयतीति तथा, तदुक्तं 'अद्यप्रभृति वो भूपा'इत्यादि । **यज्ञक्षितिवारणतत्पर** इति । यज्ञक्षितौ देवयजने वारणे ऋत्विजां वरणकरणे तत्परः सावधान इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञस्य क्षितिः क्षयः द्रव्याल्पत्वेन साधनादिवैगुण्येन यो विनाशस्तस्य द्रव्यपूरणेन तन्निवारणे तत्पर इति । तदुक्तं 'इत्युक्त्वा यज्ञिये काल' इत्यादिना ॥ २२३ ॥

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ।
दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदरः ॥ २२४ ॥

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचक इति । शिशुपालस्य हतिः वधः तद्व्याजेन जयनाम्नो दौवारिकस्य शापात् विशेषेण मोचको मुक्तिदातेत्यर्थः । लोके प्रसिद्धिर्दुर्वचननिमित्तकं मरणं, परमार्थस्तु भक्तमुक्त्यर्थमेवेति भावः । तदुक्तं 'चैद्यदेहोत्थितं ज्योति'रित्यादिना । **दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदर** इति । दुर्योधनस्याभिमानरूपो योऽब्धिः समुद्रः, दुर्योधन एवाभिमानाब्धिर्वा, तस्य शोषणं शोषः शुष्ककरणं तदर्थं बाणरूपो वृकोदरो भीमो यस्येति तथा, भगवद्बाणस्य सागरशोषकत्वं रामायणे प्रसिद्धम् । तदुक्तं 'तत्र दुर्योधनो मानी'त्यादिना ॥ २२४ ॥

महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः ।
दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः ॥ २२५ ॥

महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशक इति । महादेववरेण प्राप्तं पुरं विमानं येन स चासौ शाल्वश्च, महादेववरप्राप्तं पुरं शाल्वं चेति वा, तस्य तयोर्वा विनाशक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तं शस्त्रपूगै'रित्यादिना । **दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशक** इति । दन्तवक्रस्य वधव्याजेन विजयनाम्नो दौवारिकस्य अघानां पापानां य ओघः प्रवाहस्तस्य नाशकः शोषक इत्यर्थः । तदुक्तं 'ततः सूक्ष्मतरं ज्योति'रित्यादिना ॥ २२५ ॥

विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः ।
उपधर्मविलिप्ताङ्गसूतघाती वरप्रदः ॥ २२६ ॥

विदूरथप्राणहर्तेति । तस्यैव भ्रातुर्विदूरथस्य प्राणानां हारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'विदूरथस्तु तद्भ्राते'त्यादिना । **न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रह** इति । न्यस्तानि स्थापितानि स्वस्वस्थाने त्यक्तानि वा शस्त्राण्यस्त्राणि येन तादृशो विग्रहो देहो यस्येति तथा । यद्वा । न्यस्तः त्यक्तः शस्त्रास्त्रैः विग्रहो युद्धं येनेति । अत ऊर्ध्वं भगवता सह कस्यापि युद्धस्याकथनादिति तथोक्तः । **उपधर्मविलिप्ताङ्गसूतघातीति** । स्वधर्मातिरिक्तो धर्मः उपधर्मो गौण इति यावत् । ब्रह्मासनरूपेणोपधर्मेण विलिप्तं तज्जनितं महदतिक्रमाद्यत् पापं तेन व्याप्तमङ्गं यस्य, स चासौ सूतश्च, तं घातितुं शीलमस्येति तथा । तदुक्तं 'अप्रत्युत्थायिनं सूत'मित्यादिना । **वरप्रद** इति । सूतस्यायुरादीनां तत्पुत्रे स्थापनेन ऋषीणां सत्रसमापनं भवत्विति वरं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'दीर्घमायुर्बतैतस्ये'त्यादिना ॥ २२६ ॥

बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः ।
सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ॥ २२७ ॥

बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रिय इति । इल्वलपुत्रस्य बल्वलस्य प्राणानां हरणेन पालिता रक्षिता ऋषीणां श्रुत्युक्ता क्रिया येनेति तथा, बल्वलप्राणहरणश्चासौ पालितर्षिश्रुतिक्रियश्चेति वा, तदुक्तं 'ततः पर्वण्युपावृत्त' इत्यादि । **सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारद** इति । सर्वप्राणिनां पापप्रक्षालनपात्रायितत्वेनाविलत्वात् तीर्थसामर्थ्यं कुण्ठितमिति, सर्वेषां तीर्थानामघस्य पापस्य नाशार्थं या तीर्थयात्रा तीर्थाटनं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः, समर्थ इति वा । तदुक्तं 'अथ तैरभ्यनुज्ञात' इति ॥ २२७ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः ।
सारथ्यादिक्रियाकर्ता भक्तवश्यत्वबोधकः ॥ २२८ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्पर इति । ज्ञानं च क्रिया च ज्ञानक्रिये, क्रियापदेन कर्मोच्यते, ताभ्यां यो विभेदो मार्गविभेदस्तेन इष्टं प्राप्यं यत्फलं तत्तन्मार्गीयाणां तस्य साधने प्रापणे तत्पर इत्यर्थः । अत्रायं भावः । ज्ञानस्य सकलशुभाशुभकर्मनाशकत्वेन प्रसिद्धेर्ज्ञानं विहाय कर्मणि तीर्थाटनरूपे प्रवृत्तो बलदेव ऋषीणां कर्मनिष्ठानां ज्ञानानधिकारिणां कर्मण्येवातिशयत्वज्ञापनार्थं स्वयमपि तथा कृतवानिति । पाण्डवपक्षपातज्ञापनाय वृकोदरदुर्योधनयुद्धप्रसङ्गेन नामद्वयमाहुः **सारथ्यादिक्रियाकर्तेति** । अर्जुनस्येति शेषः । तदुक्तं 'गदापाणी उभौ दृष्ट्वे'त्यादिना । **भक्तवश्यत्वबोधक** इति । बलभद्राय स्वस्मिन् भक्तवश्यत्वं बोधितवानित्यर्थः । यतो बलाभिप्रायं विदित्वापि दुर्योधनं घातितवानेवेति ॥

सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ।
रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः ॥ २२९ ॥

सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव इति । सुदामनामा ब्राह्मणः सहाध्या-

यकः कश्चनासीत् परमदरिद्रः, सुदामा चासौ रङ्कश्च तस्य भार्या गृहिणी तदर्थमानीतं भूमाविन्द्रस्य वैभवमैश्वर्यं येनेति तथा । तदुक्तं 'तं विलोक्याच्युतो दूरादि'त्यादिना । [९९९]**रविग्रहनिमित्तासकुरुक्षेत्रैकपावन** इति । सूर्योपरागनिमित्तेनासं कुरुक्षेत्रं तस्यैकश्चासौ पावनश्चेति तथा । रविग्रहनिमित्तेनासं कुरुक्षेत्रं येन स चासावेकपावनश्चेति वा, तदुक्तं 'अथैकदा द्वारकाया' मित्यादिना ॥ २२९ ॥

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ।
ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ॥ २३० ॥

[१०००]**नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रिय** इति । नृपा युधिष्ठिरादयः गोप्यश्चान्याश्च समस्ताश्च तास्त्रियश्च तदर्थं पावनाय पवित्रीकरणायाखिला याः क्रियाः स्नानदानाद्यो यस्येति, कुरुक्षेत्रस्नानादिमिषेण भक्तेभ्यो दर्शनदानार्थमेवोपगत इति भावः । [१००१]**ऋषिमार्गप्रतिष्ठाते**ति । ऋषयो द्वैपायनादयः, तदुक्तमार्गे सिद्धान्ते मार्गस्य वा प्रतिष्ठाता स्वसान्निध्यकल्पक इत्यर्थः, ऋषिमार्गे स्वयं प्रस्थित इति वा । तदुक्तं 'आययुर्मुनयस्तत्रे'त्यादिना । [१००२]**वसुदेवमखक्रिय** इति । वसुदेवसम्बन्धिमखस्य यज्ञस्य क्रिया यस्य यस्माद्वा । तदुक्तं 'इति तद्वचनं श्रुत्वे'त्यादिना ॥ २३० ॥

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ।
अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलाश्वस्वरूपदः ॥ २३१ ॥

[१००३]**वसुदेवज्ञानदाते**ति । द्वैपायनादिभ्यो वसुदेवाय ज्ञानं स्वविषयकं दत्तवानित्यर्थः । 'अथैकदात्मजौ प्राप्ता'वित्यादिना । [१००४]**देवकीपुत्रदायक** इति । देवक्यै कीर्तिमत्प्रभृतिपुत्रानानीय दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ' इत्यादिना । [१००५]**अर्जुनस्त्रीप्रदाता** चेति । अर्जुनाय स्त्रियं सुभद्रां प्रकर्षेण बलभद्रादिसान्त्वनेन दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अर्जुनस्तीर्थयात्राया'मित्यादिना । [१००६]**बहुलाश्वस्वरूपद** इति । बहुलाश्वनामा मैथिलो भक्तः तस्मै तद्गृहगमनेन स्वरूपमग्रेपि दर्शनाय दत्तवानित्यर्थः । 'तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्गे'त्यादिना ॥ २३२ ॥

श्रुतदेवेष्टदाता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ।
महादेवाद्यतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥ २३२ ॥

[१००७]**श्रुतदेवेष्टदाता** चेति । श्रुतदेवनाम्ने ब्राह्मणाय स्वैकान्तभक्तायेष्टं स्वदर्शनमन्यदपि यद्वाञ्छितं तद्दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठे'त्यादिना । [१००८]**सर्वश्रुतिनिरूपित** इति । सर्वाभिः श्रुतिभिः निरूपितः स्वशक्त्यनुसारेण स्तुत इत्यर्थः । सर्वश्रुतिप्रतिपादित इति वा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वाक्यात् । स्वशक्त्यनुसारेण स्तवनं तु श्रुतीनां सर्वांशेन भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव । तथाच श्रुतिरेव वदति 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके' इति । हे शिपिविष्ट विष्णो ! तल्लोकवेदप्रसिद्धं ते त्वदीयं नामाद्यास्मिन् काले

प्रशंसामि स्तौमि, त्वं कीदृशोसि? अर्यः मम स्वामी, पुनः कीदृक्? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः, तादृशं त्वां गृणामि स्तोत्रविशेषैः कीर्तयामीत्यर्थः । किंभूतं त्वां सर्वेभ्योपि प्रवृद्धं गुणैर्महत्तमं, पुनः किं अस्य ब्रह्माण्डस्य रजसो रञ्जनात्मकस्य पराके ततोतिदूरप्रदेशे वैकुण्ठे क्षयन्तं निवसन्तम् । अहं स्तुवानः कीदृशः अतव्यान् अतवीयान् त्वदपेक्षयातिक्षुद्रः, अतस्तवागणितगुणमहिमस्तुतौ प्रवृत्त इति । 'परोमात्रया तनुवा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से' 'न तं विदाथ य इदं जजान' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'त्वमेव त्वां वेत्थयसी'त्येवमाद्या बहुशो ज्ञेयाः । मूले तु 'जय जय जह्यजा'मित्यादिना । [१००९]**महादेवाद्यतिश्रेष्ठ** इति । महादेव आदिर्येषां ब्रह्मादीनां तेभ्योत्यन्तं प्रशस्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'देवासुरमनुष्येष्वित्या'दिना । [१०१०]**भक्तिलक्षणनिर्णय** इति । अनुग्रहैकलभ्यायाा भक्तेः यानि लक्षणानि चिह्नानि तेषां निर्णयो निश्चयो यस्मादिति, तदुक्तं 'यस्याहमनुगृह्णामी'त्यादिना ॥ २३२ ॥

वृकग्रस्तशिवत्राता नानावाक्यविशारदः ।
नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालकः ॥ २३३ ॥

[१०११]**वृकग्रस्तशिवत्राते**ति । शकुनिपुत्रेण वृकनाम्नासुरेण ग्रस्तः सङ्कटं प्रापितो यः शिवः तस्य त्राता तस्मात् सङ्कटाद्रक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अत्रैवोदाहरन्तीम'मित्यादिना । [१०१२]**नानावाक्यविशारद** इति । 'एवं चेत्तर्हि तद्वाच'मित्यादिना । नानावाक्येषु विशारदश्चतुर इत्यर्थः । [१०१३]**नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालक** इति । नरस्यार्जुनस्य 'नाहं सङ्कर्षण' इत्याद्युक्तवीर्यगर्वस्य विनाशार्थं हृताः सूतिगृहाद्ब्राह्मणबालका येनेति तथा । तदुक्तं 'एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्या' इत्यादि ॥ २३३ ॥

लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ।
द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धनः ॥ २३४ ॥

[१०१४]**लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायक** इति । भूलोकप्रान्तस्थितपर्वतो लोकालोकसंज्ञकः ततोपि परस्थाने दूरस्थदेशे स्थिता ये बालकाः तान् ब्राह्मणाय दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'द्विजात्मजा मे युवयो'रित्यादिना । [१०१५]**द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धन** इति । द्वारकायां स्थितो यः महाभोगस्तदर्थं नाना बहुप्रकारं स्त्रीषु रतिं प्रीतिं वर्धयतीति तथा । द्वारकायां तिष्ठतीति द्वारकास्थः, स चासौ महाभोगश्च नानास्त्रीरतिवर्धनश्चेति । तदुक्तं 'सुखं स्वपुर्यां निवसन्नि'त्यादि ॥ २३४ ॥

मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ।

सुन्दरीणां नर्मादिभिः मनसश्चित्तवृत्तेर्यत्तिरोधानं हरणं तेन कृता या व्यग्राः विक्षिप्तचित्ताः स्त्रियः, ताभिः चित्तेषु स्वस्वमनस्सु भावितः यथास्फूर्तिकल्पित इत्यर्थः । यद्वा, मनस्तिरोधानकरणेन व्यग्राणि स्त्रीचित्तानि भावितानि येन, तदुक्तं 'कृष्णस्यैवं विहरत' इत्यादिना ।

॥ इति दशमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ एकादशस्कन्धनामानि ॥

मुक्तिलीलाविहरणो मौशलव्याजसंहृतिः ॥ २३५ ॥

[१०१७] **मुक्तिलीलाविहरण** इति । मुक्तिरूपया स्वस्वरूपव्यवस्थितिरूपया लीलया विहरति क्रीडतीति विहरणः, मुक्तिलीलाकाले कुलं विशेषेण हरति संहरतीति वा, अत एवोक्तं 'मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रिति । तदुक्तं 'कृत्वा दैत्यवधं कृष्ण' इत्यादिना । [१०१८] **मौशलव्याजसंहृति**रिति । विप्रशापनिमित्तसाम्बोदरजनितमुशलसम्बन्धियुद्धं मौशलं, तद्व्याजेन तन्मिषेण संहृतिः कुलसंहरणं यस्येति तथा । तदुक्तं 'एवं व्यवसितो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३५ ॥

श्रीभागवतधर्मादिबोधको भक्तिनीतिकृत् ।
उद्धवज्ञानदाता च पञ्चविंशतिधा गुरुः ॥ २३६ ॥

[१०१९] **श्रीभागवतधर्मादिबोधक** इति । श्रीभागवतप्रणीतधर्माः श्रीभागवतधर्माः, भगवच्छ्रिया युक्तानां भागवतानां भगवद्भक्तानां कव्यादीनां ये धर्मास्तेषां वा वसुदेवाय नारदद्वारा बोधकः, नारदरूपेणैव वा । 'देवर्षीणां च नारद'इत्यादिवाक्यात् । 'तमेकदा तु देवर्षि'मित्यादि । [१०२०] **भक्तिनीतिकृ**दिति । भक्तेर्नीतिं ज्ञानं प्राप्तिं वा, भक्तौ स्थितिं वा, जनकस्य योगेश्वरस्य वचनैः करोतीति तथा । तदुक्तं 'विदेहस्तानभिप्रेत्ये'त्यादिना । [१०२१] **उद्धवज्ञानदाता** चेति । उद्धवाय स्वैकान्तभक्ताय ज्ञानस्य शोकापमार्जकस्य दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'देवदेवेश योगेशे'त्यादौ । [१०२२] **पञ्चविंशतिधा गुरु**रिति । अवधूतस्य पञ्चविंशतिप्रकारेण गुरुः गृणात्युपदिशति तत्त्वमिति । 'सन्ति मे गुरवो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३६ ॥

आचारभक्तिमुक्त्यादिवक्ता शब्दोद्भवस्थितिः ।
हंसो धर्मप्रवक्ता च सनकाद्युपदेशकृत् ॥ २३७ ॥

[१०२३] **आचारमुक्तिभक्त्यादिवक्ते**ति । आचारस्य कामरहितवर्णाश्रमकुलाचारस्य 'मयोदितेष्वि'त्यादिनोक्तस्य, मुक्तेः 'बद्धो मुक्त इति व्याख्ये'त्युक्तलक्षणायाः, भक्तेः 'कृपालुरकृतद्रोह' इत्याद्युक्तायाः, आदिपदेनोपधर्मा ज्ञेयाः तेषां ज्ञापक इत्यर्थः । [१०२४] **शब्दोद्भवस्थिति**रिति । शब्दस्य वाण्या उद्भवे उत्पत्तिस्थाने विवरादौ स्थितिः परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यादिरूपेणाभिव्यक्तिर्यस्येति तथा । तदुक्तं 'स एष जीवो विवरप्रसूति'रित्यादिना । एतदर्थिका श्रुतिरपि 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ती'ति । अर्थस्तु । वाचः शब्दब्रह्मणश्चत्वारि हृत्कण्ठतालुजिह्वाख्यानि पदानि स्थानानि परिमितापरिमतानि गुप्तानीत्यर्थः । तानि च ये मनीषिणो विशेषाभिज्ञास्त एव विदुर्जानन्ति । किञ्च, गुहायां हृदादिषु त्रीणि परापश्यन्तीमध्यमाख्यानि निहितानि गुप्तानि नेङ्गयन्ति न स्पृशन्ति, किन्तु वाचः तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः । [१०२५] **हंस** इति । हन्ति संसारं, हन्यते ज्ञायते वा हंसः

परमात्मा । तदुक्तं 'स मामचिन्तयद्देव' इत्यादिना । [१०२६] **धर्मप्रवक्ते**ति । धर्मस्य मुमुक्षुधर्मस्य प्रकर्षेण संशयच्छेदपूर्वकं वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'वस्तुनो यद्यनानात्व' मित्यादिना । [१०२७] **सनकाद्युपदेशकृ**दिति । सनकादिषु उपदेशं ब्रह्मोपदेशं करोतीति तथा ॥ २३७ ॥

भक्तिसाधनवक्ता च योगसिद्धिप्रदायकः ।
नानाविभूतिवक्ता च शुद्धधर्मावबोधकः ॥ २३८ ॥

[१०२८] **भक्तिसाधनवक्ता** चेति । भक्तिरेव साधनं भक्तेर्वा, उद्धवाय स्वप्राप्तिमुख्यसाधनस्य भक्तेर्वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी'त्यादि । [१०२९] **योगसिद्धिप्रदायक** इति । योगेन स्वस्मिन् रूपे चित्तधारणेन सिध्यन्त्याभिरिति सिद्धयोऽणिमादयस्तासां फलप्रदायक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता' इत्यादिना । [१०३०] **नानाविभूतिवक्ता** चेति । नाना तत्तज्जातीयेषु बहुविधा या विभूतयः ऐश्वर्यस्थानानि तासां वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'एतदेवमहं पृष्ट'इत्यादिना । [१०३१] **शुद्धधर्मावबोधक** इति । शुद्धस्य स्वप्रापकस्य धर्मस्य श्रौतस्मार्तस्योद्धवायावबोधको वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'धर्म एष तव प्रश्न' इत्यादिना ॥ २३८ ॥

मार्गत्रयविभेदात्मा नानाशङ्कानिवारकः ।
भिक्षुगीताप्रवक्ता च शुद्धसांख्यप्रवर्तकः ॥ २३९ ॥

[१०३२] **मार्गत्रयविभेदात्मे**ति । कर्मज्ञानभक्तिभेदेन मार्गत्रयस्य विशेषतो यो भेदः फलभेदेन तत्रात्मा चित्तं यस्येति, तदुक्तं 'कर्मणां परिणामित्वा'दित्यादिना । [१०३३] **नानाशङ्कानिवारक** इति । 'यमः कतिविधः प्रोक्त'इत्याद्युक्ता या उद्धवस्य नानाशङ्काः तासां निवारकः निर्णेतेत्यर्थः । [१०३४] **भिक्षुगीताप्रवक्ता** चेति । आवन्त्येन भिक्षुणा यद्गीतं तद्भिक्षुगीतेत्युच्यते, तस्याः प्रवक्ता सम्मत्यर्थमुद्धवाय ज्ञापक इत्यर्थः । अत्र क्रमानियमेन कानिचिन्नामानि 'कथयन्ति महत्पुण्य'मित्यादिना । [१०३५] **शुद्धसांख्यप्रवर्तक** इति । शुद्धस्य सेश्वरस्य सांख्यस्य आत्मानात्मविवेकस्य प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'कति तत्त्वानि विश्वेशे'त्यादिना २३९

मनोगुणविशेषात्मा ज्ञापकोक्तपुरूरवाः ।
पूजाविधिप्रवक्ता च सर्वसिद्धान्तबोधकः ॥ २४० ॥

[१०३६] **मनोगुणविशेषात्मे**ति । मनसाधिष्ठिता ये गुणाः सत्त्वादयस्ते विशेषात्मानो देवादयो यस्माद्यस्येति वा, तदुक्तं 'मनः कर्ममयं नृणा'मित्यादिना । [१०३७] **ज्ञापकोक्तपुरूरवा** इति । गुणेषु न सज्जेतेत्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वेन उक्तः पुरूरवा ऐलो येनेति, तदुक्तं 'ऐलः सम्राडिमां गाथा'मित्यादि । [१०३८] **पूजाविधिप्रवक्ता** चेति । वैदिकतान्त्रिकमिश्रभेदेन यः पूजाविधिः प्रकारस्तस्य प्रवक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये'त्यादिना । [१०३९] **सर्वसिद्धान्तबोधक** इति । सर्वेषु सिद्धान्तेषु गुणदोषयोर्बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वेष्वपि तेषु प्रस्तुतेषु सत्सु सिद्धान्तस्य निश्चितार्थस्य बोधक इति वा, तदुक्तं 'परस्वभावकर्माणी'त्यादिना ॥

लघुस्वमार्गवक्ता च स्वस्थानगतिबोधकः ।
यादवाङ्गोपसंहर्ता सर्वाश्चर्यगतिक्रियः ॥ २४१ ॥

[१०४०] **लघुस्वमार्गवक्ता** चेति । लघुः अल्पायाससाध्यो यः स्वमार्गः भक्तिमार्गस्तस्य वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'हन्त ते वर्णयिष्यामी'त्यादि । [१०४१] **स्वस्थानगतिबोधक** इति । स्वस्य स्थानं वैकुण्ठं प्रति या गतिः तस्याः बोधकः ज्ञापकः । यद्वा, उद्धवस्य स्वस्थानं बदर्याख्यं प्रति गमनाय बोधकः आज्ञापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'गच्छोद्धव मयादिष्ट' इति । [१०४२] **यादवाङ्गोपसंहर्तेति** । यादवानामङ्गस्य देहस्य उपसंहारक इति, तदुक्तं 'युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलाया'मित्यादिना । [१०४३] **सर्वाश्चर्यगतिक्रिय** इति । सर्वेषामाश्चर्यजनिका वैकुण्ठं प्रति गमनक्रिया यस्येति । सर्वाश्चर्यज्ञानाय क्रिया असुरव्यामोहनरूपा यस्येति वा ॥

॥ इति एकादशस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वादशस्कन्धनामानि ॥

कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्परः ।
बुद्धो गुप्तार्थवक्ता च नानाशास्त्रविधायकः ॥ २४२ ॥

[१०४४] **कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्पर** इति । कालेन रौद्रेण कृत्वा यो धर्मस्य विभेदो लोपस्तदर्थं यद्वर्णानां ब्राह्मणादीनां नाशनमेकीभावः, तस्मिन् सति तस्य धर्मस्य परो रक्षकः, तत्रोद्युक्त इति वा । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति वाक्यात्, तदुक्तं 'ततश्चानुदिनं धर्म'इत्यादिना । [१०४५] **बुद्ध** इति । बुध्यते स्वयमेव धर्माधर्माविति बुद्धः । [१०४६] **गुप्तार्थवक्ता** चेति । गुप्तो गूढः अर्थो धर्मरूपो यस्मिन् तत् गुप्तार्थं, तद्यथा स्यात् तथा पाषण्डिभ्यो 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इत्येवमादिधर्मस्य वक्तेत्यर्थः । [१०४७] **नानाशास्त्रविधायक** इति । सौगतचार्वाकादिभेदेन नानाशास्त्राणां कर्तेत्यर्थः ॥ २४२ ॥

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः ।
आश्रयैकगतिज्ञाता कल्किः कलिमलापहः ॥ २४३ ॥

[१०४८] **नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुक** इति । नष्टस्तिरोहितो धर्मो येभ्यो मनुष्यादिभ्यस्तेषां लक्षणानां चिह्नानां ज्ञापने उत्सुक उत्कण्ठित इत्यर्थः । तदुक्तं 'वित्तमेव कलौ नृणा'मित्यादिना । [१०४९] **आश्रयैकगतिज्ञातेति** । 'आभासश्च निरोधश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते' इत्युक्तरूपो य आश्रयः तदेकगतेः, स चासावेकगतिश्चेति तस्य ज्ञाता, आश्रयस्य स्वरूपत्वात् तज्ज्ञाता स्वयमेव नान्य इति भावः । अत्र पूर्वोदाहृता श्रुतिरनुसन्धेया । 'परोमात्रये'ति ज्ञापक इति वा । [१०५०] **कल्किरिति** । कल्कते दभ्नोति शत्रूनिति कल्किः, कलिं कृन्तति वा । पृषोदरादिः । तदुक्तं 'इत्थं कलौ गतप्राय' इत्यादिना । [१०५१] **कलिमलापह** इति । कलेर्मलं पापं स्वप्राकट्येनापहन्तीति तथा, तदुक्तं 'अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसी'त्यादिना ॥ २४३ ॥

शास्त्रवैराग्यसम्बोधो नानाप्रलयबोधकः ।
विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधकः ॥ २४४ ॥

[१०५२] **शास्त्रवैराग्यसम्बोध** इति । शास्त्रेण श्रीभागवतशास्त्रेण वैराग्यं सकलविषयनिवृत्तिः सम्यक् बोधश्च राज्ञो यस्मात् तथा । शास्त्रेण वैराग्यार्थं सम्यक् बोधयति राजानमिति वा, तदुक्तं 'कथा इमास्ते कथिता' इत्यादिना । [१०५३] **नानाप्रलयबोधक** इति । नाना नैमित्तिकप्राकृतिकनित्यात्यन्तिकभेदेन बहुप्रकारको यः प्रलयः प्रलीयन्तेऽस्मिन्सर्वं इति प्रलयः महाकालस्तस्य बोधकः । तदुक्तं 'कालस्ते परमाण्वादि'रित्यादिना । [१०५४] **विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधक** इति । विशेषतोऽसाधारण्येन शुकव्याजेन शुकरूपधारी स्वयमेव परीक्षिन्नाम्नो राज्ञो ज्ञानस्य ज्ञानसाधनश्रीभागवतस्य यथार्थबोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्ण'मित्यादिना ॥ २४४ ॥

शुकेष्टगतिरूपात्मा परीक्षिद्देहमोक्षदः ।
शब्दरूपो नादरूपो वेदरूपो विभेदनः ॥ २४५ ॥

[१०५५] **शुकेष्टगतिरूपात्मेति** । शुकस्येष्टा इष्टतमा या गतिर्ज्ञानं तद्रूप आत्मा यस्य, शुकस्येष्टो राजा तस्य गतिरूपात्मेति वा । तदुक्तं 'एतं निशम्य मुनिने'त्यादिना । [१०५६] **परीक्षिद्देहमोक्षद** इति । परीक्षिते देहान्मोक्षं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'परीक्षिदपि राजर्षिरि'त्यादिना । [१०५७] **शब्दरूप** इति । शब्दब्रह्मरूप इत्यर्थः । [१०५८] **नादरूप** इति । नादः प्रणवस्तद्रूप इत्यर्थः, 'प्रणवः सर्ववेदेष्वि'ति वचनात् । तदुक्तं 'समाहितात्मना ब्रह्मन्नि'त्यादिना । [१०५९] **वेदरूप** इति । वेदा ऋग्वेदादयो रूपं यस्य, तेषु रूपं यस्येति वा, सामवेदरूप इति वा, 'वेदानां सामवेदोस्मी'ति वाक्यात् । [१०६०] **विभेदन** इति । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यैर्विशिष्टस्य भेदस्य कर्तेत्यर्थः ॥ २४५ ॥

व्यासः शाखाप्रवक्ता च पुराणार्थप्रवर्तकः ।
मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा वटपत्रपुटेशयः ॥ २४६ ॥

[१०६१] **व्यास** इति । विस्तारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पराशरात् सत्यवत्या'मित्यादिना । [१०६२] **शाखाप्रवक्ता** चेति । बह्वृचादिशाखानां शिष्येभ्यः प्रवक्ता प्रवचनकर्तेत्यर्थः । [१०६३] **पुराणार्थप्रवर्तक** इति । पुराणानां लक्ष्यलक्षणरूपस्यार्थस्य प्रवर्तको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पुराणलक्षणं ब्रह्मन्नि'त्यादिना । [१०६४] **मार्कण्डेयप्रसन्नात्मेति** । मार्कण्डेयाय प्रसादयुक्त आत्मा अन्तःकरणं यस्येति । तदुक्तं 'तस्यैव युञ्जतश्चित्त'मित्यादिना । [१०६५] **वटपत्रपुटेशय** इति । मार्कण्डेयाय मायादर्शने महार्णवे न्यग्रोधपोतस्य पर्णपुटके शयितवानित्यर्थः । शयवासवासिष्वकालादित्यलुक् । तदुक्तं 'न्यग्रोधपोतं ददृशे'त्यादिना ॥ २४६ ॥

मायाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तकः ।
महादेवस्वरूपश्च भक्तिदाता कृपानिधिः ॥ २४७ ॥

[१०६६] **मायाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तक** इति । मायया व्यासो महामोहो-

ऽज्ञानं तज्जनितं यन्मार्कण्डेये दुःखं तस्य शान्तिं निवृत्तिं स्वदर्शनेन प्रवर्तयतीति तथा । 'अथ तं बालकं वीक्ष्ये'त्यादिना । [१०६७]**महादेवस्वरूपश्चेति** । महादेवस्वरूपेण पुनर्मार्कण्डेयाय दर्शनं दत्तवानिति भावः । 'रुद्राणां शङ्करश्चास्मी'तिवाक्यान्महादेवस्वरूपत्वम् । तदुक्तं 'तमित्थं निभृतात्मान'मित्यादिना । [१०६८]**भक्तिदातेति** । मार्कण्डेयाय भक्तिरूपस्य वरस्य दाते त्यर्थः । तदुक्तं 'वरमेकं वृणेथापी'त्यादिना । [१०६९]**कृपानिधिरिति** । अतिदुर्लभभक्तिदानात् कृपायाः निधिर्निधानमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

आदित्यान्तर्गतः कालः द्वादशात्मा सुपूजितः ।
श्रीभागवतरूपश्च सर्वार्थफलदायकः ॥ २४८ ॥

[१०७०]**आदित्यान्तर्गत** इति । आदित्यस्य मण्डलरूपस्यान्तःस्थित इत्यर्थः । तदुक्तं 'शुको यदाह भगवा'नित्यादिना । [१०७१]**काल** इति । कलयति विश्वं क्षणलवादिभिरिति कालः, कालरूप इति वा । [१०७२]**द्वादशात्मेति** । धात्रर्यमप्रभृतयो द्वादशसूर्या आत्मानो मूर्तयो यस्य, द्वादशानामात्मेति वा । तदुक्तं 'मघादिद्वादशस्वि'त्यादिना । [१०७३]**सुपूजित** इति । तत्तदुपासकैस्तत्तन्मन्त्रैः सुष्ठु यथा स्यात् तथा पूजितोऽर्चित इत्यर्थः । [१०७४]**श्रीभागवतरूपश्चेति** । श्रीभागवतमनुक्रमणिकया रूपयतीति तथा, श्रीभागवते रूपं यस्येति वा, तद्रूप एवेति वा । तदुक्तं 'अत्र सङ्कीर्त्यते साक्षादि'त्यादिना । [१०७५]**सर्वार्थफलदायक** इति । श्रीभागवतरूपेण सर्वेषामप्यर्थानां धर्मादिपुमर्थानां सर्वार्थफलरूपां भक्तिं वा ददातीति तथा । सर्वपुरुषार्थरूपाणि यानि फलानि तेषां दातेति वा, सर्वार्थः स्वयमेव तद्रूप फलदायक इति वा । तदुक्तं 'य एतच्छ्रावये'दित्यादिना ॥ २४८ ॥

॥ इति द्वादशस्कन्धनामानि ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य हरेर्नामसहस्रकम् ।
पञ्चसप्ततिविस्तीर्णं पुराणान्तरभाषितम् ॥ २४९ ॥

इतीदमिति । **इतिशब्दः** समाप्तौ, इदं **कीर्तनीयस्य** कीर्तनयोग्यस्य **हरेः** सकलदुःखहरणशीलस्य **नामसहस्रकं** नामसहस्रमेव नामसहस्रकं सुखरूपमिति तदेव विशेष्यते । **पञ्चसप्ततिविस्तीर्णमिति** । नाम्नां पञ्चाधिकसप्तत्या विस्तीर्णं विस्तारो यस्मिन्निति तत्पञ्चसप्ततिविस्तीर्णम् । अत्र विस्तीर्णपदं पृथक्कृत्य **पुराणान्तरभाषित**मित्यनेन विशेषणीयम् । नो चेत् सर्वस्यापि पुराणान्तरीयत्वं स्यात् । तानि च पुराणान्तरप्रसिद्धानि यथामति प्रदर्श्यन्ते । १ शुकवागमृताब्धीन्दुः । २ कोटिसूर्यसमप्रभः । ३ ब्रह्मकोटिप्रजापतिः । ४ सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः । ५ कामधुक्कोटिकामदः । ६ समुद्रकोटिगम्भीरः । ७ तीर्थकोटिसमाह्वयः । ८ सुमेरुकोटिनिष्कम्पः । ९ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः । १० कोट्यश्वमेधपापघ्नः । ११ वायुकोटिमहाबलः । १२ कोटीन्दुजगदानन्दी । १३ शिवकोटिप्रसादकृत् । १४ अमानी । १५ मानदः । १६ जनार्दनः । १७ अधोक्षजः । १८ उपेन्द्रः ।

१९ इन्द्रावरजः । २० त्रिलोकात्मा । २१ विश्वमूर्तिः । २२ पृथुश्रवाः । २३ रघुनाथः । २४ रामचन्द्रः । २५ रामभद्रः । २६ रघुप्रियः । २७ अनन्तकीर्तिः । २८ पुण्यात्मा । २९ पुण्यश्लोकैकभास्करः । ३० अहल्यादुःखहारी । ३१ गुहस्वामी । ३२ सलक्ष्मणः । ३३ शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितः । ३४ अगस्त्यभाग्यभूः । ३५ जटायुर्वधमोक्षदः । ३६ शबरीपूजितः । ३७ दुन्दुभ्यस्थिप्रहरणः । ३८ सप्ततालविभेदनः । ३९ चित्रकूटप्रियस्थानः । ४० दण्डकारण्यपावनः । ४१ ऋषिसम्प्रार्थितकृतिः । ४२ विराधवधपण्डितः । ४३ सर्वसाक्षी । ४४ केशवः । ४५ नन्दव्रजजनानन्दी । ४६ रामानुजः । ४७ वासुदेवः । ४८ अरण्यभोक्ता । ४९ बाललीलापरायणः । ५० प्रोत्साहजनकः । ५१ अघासुरनिषूदनः । ५२ व्यालमोक्षप्रदः । ५३ पुष्टः । ५४ ब्रह्ममोहप्रवर्धनः । ५५ अनन्तमूर्तिः ५६ सर्वात्मा । ५७ जङ्गमस्थावराकृतिः । ५८ ब्रह्ममोहनकर्ता । ५९ स्तुत्यः । ६० आत्मा । ६१ सदाप्रियः । ६२ कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजः । ६३ वेणुवाद्यविशारदः । ६४ वेणुवाद्यस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः । ६५ सद्यः कुवलयापीडघाती । ६६ चाणूरमर्दनः । ६७ सान्दीपनिमृतापत्यदाता । ६८ कालान्तकादिजित् । ६९ सहस्रकवचच्छेदी । ७० सुदामारङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः । ७१ षोडशस्त्रीसहस्रेशः । ७२ बुद्धः । ७३ गुप्तार्थवक्ता । ७४ चतुर्मूर्तिः । ७५ साक्षी ॥ २४९ ॥

य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धावान् सुसमाहितः ।
जपेदर्थाहितमतिः स गोविन्दपदं लभेत् ॥ २५० ॥

य एतदिति । यः पुरुषः एतत्प्रातरुत्थाय सुसमाहितोऽव्यग्रचित्तः सन् श्रद्धायुक्तो जपेत् स पुरुषो गोविन्दस्य गवेन्द्रस्य श्रीगोवर्धनोद्धरणस्य पदं स्थानं चरणस्य पदं स्थानं चरणं वा व्रजेदित्यन्वयः । कीदृक्पुरुषः **अर्थाहितमतिः** । अर्थेषु लौकिकेषु न हिता धृता मतिर्येन । यद्वा । अर्थेषु नाम्नां निर्वचनार्थेषु अर्थे भक्तिरूपे आहिता स्थापिता मतिर्येन वा ॥ २५० ॥

पूर्वं श्रद्धायुक्तः प्रातरुत्थाय जपित्वा व्यग्रत्वादिसाधनयुक्तस्यैव फलमुक्तमिदानीं तदशक्तस्यापि पाठमात्रपर्यवसायिनोऽपि फलं भवत्येवेति वदन्ति ।

सर्वधर्मविनिर्मुक्तः सर्वसाधनवर्जितः ।
एतद्धारणमात्रेण कृष्णस्य पदवीं व्रजेत् ॥ २५१ ॥
हर्यावेशितचित्तेन श्रीभागवतसागरात् ।
समुद्धृतानि नामानि चिन्तामणिनिभानि हि ॥ २५२ ॥
कण्ठस्थितान्यर्थदीप्त्या बाधन्तेऽज्ञानजं तमः ।
भक्तिं श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति विनिश्चितम् ॥ २५३ ॥

सर्वधर्मविनिर्मुक्त इति । व्याख्यातप्रायम् । अर्थदीप्त्या अर्थप्रकाशकत्वेन भक्तिमपि श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति । अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञानं तदनन्तरं भक्तिमिति ॥

माहात्म्यस्य परमकाष्ठामाहुः ।

किम्बहूक्तेन भगवान् नामभिः स्तुतषड्गुणः ।
आत्मभावं नयत्याशु भक्तिं च कुरुते दृढाम् ॥ २५४ ॥

किं बहूक्तेनेति । स्तुताः षडैश्वर्यादयो गुणा यस्येति ॥

बहूनां साधनानां समुच्चये प्राप्ते एकेनैव चारितार्थ्यमाहुः ।

यः कृष्णभक्तिमिह वाञ्छति साधनौघै-
र्नामानि भासुरयशांसि जपेत्स नित्यम् ।
तं वै हरिः स्वपुरुषं कुरुतेतिशीघ्र-
मात्मार्पणं समधिगच्छति भावतुष्टः ॥ २५५ ॥

यः कृष्णभक्तिमिति । भासुरं प्रकाशनस्वभावं यशो येषां, भासुरस्य भगवतो यशोरूपाणि वा । आत्मार्पणं तस्मै स्वात्मानमर्पयतीति । यद्वा । तत्कृतमात्मसमर्पणं सम्यगधिगच्छति जानातीति । भावेन भक्तिभावेन तुष्टः सन्तुष्टः ।

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णिवृषावनिध्रुग्-
राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीत
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् ॥ २५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यसमुद्धृतं श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ।

श्रीकृष्णेति । श्रीकृष्णेति श्रीकृष्णभक्तान् पाहीत्यन्वयः । **श्रीकृष्णेति** सम्बोधनं विशेष्यते विशेषणैः । कृष्णस्यार्जुनस्य सखा कृष्णसखः । **वृष्णिवृषावनिध्रुगिति** । वृष्णयो वसुदेवादयः, वृषो धर्मः, अवनिः पृथ्वी, ताः द्रुह्यन्तीति वृष्णिवृषावनिद्रुहः ते च ते राजन्याश्च तेषां वंशदहनायानपवर्गमनुपक्षीणं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य, **गोविन्द** गवामिन्द्रस्तत्सम्बुद्धौ गोपवनिताश्च व्रजश्च भृत्याश्च तैर्गीतः तैस्तैर्गुणैः कीर्तितः, **तीर्थश्रवः** । तीर्थरूपेण श्रवः कीर्तिर्यस्य, तीर्थानि श्रवांसि यस्येति वा । **श्रवणमङ्गल** श्रवणमात्रेणैव परमकल्याणरूप इत्यर्थः ।

कृष्णनामसहस्राक्षमालेयं वाङ्मणीमयी । ग्रथिता श्रुतिसूत्रेण रचिता कृष्णपादयोः ॥ १ ॥
श्रीविठ्ठलतनूजेन रुक्मिणीगर्भसम्भुवा । रघुनाथेन गाथेयं नामसु व्यरचि स्फुटम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणकमलपरागमात्रसनाथरघुनाथस्य कृतौ नामचन्द्रिका समाप्ता ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचिता

त्रिविधनामावली

विवृति संवलिता

श्रीमद् – वल्लभाचार्य – महाप्रभु – वंशावतंस –
गोस्वामी श्री १००८ श्रीकृष्ण जीवन जी–
महाराज श्री इत्येतेषां – करकमलयोः
अर्पिता — तदात्मजैः — गोस्वामि —
श्री १००८ श्रीव्रजाधीश – महोदयैः

वि. सं. २०३६ श्रीवल्लभाब्दाः ५०३

प्रकाशक :

गोस्वामि श्री १००८ श्रीव्रजाधीशजी,
बड़ा मन्दिर, श्रीजीवनजी महाराज लेन,
भुलेश्वर, बम्बई, ४०० ००२ भारत.

साधारण संस्करण २००० प्रति,
राज संस्करण १००० प्रति,
श्रीवल्लभाब्द : ५०३

ग्रन्थ–परिचय लेखक : **गोस्वामी श्याम मनोहर**

मुद्रक :
वी. वरदराजन
एसोसिएटेड़ एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड
बम्बई, ४०० ०३४

गोस्वामिश्री १००८ श्रीकृष्णजीवनजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

परमात्मामें अनन्त गुण-धर्म हैं तथा अपने अनन्त रूपोंमें परमात्मा अनन्त लीलायें प्रकट करता है। इनमें कुछ गुण-धर्म रूप तथा लीलायें माहात्म्यज्ञान बढ़ानेवाली होती और कुछ स्नेहको सुदृढ करनेवाली होती हैं। जैसे अहन्तास्पद देह और देहसे सम्बन्धित ममतास्पद वस्तु-ओंमें स्नेह हमें हमारी आत्मामें रहे स्नेहके कारण जुड़ जाता है, वैसे ही आत्मामें प्रियताकी अनुभूतिका स्रोत परमात्मा होता है। अतएव आत्मा प्रिय है तो परमात्मा परमप्रिय। जैसे देहमें आत्मा है वैसे ही आत्मा के भीतर परमात्माकी स्थिति है। अतएव वह आत्माकी भी आत्मा है। आत्माकी भी आत्मा होना उसका स्नेहको बढ़ानेवाला रूप है। तत्तद् देहोंमें आत्मा भिन्न-भिन्न होती हैं किन्तु सभी आत्माओंमें स्थित परमात्मा एक–अभिन्न है। यही उसकी परमता–महत्ता है। यह उसका माहात्म्य है। अतएव विज्ञानमय आत्माके भीतर आनन्दमय परमात्माकी स्थिति उपनिषद् दिखलाते हैं।

उपनिषदोंमें जगतकी उत्पत्ति स्थिति एवम् प्रलय के कारणरूप परमात्माको 'ब्रह्म' कहा गया है। उक्त, त्रिविध लीलाओंका वर्णन श्रीमद्भागवतमें सर्ग–विसर्ग–स्थान–पोषण–ऊति–मन्वन्तर–ईशानुकथा निरोध-मुक्ति–आश्रयके रूपमें दशधा हुआ है। इनमें कुछ उत्पत्ति, कुछ स्थिति और कुछ प्रलय रूप श्रुतिवर्णित ब्रह्मकी लीलाओंका ही भागवत भगवान्की दशविध लीलाओंके रूपमें विवेचन करती है। उत्पत्ति एवम् प्रलय की लीलायें परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीकृष्णके वास्तविक माहात्म्यका ज्ञान प्रदान करती हैं तथा स्थितिकी लीलायें श्रीकृष्णके प्रति हमारे स्नेहको सुदृढ़ बनाती हैं। स्थिति-लीलाका चरमोत्कर्ष (Climax) श्रीमद्भागवतके दशम स्कन्धमें निरोध

लीलाके रूपमें वर्णित हुआ है। अतएव परमात्मा और जीवात्मा के बीच रहे सहज स्नेहका दशमस्कन्धमें चरमोत्कर्ष वर्णित हुआ है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्में श्रीमहाप्रभुने जैसे समग्र श्रीमद्भागवतमें से दशविध लीलाओंके निरूपण करनेवाले नामोंका संकलन किया है, वैसे ही त्रिविधनामावलीमें केवल दशमस्कन्धकी भगवल्लीलाओंका अवगाहन करानेवाले भगवन्नाम संकलित किये हैं। दशम स्कन्धमें भगवान् श्रीकृष्णकी वाललीला प्रौढ़लीला तथा राजलीला वर्णित हुई हैं। स्नेहात्मिका भक्तिकी भी श्रीमहाप्रभु तीन अवस्था स्वीकारते हैं: (१) प्रेम (२) आसक्ति और, (३) व्यसन।

इस त्रिविधनामावली, जिसमें परमात्माके भक्तोंके बीच निरुद्ध होनेकी लीलाओंका वर्णन है, के चिन्तन–पठनसे जीवात्मामें प्रेमासक्तिव्यसनके क्रमिक सोपानोंपर भक्ति आरूढ़ होती है और भक्त प्रपञ्चको भुला कर भगवान्में आसक्त हो जाता है– निरुद्ध हो जाता है।

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ॥
आसक्तिः प्रौढ़लीलायाः नामपाठाद् भविष्यति ॥
व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिस्सदा ॥

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७७ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त संस्करणके सम्पादक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीधीरजलाल व्रजदास सांकलिया, प्रकाशक थे श्रीत्रिभुवनदास पीताम्बरदास शाह, इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रस्तावना।

श्रीत्रिविधनामावल्या विवरणसमेतायाः प्राकट्यं 'श्रीनटपुरस्थ त्रिभुवनदास पीताम्बरदास शाहे'त्यस्य द्रव्यसाहाय्येन क्रियते। अत्र मुद्रितस्य विवरणस्य कर्तॄणां नाम नास्माभिर्ज्ञायते। भगवद्धर्मपरायणशास्त्रिकल्याणजीसूचनातः श्रीगोकुलोत्सवकृतेति कल्प्यते। अस्मद्दृष्टेषु आदर्शपुस्केषु कुत्रापि ग्रन्थकारैर्निजनाम न ज्ञापितम्। एतद्विवरणस्य शोधनं पञ्चपुस्तकाधारेण कृतम्। तत्र प्रथमं नित्यलीलास्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीजीवनेशानाम्, द्वितीयं पण्डितभट्टबलभद्रशर्मणाम्, तृतीयं भारतमार्तण्डवेदान्तभट्टाचार्यपण्डितगट्टूलालानाम्, इदं केनचित् स्तम्भतीर्थस्थगुर्जरज्ञातीयमहेतालालदासजीसुतदलपतिरायेण स्वावलोकनार्थं संवत् १६९१ आश्विन कृष्ण ११-१२-बुधवासरे लिखितम्। शिष्टं पुस्तकद्वयं श्रीमन्मथुरेशमन्दिरपुस्तकसंग्रहस्थम्, कोटातः पण्डितगोकुलदासैः प्रेषितम्। एतेषां सर्वेषामुपकारं स्वीकुर्मः।

ज्येष्ठाभिषेकोत्सवः। १९७७ मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला।
धैर्यलाल सांकलीया।

प्रस्तावना

શ્રીત્રિવિધનામાવલી ગ્રન્થ શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યજીએ નિજ તનુજ શ્રીગોપીનાથજી કે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવતપાઠ સહજમાં થઇ જાય એ હેતુથી પ્રકટ કર્યો એવી કિંવદન્તી સંપ્રદાયમાં ક્વચિત્ શ્રવણગોચર થાય છે. આ ગ્રન્થમાં શ્રીકૃષ્ણના લીલાબોધક નામો શ્રીમદાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવતદશમસ્કંધમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. પ્રભુની બાલલીલા, પૌઢલીલા અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધલીલાનો બોધ થવાને પ્રભુના ત્રિવિધ નામ યોજ્યાં છે. બાલલીલાના નામના પાઠથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પ્રૌઢલીલાના નામ પાઠથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાઠથી વ્યસન સિદ્ધ થશે એમ ગ્રન્થાન્તે ફલશ્રુતિ છે. દશમસ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત પ્રભુની સર્વવિધ લીલાનું અનુસંધાન ત્રિવિધનામાવલીથી સહજ થાય છે.

પ્રત્યેક વૈષ્ણવ આ ગ્રન્થનો પાઠ ભાવથી કરે છે. એ પાઠ શુદ્ધ રીતે થઇ શકે એ ઉદ્દેશથી આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ થયું છે. શ્રીસુબોધિનીજીના આશયનો સંગ્રહ કરતી એક અતીવ સરલ અને સુંદર વિવૃતિ પણ સાથે મુદ્રિત કરી છે. આ વિવૃતિના કર્તા કોણ તે અમને નિશ્ચય થયો નથી. શાસ્ત્રી કલ્યાણજીની સૂચના થી કે અન્ય કોઇની-યદૃચ્છાથી 'શ્રીગોકુલોત્સવજીકૃત' એમ મુદ્રિત થયું છે. પરન્તુ ટીકા બહુ પ્રાચીન છે એમાં તો સંશય નથી.

ટીકાનું તથા મૂલનું મુદ્રણ નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે.

૧. પંડિત ગટ્ટુલાલનું. આ પુસ્તક સંવત્ ૧૯૨૫ ના આશ્વિનવદિ ૧૧ ને બુધવારે કોઇ સ્થલતીર્થસ્થિત ગુર્જર જ્ઞાતીય 'लघुशाखायाम्' મહેતા લાલદાસજીસુત દલપતિરાયેણ સ્વાવલોકનાર્થ લખેલું છે. આરંભ અને 'अन्तमां श्रीगोकुलेन्दुः' એમ મંગલશબ્દોથી પ્રભુસ્વરૂપસ્મરણ કર્યું છે, તેથી લેખક પંચમ શ્રીરઘુનાથજીના ગૃહનો સેવક હોવો જોઇએ. પત્ર ૪૫. આ પુસ્તક બહુ સુંદર અક્ષર લખેલું છે. ક્વચિત્ વ્યાકરણદોષ જોવામાં આવે છે, પરંતુ પુસ્તક પ્રાયઃ શુદ્ધ છે.

૨.૩. આ બે પુસ્તકો કોટાસ્થ શ્રીમન્મથુરેશમંદિરના સંગ્રહમાંના છે. પુસ્તકનું મુદ્રણ અર્ધ થયું ત્યારે આ પુસ્તકો અમને મુખ્યાજી પંડિત ગોકુલદાસજીની કૃપાથી મલ્યા. આ પ્રતિ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકાર્ધમાં महाशयम् બદલે ममाशयम् એમ વાચવું. આ પુસ્તકો પણ પ્રાચીન અને ઠીક છે.

૪. આ પુસ્તક નિત્યલીલાસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીજીવનલાલજી મહારાજ તરફથી પ્રાપ્ત થયલું. નૂતન છે.

૫. પંડિત ભટ્ટ બલભદ્ર શર્માનું. આ પણ નૂતન છે.

આ સર્વનો ઉપકાર અમે માનીએ છીએ.

मुम्बई.
ज्येष्ठाभिषेक,
१९७७, }

मूलचन्द्र तेलीवाला.
धीरजलाल सांकलीया.

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रिविधनामावली ।

श्रीगोकुलोत्सवकृतविवृतिसमेता ।

नमामि श्रीमदाचार्यपदाब्जं तन्महाशयम् । ऊषरं सरसीकृत्य सुरभीकृतवत्स्वयम् ॥१॥
भावये सततं श्रीमद्विठ्ठलेशपदाम्बुजम् । येन स्वकरुणासारैः सिञ्चितं हृदयं मम ॥ २ ॥
अतो नामावलीकल्पद्रुमभावफलानि हि । अद्भुतान्युदितान्यत्र भोग्यानि सुहृदां परम् ॥ ३ ॥

अथ साक्षाद्भगवान् परमकृपालुः स्वप्रादुर्भावसमये कलिकालदोषेण जीवानामुद्धारः कथं भविष्यतीति विचार्य प्रथमं स्वनामलीलात्मकं श्रीभागवतं प्रकटीचकार । ततः कलिदोषे संपूर्णश्रीभागवतस्यापि श्रवणपठनयोरशक्यत्वात्स्वकीयेषु करुणया महाकारुणिकाः श्रीमदाचार्याः श्रीभागवतादुद्धृत्य सारभूतानि सहस्रनामानि प्रकटितवन्तः । यत्पठने सम्पूर्णश्रीभागवतार्थज्ञानं भवति । तदुक्तं 'सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकामृत' मिति । तत्रापि समुदायेन सकलावतारचरित्रधर्मसहितनामनिरूपणान्निरोधलीलात्मकनाम्नां भिन्नतया मुख्यत्वेन ज्ञानाभावात्सर्वत्र साधारणी प्रवृत्तिर्भवेदिति त्रिविधभक्तनिरोधार्थं त्रिविधा या लीला कृता तदात्मकानि यानि नामानि तानि ततोप्युद्धृत्य निरूपितवन्तः । तत्रापि कानिचिन्मूलरूपस्य नामानि नित्यलीलामध्यपातीनि, कानिचिदवताररूपस्य तत्तच्चरित्रबोधकानि नामानि सन्तीति प्रथमं मूलरूपस्य नित्यलीलामध्यपातीनि नामानि निरूपयन्ति । तत्र चादौ नामनिरूपणं फलसहितं प्रतिजानते ।

नामावलीं प्रवक्ष्यामि केशवस्यातिवल्लभाम् ।
यस्याः सङ्कीर्तनाद्विष्णुरात्मानं सम्प्रयच्छति ॥ १ ॥

केशवस्य नामावलीं प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः । केशवपदेन ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षदातेति माहात्म्यं सूचितम् । किञ्च । केशवपदेन केशकृतसौन्दर्यमपि व्यज्यते । तेन बाललीलात्मकस्य भगवतो नामावलीं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा सूचिता । प्रकर्षकथनेन यथा यथा यया लीलया निरोधः कृतो भक्तानां तथा तथैव नाम्नां कथनमिति द्योतितम् । अत एवातिवल्लभामिति विशेषणम् । तादृशसौन्दर्यावलोकनेन प्रेमोद्गमे तद्रूपं तच्चरित्रं तन्नामापि परमप्रेमास्पदं भवतीति भावः । एवं सति माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे जातेऽग्रे मुक्तिफलं भविष्यतीत्येतत्कथने को विशेष इति तस्याः फलमाहुः **यस्याः** इति । यस्याः सम्यग्भावपूर्वकप्रेमोद्रेकेण कीर्तनाद्विष्णुः स्वयं रसेन व्यापकः सन् आत्मानं सम्प्रयच्छति, स्वरूपानन्दं ददाति । दाने सम्यक्त्वकथनेन तदधीनत्वेन सदा

स्थितिः सूचिता । यथा तैर्भगवति सर्वसमर्पणं कृतम्, तथा भगवानपि तादृशेभ्यः सर्वसमर्पणं करोतीति भावः । अत एवोक्तं ‘ मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ’ इति ।

एवं प्रतिज्ञाय नामान्याहुः ।

श्रीकृष्णाय नम इति ॥ १ ॥

इदं नित्यलीलास्थस्य मूलरूपस्य नाम ज्ञेयम् । तथा हि । कृष्णशब्देन परमवस्तूच्यते । तदेव बहिः स्वरमणेच्छायां मूलरूपया श्रिया आधिदैविकया शक्त्या सह रमत इति श्रीकृष्णपदेन सूचितम् । तथा चोक्तं ‘स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम’ इति । तदेव पुनस्तादृशभक्तनिरोधार्थं लोके प्रकटं भवतीत्यवताररूपमपीति तादृशाय नमः । अत्र सर्वत्र नमनकथनेनैतादृशो जीवस्य सर्वमेवाशक्यमिति असद्दैन्यं दृष्ट्वा स्वयमेव कृपां कुर्विति ज्ञापितम् । अत एव ‘ निःसाधनफलात्मे ’ त्युक्तम् । किञ्च । नामसु चतुर्थ्यन्तकथनेन नमनस्य स्वरूप एव विनियोगो भवत्विति ज्ञापितम् । नन्वत्र बाललीलानाम्नां प्रतिज्ञातत्वात् मूलरूपनामसु बाललीलात्वं कथं सङ्गच्छत इति चेत् । सत्यम् । भगवतः सर्वा एव लीला नित्या इति बाललीलापि नित्येति मूलरूपलीलारूपत्वमेवेति सर्वं सुस्थम् । अत एवोपक्रमे केशवपदेन बाललीलासौन्दर्यमेव द्योतितमिति । यशोदोत्सङ्गलालितमेव मूलरूपमिति प्रथमं मूलरूपनामैवोक्तम् । एतेन तत्तत्स्वरूपं सा सा लीला ते ते लीलान्तःपातिनो भक्ताः सर्वदा तथैव लीलासहिता एव तिष्ठन्तीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥

ननु कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते इत्युक्तम् । तद्वस्तुस्वरूपं कीदृशमिति जिज्ञासोत्पद्यते । किञ्च । मूलरूपं त्वलौकिकम्, भक्तास्तु जीवाः, कथं तेषां मूलरूपनित्यलीलान्तःपातित्वमित्याशंकानिरासायाग्रिमं नामाहुः ।

नराकृतये नम इति ॥ २ ॥

नरवदाकृतिर्यस्येति । लौकिक एव दृष्टान्तः, परन्तु कृष्णशब्देन सदानन्दरूपैव नराकृतिः, न तु लौकिकीति सूचितम् । किञ्च । नराकृतित्वकथनेन मूलभूतः पुरुषः स एवैकः, अन्ये तु दृष्टान्तार्थं तेनैव पुरुषीकृताः, न तु पुरुषा इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां पतित्वेन तस्यैव भजनमुक्तम् । स्त्रियाः पतिभजनवत् । अस्मिन्पक्षे नररूपा आकृतिर्यस्येति पदसम्बन्धः । द्वितीयाशंकां परिहरन्ति **नराकृतय** इति । नरा नराणां समूहो नारं जीवसमूह इत्युक्तत्वान्नरपदेन भक्तानां जीवाः आकृतिश्च तद्रूपः । तेन भक्तानां देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणजीवात्मादिरूपः श्रीकृष्ण एवेति । तेषामपि स्वरूपभूतत्वेनालौकिकत्वमेवेति ‘ तमद्भुतमि ’ त्यस्य विवरणे ‘ आत्मा कार्यं च भूतानी ’ त्यादिकारिकाभिर्निरूपितम् ॥ २ ॥

तर्हि परब्रह्मत्वेन यो भगवान् स कश्च नान्यो भविष्यतीति तत्राहुः ।

परब्रह्मणे नम इति ॥ ३ ॥

इदमेव परब्रह्म, न त्वन्यः । अन्यत्रापि यद्ब्रह्मपदं तदक्षरम् । एतद्विभूतिरूपमेव ज्ञेयम् । अत एव परपदमुक्तम् । ‘ अक्षरादपि चोत्तमः ’ परः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन लोकवेदप्रथितोप्युक्तः । श्रीकृष्णपदेन पूर्वं तदतीत उक्तः ॥ ३ ॥

एवं सति उभयरूपोपि मूलभूत एव । अवतारलीलामपि स एव तत्तदंशेन करोतीत्यग्रे तत्तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

यदुकुलचूडामणये नम इति ॥ ४ ॥

मथुरालीला द्वारिकालीला च नित्यैवेति तत्सूचकं मूलरूपस्यैवेदं नाम । अन्यथा साम्प्रतं प्राकट्याभावादेतादृशं नामादावेव न निरूपयेयुः । तेन यथा लोकवेदातीतस्वरूपे व्रजपतित्वं नन्दनन्दनत्वं यशोदोत्सङ्गलालितत्वमपि सर्वं नित्यलीलान्तःपाति नित्यमेव, तथा लोकवेदप्रसिद्धेपि यदुकुलचूडामणित्ववसुदेवदेवकीनन्दनत्वादिकमपि नित्यमेवेति ज्ञेयम् । अत एव ‘ यदूनां निजनाथाना ’ मित्युक्तं योगमायाज्ञापने भगवता । नोचेत् प्राकट्यानन्तरं नाथत्वसम्भवे तथा न वदेदिति भावः । एतत्पुनः श्रीमद्वसुदेवचरणैः स्तुतौ स्फुटीकृतं, ‘ स एव स्वप्रकृत्येद ’ मित्यत्र सुबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । तथा च पदसम्बन्धः । यदुकुलस्य चूडामणिः शिरोमणिरित्यर्थः । तेन यदुकुलस्य शिरोभूषणत्वकथनेन राजसभक्तनिरोधात्मिकाः सर्वाः राजलीला अपि नित्या एव ज्ञेयाः । अत एव ‘ जयति जननिवास ’ इत्यत्र सर्वासां लीलानां नित्यत्वं जयतीति पदेन ज्ञापितम् । एवं सति तस्यैव लोके प्राकट्यकरणे लोकेपि यदुकुलचूडामणित्वं प्रथितं भवतीति भावः । मणिर्यथा तदुत्कर्षख्यापको भवति, तथा भगवानपि यदुकुलोत्कर्षख्यापक इत्यर्थः । एवमस्मिन्नाम्नि ‘ यदोश्च ’ त्यारभ्य ‘ मायामनुष्यस्य वदस्व ’ त्यन्तप्रश्नस्य सर्वचरित्राणां प्रस्तावना कृतेति ज्ञेयम् । तेन पूर्णस्यैव तत्तद्व्यूहांशेन तत्तत्कार्यकारणात्तथातथा नामनिरूपणमिति भावः ॥ ४ ॥

अतः परमावतारचरित्रोपक्रमज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

वसुदेवनन्दनाय नम इति ॥ ५ ॥

इदमपि नित्यं मूलरूपमेव नाम । ‘ वसुदेवगृहे साक्षात् जनिष्यत ’ इत्युक्तत्वात् । स एव मायाज्ञापनानन्तर ‘ माविवेशांशभागेने ’ त्युक्त्यनन्तरं तन्नन्दनोपि जात इति भाव्यर्थसूचकमुक्तम् । अत एव ‘ स बिभ्रत्पौरुषं धामे ’ त्यत्र वसुदेवस्य परमानन्दकारिणी काप्यलौकिकी शोभोक्ता । नन्दन आनन्दकारक इति वा नामार्थो ज्ञेयः । किञ्च । वसुदेवस्तु शुद्धसत्त्वात्मकः । शुद्धसत्त्वं तु भगवत आधारभूतोऽलौकिको नित्यो गुणस्तदधिष्ठायैव प्रकटीभवतीति तन्नन्दनत्वमपि नित्यं मूलभूतमेवेति ज्ञापितम् । अन्यथा प्राकट्यात् पूर्वं तन्नन्दनत्वं न वदेयुः ॥५॥

ततोऽग्रेऽवतारप्रयोजनसूचकं नामाहुः ।

भूमिक्लेशभारहाराय नम इति ॥ ६ ॥

भूमिर्भक्ता तस्याः क्लेशः साक्षात्पूर्णप्राकट्ये तच्चरणसम्बन्धेन निवर्तत इति रिङ्गणलीलायां स्फुटीभविष्यतीत्यवतारप्रयोजनमुक्तम् । भूमेः क्लेशानिवृत्तिस्वरूपेण । भारहरणं संकर्षणांशेनेति विवेकः । ' गौर्भूत्वे ' त्यारभ्य ' पुरैव पुंसे ' त्यन्तोद्यमसूचकं नामेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अतःपरं भगवदाज्ञापकं नामाहुः ।

पुण्यश्रवणकीर्तनाय नम इति ॥ ७ ॥

पुण्यं भाग्यरूपं पापनिवर्तकं वा श्रवण कीर्तनं च यस्येति । ' गां पौरुषीं मे शृणुतामरा ' इत्यारभ्य भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरं कीर्तनं ब्रह्मणो देवान्प्रति भूमिं प्रति च तत्कथनं, ततस्तेषां च तद्वाक्यश्रवणं, ततः पुनः कीर्तनं भूमिभाग्याभिनन्दनरूपं ज्ञेयम् । एतदेवोक्तं विवरणे 'अनेन वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जाते'ति । पूर्वं भगवदागमनं भूमावसम्भावितमधुना जातामिति भाग्याभिनन्दनं युक्तमिति ॥ ७ ॥

ततो ब्रह्मद्वारा देवाज्ञापनानन्तरं भगवानपि साक्षाद्वसुदेवे प्राविशत्तद्द्वारा देवक्यामिति तज्ज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

कलिमलसंहतिकलनयशःपुञ्जाय नम इति ॥ ८ ॥

अयं भावः । भगवत्प्रवेशानन्तरमलौकिकी काचित्प्रभा जाता वसुदेवदेवक्योः, तत्प्रभादर्शनमात्रेण कंसस्य स्वहन्तृत्वज्ञाने जातेपि विवेको जात इति तदपराधान्निवृत्त इत्युक्तं ' इति घोरतमाद्भावादि ' ति मूले । यः पूर्वं महादुष्टभावः सः प्रकटज्ञानेपि ततो निवृत्त इति भगवदनुभाव एव जातः । एवं सति पदसम्बन्धः । कलिरूपः पापरूपः कंसः तस्य मलः पापरूपो दुष्टो भावस्तस्य संहतिः सम्यक् हननं तत्कलयति करोति तादृशो यशःपुञ्जो यस्य । पुञ्जपदेनेदं तु साधारणतः प्रथममेव यशः प्रकटीकृतमीदृग्विधान्यनन्तान्यसाधारणानि यशांसि पुञ्जीभूतानि सन्तीति ज्ञापितम् । अथवा । संहतिः समूहः तं कलयति दूरीकरोतीत्यपि सम्बन्धो ज्ञेयः । अयमेव महानुभावो निरूपितः । अथवा । पूर्वं वसुदेवदेवक्योः कंसकृतक्लेशेन महती चिन्ता स्थिता, भगवत्प्रवेशे सा सर्वापि निवृत्तेत्यपि एतन्नाम्ना सूचितम् ! तथा चोक्तं ' दुरासदो दुर्विषद ' इत्यादिना मूले ॥ ८॥

अतः परमावतारस्य मुख्यप्रयोजनज्ञापकं नामाहुः—

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ ९ ॥

भक्तिमार्गेत्यत्र मथुरास्थाः पूर्वं कर्मनिष्ठितास्तत्प्रवर्तकास्तेषामपि भगवदीयत्वान्निरोधार्थं तदिच्छया निमित्तभूः कंसद्वारा तं निवार्य कं सारयतीत्यनेन तेषां फलदानार्थं भक्तिमार्गं प्रवर्त्य सर्वागोचरे प्रादुर्भूय शुद्धसत्त्वात्मकभूतयोरानन्दं दत्वा भक्तिमार्गः प्रकटितः, ततो मुदाप्लुतो गवामयुतं मनसा दत्वा माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहाकुलतयोक्तं ' समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यत्र । अन्यथा न वदेदिति भावः। किञ्च । शुद्धसत्त्वात्मकंभगवदाधारभूतस्य अन्यथा क्लेशप्रवृत्तिरेव न स्यात्, शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः । भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरि-

संश्रयादित्यादिबाधशंकानिराकरणपूर्वकं भगवता अंगीकारार्थमेव तथा कृतम् । 'यस्याहमनुगृह्णामी' त्यादिवाक्यात्स्वजनात्पृथक्कृत्यांगीकृतवानतो भगवदिच्छया सर्वं घटते इति भावः। अन्तःप्रवेशानन्तरं वसुदेवदेवकीनिरोधस्तु जात इति भक्तिमार्गप्रवृत्तिर्जातेति तादृशं नामोक्तमिति भावः ॥ ९ ॥

ननु भक्तिप्रवृत्तावपि सर्वेषां फलं कीदृशं भविष्यति, एकरूपमेव बहुरूपं वेत्याशंक्याग्रिमं नामाहुः ।

भक्तजनकल्पवृक्षाय नम इति ॥ १० ॥

भक्तजनानां कल्पवृक्षरूपः । कल्पवृक्षो यथा यस्याकांक्षा तथा तां पूरयति, तथा यादृशो भक्तो यया रीत्या भजते, तादृशमेव तस्मै फलं ददातीति भावः । एतत्सर्वं गर्भस्तुतौ स्फुटीकृतमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयमिदम् ॥ १० ॥

अतःपरं साक्षादाविर्भूतस्य नामाहुः ।

देवकीनन्दनाय नम इति ॥ ११ ॥

अकस्मात्साक्षात्परमानन्दस्वरूपप्राकट्ये तस्याः परमानन्द एव जात इति तथैव नामोक्तम् । किञ्च । देवक्यां सर्वदेवतासान्निध्यं ' देवक्यां देवरूपिण्यामि ' त्यत्रोक्तम् । तेन प्राकट्यसमये सर्वेषां देवानां स्वत एवानन्दाविर्भावो जात इति युक्तमेवेत्यप्येतन्नाम्ना सूच्यते । एवं सति ' अथ सर्वगुणोपेत ' इत्यारभ्य ' प्राच्यां दिशीन्दुरिवे ' त्यन्तश्लोकतात्पर्यद्योतकमिदं नामेति ज्ञेयम् । तेन यथा प्राच्यामिन्दुप्राकट्यं, तथा देवक्यां पुरुषोत्तमस्य । स यथा रात्रावेव तत्रापि तारकाणामानन्ददायी, तथायमपि स्त्रीणामग्रे भविष्यतीति सूचितम् । अत एव स्त्रीवाचकत्वेन देवकीपदमुक्तम् । इदं तु मूलरूपमेवेत्यस्यैवावताररूपत्वं चेति तत्तत्कार्यार्थे तत्तदंशेन सहावतार इति देवक्यां प्रद्युम्नांश इति सूचकमिदं नामेति बाललीलान्तःपातित्वमपि सूचितम् । अत एव पुत्रत्वद्योतकनन्दनपदं दत्तम् । तथाचोक्तं ' जायमाने जनार्दन ' इत्यस्य विवरणे । एवं सन्दर्भेऽवतारत्रयमिति । धर्मरक्षकत्वेनानिरुद्धः । मुक्तिदानार्थमज्ञाननिवृत्तिद्वारा संकर्षणः । देवक्यां प्रद्युम्न इति ॥ ११ ॥

एवं सकलकलापूर्णः सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान् देवकीवसुदेवयोरग्रेऽकस्मात्प्रादुर्भूत इति अग्रे आश्चर्यवर्णनमिति द्योतकं नामाहुः ।

वसुदेवदेवकीपुण्यपुञ्जफलाय नम इति ॥ १२ ॥

वसुदेवदेवक्योः पुण्यानां पुञ्जः राशिः । पुण्यपदेन भाग्यमपि सूचितम् । भाग्यव्यतिरेकेणैतादृशं फलं न भवति । तस्य फलरूप एवायं प्रकटः । भाग्यानां पुण्यानां च तत्रापि चिरसञ्चितानां राशीभूतानां फलरूपः । न तु साधारणानामित्यर्थः । एतेन फलस्यालौकिकत्वात्तत्कारणभूतभाग्यानामप्यलौकिकत्वं सूचितम् । कार्यकारणयोरेकजातीयत्वनियमात् । यद्यपि पूर्वजन्मन्येताभ्यां परमं तपः कृतं, तथापि तपस्तु साधनं भवति । भगवाँस्तु साधनासाध्य इति

मूलेच्छाया एव कारणत्वाद्वरदानेन तपसोप्यलौकिककरणत्वाद्भाग्यानामप्यलौकिकत्वं सम्पन्नमिति तत्फलरूपत्वमेवेति भावः । अथवा । वसुदेवः शुद्धसत्त्वात्मकः भगवदाविर्भावस्थानभूतः । देवकी सर्वदेवतामयी विष्णुरूपा चेति सर्वेषां भाग्यानां समुदायोत्र निरूपितः । अत एव पुञ्जपदम् । तदा तत्फलरूपत्वेनाविर्भावो युक्त एवेति भावः । यद्यपि सर्वेषामर्थे प्रादुर्भावस्तथापि प्रादुर्भावस्थानरूपावेतावेवेत्येतद्भाग्यफलरूपत्वमेवोक्तम् । अत एवाग्रे बाललीलानुभवोऽप्यान्तरो मनोरथात्मको निरूपित ' एतावन्ति दिनान्यासन्नि ' त्यादिकारिकाभिः ॥ १२ ॥

यद्यपि भगवानखिलालौकिकधर्मप्राकट्यसहित एव प्रकटस्तथापि तत्तद्भक्तानां तत्तन्मनोरथपूरणं कर्तव्यमिति सर्वदा लौकिकधर्मप्राकट्ये भक्तानां तन्माहात्म्यज्ञानेन मुक्तिरेवस्यान्न भक्तिमार्गरीत्या स्वरूपानुभव इति भक्तेषु माहात्म्यज्ञानेपि लौकिकभाव एव दृढीकृत इति तादृशं नामाहुः ।

देवकीमनःप्रमोद्जनकाय नम इति ॥ १३ ॥

एतावत्पर्यन्तमलौकिकरूपं दृष्ट्वा परमानन्देनाश्चर्यरसे मग्नैव स्थिता । अतःपरं तादृशे पुत्रबुद्धिरेवाभून्न तु माहात्म्यबुद्धिः। एतादृशोयं मम पुत्र इति स्नेहरस एवाविर्भूतः । अत एव ' जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यात् ' ' उपसंहर विश्वात्मन् ' ' समुद्विजे भवद्धेतो 'रित्यादि प्रार्थना । ततो भगवाँस्तयोः पश्यतोरेव प्राकृतः शिशुर्बभूव । अच्छिन्ननालः बस्तिसहितः । तदा देवकीमनसि प्रमोदो जातः । अलौकिके धर्मे प्रकटे गोपयितुं न शक्यते, रूपान्तरे त्वन्यत्रापि स्थापयितुं शक्यत इति कंसकृतोपद्रवशंकाजनितोद्वेगस्य निवृत्तेः पुत्रवात्सल्यरूपधर्मे प्रकटे प्रमोदः सिद्ध इति देवक्या मनसः प्रकृष्टो मोदस्तज्जनकाय ॥ १३ ॥

ननु साक्षाद्भगवति प्रकटे तु तत्त्वबुद्धिः कथं भवेत्तत्राहुः ।

ब्रह्मादिभक्तवाक्परिपालकाय नम इति ॥ १४ ॥

अयं भावः । एतौ ब्रह्मणा प्रजोत्पादनार्थमाज्ञप्तौ, तदा पुनः परमं तपः कृतवन्तौ, भगवदात्मकतया तपःकृतमिति भगवान्प्रसन्नो जातः,तथापि प्रजासर्गार्थमाज्ञप्ताविति कामनया तपः कृतमिति भगवत्स्वरूपाज्ञानेन परमसौन्दर्यातिशययुक्तं भगवन्तं दृष्ट्वापि तत्सदृशं सुतमेव वृतवन्तौ तदा वारत्रयं भगवानेव पुत्ररूपत्वेन प्रकटः पृश्निगर्भो वामनो देवकीनन्दनश्चेति । इदानीमपि प्रद्युम्नांशेन सृष्टिमेव करिष्यतीति ब्रह्माज्ञापरिपालनं कृतम् । तथा च ब्रह्मादीनां भक्तानां वाक्यं प्रजासर्गकरणरूपं तस्य परिपालक इति लौकिकभाव एवोत्पादितो, न तु भगवद्भावः । अत एव 'मोहितौ मम माययें'त्युक्तम् । अथवा । ब्रह्मादिप्रार्थनायामहं प्रादुर्भविष्यामीति पूर्वं यद्वाक्यमुक्तं, तस्य परिपालकाय सत्यप्रतिज्ञायेत्यर्थः । अत एव 'विखनसार्थित' इत्यादि वचनम् । न केवलं ब्रह्मवाक्यमेव कृतं, किन्तु सर्वेषां भक्तानां यद्देयं प्रतिज्ञातं तस्य सर्वस्य पालक इति आदिशब्देन परीत्युपसर्गेण च ज्ञापितम् । एवं सति मुख्यतया निरुद्धभक्तेभ्य आनंददानार्थमाविर्भाव इति प्राकृतशिशुर्भूत्वा अलौकिकवेदातीतसदानन्दस्वरूपीभूय व्रजे गमन-

मिति निरूपितम् । यद्यप्यत्र साक्षात्पूर्णप्राकट्यानन्तरं तादृशानन्देन तत्स्वरूपावलोकनक्रमेण ' तमद्भुतं बालक ' मित्यादिनाम्नां कथनं युक्तम् । न तु तद्विहाय पूर्वमेव बभूव प्राकृतः शिशुरित्येतत्सामयिकनामकथनं, तथापि ' पुरुषोत्तमस्तु नंदगृह एवे ' ति वाक्याल्लीलास्थभक्तानामर्थे मुख्यतया तत्रैव प्राकट्यं, परं तु मायावरणसहितं, राजससात्त्विकभक्तानामपि निरोधः कर्तव्यः । वंशसंबंधिकार्यं भूभारहरणादिकार्यं च कर्तव्यमिति वसुदेवदेवकीगृहे तदावरणं दूरीकृत्य- प्रादुर्भूतः । एतत्कार्यं त्वधुना न कर्तुं शक्यम् , ' उपसंहर ' । ' समुद्विजे ' इत्यादिवचनानुपपत्तेः । अतस्तत्स्वरूपमन्तर्भाव्य तदतीतं सदानन्दस्वरूपं प्रकटीकृत्य व्रजमागतवानिति तदकथनं स्वरूपकार्यकारणाभावात् । किञ्च । आदौ भगवान्मुग्धभावप्रदर्शनेन भक्तानां लौकिकभावस्थापनपूर्वकं लीलां कृतवान्न तु माहात्म्यज्ञापनपूर्वकमन्यथा बाललीलानुकरणं न स्यात् । यद्यपि पूतनादिमारणे माहात्म्यख्यापकानि नामानि बाललीलायामुक्तानि, प्रौढलीलायां तु माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहो दृढीकर्तव्य इति तत्रोक्तानीति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अतःपरं मथुरातो निर्गमनसमये मायाकार्यं वृष्टिगर्जनादिकं जातं तद्वसुदेवस्यापि खेदहेतुर्भवतीति तन्निवारणार्थं 'शेषोन्वगादि' ति तत्सूचकं नामाहुः ।

शेषादिभक्तसेवितचरणाय नम इति ॥ १५ ॥

आदिपदेन मायावृष्टिगर्जनादयो ज्ञेयाः । माया सर्वव्यामोहकर्त्री । वृष्टिर्गर्जनं च सर्वेषामनुत्थाने हेतुः । तत्राप्युपांशुगर्जनम् । अन्यथाधिकगर्जनेनैव जागरणं स्यादित्येतत्सर्वं सेवारूपमेवेति तद्व्यञ्जकमादिपदं दत्तम् । नो चेत्तत्समये शेषव्यतिरिक्तस्याभावादादिपदमप्रयोजनकं स्यादिति भावः । शेषो यथा सर्वदा शय्यादिरूपत्वेन सेवकः । तथा मायाप्येवं कार्ये साधिका दासीवदिति सर्वं सुस्थम् । यद्यपि वृष्ट्यादिकार्यं प्रथमं, पश्चाच्छेषागमनं, तथापि वृष्ट्यादेर्वसुदेवस्य दुःखहेतुत्वाद्गौणत्वम् । शेषस्य तन्निवारकत्वान्मुख्यत्वमिति प्रथमं शेष एवोक्तः । एवं शेषस्य निरोध एव निरूपितस्तदर्थमेव प्रकट इति ॥ १५ ॥

अतःपरं यमुनानिकटे समागतस्य तन्निरोधकर्तृकं नामाहुः ।

कालिन्दीवेगहर्त्रे नम इति ॥ १६ ॥

कालिन्द्या यो वेगः स्वभावकृतः कालकृतश्चेति द्विविधः । तदुक्तं ' भयानकावर्ते ' तिश्लोकविवरणे । तस्य हर्ता तादृशाय । एतेनोभयदोषानपि दूरीकृत्य पश्चात्स्वाभिमुखीं कृतवानिति सूचितम् । एवंकरणे हेतुः कालिन्दीति । यतः कलिन्दस्य पुत्री । स तु कलिं द्यतीति कलिखंडनैकस्वभावस्तत्पुत्र्यपि तादृश्यपेक्षिता । सा चेत् त्रिदोषग्रस्ता प्रवाहरूपेत्यनुचितमिति करुणया प्रवाहस्थितिं त्याजयित्वा स्वसंमुखीकृतवानिति भावः । अत एव मूलस्थयमुनापदं विहाय नाम्नि कालिन्दीपदमुक्तम् । तेन स्वभावपरावर्तकत्वं भगवत उक्तम् । अतः परमियमपि पितृधर्मवती जातेति पितृनाम्ना निर्देशः कृतः । एवं प्रवाहस्थोपि भगवत्सम्मुखो भवति चेत्तदा पूर्वस्वभावं विहायोत्तमस्वभावो भवति, स्वयं पुनरन्येषामपि दोषान्दूरीकृत्योत्तमस्वभावं करोतीति

सूचितम् । कालिन्दीपदेनान्योपि भावः सूच्यते । तथा हि । कलिर्भगवता सह कलहः भक्तानामन्योन्यकलहो वा तं द्यति खण्डयति तादृशी कालिन्दी । कलहस्तु भगवदाविर्भावानन्तरं तत्संयोगे सति भवेन्न तदभावात् । कलहाभावेन कथं मम कलहखण्डनरूपो धर्मः सेत्स्यतीति चिन्ताजनितो यस्तस्या वेगस्तस्य हर्ता । भगवत्प्रादुर्भावो जात इति संयोगो भविष्यति, कलहोपि भविष्यति, मदीयो धर्मोपि सेत्स्यतीति भावः । अत एव सन्तोषेण मार्गं ददौ । एतदेवाग्रे 'लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यती'ति सन्तोषादेव मार्गं ददाविति विवरणे विवृतम् । किञ्च । सर्वेषां गतिप्रदत्वान्मार्गदाता भगवान्, भगवतोपि मार्गदायिनी कालिन्दीति परमोत्कर्षो निरूपितः ॥ १६ ॥

ततो मार्गवन्नदीमुत्तीर्य गोकुले गतस्य नामाहुः ।

योगमायाधिपतये नम इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु योगार्थं या माया अन्तरङ्गा तस्या अधिपतिः अध्यापकोध्यक्ष इत्यर्थः । अत एव आज्ञाकार्यं कृतवती यशोदायां स्वप्राकट्यं विधाय सर्वान् विमोहवतीति भावः । किञ्च । भगवानधिपतिरिति तदाज्ञया स्वयमन्यत्रापि गतवतीत्यपि सूचितम् ॥ १७ ॥

ततो यशोदाशयने स्थापनानन्तरं गोकुलपतित्वेन प्रकट इति तादृशं नामाहुः ।

गोकुलपतये नम इति ॥ १८ ॥

अयं भावः । संपूर्णगोकुलस्य राजा नन्दः । स चैतावत्पर्यंतमपुत्रः । पुत्रे जाते एवाग्रेपि तत्पतित्वं निर्वहतीति प्रथमं गोकुलपतित्वेनैव नामोक्तम् । सर्वथा पतित्वधर्मो भगवत्येवेति पतिपदं दूराभिप्रायकमिति भावः । एतेन संपूर्णगोकुलं स्वपरिग्रहत्वेनैव गृहीतमित्यपि सूचितम् । अत एवाग्रेपि ' मन्नाथं मत्परिग्रहमि ' त्युक्तम् । एवं सामान्यतः सर्वस्यैव गोकुलपतिः पतिवद्रक्षक-इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अतः परं यत्र पतित्वधर्मः प्रकटीकृतस्तद्विशिष्टं नामाहुः ।

गोपीजनवल्लभाय नम इति ॥ १९ ॥

गोपीजनानां वल्लभः परमप्रियः । गोपीजनाश्च वल्लभा यस्येति परस्परं भावस्यैक्यं निरूपितम् । तेनोभयोरपि परमरसानन्दाविर्भावो जात इति ज्ञापितम् । यथा चिरकालमिलितयोः प्रिययोस्तथेति भावः । एतदेवोक्तं ' नवकुंकुमे ' त्यस्य तात्पर्यव्यञ्जके 'गन्धो रूपं तथा स्पर्श' इत्यनेन ॥ १९ ॥

ततस्तदानन्दजनितोत्सवज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलोत्सवाय नम इति ॥ २० ॥

संपूर्णगोकुलस्य गोकुले वा उत्सवरूपः प्रकटोयमिति सर्वेषां मनसि परमानन्देन तन्मये उत्सवो जात इति भगवदनुभाव एवोक्तः । अथवा । गोकुलस्य उत्सवो यस्य तादृशाय ।

एवं सत्यत्र भक्तावलोकनेन भगवतोप्युत्सवो जात इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां सकलभूषणाद्यलंकरणपूर्वकमागमनमुक्तम् । एवं 'नन्दस्त्वात्मज ' इत्यारभ्य 'नवनीतैश्च चिक्षिपु ' रित्यन्तोत्सवसूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

ततोग्रे दानमहोत्सवसूचकं नामाहुः ।

अखिलाशापूरकाय नम इति ॥ २१ ॥

अखिलानामाशायाः पूरकः । केचन ब्राह्मणा विद्यावंतः । केचन याचकाश्च सूतमागधबन्दिनः । काश्चित्स्त्रियोपि । ते सर्वे नन्दस्य गृहे पुत्रो भवति चेत्तदा वयमेतदेव याचयाम इति, यशोदायाः पुत्रश्चेद्भवेत्तदा वयमिदमेव मनोभिलषितं ग्रहीष्याम इत्याशावन्तः स्थिताः । भक्तानां प्रादुर्भाव एवाभिलषित इति स्वप्राकट्येन सर्वेषां आशापूरको जातः । अत एव नन्दोपि महामना जात इति यस्य यदभिलषितं तदेव तस्मै ददाति । नन्दद्वारा तदाशापूरको जात इति भावः । भक्तानामाशां स्वयं साक्षात्पूरयिष्यतीत्याशापूरकत्वधर्मो भगवत एव निरूपितः । किञ्च । ' अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणी'ति वाक्यात्तदुद्घोषेणाखिलासु दिक्षु कीर्तिः पूरिता । भगवदाविर्भावो जात इत्याशापदेन सूचितम् । एतेनासुरन्यतिरिक्तानां सर्वेषामानंदो जात इति ज्ञापितम् ॥ २१ ॥

अतः परं यशोदाया अप्याशापूरकं नामाहुः ।

यशोदास्तनन्धयाय नम इति ॥ २२ ॥

यशोदायाः सर्वदेदमेव दुःखं स्थितं, कदा मे पुत्रो भविष्यति, कदा स्तनपानलालनादिकं करिष्यामीति । एतदेवोक्तं ' यच्च दुःखं यशोदाया ' इति निरोधवर्णने । तद्दुःखमिदानीं गतमिति साऽशा पूरितेति तादृशं नामोक्तम् । एवं सति नालच्छेदनानन्तरं स्नानानन्तरं शयने मातृपार्श्वे स्थापितः पुत्रः स्वत एव स्तनाकांक्षी प्रवर्तते, माता वा स्वतः स्तनं पाययतीति तत्सामयिकं नाम ज्ञेयम् । परं त्वाशापूरकत्वात्तत्प्रकरणे धृतमिति सर्वमनवद्यम् ॥ २२ ॥

एवमेव नन्दस्याशापूरको जात इति तादृशं नामाहुः ।

नन्दमनोमोदकाय नम इति ॥ २३ ॥

नन्दस्यापि पुत्रोत्पत्त्याशया तत्तन्मनोरथाः स्थितास्ते इदानीं पूर्णा जाता इति ममैतादृशं दिनं जातं परमभाग्ययोगेनेति प्रमोदेनाक्रीडनकाद्युत्तमवस्त्वानयनार्थं मथुरागमनमिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् । एतदेवोक्तं ' भगवदर्थमुत्तमवस्तूनामानयनार्थं मथुरां गतवानि ' तिविवरणे ।

एतन्मध्ये पूतना आगतेति तां मारितवानिति तादृशं नामाहुः ।

पूतनान्तकाय नम इति ॥ २४ ॥

अयं भावः । भगवान् भक्तानामानन्ददानार्थं निरोधार्थं च प्रकट इत्युभयमपि पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्तिं विना न सम्भवतीति प्रथममविद्यारूपा पूतनैव मारिता । तथाचोक्तम् । ' अविद्या पूतना नष्टा ' । ' अतः परं निरोधः सुगम ' इति । किञ्च । एतद्वधेन व्रजसम्बन्धिबालानामपि रक्षा कृता । एतदेवोक्तं ' मेकं भगवतः कार्यं बह्वर्थानां च साधक'मिति । यद्यपीदमलौकिक-

मेव माहात्म्यं दर्शितमवस्थासाधनविरुद्धत्वात्, तथापि मुग्धभावेनैव कार्यं कृतवानिति सर्वेषु लौकिकभाव एव स्थापितो, न त्वलौकिकं ज्ञानं जनितं बाललीलायामिति सर्वमनवद्यम् ।

नन्वेवं मुग्धभावे मारणप्रकारज्ञानं मुक्तिदानं च कथं संभवेदित्याशंक्य हेतुभूतं नामाहुः ।

सुकृतज्ञाय नम इति ॥ २५ ॥

सुष्ठु शोभनं सुतरां वा यत्कर्तव्यं तज्जानाति । एतत्सर्वं 'गाढं कराभ्यां भगवा'नित्यस्मिन् श्लोके भगवत्पदार्थकथनेन निरूपितम् । तत्रेश्वरत्वात्स्त्रीमारणदोषः परिहृतः । वीर्यवत्त्वात्तन्मारणादिसामर्थ्यम् । यशःस्वित्वादलौकिकचरित्रकरणम् । श्रीयुक्तत्वान्न प्रकारान्तरेण मारणम् । तादृशशोभानाशप्रसङ्गात् । ज्ञानित्वात्तस्य दोषपरिज्ञानेन मारणावश्यकत्वम् । वैराग्ययुक्तत्वाद्दैत्यपक्षवधे न दोष इति हेतुषट्कमिति । अत एव गुणैर्धर्मिणा च मोक्षदानमप्युक्तम् । अथवा । सुष्ठु कृतं यत्पूतनायास्तज्जानाति । अयं भावः । इयं समस्तव्रजसंबंधिबालकान्भक्षितवती तस्मिन्समये अयं भगवानिति सर्वेषु भगवद्बुद्ध्या भक्षणं कृतमिति तावन्मात्रं शोभनकृतज्ञानेन मुक्तिर्दत्ता । किञ्च । भगवद्बुद्ध्या ग्रहणे बालकानां तदंतःप्रवेशेपि नासुरभावप्रवेशोभूदित्यपि सुकृतत्वेन जानातीति मोक्षदानम् । एतेनेदृक्प्रकारेणापि भगवत्संबन्धश्चेत्तदा भगवान् स्वानुरूपं फलं ददातीति भावः । किञ्च । पूतना भगवद्भ्रमेण बालकान्भक्षितवतीति मदर्थे मारितानां व्रजसंबन्धिनामेषामासुरसंबन्धोभूदिति सुष्ठु कृतं जानातीत्यपि ज्ञापनार्थं तथोक्तम् । अत एव प्राणद्वारा तान्स्वांतर्निनाय, तस्या अपि मुक्तिर्दत्ता, पुनराविश्य तथा करणाभावार्थमिति भावः ।

अत एवैतन्नामोक्त्वा तत्कार्यसूचकं नामाहुः ।

पूतनामोक्षदात्रे नम इति ॥ २६ ॥

अतःपरं निरोधःसुगम इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तमनोरोधकाय नम इति ॥ २७ ॥

एतावत्पर्यन्तमस्माभिरसावधानतया स्थितमिति मध्येगृहं तत्रापि बालकनिकटे इयमागता । अतःपरं सावधानेन स्थातव्यमिति सर्वैर्भगवन्निष्ठं चित्तं कृत्वा स्थितमिति भक्तानां निरोधः कृत इत्युक्तम् । भक्तमनोरोधकायेति ॥ २७ ॥

अतः परं पूतना मारणानन्तरं तस्याः स्वरूपं दृष्ट्वा शब्दं च श्रुत्वा सर्वे भीताः तस्या हृदये क्रीडन्तं भयरहितं स्वापेक्षयोत्कृष्टं भगवन्तं दृष्टवन्त इति तद्द्योतकं नामाहुः ।

गोकुलाभयदानचरित्राय नम इति ॥ २८ ॥

गोकुलस्याभयदानार्थं चरित्रं यस्य । तस्या उरसि क्रीडया स्वस्याभयभावः सूचित इत्यतः परं सर्वस्यापि गोकुलस्याभयमेवेति ज्ञापितम् । अत एव तदारभ्य जाते भयेपि भयकृत्यं न जातं, किन्तु भयकारक एव नष्ट इति भावः ॥ २८ ॥

अतः परं भगवान्निरोधार्थं प्रकट इति प्रपञ्चासक्तौ स न भवतीति विशेषेण तन्निवृत्तिं करोतीति तादृशं नामाहुः ।

भक्तप्रपञ्चविस्मारकाय नम इति ॥ २९ ॥

इदं त्वौत्थानिके कर्मणि भगवति स्नानाद्यलंकरणान्ताभ्युदयिकविधाने तदुत्सवाविष्टा यशोदा जातेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् । एतेन भगवति विशेषासक्तिः सूचिता । पश्चात्तादृशं वा बालकं संजातनिद्राक्षं शयनं कारितवती । ततः समागतलोकसंपूजनेन भगवन्तं विस्मृत्य पुनः लौकिकासक्ता जाता । एवमन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्दत्तवस्तुग्रहणासक्तिरेव जाता, न तु भगवद्विचार इति सर्वेषां बहिर्मुखता जाता । एतदेवोक्तं 'सञ्जातनिद्राक्ष'मित्यत्र ॥ २९ ॥

भगवतो ज्ञानशक्तिनिमीलने परमार्थदृष्टिस्तिरोहिता भवतीति युक्तमेवेति तदा साक्षाद्भगवति विद्यमाने तं विहायान्यत्रासक्तिरनुचितेति तां दूरीकृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शकटभेदनबालचरित्राय नम इति ॥ ३० ॥

शकटभेदनरूपं बालचरित्रं यस्येति । अयं भावः । एवं लौकिकासक्ता यदा दृष्टा तदा मदीया अपि एवं बहिर्मुखा भवन्तीति रोदनं कृतवान् । तेन कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा स्वयं स्तनार्थी चरणेन शकटमेवोदक्षिपत् । न हि भगवदुपर्यन्ये रसाः स्थापयितुं शक्यन्त इति । अत एव बहिर्मुखतायां कस्यापि विनियोगो मा भवत्विति सर्वरसानां पातनम् । अत एव ' लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे ' ' लोकार्थी चेद्भजेत् ' ' त्रैवर्गिका या से ' त्यादिवचनानि निरूपितानि । किञ्च । 'अधःशयानस्ये' त्युक्त्या छायार्थं तत्र शायितो भगवान्बहिर्मुखतायां तत्संबंधिच्छायामपि नांगीकृतवानित्यपि सूचितम् । तदा पुनर्लौकिकनाशात्तदुत्पातं मत्वा तद्भयेन भगवन्निष्ठा जातेति प्रपञ्चविस्मारकत्वं निरोधकर्तृत्वं चोक्तं नामद्वयेनेति भावः । पूर्वं पूतनावधे रक्षाकरणे वाग्विनियोग इति वाचनिकनिरोधः सिद्धः । शकटभङ्गे भगवदर्थे कायिकव्यापारो जात इति कायिक उक्तः ॥ ३० ॥

अतः परं मानसो निरोध उच्यते इति तादृशं नामाहुः ।

तृणावर्तविमर्दकाय नम इति ॥ ३१ ॥

'गोकुलं सर्वमावृण्व'न्नित्यत्र वात्यारूपेण तृणावर्तागमने सति स्वस्थापितस्थले भगवद्दर्शनेन मूर्च्छापर्यन्तं महद्दुःखं जातं मातृचरणानां तेन मनो भगवन्निष्ठमभूदिति मानसो निरोधोप्युक्तः । अग्रेपि तृणावर्तमारणानन्तरं प्राप्तौ 'मृत्युमुखात्प्रमुक्त' मित्याद्युक्त्या परमाश्चर्यरसेन प्रपञ्चविस्मृतौ केवलभगवदासक्तिजनितपरमानन्देन मानस एव स उक्त इति भावः । एवमद्भुतचरित्रं दृष्ट्वा सर्वे नन्दादयो विचारितवन्तः । एतदुक्तं ' अहो बतात्यद्भुत ' मिति । तत्र कृत्रिमभगवत्त्वज्ञानं जातं स्वपुत्रे इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

परन्तु यावत्पर्यन्तं भगवत्यसंभावना न निवर्तते, तावत्पर्यन्तं दृढासक्तिर्न भवतीत्यसंभावनानिवृत्त्यर्थं स्वस्मिन्नेव तादृशं रूपं प्रदर्शितवान् । तत्र पुनः भक्त्या विना साक्षाद्भगवद्दानं न भवतीति प्रथमं भक्तिनिरूपकं नामाहुः ।

भक्तिस्वासक्तिजनकाय नम इति ॥ ३२ ॥

भक्त्या कृत्वा स्वस्मिन्नासक्तिं जनयतीति तादृशाय । अयं भावः । एकस्मिन्समये पुत्र-स्नेहेन स्वांके पुत्रमारोप्य परमरुचिरस्मितसहितं परमसौन्दर्यमनोहरमुखं लालयन्ती जाता । मुखस्य स्मितसहितेन मोहकत्वं भक्तिरूपत्वेन स्वस्मिन्नेव स्नेहासक्तिजनकत्वं चोक्तम् । तत्रापि भक्तिरूपत्वेन स्वकीयमपि स्नेहं ज्ञापयतीति विशेषतः स्वासक्तिसाधकत्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वं भक्तिमुक्त्वा ज्ञानं निरूपयन्तस्तज्ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

यशोदामोहनाशकाय नम इति ॥ ३३ ॥

भक्त्यनन्तरं स्वमुखे सर्वब्रह्माण्डं दर्शयामासेति तद्दर्शने प्रपञ्चाधारत्वेन ब्रह्मज्ञानमपि जातमित्यसंभावनाबुद्धिर्निवृत्तेति तथा नामोक्तमिति भावः । परन्तु मातृचरणानां पुत्रे स्नेहः स्वरूपतो यद्यप्यलौकिकस्तथापि प्रथमत एव पुत्रे लौकिकविजातीयधर्मदर्शनस्य भयजनकत्वा-दन्यथा संभावनया प्राणस्थितिरेव न स्यादिति क्रमेण तथा ज्ञानसंपादनार्थं तत्सर्वं तिरोधाय विस्मयरसमुत्पाद्य लौकिकसमानः पुत्रत्वभावरूप एव स्थापित इति भावः । अथवा । पुत्रे तथा दर्शनेन विस्मयरसेन मुग्धेति तन्मोहं नाशयित्वा पुत्रत्वभाव एव स्थापित इति तथा नामोक्तम् ।

अतः परं नामकरणसंबन्धिनामानि निरूपयन्ति ।

रामानुजाय नम इति ॥ ३४ ॥

प्रथमं रामानुजायेति नाम कथनस्यायं भावः । मूले ' बालयोरनयोः संस्का-रान्कर्तुमर्हसी ' त्युक्त्या नन्दस्य स्वपुत्रवसुदेवपुत्रयोर्भेदो नास्तीति ज्ञापितम् । अतिमहतां परमसुहृदयानां तादृशस्वभावत्वात् । एवं मातृचरणानामपि तथैव भाव इति ' कुमारास्ते-ग्रजोप्यय'मितिवाक्येऽग्रजपदेन सूचितम् । एवं सति नन्दाभेदबुद्धिं ज्ञात्वा गर्गोपि प्रथमं रामस्यैव नामकरणं कृतवान्, अन्यथा नन्दगृहे कृष्ण एव ज्येष्ठ इति तत्कथं कुर्यात् । तत्करणस्य संशयजनकत्वादपीति तदनुजत्वेन नामकथनं युक्तमेवेत्यर्थः । किञ्च । रामस्या-नुज इति पूर्वं रामोस्मद्गृहे जातः पश्चादयं जात इति रामजन्मैवास्मद्भाग्यरूपं यतस्तदागम-नेस्माकमपि पुत्रो जात इति रामः सर्वथाग्रज एवायमनुज इति नन्दाशयद्योतकत्वेन श्रीमदा-चार्यैः प्रथममेतदेव नामोक्तमिति भावः । किञ्च । अत्र निरोधेन स्वासक्तिः साध्या । सा स्थायीभावस्य प्रवृद्धौ भवतीति । शृङ्गाररसस्थायीभावो रतिस्तद्वर्धकत्वं स्वरूपधर्मस्तद्धर्मरूपो रामः । अत एव रमयतीति राम इति रतिवर्धकत्वमुक्तं रामस्य । तादृशस्यानुजः अनु पश्चा-ज्जायते प्रकटो भवतीत्यर्थः । रतिवर्धकत्वेन सर्वेषां हृदि रतिं वर्धयित्वा पूर्वमन्तःप्रकटी-भवतीति पश्चाद्बहिरपीत्याशयेन रामानुजायेत्युक्तम् । किञ्च । रामो वेदात्मकः क्रियाशक्ति-रूपस्तमनुलक्षीकृत्य प्रकटो भवतीति यत्र वेदोक्तधर्मस्तत्र प्रकटीभवतीत्यर्थः । अत एव लीलायां सर्वत्र बलदेवसाहित्यम् । तं पुरस्कृत्यैव लीलां करोतीति तथोक्तम् । आवेशद्वारापि तथेति वा ।

अतः परं भक्तान्तःकरणे रतिं वर्धयित्वा भावरूपः स तत्र स्थितो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

कृष्णाय नम इति ॥ ३५ ॥

भावात्मकसदानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । अन्तः प्रकटीभूय स्वरूपानन्दं ददातीति भावः ॥३५॥

तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः ।

वासुदेवाय नम इति ॥ ३६ ॥

वासुदेवस्तु मोक्षदातेति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्त्या स्वरूपानन्दानुभवेन प्रतिक्ष-णं लयावस्था भवति भक्तानामिति तथोक्तम् । अत्र वर्णपरत्वेन कृष्णपदार्थः । ' प्रागयं वसुदे-वस्ये ' ति श्लोक वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेवपदार्थश्च स्पष्ट एवेति तत्कथनम् । तथा च भावार्थ एव स्फुटीकृत इति भावः ॥ ३६ ॥

एवं मुख्यप्रयोजनरूपं नामत्रयमुक्त्वा गुणयोगादनन्तनामेति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनन्तगुणगभीराय नम इति ॥ ३७ ॥

अनन्तगुणैः कृत्वा गभीरस्तलस्पर्शरहितः न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः । अत-एव 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणी'त्युक्तम् ॥ ३७ ॥

एवं गुणानामगाधत्वं निरूप्य रूपाणामप्यगाधत्वमाहुः ।

अद्भुतकर्मणे नम इति ॥ ३८ ॥

अद्भुतानि कर्माणि यस्य । एतेन यादृशा गुणा यादृशानि रूपाणि सन्ति तादृशानि ज्ञात्वा तदेकनिष्ठया चिन्तनीयानीति सूचितम् ॥ ३८ ॥

नन्वद्भुतकर्मणो ज्ञानं कथं भवेदिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलचिन्तामणये नम इति ॥ ३९ ॥

गोकुले वा चिन्तामणिः स यथाचिन्तनमात्रेण तत्तदिष्टप्रापकः दुःखनाशकश्च, तथाय-मपि चिन्तनमात्रेण तथेति भावः । तथा हि । पूतनासुपयःपानं यत्कृतं तद्भवतां श्रेयोनिमि-त्तम् । यतः पञ्चपर्वाऽविद्यारूपा सा नाशिता । शकटः संसारात्मको नाशितः । अविद्याकार्य-रूपो मोहात्मकश्च तृणावर्तो मारित इति त्रिदोषदूरीकरणेनाग्रे विश्वदर्शने ज्ञानोत्पादनेन च ' एष वः श्रेय आधास्यदग्रेपि करिष्यती'ति सर्वं विवरणे विवृतमिति भावः ॥ ३९ ॥

एवं स्वरूपज्ञानेनानिष्टनिवृत्तिमुक्त्वेष्टप्राप्तिस्वरूपमाहुः ।

गोपगोकुलनन्दनाय नम इति ॥ ४० ॥

गोपा गोप्यश्च गोकुलं च तेषां नन्दनः परमानन्दकर्तेत्यर्थः । गोपपदेनैव गोप्यः सू-चिताः, गोप्यत्वान्न पृथक्त्वेनोक्ताः । गोकुलपदेन च गोकुलस्थाः सर्वे सूचिताः ॥ ४० ॥

एवं विशिष्टरूपनामान्युक्त्वा समुदायेन समस्तसंकटनिवारकं नामाहुः ।

भक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ ४१ ॥

भक्तानां तत्सामयिकसकलदुःखनिवारकोऽयमेव भविष्यतीति । एतदेवोक्तं ' अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथे'ति । सर्वदुर्गतरणकथनेनान्तःकरणशत्रूनपि निवारयिष्यतीति सूचितम् । तदुक्तं ' पुरानेन साधवो दस्युपीडिता ' इति ॥ ४१ ॥

एवं कर्मकृतं नामद्वयमुक्त्वा गुणकृतं तदाहुः ।

महानुभावाय नम इति ॥ ४२ ॥

'य एतस्मिन्महाभागा' इत्यस्मिन् श्लोके गुणानां महानुभावत्वं निरूपितम्, अम्बरीषादिचरित्रे तथा प्रसिद्धेरिति तत्सूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एवं परंपरया गुणानामनुभाव उक्तः । साक्षात्स्वरूपगुणानामनुभावाः केन ज्ञातुं शक्यन्ते, तेषामनन्तत्वादिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अचिन्त्यगुणकर्मणे नम इति ॥ ४३ ॥

अचिन्त्या गुणाः कर्माणि च यस्येति ॥ ४३ ॥

अतः परं यस्यैतादृशा गुणाः कर्माणि च सोयं तव पुत्र इत्युपसंहरन्तस्तत्सूचकं नामाहुः ।

नारायणाय नम इति ॥ ४४ ॥

एतस्यार्थो 'नारायणसमो गुणै' रित्यत्र विवृतः । विशेषतष्टिप्पण्यां स्फुटीकृत इति ततोवगन्तव्यः । तत्राक्षरं पुरुषोन्तर्यामी चेति नारायणत्रयम् । ब्रह्माण्डमध्ये च नारायणत्रयमुक्तम् । यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहितः । यः सूर्यमण्डले सर्ववेदसहितः । यो भूमौ ब्राह्मणेषु यज्ञनारायण इति । एवं षड्भिर्नारायणैः षड्भिर्गुणैरेव समता निरूपिता । कृष्णो धर्मी निरूपित इति परमनिधानरूपोऽयमिति सावधानो भूत्वा प्रपंचविस्मरणपूर्वकं गोपायस्वेति गर्गोक्तैतावत्तात्पर्यज्ञापकमेतन्नामोक्तमिति भावः । विशेषतष्टिप्पण्यां स्फुटीकृत'मेवं कृष्णोपि करोति व्रजसुंदरीणा' मिति ॥ ४४ ॥

एवं निरोधकर्तृत्वेन नामोत्सवसम्बन्धिनामानि निरूप्योपविष्टस्य हरेरल्पचलनात्मकलीलाविशिष्टं नामाहुः ।

व्रजाङ्गणरिङ्गणजानुचरणारविन्दाय नम इति ॥ ४५ ॥

इदं तु 'जानुभ्यां सह पाणिभ्या' मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । व्रजाङ्गणे यशोदाङ्गणे रिङ्गणमल्पगतिरूपं ययोस्तादृशे जानू चरणारविन्दे च यस्य तादृशाय । मूले रामकेशवपदाभ्यां रतिवर्धकत्वक्लेशकृतसौन्दर्यातिशयवत्वं चाङ्गणविहरणे ज्ञापितमिति नाम्नो निरोधसाधकत्वमुक्तम् । अत्रारविन्दपदेन चरणशोभातिशयो ज्ञापितः । तत्रापि मध्येऽल्पचलनं कदाचिद्भूमौ शयान एव भवति, कदाचित्पुनरुत्थानं, उत्थाने च पुनर्गमनम्, एवमनेकधा रूपाणि ध्येयानि, हसद्रूपाणि, क्षणमुपविष्टानि, क्षणं च प्रचलितानि इत्येतत्सर्वं सुबोधिन्यां निरूपितमित्येतावदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् । इयं प्रथमगतिर्निरूपिता ॥ ४५ ॥

अतः परमग्रिमगतिविशेषज्ञापकं नामाहुः ।

व्रजपङ्काङ्गलेपनाय नम इति ॥ ४६ ॥

व्रजे यः पंकः गोमयजनितस्तस्याङ्गे लेपनं यस्य तादृशाय । रिङ्गणलीलायां बालकस्य तत्सम्बन्धः शोभाकर एव भवति लोकेपि । तत्र यस्याङ्गसम्बन्धेन पंकस्याङ्गरागत्वं सम्पन्नं तस्य

शोभाकरत्वे किं वाच्यम् । किञ्च । यत्र कर्दमस्याप्यलौकिकत्वं सम्पन्नं तत्र तत्सम्बन्धेन्येषामपि दोषनिवृत्त्याऽलौकिकत्वसंभवे कः संदेह इत्यपि सूच्यते । परन्तु संबन्धः सर्वथापेक्षितः । एतेन 'तावंघ्रियुग्ममनुसृत्ये' त्यारभ्य 'मुग्धस्मिताल्पदशन' मित्येतावत्पर्यन्तं यावन्तो गतिविलासा यावन्ति तत्तन्मौग्ध्यमाधुर्यविभ्रमसहितानि रूपाणि निरूपितानि तावन्ति सर्वाणि भावनीयानीति सकलचरित्रसन्निवेशज्ञापकमिदं नामेति सूचितम् । एवमुपविष्टस्याल्पचलनात्मकप्रथमगतिरूपं, ततोऽलसवलितादिसहितगतिरूपम्, ततो मात्रा सह नानाक्रियारूपं चेति लीलात्रयं नामद्वयेन निरूपितम् ॥ ४६ ॥

अतः परमेतावच्चरित्रेण भक्तानां निरोधो जातो वा न वेति परीक्षार्थमग्रिमचरित्रं स्वतः स्थितिलीलारूपं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षापरिपालकाय नम इति ॥ ४७ ॥

भक्तानां या परीक्षा निरोधो जातो वा न वेति तस्याः परिपालकः रक्षकः पूरक इत्यर्थः । तादृशलीलायास्तादृग्भावोत्पादकत्वेन स्वयमेव पालको जात इति तथोक्तम् । अयं भावः । एतन्नाम्नि भक्तानां मातृचरणानां च निरोध उच्यते । तत्र 'यर्ह्यङ्गने' त्यनेन स्त्रीणां, 'शृङ्ग्यग्निदंष्ट्री' त्यनेन मातृचरणानां । तत्र प्रथमं स्त्रियस्तु त्रिविधाः कौतुकाविष्टा रसाविष्टाः कामाविष्टाश्चेति कौतुकाविष्टास्तद्दर्शननिष्ठा एव जाताः । रसाविष्टास्तु प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टा एव स्थिताः । कामाविष्टास्तु एकाकी प्रियः प्राप्त इति तद्रसाविष्टा अभूवन्निति त्रिविधानां निरोधः स्वरूपेणैव कृत इति परीक्षापालनमपि स्वकृतमेवेति तथोक्तमिति भावः । एवमेव मातृचरणानामपि परीक्षा 'न तज्जनन्यौ शेकात' इत्युक्तत्वात्स्वकृतैवेति तत्रैव समावेश इत्येकमेव नामोक्तम् । अथवा । भक्तानां या परित ईक्षा अवलोकनं तास्तु सर्वसमक्षं किमपि कर्तुं न शक्नुवन्ति, रहः समयावलोकनमेव कुर्वन्ति तत्परिपालकः, इतस्तत आकर्षणमिषेणैकान्तं कृत्वा तन्मनोभिलषितं पूरयतीति भावः । अत एवाङ्गनापदं दर्शनीयकुमारलीलापदं चोक्तम् । दर्शनीयपदेन कोटिकन्दर्पलावण्यस्वरूपदर्शने तत्संबन्धाभिलाषस्तासां सूचितः । अङ्गनापदेन तत्पूरकत्वं चेति तथोक्तम् । एतदेवोक्तं टिप्पण्यामंगं नयन्त्यङ्गे वा ॥ ४७ ॥

अतः परमग्रिमसूचकं नामाहुः ।

व्रजहीरमणये नम इति ॥ ४८ ॥

व्रजे सम्पूर्णे मध्यनायकः । हीरमणिर्यथा सर्वोत्कृष्टत्वेन मध्यनायको भवति, तथायमपीत्यर्थः । अथवा शिरोमणिः । स यथा शिरसि सर्वोपरि विराजते, तथायमपि समस्तव्रजबालकानामुपरि विराजमानः सर्वेषां प्रकाशको जात इति तथोक्तम् । इदं तु'ततश्च भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः । सह रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुद' मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र कृष्णो व्रजराजकुमार इति कुमारलीलायामेव राजलीलां कृतवानिति । 'स्वयं राजा, रामो मन्त्री, वयस्याः सेवका' इति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ४८ ॥

अतः परं राजकुमारत्वेनोच्छृंखलचरित्रमपि कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

* **गोकुलधूर्तचरित्राय नम** इति ॥ ४९ ॥

गोकुले धूर्तं धूर्तवद्वा चरित्रं यस्य तादृशाय । एतत्सर्वं 'वत्सान्मुञ्चन्नि' त्यारभ्य 'एवं धार्ष्ट्यान्यु'त्यन्तं निरूपितम् ॥ ४९ ॥

एवं धूर्तचरित्रकरणानन्तरमुपालम्भार्थमागतानामपि तादृशश्रीयुक्तमुखावलोकने तत्सर्वं विस्मृतं पुनर्मनोनुरञ्जनं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तवशीकरणचरित्राय नम इति ॥ ५० ॥

एतादृशचरित्रेणापि भक्तानां वशीकरणमेव संपन्नं, न त्वन्यादिति निरोध उक्तः ॥ ५० ॥

ननु स्वगृहद्रव्यहानौ कथं वशीकरणं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

\+ **नवनीतलवाहाराय नम** इति ॥ ५१ ॥

'स्तेयं स्वाद्वत्ती'ति यदुक्तं तस्येदं नाम ज्ञेयम् । नवनीतस्य यो लवस्तस्याहारो यस्य तादृशाय । तास्तु भक्तास्तदर्थमेव नवनीतादिकं सम्पाद्य गृहे स्थापयन्ति । तस्य लवमात्रमपि भगवद्विनियुक्तं चेद्भवेत्तदा स्वकृतार्थतेति तदाहरणे द्रव्यस्यापि सार्थकत्वं जातं, न तु हानिरिति सन्तोषेण वशीकरणत्वमेव सिद्धमिति भावः । उपालम्भस्तु बाह्यः, तत्रापि तदेव सिध्यतीति तथा । अथवा । नवनीतं तु भगवतोत्यन्तं प्रियं रसत्वात् । तस्य यद्यत्प्रियं तत्तत्स्वकीयं लवमात्रमपि तद्विनियुक्तं भवेच्चेत्तदा सफलत्वमिति तथोक्तम् । यद्वा । नवनीतं स्नेह एव, रसत्वात् । तस्य लवो यत्र तादृशस्याहरति अङ्गीकरोति अभ्यहरति वस्त्वित्यर्थः । नान्यस्येति धूर्तचरित्रैरपि यस्य संतोषस्तदा तस्य स्नेहपरीक्षा जातेति स्नेहादेव तद्ग्रहणे परमानन्ददायकत्वेन वशीकरणं भवतीति नामद्वयं तत्सूचकमुक्तम् ॥ ५१ ॥

एवं सति यत्रैव स्नेहोत्पत्तिस्तत्रैव भगवतः प्रियत्वमिति तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः ।

दधिदुग्धप्रियाय नम इति ॥ ५२ ॥

उभयमपि प्रियं यस्य तादृशाय । यद्यपि पयसः सन्तापक्लेशो दीयते दध्नश्च मथनक्लेशस्तथापि ते स्नेहमेव प्रकटयत इत्यसाधारणो धर्मस्तयोरिति भगवतस्तेतिप्रिये । एवं सति

* गोकुलधूर्तेत्यत्र ॥ ४९ ॥ भगवच्चरित्रं धूर्तवत्, भवति न तु स्वरूपम् । स यथा यथा सर्वं गृहीत्वा सुखमेव प्रकटयति, तथैवतच्चरित्रं इंद्रियादिकं गृहीत्वा परमानन्दमेव प्रकटयति । निरोधाधिकारिणामेवमनुभूयते । अतो निरोधसुकरत्वात्तथा भवतीत्यर्थः ।

\+ नवतीतलवाहारेत्यत्र ॥ ५१ ॥ स्वावयवरूपां मनोरथमयीं संपाद्य इतरोपयोगशंकादवदहनसुतप्तहृदयायास्तु भगवान्स्वाद्वत्ति । यास्तु नवनीतादिकं संपाद्य गृहान्तरे स्थापयति यदा भगवानागमिष्यति तदा किंचिद्दास्यामि । एतद्भाववत्यास्तु लवमात्रमेवांगीकरोति । यास्तु संपाद्य गुप्ततया संस्थाप्य भगवदागमनात्पूर्वमेवात्र कार्यार्थं गच्छति, तस्यास्तु सर्वं मर्कटेभ्यो ददाति, न तु स्वयमत्तीति भावः । अग्निकुमारश्रुतिरूपाणां देवरूपाणामिति विवेकः (?) । किञ्च । भगवता लवाङ्गीकारेणापि कृतार्थत्वं 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्येति' वाक्यादन्येषां न तथेति भावः ।

धूर्तत्वादितापि भक्तानां स्नेह एव यदि स्थास्यति, तदा ते ममापि प्रिया भविष्यन्तीति भावेन तथाकरणमिति सर्वमवदातम् । किञ्च । पयसो विकारः रूपान्तरं दधि तस्य प्रथमोक्तेः विकृतावपि स्नेहश्चेत्प्रकटो भवेत्तदा मम प्रिय एव भवेदिति सूचितम् ॥ ५२ ॥

अतः परमेतेषामुपालम्भोपि निरोधसाधक एवेति ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

क्षीरकणावलीढमुखारविन्दाय नम इति ॥ ५३ ॥

क्षीरकणा अवलीढा आस्वादिता येन तादृशं मुखारविन्दं यस्येति । अयं भावः । क्षीरपाने तत्कणा मुखारविन्दे संलग्ना दृश्यन्त इति प्रत्यक्षतश्चौर्यं तथापि साधुरिव भवन्निकटे तिष्ठतीति । 'सुप्रतीकोयमास्ते' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अथवा । क्षीरकणैरवलीढमास्वादितं मुखारविन्दं यस्य । यद्यपि क्षीरस्यास्वादनं भगवता कृतं तथापि मुखारविन्दसंबन्धे जाते तदास्वादः क्षीरस्यापि जात इति कणरूपेण तत्र संलग्नं सत्स्वयं तदास्वादनं करोतीति भावोद्बोधकत्वमुक्तम् । अथवा । मुखे दुग्धकणज्ञापनेन एवं भवदीयः सर्व एव रसो ममैव पेय इति भक्तान्प्रति सूचयति । अत एव तादृशश्रीयुक्तमुखारविन्दावलोकने तादृक्प्रकारकानन्तभावानामुच्छलितत्वादनुरक्ता एव जाता नत्वन्यथेति भावः । किञ्च । 'श्रीमुखालोकिनीभि' रित्युक्त्या तादृशतदालोकनार्थमेवागता न तूपालम्भार्थमित्यपि सूचितम् ॥ ५३ ॥

अतः परं मृद्भक्षणचरित्रसूचकं नाम निरूपयन्ति ।

मृत्स्नाभक्षणभीतयशोदाताडनसंत्रासनयनारविन्दाय नम इति ॥ ५४ ॥

मृत्स्नाभक्षणेन भीते यशोदाताडनेन सम्यक् त्रासो ययोस्तादृशे नयनारविन्दे यस्य तादृशाय । एतच्च 'यशोदाभयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्ष' मित्यस्य नामेति तत्रैतत्तात्पर्यं स्पष्टमेवेति ज्ञातव्यम् । अत्रारविन्दपदेन यथा तस्याज्ञानं भ्रान्तं तथा भक्तिरपि इति सूचितम् । 'महापुरुषद्रोहादिति' विवरणे विवृतम् ॥ ५४ ॥

ततस्तद्वाक्यं श्रुत्वा नाहं भक्षितवानित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वविमोहकाय नम इति ॥ ५५ ॥

भगवता तु सत्यमेवोक्तम् । तस्य ज्ञानं कस्यापि न जातमिति सर्वविमोहकत्वमुक्तम् । विशिष्टोर्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ५५ ॥

अतः परं 'समक्षं पश्य मे मुख' मित्यस्य नामाहुः ।

माहात्म्यप्रदर्शकाय नम इति ॥ ५६ ॥

निरोधार्थं चरित्रमिति दुष्टभावे स न सिध्यतीति विश्वदर्शनेन माहात्म्यं प्रदर्शितमिति निरोधः सिद्ध इति भावः ॥ ५६ ॥

तद्दर्शनेन यादृशं ज्ञानं जातं तादृशं नामाहुः ।

*** परब्रह्मत्वबोधकाय नम** इति ॥ ५७ ॥

एतदेव स्तुतौ स्पष्टमुक्तमतो ज्ञातमाहात्म्यत्वात्तत्पदं प्रणतास्मीत्युक्तं मातृचरणैः ॥५७॥

ततो भगवान् भजनानन्दस्य ब्रह्मानन्दापेक्षया महत्त्वाद्भक्तचर्थं मोहितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वजनीनमाहात्म्याय नम इति ॥ ५८ ॥

इदं तु 'इत्थं विदिततत्त्वाया' मित्यारभ्य 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चेति' 'हरिं सा मन्यतात्मज' मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । त्रय्यादिभिरुपगीयमानमाहात्म्यत्वमेव सर्वजनीनत्वं, तादृशमेवात्मजत्वेन मन्यत इत्यर्थादेव मोह आयातीति तथोक्तमिति भावः ॥ ५८ ॥

अतः परं मातुः संसारासक्तिनिवृत्तिहेतुककृतचरित्रज्ञापकं नामाहुः ।

× दधिभाण्डभेत्त्रे नम इति ॥ ५९ ॥

अयं भावः । पूर्वं 'क्षौमं वास' इति श्लोके महती संसारासक्तिर्निरूपिता । तन्निवारणार्थं स्तन्यकामः सन् यथा तस्याः स्वस्मिन् प्रीतिर्भवेत्तथा कुर्वन्नागत्य दधिमन्थानं गृहीत्वा तत्क्रियां न्यषेधत् । तदुक्तं 'सर्वाङ्गं चालयन् हस्तौ पादौ च विचालयन्मुखाब्जं मधुरारावं त्रिभ्रदिति' विवरणे । तदा तु स्तनपानदशायां सस्मितमुखारविन्दलोकने निरोध एव स्थितः, पश्चादुत्सिच्यमाने पयसि भगवंतमुत्सृज्य ययौ, तत्राप्यतृप्तमिति भगवतः कोपः, यथा मथनं परित्यज्य ममानुरोधं कृतवती, तथाधुना न कृतवतीति । एतेन लौकिकानुरोधं त्यक्त्वा भगवान्सेव्य इति सूचितम् । अत एवोक्तं 'लोकार्थी चे' दिति । ततः कोपेन तद्भाण्डमेव भिन्नं दैत्याविष्टत्वादित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । तत्रापि दधिमण्डस्यैव भाण्डं तत् । नवनीतं तु तत्सारं भिन्नीकृतं तदपि मदुपयोगि न भवेच्चेन्निरर्थकमेवेति तथा कृतम् । किञ्च । पूर्वजातं नवनीतमन्तर्गृहे स्थापितमिति गृह एव स्नेहो न मयीति कोपः स्थित एव ॥ ५९ ॥

पश्चात्पुनरतृप्तमुत्सृज्य ययाविति प्रकटो जातस्तथापि निरोधः कर्तव्य इति स्नेहस्य स्वस्मिन्विनियोगश्चेत्तदा दोषो निवर्तेत इत्यन्तर्गृहे गत्वा तत्स्नेहरूपं जघासेति तत्सूचकं नामाहुः ।

* परब्रह्मत्वेत्यत्र ॥ ५७ ॥ मातृचरणानां परब्रह्मत्वबोधकस्तु स्वयमेव जातः । नो चेत् ज्ञानोत्तरं स्वतंत्रतया स्नेहांगभूतमोहकत्वं न संभवति, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेह एव भक्तिकथनान्माहात्म्यज्ञानं तु यथास्थितमेव ज्ञानमिति भावः । किंच । ननु एवं करणे को हेतुरित्याशङ्क्य भगवत्प्रदर्शितमाहात्म्यज्ञानस्यैव परत्वमेतदपि स्वकीयानामेव भवति, इतरेषां प्रमाणबलमाश्रित्य ज्ञाने जातेपि परोक्षतया, वैपरीत्यतया च स्वस्मिन्नेवात्मत्वं कल्पयन्ति, पूर्वोक्तानां तु युक्ततमत्वमुक्तं भगवता, 'मय्यावेश्य मनो ये मा'मित्यारभ्य 'ये तु सर्वाणि कर्माणी'त्यंतेन भगवत्कृतिसाध्यत्वतया यथार्थज्ञाने दास्यत्वं स्वस्मिन्भगवत्यात्मत्वं ज्ञात्वा लीलाब्धौ सर्वदा सेवां करोतीत्याशयो परत्वकथनस्यैति भावः ।

× दधिभाण्डेत्यत्र ॥ ५९ ॥ स्वरूपासक्तिसंपादनेपि तथैव संसारासक्तिं ज्ञात्वा जातोपि निरोधो वृथा भवति विक्षेपादथवालस्यादिति वाक्यादुभेयसत्वे भगवान्स्वयमेव सर्वं नाशयति, निरोधाभावे स्वरूपासक्तानां संसारासक्तौ तृभयभ्रंशसूचनाय भगवान् रुदतीत्यर्थः ।

चौर्यविशङ्कितेक्षणाय नम इति ॥ ६० ॥

चौर्येण विशंकितमीक्षणं यस्य । लोकदृष्ट्या चौर्यं भगवता कृतम् । वस्तुतो मातृचरणैरेव तत्कृतम् । यतो भगवदपेक्षितं स्तन्यं स्नेहरूपं स्वस्मिन्निरुध्य स्थापितं तस्मै न दत्तमिति । एतत्सर्वं विवरणे विशेषतो द्रष्टव्यम् । अत एव नवनीतभक्षणे न तस्याः स्नेहः स्वनिष्ठीकृत इति दोषनिवृत्त्या तथाविध सुतदर्शने हास्यमेव कृतं न तु क्रोधः । अत एव यत्स्वानर्हं तन्मर्काय दत्तमिति दैत्याविष्टं किमपि न, स्थापितमिति भावः । एवं दोषदूरीकरणेपि सर्वात्मना दोषनिवृत्तिर्न जातेति लौकिकदृष्ट्या पुत्रे यत् शिक्षणरूपं कर्म कर्तव्यं तत्सर्वं कृतवती 'स्थुलूखलांघ्रेरुपरी'त्यार'भ्येयेष किल तं बद्धु' मित्यन्तं विवरणे निरूपितम् । तत्र पुनर्बन्धने स्वधर्मं ज्ञापितवा 'न्नचान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यारभ्य 'तदपि द्व्यंगुलं न्यूनं यद्यदादत्तबंधन' मित्यन्तम् ॥६०॥

तदा भगवान्स्वमातुस्तादृक् स्वेदं वीक्ष्य कृपया स्वयमेव बन्धनं कारयामासेति तत्सूचकं नामाहुः ।

[1]भक्ताधीनाय नम इति ॥ ६१ ॥

भक्तस्य तदेव कीर्तिकरं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

दामोदराय नम इति ॥ ६२ ॥

एतदेवोक्तं 'एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यतेति' कीर्तिप्रकाशकत्वेन शोभाकरमेव जातमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं भगवन्तं वशीकृत्य पुनर्गृहकृत्ये व्यग्रा जातेति तद्दोषनिवृत्त्यर्थमग्रिमचरित्रं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यमलार्जुनभञ्जनाय नम इति ॥ ६३ ॥

अनयोरप्यासक्तिदोषेण वृक्षत्वं जातमिति तद्दोषनिवर्तकत्वादेतच्चरित्रमत्रापि निरोधसाधकं भविष्यतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च । भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रकट इति 'तत्तथा साधयिष्यामीति'भक्तवाक्पूरणार्थं तथाकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

[2]भक्तवाक्यपरिपूरकाय नम इति ॥ ६४ ॥

अनेनापि भक्ताधीनता सूचिता ॥ ६४ ॥

१ भक्ताधीनेत्यत्र । लोभमोहयुतानां साधनसंपन्नवतामपि फलाभावो ज्ञाप्यते । किञ्च । कृते निरोधेपि संसारासक्तिरहितानामेव तथात्वं, अन्येषां तु न तथा । 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजः' । 'वशीकुर्वंति मां नित्यं सस्त्रियः सत्पतिं यथेति' वचनात् तदभावे तथात्वं, उभयत्र सत्पदसापेक्षत्वादिति भावः ।

२ भक्तवाक्यपरिपूरकेत्यत्र ॥ नारदवाक्यमंगीकृत्य भगवता वृक्षभावात् मोचितौ, नोचेद्धनमदेन स्त्रैणत्वमापन्नौ रुद्रानुचरौ कथं स्वकीयेनांगीकृतौ, भक्तसंसर्गवशात् सर्वमेवं तथा कृतवानिति भावः ॥

२ अस्य नाम्नो विवरणं ख पुस्तके नास्ति.

तत उद्धारानन्तरं पुनः कदाचित्पूर्वावस्थैव तयोर्भवेदिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

भक्तिदात्रे नम इति ॥ ६५ ॥

अत एव 'वाणी गुणानुकथन' इति प्रार्थनानन्तरं भक्तिर्दत्तेति ' सञ्जातो मयि भावो वामीप्सितः परमो भव ' इत्युक्तं भगवता ॥ ६५ ॥

अतः परं प्रस्तुतचरित्रं निरूपयन्ति । तत्र पूर्वं यशोदाकृतं बन्धनमुक्तं, यद्यपि स्वकृतमेव तज्जातं, तथापि भगवति बन्धनकथनमपि न युक्तमिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

सर्वेश्वराय नम इति ॥ ६६ ॥

सर्वेषामीश्वरः सामान्यतः सर्वेषामेव नियन्ता प्रेरकश्च विशेषतः श्रीगोकुले साक्षात् स्वयमेव तथातथा चरित्रकरणार्थं प्रेरयतीति नान्यकृतबन्धनम्, अत एवोक्तं ' कृपयासीत्स्वबन्धन ' इति ।

किञ्च । बन्धनमपि स्वस्वरूपात्मकमिति । न ह्यात्मनात्मनो बन्धनं भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वाय नम इति ॥ ६७ ॥

सर्वरूपत्वेन दामरूपोपि इति केन बन्धनमिति भावः । एतन्नामद्वयं ' कृपयासीत्स्वबन्धन ' इत्येतत्पदस्येति ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

अतः परं नन्दस्यापि निरोधः कर्तव्य इति स्वयमेव तथा प्रेरको जात इति बन्धनमुक्तिस्तेनेति तत्सूचकं नामाहुः ।

नन्दविमोचितबन्धनाय नम इति ॥ ६८ ॥

नन्देन विमोचितं बन्धनं यस्य तादृशाय । केनेदं कृतं कस्येदं कर्मेति पश्चात्तापेन शीघ्रं ' बन्धनमोचनं ' कृतं यत्तद्विपरीतं कृतम् । यतो भगवल्लक्षणो बन्धो भगवतैव मोचयितुं शक्यते नान्येनेति ' नन्देन स्वबन्धनमेव मोचितमिति ' विवरणे निरूपितम् । तथा च विपरीतं मोचनं स्वबन्धनमुक्तिरेवेति भावः । विशेषेण मोचनमप्येतदेव, यतः स्वबंधनमोचनमिति सर्वं सुस्थम् ।

अतः परमग्रिमचरित्रकरणार्थमन्येषामपि निराधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

उपनन्दप्रियाय नम इति ॥ ६९ ॥

यथा नन्दो महाँस्तथोपनन्दोपि तत्तुल्यः । अत एव नन्दसादृश्येन प्रेमापि भगवति विशिष्टमिति तथोक्तम् । अतएव तदुत्पातानि दृष्ट्वा मन्त्रणं कृत 'मुत्थातव्यमितोस्माभिरिति '

---

१ सर्वायेत्यत्र । एतावत्कालपर्यन्तं भक्तानां स्वमनोरथं ज्ञात्वा मातृचरणानां दोषदूरीकरणार्थं सर्वासामानन्दरूपः स्वयमेव तथा जात रहमेव दत्त इव तत्कृतसाधनात्परावृत्य तद्रूपो जातः, अतः ' कृपयासीत्स्वबन्धने ' । स्वपदेन स्वरूपमेव सूचितं, नोचेल्लौकिकदाम्ना भगवति कथं तथात्वमिति भावः ।

तदभिप्रायज्ञापकमपि ज्ञेयम् । बृहद्वनक्रीडानन्तरं वृंदावनक्रीडेच्छा जातेति ' भगवतैव तथा प्रेरितमिति तथा मन्त्रणमभूत्॥ ६९ ॥

ततो वृन्दावनगमनसामयिकं नामाहुः ।

मातुरुत्सङ्गगताय नम इति ॥ ७० ॥

तथा 'यशोदारोहिण्यौ एकं शकटमास्थिते । रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥

तत्र गतस्य सामान्यलीलाज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

वृन्दावनक्रीडारताय नम इति ॥ ७१ ॥

इदं तु ' वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरिहे ' त्येतदर्थसूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

अग्रे वृन्दावनक्रीडायां प्रथमं वत्सचारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वत्सवाटचराय नम इति ॥ ७२ ॥

वत्सानां वाट एव व्रजनिकटमार्ग एव चारकः । यथा व्रजस्थाः सर्वे मातृचरणादयः पश्यन्ति । 'अत्राविदूरे व्रजभुव' इत्यारभ्य 'चेरतुः प्राकृतौ यथे' त्यन्तं यावत्यः क्रीडाः कृतास्ताः सर्वा अनुसन्धेयाः । यद्यपीयं क्रीडा बालकानां मनोनुरञ्जनार्थं तद्दोषनिवारणार्थं निरोधार्थं च कृता, तथापि व्रजस्थाः पश्यन्तीत्युक्त्या तेषामपि निरोधः सिद्ध इति भावः ॥ ७२ ॥

अतः परं पाल्यानां दोषनिवारकं नामाहुः ।

वत्सासुरहन्त्रे नम इति ॥ ७३ ॥

लौकिका एव लौकिकान्सदोषान्पशूंश्चारयन्ति । भगवानलौकिक इति निर्दोषानेव पालयतीति समस्तानां वत्सानां योयमासुरो भावः स एकीभूतो वत्सासुर इति वत्सरूपिणं मारितवानिति तथोक्तम् ॥ ७३ ॥

तत एतच्चरित्रेण बाला निःप्रपञ्चीकृता इति तेषां दोषरूपोयं बको दम्भरूपः, यस्य तुण्डौ लोभानृतरूपौ तादृशं मारितवानिति तथा नामाहुः ।

बकविदारणाय नम इति ॥ ७४ ॥

एवमुभयचरित्रमाहात्म्यदर्शने महत्त्वज्ञानेनाश्चर्यरसेन च व्याप्तानां सर्वेषां दम्भलोभानृतदोषनिराकरणे भगवत्परता जातेति संसारतापनिवृत्तिः सूचिता । एतदेवोक्त ' मिति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा, कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदना ' मिति ॥ ७४ ॥

अतः परं 'निलायनैः सेतुबंधै'रित्याद्युक्तकौमारलीलां तत्रैव संस्थाप्य पौगण्डलीलां कृतवानिति द्वादशाध्यायान्तर्गतनामनिरूपणे प्रथमं वृन्दावनस्य दैत्यसंबन्धजनितदोषनिवारणसूचकं नामाहुः ।

वृन्दावनचारिणे नम इति ॥ ७५ ॥

'वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतु' रिति वचनात्स्वचरणसंबन्धेन पुण्यं लीलायोग्यं कृत्वा पश्चात्तस्य स्वरूपं 'अहो अमी देववरे' त्यादिभिर्निरूप्य बलभद्रबोधनं च कृत्वा दशरससहितां क्रीडां कृतवानिति । एवं 'वृंदावन' मित्यारभ्य 'एवं निगूढात्मगति' रित्येतावत्पर्यन्तं निरूपितामिति तदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतः परं यावत्पर्यन्तं देहाध्यासो न गच्छति तावत्पर्यन्तं निरोधसिद्धिर्न भवतीति तन्निराकरणसूचकं नामाहुः ।

धेनुकासुरखण्डनाय नम इति ॥ ७६ ॥

धेनुको देहाध्यासरूप इति तत्खण्डनेन व्रजस्थानां स दोष एव दूरीकृत इत्यर्थः ॥७६ ॥

अतः परमध्यासनिवृत्तौ फलप्राप्तिः सर्वथा भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

उत्तालतालभेत्त्रे नम इति ॥ ७७ ॥

उत्ताला ये तालाः, अथवा उद्गतस्तालःशब्दः यस्यां क्रियायां एवं यथा भवति तथा वा तालानां भेदनकर्त्रे नमः । एतेनैक एव धेनुको न मारितः किंतु बहवस्तत्सजातीया मारिता इति सूचितम् । तेषां मारणं तालोपर्येव तत्संबंधेन सर्व एव तालाः पतिता इति सर्वेषां भेदनं सूचितम् ॥ ७७ ॥

ततः सर्वेषां सुखसंचारोभूदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वप्राणिसुखसञ्चारकर्त्रे नम इति ॥ ७८ ॥

तद्वनं सुमहत्तृणलतावृक्षफलसहितं तत्र तद्भयात्र केनापि सञ्चारः कर्तुं शक्यत इति तन्मारणेन सर्वप्राणिनां सुखसञ्चारो जात इति तथोक्तम् । इदं तु 'तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने' इत्युक्तिसूचकं ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अतः परं दिवा लीलां वने कृत्वा सायं व्रजमागच्छतीति सूचकं नामाहुः ।

गोकुलसुखवासाय नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु 'कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः । स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमागम' दित्यस्य नाम ज्ञेयम् । तेन दिवा वने रात्रौ गोकुले इति सर्वदा स्थितिप्रकार उक्तः ॥ ७९ ॥

अतः परं या लीला दशरसात्मिकाः याः पुरुषार्थचतुष्टयरूपाश्च गोपैः सह पूर्वं निरूपितास्ता भक्तैर्न दृष्टा इति भगवदागमने स्वरूपे सर्वा अनुभूता इति प्रथमं पुरुषार्थरूपं तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोरजःच्छुरितकुन्तलाय नम इति ॥ ८० ॥

'गावो धर्मः रजोगुण एवार्थः, व्याप्तिः कामाः, कुन्तला मोक्षरूपा' इति विवरणे विवृतम् । अनेन रसात्मकत्वमपि ज्ञापितम् ॥ ८० ॥

तादृशश्चेद्वेणुं वादयति तदा भक्तानां वशीकरणं भवत्येवेति तादृशं नामाहुः ।

वेणुवादविशारदाय नम इति ॥ ८१ ॥

वेणुवादे विशारदः प्रवीणः । एतेन स्वरतानमूर्च्छनासहितं गानं सूचितम् । तेन 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्त' इति वशीकरणं युक्तमेवेति भावः । किञ्च । वेणुवादे विशिष्टा शारदा सरस्वती वाक्स्वरूपा यस्येति । यथा यथा येन भक्तेन सह संकेतस्थले दिवा लीलाः कृतास्तत्र तदनुभवज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तेषां वशीकरणं संपन्नम् । अस्मिन्पक्षे तच्छ्रवणं तस्यैव भवति नान्यस्येति ज्ञेयम् । एतदेव प्रवीणत्वं तस्येति भावः । ये भक्ता गृह एव स्थितास्तेषां स्वार्तिज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तच्छ्रवणे परमानंद इति तथोक्तम् ॥ ८१ ॥

एवं धर्मसहितस्य नामोक्त्वा केवलस्याहुः ।

वनकुसुमावलीरचिताकल्पाय नम इति ॥ ८२ ॥

वनकुसुमावलीभी रचितः आकल्पः वेषो नटवेषो येन इति दशरसात्मकं स्वरूपं निरूपितम् ॥ ८२ ॥

तादृशेन सर्वेषां भक्तिं जनयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनुगगीयमानयशःपुञ्जाय नम इति ॥ ८३ ॥

या या लीला वने अनुभूतास्ता एव गायन्तीति तेषां निरोधः सूचितः । एतन्नामत्रयं 'तं गोरजःच्छुरिते' त्यस्येति ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

एवमेतादृशस्वरूपावलोकने दिवाजनिततापनिवृत्तिर्जातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीतापहारकाय नम इति ॥ ८४ ॥

'तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोह्नी'त्यस्येदं नाम ॥ ८४ ॥

तत्तत्सत्कारलाभेन स्वस्यापि तापनिवर्तको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीनयनारविन्दार्चिताय नम इति ॥ ८५ ॥

तत्र पूजास्वरूपं 'सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्ष' मित्यनेनोक्तमिति तद्विवरणे द्रष्टव्यम् । किञ्च । पूर्वं भक्तनेत्रेषु भृङ्गत्वं निरूपितं मूले'क्षिभृङ्गै'रिति, अत्रारविन्दत्वमुक्तमिति यथा भगवन्मुखारविन्दपाने तेषां भृङ्गत्वं, तथैतदरविन्दपाने भगवतोपि भृङ्गत्वमिति सूचितम् । किञ्च । अर्चितपदेन यथा देवतार्चिता संतुष्टा पुष्टा च भवति तथा भगवत्यपि धर्मा दृश्यन्त इति ज्ञापितम् । अत एव 'श्रीमद्गोकुलदृक्पुष्ट' इत्युक्तम् ॥ ८५ ॥

अतः परं गोकुलप्रवेशानन्तरं मातृचरणकृतश्रमनिवर्तकोन्मर्दनोन्मज्जनालंकारभोजनादिशयनान्तसत्कारसूचकं नामाहुः ।

लौकिकलीलाप्रदर्शकाय नम इति ॥ ८६ ॥

इदं तु 'तयोर्यशोदारोहिण्या' वित्यारभ्य 'संविश्य वरशय्याया' मित्यन्तस्य नामोक्तम् । अत्र लौकिकरीतेः प्रदर्शनमात्रत्वमेव, वस्तुतः रात्रौ स्वप्रियाभिः सह शयनमिति व्रजे शयनमुक्तं 'सुखं सुषुपतुर्व्रज' इति ॥ ८६ ॥

अतः परं कालिय इंद्रियाध्यासरूपो भवतीति व्रजस्थानां तन्निराकरणं कर्तव्यम् । एतावत्पर्यंतं कृतो निरोधः सिद्धो न वेति भक्तानां परीक्षापि कर्तव्या । अग्रे स्वक्रीडार्थं कालिंदी च निर्दोषा कर्तव्येत्येतावदभिप्रायज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

विषमूर्च्छितगोगोपालजीवनदृष्टये नम इति ॥ ८७ ॥

सविषकालिंदीजलपानेन विशेषेण मूर्च्छिता गावः गोपालाश्च तेषां जीवनरूपा दृष्टिर्यस्य । इदं तु ' एवं स भगवा'नित्यारभ्य ' ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयदि'त्येतावत्पर्यन्तस्य नामोक्तम् ॥ ८७ ॥

एवं कालिन्द्यां तत्कृतं दोषं दृष्ट्वा तद्गमनार्थं स्वयमेव प्रविष्ट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वप्रवेशेन भक्तानां परीक्षैव कृतेति भावः ॥ ८८ ॥

ततः परीक्षानंतरं किंचिदाश्वासकं नामाहुः ।

कालियफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजाय नम इति ॥ ८९ ॥

एतेन तादृक्प्रकारेण नृत्यंतं दृष्ट्वा तेषां जीवनं स्थितमिति भावः ॥ ८९ ॥

अतः परं दण्डे कृते प्रसादोपि कर्तव्य इति तद्धेतुकं नामाहुः ।

नागपत्नीसमर्चिताय नम इति ॥ ९० ॥

नागपत्नीभिः सम्यगर्चितः पूजितः स्तुत इत्यर्थः । सम्यगर्चनं तु स्वानिवेदनपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेणेति ज्ञेयम् । तथापि सकामत्वाच्च तथा फलम् । तत्सर्वं स्तुतौ प्रकाशितमेवेति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥

ततः स मुक्तः भगवदाज्ञया सकलत्रः सुहृत्पुत्रादिसहितो रमणद्वीपं गतः, तदा कालिंदी शुद्धा जातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्ताश्रयजलस्थलविशोधकाय नम इति ॥ ९१ ॥

भक्तानामाश्रयो निरंतरं जलाद्यर्थमागमनादाश्रयभूतं सकलं कालिंदीजलं स्थलं च तत्समीपस्थं तयोर्विशेषेण शोधकः । एतावत्पर्यंतं कालियविषेण तृणलतादिकमपि न स्थितमतः परं सर्वं जातमिति विशेषः । शोधने भक्ताश्रयपदेन सर्वदा लीलायोग्यत्वमपि सूचितम् ॥ ९१ ॥

एवं सर्वां शुद्धिं संपाद्य नानाविधक्रीडां करोतीति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

नानाविधक्रीडारताय नम इति ॥ ९२ ॥

---

१ कालियफणिमाणिक्येत्यत्र । प्रियाहृदिस्थपादाम्बुजस्पर्शेनोरोजसदृशमाणिक्ये कुंकुमाक्तानुरञ्जितस्मृतिरसभरेण नृत्यति । किञ्च । रसासक्तानां तु भुजङ्गपरिवीताकृतिं दृष्ट्वा सर्वासां मनसि महानन्दानुभवोनुभूयते, इतरेषां तु क्लेश एव तथा, अतो भगवतापि भावात्मकतया तद्रसमनुभूय तथा कृतमिति भावः ।

२ भक्ताश्रयेत्यत्र । कालिंद्यामपि यावत्कालियसंगजदोषो स्थितस्तावत् भगवतापि तत्स्थलं विहाय क्रीडितं, ततः परंपराभक्तेषु तथात्वमाशंक्य तस्यास्तत्सङ्गं त्याजयित्वा शुद्धिं विधाय पश्चाद्रमणं करोतीति भावः ।

इदं तु पञ्चदशाध्यायस्थनामनिरूपणमस्ति, एतत्पूर्वं चतुर्दशाध्याये यद्यपि कालियदमनानन्तरं दावानलनिरूपणमस्ति. तथा तन्निरूपणमग्रेपि मुञ्जाटवीप्रसंगे भविष्यतीति तदकथनं जलस्थलशुद्ध्यनन्तरं क्रीडेव कर्तव्येति तत्सूचकमेवादौ निरूपितमिति सर्वं सुस्थम् । तथा च नानाविधाः क्रीडा जलस्थलसम्बन्धिन्यः, तत्र रतायानुरक्तायेत्यर्थः । एतत्सर्वं 'व्रजे विक्रीडतोरेवं ग्रीष्मो नामर्तुरभव'दित्युक्त्वा 'स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षित' इति तद्दोषं परिहृत्य वृन्दावनगुणांश्च वीक्ष्य क्रीडार्थं भगवान्प्रविष्ट इत्युक्त्वा ततः 'प्रवालबर्हस्तबके'त्यारभ्य 'एवं तौ लोकचेष्टाभि'रित्यंतं निरूपितम् ॥ ९२ ॥

तत्रैव क्रीडायां प्रलम्बागमनमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रलम्बघातकाय नम इति ॥ ९३ ॥

प्रलंबस्त्वन्तःकरणदोषरूपस्तन्मारणेन तद्दोष एव परिहृतः । यद्यपि तद्वधो बलभद्रकृतस्तथाप्यावेशद्वारा कृत इति भगवत एव कर्तृत्वमिति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ९३ ॥

अतः परमात्मदोषरूपः अज्ञानात्मा दवाग्निस्तन्निवारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

दावाग्निपतितगोकुलरक्षकाय नम इति ॥ ९४ ॥

अत्र निरोधार्थं चरित्रमिति गावस्तृणलोभेन गह्वरं वनं प्रविष्टाः, गोपाश्च प्रभौ स्वतुल्यत्वज्ञानेन क्रीडासक्ता इत्यज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो निरूपितः, प्रपत्त्यभावे[1] क्रीडा न भवतीति मुञ्जाटव्यां क्लेशो निरूपितः । तावत्पुनः स्वात्मदोषरूपो दवाग्निरुत्थितः । ततः शरणागतौ भगवता रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

केन प्रकारेण रक्षा कृतेति प्रश्ने तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अग्निमुखाय[2] नम इति ॥ ९५ ॥

अग्निर्मुखे यस्येति । स्वाधिष्ठाने आधिदैविके लीनं चक्र इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वको निरोधः सिद्ध इति निरूपितम् ॥ ९५ ॥

अतः परं सप्तदशाध्याये क्रीडोपयोगित्वेन वर्षाशरद्वर्णनं, तत्कार्यमष्टादशाध्याये जातमिति तत्रत्यानि नामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथममृतुवर्णनानन्तरं क्रीडार्थं वने प्रवेश इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वर्तुक्रीडाविलासाय नम इति ॥ ९६ ॥

---

१ प्रपत्त्यभावेनेत्यत्रायं भावो ज्ञायते । अत्रात्मत्वं स्वस्मिन्विभाव्य दासत्वं साधनत्वेनाङ्गीकृत्य मायावादादिप्रतिपादितभ्रांतिकल्पनया भगवन्तं सेवन्ते यतो निरोधेपि फलाभावात्तेषां कृतिरपि तथा भवतीति भावः ।

२ अग्निमुखेत्यत्र । पूर्वोक्तानां प्रवाहरूपस्ताप एव सर्वदा पर्यवस्यति तत्तु यदा भगवान्स्वमुखेनैव तदज्ञानं निषेधप्रकारैः स्वाधिदैविके लीनं करोति, तदा पुनर्मनो भगवन्निष्ठं भवत्यन्यथाऽग्नौ पतितानां नाश एव स्यादिति भावः ।

अत्र 'कुसुमितवनराजी'त्यत्र मधुपतिपदेन वसन्ताधिपतिः सरसः श्रृङ्गारात्मा निरूपित इति वसन्त ऋतुराज इति, सर्वे ऋतवो वसन्ते प्रकटा भवंति, तस्याप्ययं पतिरिति सर्वदा वसन्तः । सर्वर्तुधर्मैः सह भगवन्तं सेवते इति, शरद्यपि सर्वर्तुधर्माः प्रकटा इति तादृशं नामोक्तमिति भावः ॥ ९६ ॥

अत एव कुसुमितवनराजीत्यनेन सर्वान् विभावादीन्निरूप्य सर्वत्र रसोद्बोधार्थं वेणुनादं कृतवानिति तत्सूचकं नाम निरूपयन्ति ।

गोकुलचारुविचित्रचरित्राय नम इति ॥ ९७ ॥

कार्येणैव कारणनिरूपणम् । गोकुले चारु मनोहरं विचित्रमाश्चर्यजनकं चरित्रं यस्येति । 'चुकूज वेणु'मिति कूजनमात्रश्रवणेन भक्तानां मनोहरणमेव जातमिति चारुपदम् । तत्रापि लीलासंबन्धिनीनामेव श्रवणं नान्येषामिति विचित्रपदम् । इदमेवाद्भुतत्वं चरित्रे यद्वनस्थवेणुनादस्य श्रवणं व्रजस्थानां, तत्रापि न सर्वेषामिति ॥ ९७ ॥

एवमेतन्नाम्ना कूजनमात्रधर्म उक्तः । पश्चाद्गीतं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकाधैर्यविमोचकवेणुनादाय नम इति ॥ ९८ ॥

गोपिकानां धैर्यविमोचको वेणुनादो यस्य । गीतश्रवणानन्तरं स्मरोदयेन धैर्यं न स्थितं, तदा स्थातुमशक्त्या वर्णनारम्भे कृष्णचेष्टितस्मरणेन तत्राप्यशक्तिरुक्तेति मोचने व्युपसर्गेण सूचितम् ॥ ९८ ॥

अतः परं वर्णनस्यावश्यकत्वाद्यथा वर्णनं भवति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकानयनपानैकपात्राय नम इति ॥ ९९ ॥

गोपिकानां नयनानां च यत्पानं तदर्थं एकं मुख्यं एकलं वा पात्रं पात्ररूपमित्यर्थः । नयनेत्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणामित्यर्थः । चक्षुष्मतां वेत्यपि सूचितम् । एतदेवोक्तमक्षण्वतामिदमेव फलमित्यत्रेति 'बर्हापीडे'ति श्लोकार्थसूचकं नाम ज्ञेयम् । अत एव 'यथा पात्रस्थं रसं पाययितुं तत्पात्रं हस्ते बिभ्रद्भवतीत्युक्तं' 'वपुर्बिभ्रदि'त्यस्य विवरणे ॥ ९९ ॥

एतत्स्वरूपानुभवानन्तरं वर्णनं जातमिति तथा नामाहुः ।

श्रुतिरूपगोपिकावर्णितनिखिलगुणाय नम इति ॥ १०० ॥

श्रुतिरूपाभिर्गोपिकाभिर्वर्णिता निखिला अग्रे निरूप्या गुणा यस्य । 'अक्षण्वतामि'-त्यारभ्य 'गा गोपकैरि'त्यंतस्येदं नाम ज्ञेयम् । एतद्वर्णनेन 'तन्मयतां ययु'रिति क्रीडामय्य एव जाता इत्यन्तः प्राप्तिरूपो मध्यमो निरोधो निरूपितः ॥ १०० ॥

एतदग्रे अनन्यपूर्वाणां निरोधं निरूपयन्ति । तत्र प्रथममन्तःप्राप्तिसूचकं नामाहुः ।

गोपकन्याव्रतफलाय नम इति ॥ १०१ ॥

'हेमन्ते प्रथमे मासी'त्यारभ्य 'कुमार्यः कृष्णचेतस' इत्यत्रान्तःपातित्वनिश्चयपूर्विकासक्तिर्निरूपितेति गोपकन्यानां व्रतस्यावान्तरफलरूपत्वमुक्तमिति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ।

अत एवान्तरनुभवे बहिः पूजायाः प्रतिबन्धकत्वात्तां परित्यज्यासक्तिस्वभावादेव गुणगाने प्रतिष्ठिताः, 'कालिंदी दोषत्रयनिवारिकेति प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्र स्नानपरा विहारं चक्रु'रिति विवरणे विवृतमिति ॥ १०१ ॥

तदा मुख्यफलदानार्थं भगवान् गत्वा यत्कृतवांस्तत्सूचकं नामाहुः ।

जलक्रीडासमासक्तगोपीवस्त्रापहारकाय नम इति ॥ १०२ ॥

गोपीपदेन भोग्यत्वं सूचितम् । जलक्रीडासक्तौ सम्यक्त्वकथनेन तत्रान्तरनुभवेनैव पूर्णतां मत्वा सक्ता जाता न तु बहिः सङ्गापेक्षाज्ञानमपि तासामिति सूचितम् । तेनेदानीमपि कन्यात्वमेव तासामपि ज्ञापितम् । अत ए'वात्यागस्त्यागादुत्तम' इति ज्ञापनार्थं तादृशीनां वस्त्रापहरणं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामोक्तमिति भावः । विशेषस्तु सुबोधिन्यां टिप्पण्यां च द्रष्टव्यः ॥ १०२ ॥

अतः परं तासां सर्वमेव भगवता कृतमिति सर्वस्यापि विनियोगः स्वस्मिन्नपेक्षित इति पुंस्त्वाख्यो धर्मस्तासु नास्तीति सोपि स्थापनीय इति वयस्यैः सहागमनमिति तादृशं नामाहुः ।

मुक्तोपसर्पकाय नम इति ॥ १०३ ॥

मुक्ता उपसर्पका यस्य । अथवा मुक्तानां उपसर्पकस्तन्निकटे तदन्तर्वा प्रापक इत्यर्थः । 'ते तु मुक्ताः स्वान्तःस्थितास्तान्प्रकटीकृत्यान्यैरलक्षितान्स्वसङ्गे नीतवानि'ति विवरणे विवृतम् । अग्रे पुनर्वस्त्रदानेन सह तदन्तः प्रवेशिता इति 'स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतामि'त्यत्र निरूपितमित्येतत्सर्वाभिप्रायद्योतकमिदं नामेति ज्ञेयम् । एवमेतासामपि निरोधो निरूपितः । ततोग्रे 'अथ गोपैः परिवृत' इति गोपैः सहितो जात इत्युक्तम् ॥ १०३ ॥

अतः परं लीलासम्बन्धिपदार्थानां ज्ञानं गोपानां कर्तव्यमन्यथानिष्टपर्यवसानं स्यादिति तेषां ज्ञानोपदेशः कृत इति तत्सूचकं नामाहु ।

वृन्दावनबोधकाय नम इति ॥ १०४ ॥

इदं तु 'निदाघार्कातपे तिग्मे च्छायाभिः स्वाभिरात्मनः । आतपत्रायितान्वीक्ष्ये'-त्यारभ्ये'तिप्रवालस्तबके'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । तत्र 'व्रजजातापेक्षया वनजाता एव समीचीना' इति विवरणे विवृतमिति सर्वमत्रत्यं भगवदीयमेवेति ज्ञानं जातमिति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ १०४ ॥

एवं ज्ञानेन सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवदर्थकत्वे स्फुरिते तद्ग्रहणे स्वस्यानौचित्यं ज्ञात्वा क्षुधि सत्यां भगवति प्रार्थना कृता गोपैरन्यथा फलादिग्रहणेन क्षुन्निवृत्तिर्भवेदेवेति प्रार्थनं किमर्थं कुर्युः । तदा भगवान्स्वोपयोगि यावज्ज्ञानं तावत्तेषु स्थापयितुं पूर्वं बाललीला सिद्ध्यर्थं लोकानुरूपं ज्ञानं भवेत्पश्चाद्भगवद्धामीति तदुभयकरणयोग्यं ब्राह्मणान्नम्, तेषां बहिर्मुखत्वात्समर्पणकर्त्रीणां भक्तत्वादिति तद्याचनमेवोपदिष्टम् । तदा तत्प्रार्थनायां तेऽनादरं कृतवन्त इति तेषां भगवदज्ञानं सूचितमित्येतावत्सूचकं नामाहुः ।

यज्ञभोक्त्रे नम इति ॥ १०५ ॥

अत्र वैदिकज्ञानकर्मणोर्निर्णयः क्रियते, स च भगवत्संबन्धं विना न कस्यापि सत्त्वशोधक इति । अतो गोपवाक्यैर्विप्राणां भगवत्स्फूर्तिर्न जाता तेषां, ज्ञानकर्मणोर्भगवत्सम्बन्धाभावात्, तत्सम्बन्धे तु कस्यापि भक्तस्य सङ्गेन परंपरयापि भक्तिरन्यस्यापि जायत इति भक्ताया विप्रभार्याया एकस्याः सङ्गेनान्यासामपि जाता, तासां सङ्गेन विप्राणामपि ज्ञानं भक्तिश्च जातेति निर्णयः कृतो विवरणे । तथा च 'देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रे'ति 'तद्ब्रह्म परमं साक्षादि'त्यादिनाधिदैविकयज्ञभोक्ता सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चायमित्युक्तमपि इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । तादृशेऽप्रवृत्तौ तदज्ञानं स्पष्टमेव सूचितम् ॥ १०५ ॥

तर्हि तदन्नं कथं याचितमिति तद्धेतुज्ञापकं नामाहुः ।

यज्ञभागभुजे नम इति ॥ १०६ ॥

तत्र तत्स्त्रीणामप्यंशो वर्तत इति तास्तु भक्तास्तासां भागः स्वकीय इति तद्भोगः कृत इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । किञ्च । भगवद्भक्तैरानीतमिति तत्सम्बन्धेन तत्सम्बन्धित्वेपि न दोष इति तदन्नस्य भगवति विनियोगे जाते तेषामपि भक्तिर्जातेति ज्ञापनार्थमपि भोगः कृत इत्यपि सूचितमेतन्नाम्ना, अत एवोक्तं 'धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं चे'ति विवरणे ॥१०६॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

धर्मरक्षकाय नम इति ॥ १०७ ॥

यज्ञसंबन्ध्यन्नस्याधिदैविकसंबन्धेन यज्ञरूपो धर्मः सिद्धः, भगवदीयान्नभोजनेन भक्तिः सिद्धा । 'तदहं भक्त्युपहृतमश्नामी'ति स्ववाक्यरक्षा च सिद्धेति तथा नामोक्तमिति भावः ॥१०७॥

तदन्नस्वीकारेण तत्पत्नीषु प्रसादः कृत इति तादृशं नामाहुः ।

यज्ञपत्नीप्रसादकाय नम इति ॥ १०८ ॥

यथाधिकारं प्रसाद इति मुख्यः प्रसाद एकस्यामेवेति सामान्यतः सर्वास्विति भावः । अत एव गमनं तासाम् ॥ १०८ ॥

तत्र गतानां किं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

सर्वाज्ञाननिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

तासां गमनानन्तरं तद्दर्शनेन ब्राह्मणानामज्ञानं निवृत्तम् । भगवज्ज्ञानं जातम् । तेन भगवद्भक्तिर्जातेति भावः । अज्ञाननिवृत्तौ द्वयं सिद्धमेवेति तन्निवारकत्वेनैव नामोक्तम् ॥१०९॥

एतावत्पर्यन्तं बाललीलानामानीत्युपसंहरन्ति ।

इति बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
कृष्णभक्तिहृदानन्दि कीर्तनाद्भक्तिबोधकम् ॥ १ ॥

---

१ तत्रेत्यारभ्य विवृतमित्यन्तं स्वपुस्तके नास्ति ।

यद्यप्यनन्तान्येव नामानि तथापि कृष्णसंबंधि **बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतं** मयोक्तमित्यर्थः । बालचरित्रं यस्य कृष्णस्येति वा, तदा मूलरूपस्यैव नामानीत्युपक्रमोपसंहारसङ्गतिरपि सूचिता । कथनहेतुं विशेषणेन निरूपयन्ति **कृष्णभक्तिहृदानंदीति** । कृष्णे सदानंदे भावात्मके भक्तिः स्नेहः पूर्वं भवति, ततो हृदयस्यानंदकारि भवेत्ततस्तत्स्नेहस्वभावेन **कीर्त्तनाद्भक्तिबोधकं** आसक्तिजनकं भवेदिति भावः ॥ १ ॥

एवं बालचरित्रफलमुक्त्वासक्तिकारकचरित्रनाम कथनं प्रतिजानते ।

नामान्यथ प्रवक्ष्यामि यैः संतुष्यति केशवः ।
वक्ष्यामि भक्तहृदये परमानन्ददायकः ॥ १ ॥

तानि नामानि प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । कथने प्रकर्षो यथास्वरूपज्ञापकः । यैः **केशवोपि** ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षमेव ददाति, न तु ततोधिकं, तादृशोपि **सम्यक्तुष्यति** । पुष्टिमार्गीयभावप्रकटनमेव सम्यक्त्वम् । तज्ज्ञापकमग्रिमं विशेषणम् । **भक्तहृदये परमानंददायक इति** । बाह्याभ्यन्तरभेदेनेत्यर्थः । एतेन प्रौढलीला सूचिता ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाय नाम निरूपयंति ।

अद्भुतबालकाय नम इति ॥ १ ॥

बालकपदेन यद्यपि बाललीलैव सूच्यते तथापि अद्भुतपदेन प्रौढलीलापि सूचिता । अलौकिकमेव ह्यद्भुतं भवति, दृश्यते बालकः, धर्मास्त्वलौकिकाः । माहात्म्यज्ञापका इति प्रौढलीलात्वं । यद्यपि बाललीलायामप्यवस्थासाधनविरुद्धं चरित्रं कृतं, तथापि न तत्र माहात्म्यज्ञानं कृतं कस्यापि । मुग्धभावप्रकटनेन लौकिकभाव एव सर्वेषां संपादितः । भक्तानामपि बाल्यसहित एव प्रकारान्तरेण सन्तोषः कृतो, न त्वलौकिकीं रीतिं प्रकटितवानिति बाललीलात्वमेव । अत्र तु 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहः' सर्वेषां कृत इति तत्पुरःसरमेव लीलां कृतवानिति प्रौढलीलात्वमिति सर्वमनवद्यम् । एतादृशमाहात्म्यसहितस्वरूपदर्शनेपि देवकीमातृचरणानां बालकबुद्धिरेव जातेति ज्ञापनार्थं समस्तपदेन नामोक्तम्, अन्यथा मूले भिन्नं पदमिति तथा न वदेयुः । किञ्च । अलौकिकज्ञानमपि तयोः स्थितम् । अत एव 'स स्वजाते न शंकितावि'त्युक्तं मूले । यद्यपीदं लोके वेदे च प्रथितं, तथापीदानीं प्रकटितं तत् द्रष्टुमेवोपपद्यते न तु स्तुतुं वर्णयितुं, वेत्यद्भुतपदेन सूचितम् ॥ १ ॥

अतः परं रूपमुक्त्वाऽलौकिकशोभानिरूपकं नामाहुः ।

अम्बुजेक्षणाय नम इति ॥ २ ॥

यद्यप्यम्बुजेक्षणत्वमन्यत्रापि संभवति, तथाप्यत्र ये धर्मास्ते नान्यत्रेत्यलौकिकत्वं ज्ञापितम् । अलौकिकधर्मा विवरणे निरूपिताः । किञ्च । अम्बुजपदेन रसोद्बोधकत्वेन रसात्मकता च ज्ञापिता । अत एव स्निग्धदम्पतिभावरूपा रसात्मकताप्यग्रे निरूपिता फलप्रकरणे ॥ २ ॥

एवमलौकिकी ज्ञानशक्तिरुक्त्वा, क्रियाशक्तिं निरूपयन्तस्तत्सूचकं नामाहुः ।

चतुर्भुजात्तचक्रासिगदाशंखाद्युदायुधाय नम इति ॥ ३ ॥

चतुर्भुजैरात्ताः चक्रासिगदाशङ्खादय उद्धता जलरूपा वा आयुधा येन तादृशाय । अस्यार्थस्तु विवरणे 'चतुर्विधकार्य'मित्यारभ्य 'वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथे'त्यन्तं विशेषतो विवृत इति ततोवगन्तव्यः । अत्रापि चतुर्व्यूहेषु प्रद्युम्नरूपेण रसात्मकता सूचिता ॥ ३ ।

माहात्म्यद्योतकमग्रिमं नामाहुः ।

श्रीवत्सलक्ष्मणे नम इति ॥ ४ ॥

सर्वात्मकस्य भगवतो ब्रह्म हि मुख्यं लक्षणमिति तद्धारणम् । किञ्च । स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः श्रीः तस्याः स जनको भवतीति विवरणे विवृत्तमिति । तद्धारणेन रसज्ञतापि सूचिता । तेन माहात्म्यं स्नेहश्चेत्युभयमपि ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

अन्यदप्याहुः ।

कौस्तुभाभरणग्रीवाय नम इति ॥ ५ ॥

कौस्तुभो मणिराभरणं यस्यां तादृशी ग्रीवा यस्येति । जीवानामाधिदैविकस्वरूपभूतोयं मणिरिति मुक्तजीवानां तत्रैव स्थितिः । भगवाँस्तु मुक्तोपसृप्यः । तादृशा जीवास्तु लीलामध्यस्था एवेति, तेषां कण्ठभूषणत्वेन स्थापनाद्रसपरवशत्वमेव ज्ञापितम् । एवं सति माहात्म्यं रसाभिज्ञत्वं चेत्युभयमत्रापि सूचितम् ॥ ५ ॥

तादृशस्वरूपविलोकने माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेन श्रीदेवकीमातृचरणानां मुक्तिरेव स्यादिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

पीताम्बरधारिणे नम इति ॥ ६ ॥

पीताम्बरं माया तद्धारणेन मोहमेव करोतीति न तथेति भावः । अत एव जागरूके माहात्म्यज्ञानेपि पुत्रत्वभावः । एतदेव विवरणे व्यञ्जितम् । पूर्वं कौस्तुभवर्णने जीवानामुभयरूपत्वं निरूपितम् । केचन क्रियानिष्ठाः । केचन ज्ञाननिष्ठा इति । तथात्वहेतुभूता मायेति पीताम्बरवर्णनम् । पीताम्बरस्य तद्रूपत्वादिति । तथा च मोहकधर्मसाम्ये तत्रापि तद्व्यञ्जितमिति भावः । किञ्च । पीताम्बरं तु रसाच्छादकं भवति, तेन रसरूपत्वेपि रसाच्छादनं सूचितम् । अत एव विवरणे भगवतः प्रदेशावरिकामायामित्युक्तमाभासे ॥ ६ ॥

अत एव रसरूपत्वद्योतकमग्रिमं नामाहुः ।

नीलमेघश्यामाय नम इति ॥ ७ ॥

स यथा सर्वानन्ददायी तथायमपीति भावः । एतत्सर्वं 'यस्तु स्वकाल' इत्यादिना विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ ७ ॥

एवं स्वरूपं निरूप्य तदुपयोग्याभरणद्योतकं नामाहुः ।

नानाकल्पविराजिताय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'महार्हवैडूर्यकिरीटे'ति श्लोकनिरूपिताभरणभूषितत्वसूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

एवमुभयात्मकं स्वरूपं निरूप्य तस्य परमसौन्दर्यातिशयद्योतकं नामाहुः ।

आत्मविस्मापकमानुषवेषसौन्दर्यनिधये नम इति ॥ ९ ॥

इदं तु विरोचमानमित्यस्य नाम ज्ञेयम् । विशेषेण रोचकमिदमेव यत्स्वस्यापि विस्मयः । तथा च आत्मविस्मापको यो मानुषवेषः सौन्दर्यं च तस्य निधिः तादृशाय । अत एवादावद्भुतमेवोक्तम् । बालकपदेन मानुषवेषोम्बुजेक्षणपदेन सौन्दर्यं च व्यञ्जितम् । तस्यापि निधिरिति 'त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दध'दित्युक्तमग्रे । एतेन त्रैलोक्ये यत्र सौन्दर्यं तत्रैतस्यैवैकांशरूपमिति सूचितम् । एवं सर्वांशेन पूर्णप्राकट्येऽनिर्वचनीयमाहात्म्यं ज्ञापितम् ॥ ९ ॥

अतः परमेतादृशस्येदानीं प्रयोजनाभावाद्रूपान्तरेण व्रजं गत इति रमापि तत्रागत्य सेवां करोतीति तन्माहात्म्यसूचकं नामाहुः ।

रमालालितपादपद्माय नम इति ॥ १० ॥

रमा तु सर्वदा पुरुषोत्तमसेवैकनिष्ठा । सा चात्रागता इति तदवध्यत्रैव सापि स्थितेति तथोक्तम् । इदं तु 'तत आरभ्य नंदस्ये'त्यारभ्य 'रमाक्रीडमभून्नृपे'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १० ॥

अतः परं यत्र माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहः प्रकटीकृतो न तु मुग्धभावसहितस्तच्चरित्रसंबंधीनि नामान्यत्र निरूपणीयानीति मध्यस्थबाललीलान्तःपातीनि नामानि विहाय तादृशान्येकविंशाध्यायादारभ्य पुनर्निरूपयन्ति ।

तत्र प्रथमं भक्तानामन्यभजनादिकं निषिद्धमिति तन्निवारणसूचकं नामाहुः ।

भक्तहितोपदेशकाय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु नन्दादीनामिन्द्रयागोद्यमं दृष्ट्वा तंत्स्वकीयानामनुचितं मत्वा हितोपदेशं कृतवानिति तत्सूचकमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननु बालकोपदेशेन पारंपर्यागतमपि धर्मं ते महान्तः कथं त्यक्तवंत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

हविर्मन्त्रदेवतामूलबोधकाय नम इति ॥ १२ ॥

हविर्मन्त्रदेवताश्च तेषां मूलं यत्तद्बोधकाय ज्ञापकायेत्यर्थः । अयं भावः । पूर्वं नन्दं प्रति प्रश्ने कृते नन्दः 'पर्जन्यो भगवानिन्द्रे'त्युत्तरं दत्तवान्, तत्र पर्जन्यो भगवानेव देवतारूपो, मेघास्तस्यावयवाः मन्त्रा इव वर्षापयो हविः यतोन्नं भवति, जलान्नाभ्यामेव सर्वं जीवति, इन्द्रः सर्वोपास्य इति सर्वे तद्भजनं कुर्वन्तीति निरूपितम् । ततो भगवांस्तन्मतं निराकृत्य स्वमतमुपदिष्टवान् । 'तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मख' इति भवत्कृतो यागस्तु वैदिको न भवतीति वैदिकः कर्तव्यः । यत्र हविर्मंत्रदेवताः प्रतिष्ठिताः । तत्र गोषु हविः । ब्राह्मणेषु मन्त्रः । गोवर्धनः स्वयमेव देवतारूपः । हविर्मंत्रदेवतानां मूलभूतानां मूलभूता एत एवेति तद्बोधको जात इति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

तत इंद्रस्य मोहेन व्रजोपघातोद्यमो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कृतवेषमोहितदेवपरीक्षकाय नम इति ॥ १३ ॥

कृतो यो वेषो मानुषवेषस्तेन मोहितो यो देव इन्द्रस्तस्य परीक्षकाय परीक्षाकर्त्रे इत्यर्थः । कियत्पर्यन्तं मया सहैवं करिष्यतीति सप्तदिनपर्यन्तं परीक्षा कृतेति, तदुपर्यपि वृष्टिं कुर्यात्तदा स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति भावः । अथवा । कृतवेषमोहितो यो देव इंद्रस्तेन हेतुना परीक्षकाय भक्तानामित्यर्थः । इन्द्रकृतक्लेशेन भक्तेषु करुणया रक्षार्थं परित ईक्षणं 'गोपाये स्वात्मयोगेने'ति विचारपूर्वकं यदीक्षणं तस्य कर्त्रे इति वा । अथवा । तादृशो यो देव इन्द्रस्तस्य परित ईक्षा ज्ञानं तत्कारकायेति तत्कृतप्रपत्तिः सूचिता । किञ्च । प्रपत्त्यनन्तरं तदुपरि कृपादृष्टिः कृतेति परीक्षकायेत्युक्तमित्यपि सूचितम् । अत एव 'तस्मिन् जाते सुरेक्षणमि'त्यत्र स्वकार्ये संपन्ने सुरेक्षणं कृतमिति विवरणे विवृतम् ॥ १३ ॥

ननु यागभङ्गजनितकोपेन प्रलयकालीना मेघा निर्मुक्ता इति तैः सर्वं जगदेव प्लावितं भवेदिति तदभावद्योतकं नामाहुः ।

एकदेशवृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकाय नम इति ॥ १४ ॥

एकदेशो व्रजस्तदर्थं वृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकस्तादृशाय । अथवा । एकदा य ईशः न तु सर्वदा तादृश इन्द्रः तस्मात्तन्मुखादित्यर्थः । वृष्टिवायुदेवतानां क्षोभजनकः न तु साक्षात्स्वयमाज्ञप्तवानिति तावन्मात्रप्लावनमेव कृतवन्त इति भावः । अत एव 'नन्दादिभ्यश्चुकोप स' इत्यत्र 'स निषिद्धभागभोक्ते'त्युक्तम्, प्रलयेषु तु भगवदाज्ञया तथा कुर्वंतीति सर्वं सुस्थम् ॥१४॥

ननु मूले मेघादीनां क्षोभजनकत्वमिंद्रस्योक्तम्, अत्र भगवतः क्षोभजनकत्वं निरूपितमिति कथमेकवाक्यता भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरूपाय नम इति ॥ १५ ॥

अयं भावः । अत्र भगवान्कालात्मकः स्वयं शक्रदर्पनाशार्थमेतावत्करोतीति सर्वरूपोपि स्वयमेवेति, तत्प्रेरकोपि स्वयमेव जात इति तेषां क्षोभजनकत्वं भगवत एवेति तथा नामोक्तमिति भावः । अन्यथा को वा वराक इन्द्रो यद्भगवत्स्थाने तादृशोपद्रवं कुर्यादिति सर्वमनवद्यम् । सर्वेषां रक्षायां स्वात्मयोगयुक्तः 'गोपाये स्वात्मयोगेने'ति सर्वत्र स्वयं प्रविष्टः, सर्वरूपत्वेन रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

ननु तथाप्येतावत्करणे किं सिद्धमिति तदाहुः ।

वेदमार्गरक्षकाय नम इति ॥ १६ ॥

पाखण्डधर्मं दूरीकृत्य वैदिको वैष्णवधर्मो रक्षित इत्यर्थः । किञ्च । भक्तानां तत्रापि स्वकीयानामन्यभजनादिकं सर्वथा ह्यनुचितमिति ॥ १६ ॥

तत्सर्वं दूरीकृत्य केवलं स्वनिष्ठीकृता इति भक्तिमार्गप्रवर्तको जात इति तथा नामाहुः ।

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ १७ ॥

अत एव वृष्टिकृतपीडायामपि चरणशरणमेवागता इति 'पादमूलमुपाययुरि'त्युक्तं मूले ॥ १७ ॥

ततो रक्षापि स्वस्वरूपेणैव कृता, न तु साधनान्तरेण । तथा सत्यन्यसंबन्धः स्वकीयानां भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोवर्धनोद्धरणधीराय नम इति ॥ १८ ॥

तदुद्धरणकृतरक्षया केवलं स्वकीयत्वं संपादितं स्वमाहात्म्यं च प्रदर्शितम् । सप्तदिवसावधि पर्वतधारणेन सर्वेषां क्षुत्तृड्देहधर्माद्यभावेन च माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहो जनित इति भक्तिमार्गधर्मपोषणमेव कृतमिति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं स्वीयानामेव माहात्म्यज्ञानं कृतं किंतु सर्वेषामेव जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वजनीनमाहात्म्यबोधकाय नम इति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव देवमानुषादिषु माहात्म्यस्य बोधकायेति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव तत्प्रकटमिति इंद्रस्यापि तज्जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तविस्मापकाय नम इति ॥ २० ॥

इंद्रोपि भक्त एवाधिकारित्वान्मोहेन भगवदपराधं कृतवानिति स्वोद्यमे निष्फले जाते विस्मितोभवदिति तथोक्तमिति भावः । न केवलमाश्चर्यमात्रमेव जातं किंतु गतगर्वः हतसंकल्पः सन् मेघान्न्यवारयदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एव भगवान्दोषमेव दूरीकृतवान्, नत्विन्द्रः स्वर्गाद्दूरीकृत इति तादृशं नामाहुः ।

मोहनप्रबोधोभयरक्षकाद्भुतचरित्राय नम इति ॥ २१ ॥

मोहनं च प्रबोधश्च तदुभयस्य रक्षकमद्भुतं चरित्रं यस्येति । मोहोपि स्वकृत एव प्रबोधोपीत्यद्भुतत्वम् । अत एवेन्द्रपदान्न नाशितः । एतेनापराधेपि दोषमेव नाशयति न, तु तं लौकिकप्रभुवदिति सूचितम् ॥ २१ ॥

तत्र हेतुरूपं नामाहुः ।

लोकवेदोल्लङ्घनकरप्रपन्नभक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ २२ ॥

भगवान्परमकृपालुरक्लिष्टकर्मेति लोके वेदेपि निन्दितं महापापजनकं तादृशमपि करोति यः स लोकवेदोल्लङ्घनकरः, एतादृश इन्द्रो, यतो गोकुलसंक्षयार्थमाज्ञापितवान्, पुनर्विवेके जाते प्रपन्नश्च, तत्रापि भक्तः अपराधक्षमापनपूर्वकं सेवकधर्मे प्रवृत्तः, तादृशस्य सर्वदुःखनिवारकायेत्येतदेवोक्तम्, 'मया तेऽकारि मघवन्नि' त्यारभ्य 'गम्यता' मित्यन्तम् । अतः परमेवं न कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

न केवलं दुःखमेव निवारितवान्किंतु प्रसादोपि कृत इति तथा नामाहुः ।

इन्द्रसुरभीप्रसादकाय नम इति ॥ २३ ॥

उभयोरेकत्र स्थितिरुभयोः प्रसादस्याप्यैक्यप्रतिपादनाय समस्तं पदम् । किञ्च, गोविन्दाभिषेकस्तु सुरभ्या प्रार्थितः । इन्द्रेण स्वयं स कृत इति स्वस्य सेवकधर्मो ज्ञापितः । भगवत्प्रसादोपि सूचितः स्वप्रसन्नतया । अन्यथा सा न स्यात् । अतएव समानधर्मज्ञापनायापि समस्तं पदम् । किञ्च, इन्द्रस्येन्द्रत्वं दूरीकृत्य सुरभ्या भगवति तदभिषेकः क्रियत इति परस्परं वैमनस्यं भवेदिति तदभावज्ञापनार्थं वा समस्तं पदम् ॥ २३ ॥

तत इन्द्रत्वसूचकं नामाहुः ।

गोविन्दाय नम इति ॥ २४ ॥

इन्द्रस्यापीन्द्र इति माहात्म्यं द्योतितम्, अतएवोक्तं 'निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गत' इति मूले । किञ्च । गोकुलस्य सर्वस्येन्द्रो जात इति गोविन्दः, गोकुलेन्द्रः, व्रजेन्द्रः गोपेन्द्रः, तथा इन्द्रेन्द्रः, देवेन्द्रः, सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि भवन्ति । एवं माहाम्त्यज्ञानपूर्वकस्नेहसहितनिरोधो निरूपितः ॥ २४ ॥

एतावत्यपि चरित्रे कृते सर्वथा माहात्म्यं न स्फुरितम् । यतो गोवर्धनोद्धरणानन्तरं पुनर्यथास्थानं तस्मिन्स्थापिते भगवति च मिलिते लौकिकरीतिरेव कृता न त्वलौकिकभावः स्फुरित इति तदर्थमग्रिमचरित्रं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्यन्तभक्तनिरोधकाय नम इति ॥ २५ ॥

भक्तश्चेदन्यभजनं कुर्यात्तत्रापि निरोधमार्गीयश्चेत्तदा निरोधः कर्तव्य इति नन्दस्यान्यभजनादिकं जातमिति निरोधः कृतः । यतो भगवत्प्रेरितवरुणकृतदास्यादिनिरीक्षणेन भगवति माहात्म्यमलौकिकत्वेन बुद्धिश्च जातेत्येतावत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अत एव तज्ज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

वरुणादिदेवप्रबोधकाय नम इति ॥ २६ ॥

वरुणादयो ये देवा आदिपदेन तत्रत्याः स्त्रियः पुरुषाश्च तेषां सर्वेषामेव प्रबोधकः । प्रकृष्टेन स्वज्ञानसंपादकस्तादृशाय । अत एव ते सर्वे गर्भदासा इव सेवां कृतवन्त इति तथोक्तम् ॥ २६ ॥

एवं वरुणलोके सर्वेषां वरुणादीनां दास्यं दृष्ट्वा भगवति माहात्म्यज्ञानं दृढं जातमिति भगवतः परमोत्कर्षदिदृक्षापीति तत्पूरकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठप्रदर्शकाय नम इति ॥ २७ ॥

व्यापिवैकुण्ठस्य प्रकर्षेण दर्शकस्तादृशाय । तद्दर्शनेनाविद्यानिवृत्तावक्षरानन्दात्मकत्वे सम्पन्ने सर्वेषां लय एवाभूदिति, ततोपि भजनानन्दस्योत्कृष्टत्वात्तदनुभवार्थं तत उद्धृताः ॥ २७ ॥

ततो ब्रह्मणो लोकं ददृशुरिति सर्वतारतम्यज्ञापनार्थं प्रदर्श्य ततोप्युद्धृतवानिति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वैकुण्ठस्थित्यधिकभक्तगृहस्थितिबोधकाय नम इति ॥ २८ ॥

वैकुण्ठस्थितेः सकाशादधिकोत्कृष्टा भक्तस्य गृहस्थितिस्तस्या बोधको ज्ञापकः । एतद्दर्शनेनायं साक्षाद्भगवानेवास्मद्गृहेवतीर्ण इति गृह एवा परमानन्दानुभवेन वैकुण्ठापेक्षया गृहमेव विशिष्टमिति ज्ञानं जातमिति भावः ॥ २८ ॥

तद्भेदकं नामाहुः ।

मदनगोपालाय नम इति ॥ २९ ॥

वैकुण्ठे लयावस्थानुभूता । अत्र तु साक्षान्मदनमूर्तिः परमलावण्यनिधिः स्वयमेव गोपालरूपेण भगवानस्मानानन्दयतीति नन्दादीनां ज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'कृष्णेन चोद्धृता' इति कृष्णपदार्थस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

ननु गोकुले भगवत उच्छृंखलचरित्रस्य दृष्टत्वात्कथं तादृशं निर्दोषज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनादिब्रह्मचारिणे नम इति ॥ ३० ॥

सर्वेषां आदिभूतो ब्रह्मचारी त्वयमेव, य इदानीं ब्रह्मचर्यं कुर्वेति तेषां सर्वेषां मूलभूतोयमेव । यतः सर्वत्र ब्रह्मरूपत्वेन चरति व्याप्नोति । सर्वेषु आत्मबुद्धिरेव भगवतः, आत्मव्यतिरिक्तं वस्त्वेव नास्तीति ब्रह्मचर्यं तत्रैवेति तथा नामोक्तम् । किञ्च । यः सर्वदा स्वानन्देनैव पूर्णस्तस्यान्यतश्चानन्दापेक्षैव नास्ति, यतो ब्रह्मचर्यं खण्डितं भवेदतोनादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवेति ज्ञापितम् । इदं तु कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं दृष्ट्वा तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्व्यञ्जकं ज्ञेयम् । किञ्च, ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनादिकं तदुक्तधर्माचरणं च धर्मः स ह्यागंतुकस्तस्य । अत्र तु छंदोभिःस्तूयमानत्वोक्तेर्वेदानामपि तन्निष्ठतोक्तेत्यनादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवोक्तमिति भावः ॥३०॥

एवं निर्दोषज्ञाने जाते फलं भवतीति साधनप्रकरणानन्तरं फलप्रकरणारंभः । तत्र फलदानार्थं यादृक् स्वरूपं कृत्वा स्थितस्तादृक्स्वरूपज्ञापकं नामाहुः ।

कंदर्पकोटिलावण्याय नम इति ॥ ३१ ॥

इदं तु 'भगवानपी'त्यस्य विवरणे षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्तथा रूपं कृत्वा स्थित इति भगवत्पदार्थेन निरूपितमिति तद्द्योतकं नाम ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

नन श्रुतौ कामरूपत्वं ब्रह्मणः कुत्रापि न श्रुतमिति तत्तात्पर्यज्ञापकं नामाहुः ।

सर्वोपनिषत्तात्पर्यगोचराय नम इति ॥ ३२ ॥

सर्वोपनिषदां यत्तात्पर्यरूपं 'रसो वै स' इत्यादिना निरूपितं रसात्मकं कोटिकन्दर्पलावण्यं तदेव गोचरः दृग्विषयीभूतमित्यर्थः । अथवा । सर्वोपनिषद्रूपा व्रजसीमन्तिन्यस्तासां तात्पर्यं बहिः फलानुभवरूपं तदर्थं गोचरो जात इति । एतेन श्रुतीनामेवार्थे तादृशं रूपं प्रकटितवान्नान्यार्थमिति सूचितम् । अथवा । सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यं फले, फलरूपा तु रासलीला, तत्र

तदर्थं वा गोचरो जात इति तथोक्तम् । एवमुपनिषत्तात्पर्यगोचरत्वकथनादियं लीला नित्यैव, साम्प्रतं लोके बहिः प्रकटीकृता । अत एवोक्तं 'मत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तम' मिति ॥३२॥

अतः परं फलस्वरूपज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकारमणाय नम इति ॥ ३३ ॥

एतावत्पर्यन्तमीश्वरभाव एव स्थितः । इदानीं समस्तब्रह्मधर्मान्विहाय नायकभावेन ता रात्रीर्दृष्ट्वा रमणेच्छां कृतवानिति गोपिकानां रमणो जात इति तथोक्तम् । एतत्सर्वं 'वीक्ष्ये' त्यस्य विवरणे विवृतम् ॥ ३३ ॥

अत एव विलम्बासहिष्णुस्तत्कार्यसाधनार्थं योगमायामुपाश्रितो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सकलयोगाधिपतये नम इति ॥ ३४ ॥

सकलयोगानामपि अधिपतिरधिष्ठाता तत्तद्योगेन तत्तत्कार्यसाधक इति । एवं कार्ये स्वस्य स्वातन्त्र्याभावाद्योगमायैव साधिकेति तामाश्रित इति तत्सूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । अतएव पूर्वमपि योगमायामाज्ञापयदधुनापि कार्यमिति रसस्वाभाव्यात्तामाश्रित इत्युक्तम् । एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

किंच । अत्र यथा नवीनमनःकरणेन सर्वा सामग्री लीलोपयोगिनी नवीनैव कृतेति विवरणे विवृतम् । तथा कामोपि नवीन एव प्रकटीकृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अलौकिकपूर्णकामजनकाय नम इति ॥ ३५ ॥

यदा नायकभावेन तद्दर्शने रमणेच्छा जाता तदा कामोपि स्वरूपात्मकोऽलौकिक उद्बुद्ध इति भक्तेष्वपि वेणुद्वारा तस्यैव जनको जातः । अत एव 'कामपितामहं मन उत्पादितवांस्तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यती'त्युक्तं विवरणे । तथा च तत्सूचकमिदं नामेति भावः । क्वचिदलौकिकपूर्णकामबीजजनकाय नम इति पाठः । तदा कामबीजं वेणुनादस्तज्जनकायेति तद्द्वारा काम उत्पन्न इति स्फुटमेव ॥ ३५ ॥

एवं भगवतो रसरूपतां निरूप्योद्दीपनविभावरूपोपि स्वयमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

आशापूरकसत्यात्मकामदीपकाय नम इति ॥ ३६ ॥

आशापूरकश्च सत्यश्च आत्मरूपश्च कामदीपकश्च अर्थात् यश्चन्द्रः तद्रूपः । यदैव मनश्चक्रे तदैव य उडुराजः स उदगादिति विवरणार्थेनैव तदुदयः प्राप्तः । रमणेच्छांतर्गतत्वात् । सोपि स्वरूपात्मक इति गोपिकारमणाय नम इति नामान्तर्गत एव सूचितः । इदानीं तत्स्वरूपं वक्तव्यमिति तत्सूचकत्वेन विशेषणैरेव विशेष्यनिर्देशः कृत इति तथोक्तम् । तेनाशापूरकत्वेन 'ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नि' त्युक्तोर्थः सूचितः । किंच । चर्षणीनामप्याशा पूरिता शोकदूरीकरणेनेत्यपि सूचितम् । सत्यत्वेन नायं भचक्रगः । मध्याकाशपर्यंतमेव गमनमित्यादि-

धर्माः सूचिताः । आत्मरूपत्वेनालौकिकत्वमुक्तम् । कामदीपकत्वेनोद्दीपनविभावरूपतोक्तेति सर्वं सुस्थम् ॥ ३६ ॥

एतादृशं चन्द्रं दृष्ट्वा वेणुनादं कृतवानित्युक्तं मूले । ततस्तद्गीतं निशम्य ताः सर्वा आजग्मुरित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

शृङ्गारविभावादियुक्ताय नम इति ॥ ३७ ॥

मुख्यरसस्तु विभावादिसंयुक्त एव तिष्ठतीति शृङ्गाररसस्य ये विभावा आलंबनविभावा उद्दीपनविभावादयश्च तैर्युक्ताय । अत्रोद्दीपनविभावास्तु ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिका इति तदोडुराज इति वनं चेति सर्वे पूर्वोक्तनामभिः सूचिताः, आजग्मुरित्यनेनालम्बन विभावरूपा उक्ता इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । एतेन धर्मसहितो रसो निरूपितः ॥ ३७ ॥

एवं करणे स्वप्रतिज्ञैव हेतुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यवाचे नम इति ॥ ३८ ॥

'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इति तासां वरो दत्त इति तद्वचनं सत्यं कृतमिति तथोक्तम् । एतेन ता आहूता इति सूचितम् ॥ ३८ ॥

अतः परमागमनानन्तरं धर्मसूचकं नामाहुः ।

कामोन्मत्तगोपाङ्गनामुक्तिदात्रे नम इति ॥ ३९ ॥

'निशम्य गीत' मित्यत्र गीतस्यानङ्गवर्धनत्वमुक्तमिति तच्छ्रवणेन तादृश उद्बुद्धो यः कामस्तेनोन्मत्ता देहाद्यवधानरहिता या गोपाङ्गनास्तासां मुक्तिदाता । अयं भावः । 'कृष्णगृहीतमानसा' इत्यत्र मानसमित्युपलक्षणं, देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणादयः सर्व एव स्वस्मिन्गृहीता इति कृष्णात्मिका एव तदन्तिकमाजग्मुरिति 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती' त्युक्तरूपा मुक्तिरेव दत्तेति तथोक्तमिति भावः । अथवा । 'आत्मना प्रथमा लीले' त्युक्तत्वात् प्रथमं भक्तानामात्मन्यात्मनैवानन्दं पूरितवानित्युक्तमिति विवरणे । तथा च मुक्तावात्मन एवानन्दानुभवो, न तु देहेन्द्रियादीनामिति तथोक्तमिति भावः । परन्तु तथाप्येतावान् विशेषः । यदत्र मुख्यत्वेन प्रथममात्मन एव पश्चात्सर्वेन्द्रियाणामिति । एतेन या मुक्तिः कामादिविषयत्यागेन ज्ञानभक्त्यादिसाधनैः कथञ्चिद्भवति सात्र बाधककामादेव जातेति सूचितम् । अत एव 'कामं क्रोध'मि त्यादि निरूपितम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मप्रापणानन्तरमपि तासां मनोभिलाषस्ततोप्यधिकफल इति तदधिकारपरीक्षार्थमग्रिमं नामाहुः ।

मुक्त्यधिकफलगोपीमनोमोहकाय नम इति ॥ ४० ॥

मुक्त्यधिकफलं साक्षात्स्वरूपसम्बन्धस्तत्र गोपीनां मनांसि तेषां मोहकस्तादृशाय । इदं तु 'ता दृष्ट्वान्तिकमायाताः' 'वाचःपेशैर्विमोहय'न्नित्यारभ्य 'प्रतियात ततो गृहा'नि-

त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवांस्तु अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति परावृत्तिं वदति । किञ्च । 'भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमि'ति वाक्यान्मुक्तिः पूर्वं दत्ता, तदन्यत्फलमधिकाराभावे न देयमिति 'स्वागतं व' इत्यादिनिषेधवाक्यान्युक्तवान् ॥ ४० ॥

एतास्तु पूर्णाधिकारवत्य इति तन्निराकरणं चक्रुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

लोकवेदसर्वधर्मपरित्यक्तगोपीसेवितचरणारविन्दाय नम इति ॥ ४१ ॥

लोकवेदसंबन्धिनः सर्वे धर्माः परित्यक्ता याभिस्तादृशीभिः गोपीभिः सेवितं चरणारविन्दं यस्य तादृशाय । इदं तु 'सन्त्यज्य सर्वविषयाँस्तव पादमूल'मित्यारभ्य 'का स्त्र्यङ्ग ते कलपदामृते'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । अत एवाग्रे 'किङ्करीणामि'त्युक्तं, न हि कैङ्कर्ये पूर्वसिद्धो धर्मस्तिष्ठतीति भगवच्चरणसेवैवास्मद्धर्म इति ज्ञापितम् । एवं सति तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयमिति भावः ॥ ४१ ॥

अतः परमन्तर्गृहगतानामत्रागमने प्रतिबन्धोभूदित्येतत्फलं न जातमिति तन्निवारकं नामाहुः ।

भक्तप्रतिबन्धानिवारकाय नम इति ॥ ४२ ॥

'जहुर्गुणमयं देहमि'त्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्तिरुक्तेति भावः ॥ ४२ ॥

तदनन्तरं फलप्राप्तिस्वरूपसूचकं नामाहुः ।

अलब्धरासगोपीसद्योमुक्तिप्रदायकाय नम इति ॥ ४३ ॥

अलब्धो रासो याभिः, प्रतिबन्धकस्य जातत्वात्तादृशीनां गोपीनां सद्यो ध्यानमात्रेण मुक्तेः प्रदायकः । तत्रापि प्रशब्देन मुक्त्यनन्तरमलौकिकदेहप्राप्त्या सर्वतः पूर्वमेव रासमध्यस्था जाता इति सूचितम् ॥ ४३ ॥

ततः परीक्षानन्तरं ता अपि रासमध्यस्था जाता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

परीक्षितगोपवधूसेवितचरणाय नम इति ॥ ४४ ॥

परीक्षिता या गोपवध्वस्ताभिः सेवितं चरणारविन्दं यस्येति । 'पुरुषभूषण देहि दास्य'मित्युक्तत्वात्तदुपयोगिसेवां कृतवत्यः । तदुक्तं 'ताभिः समेताभि'रित्यादिना । अथवा । परीक्षिता परित ईक्षिता या गोपवध्वस्ताभिस्तथेत्यर्थः । अयं भावः । परीक्षानन्तरं 'इतिविक्लवित'मित्यत्र हास उक्तः । सोपि प्रकृष्टः परिहासज्ञापकः स्वापेक्षाज्ञापकश्च । तथा च पूर्वं प्रहस्य परिहासं ज्ञापयित्वा पश्चात्प्रेमपूर्वकं परित ईक्षिता अवलोकिता इति तत्सूचकं परीक्षितपदमिति भावः । किञ्च । तादृशप्रकारकभगवदवलोकनानन्तरं तासामपि तादृशमवलोकनं जातमिति परीक्षिताः परित ईक्षा सञ्जाता यासु ताः परीक्षिताः । ईक्षेत्युपलक्षणं, यावन्तः प्रेक्षणादयो विलासास्ते सर्वे जाता इति ज्ञेयम् । अत एव 'प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभि'रित्युक्तं मूले । तथा च तादृशीभिस्तथेति भावः ॥ ४४ ॥

अतः परं रमणानन्तरं तासां लोकन्यायेन मदो मानश्च जाताविति 'त्यात्मानं मेनिरे स्त्रीणामि'ति निरूपितम् । तत्र माननिवृत्तिसूचकं नामाहुः ।

निजजनस्मयध्वंसनास्मिताय नम इति ॥ ४५ ॥

अयं भावः । पूर्वं'मुदारहासद्विजकुन्ददीधितिरि'त्यत्र कुन्दत्वं स्नेहस्येत्यस्य विवरणे काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति निरूपितम् । तत्तात्पर्यं च स्वामिनीनां सदा निरुपधिस्नेह एव चेत्तिष्ठेत्तदा खण्डितादिभावासंभवे पूर्णरसभोग उभयत्रापि न संभवतीति निरुपधित्वांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं स्नेहस्य संपादितवानिति विवरणार्थो विवृतः टिप्पण्याम् । एवं सति लौकिकरीतिस्नेहेन तदनुसार्येव रमणस्वरूपमिति न पूर्णमनोरथ इत्यौदासीन्येन रमत इत्युक्तम् । अत एवैणाङ्क इवेति दृष्टान्तः । तथा च कलङ्कित्वोक्त्या लौकिकनायकवद्विकारवत्त्वं सूचितम् । तेनास्य यथा पूर्णोप्यपूर्णो भवति पुनरग्रे क्रमेण पूर्णो भवति तथायमपि भविष्यतीति टिप्पण्यां विवृतम् । एवं सति संप्रति लौकिकरीतिरेव कृतेति तासां मानोपि जातः । अन्यथाऽलौकिकप्रपत्तौ कथं संभवेदिति तन्निवृत्तिसूचकं नामोक्तं 'निजजनस्मयध्वंसनस्मिताय नम' इति । निजजनानां स्मयस्य ध्वंसनं स्मितं मन्दहासो यस्येति । पूर्वमुदारहासेत्यत्र हास उदार उक्तः, यदा मानो दृष्टस्तदा तत्संकोचः कृत इति तावतैव मानो निवृत्त इति ज्ञापितम् । अन्यथा तिरोधानज्ञाने अकस्माददर्शनमात्रेण[1] तापः कथं भवेत् । न हि मानवतीनां तापः क्वचिद् दृष्टचरः श्रुतो वेत्युपपत्तिरुक्ता नामनिरूपणे । तर्हि तिरोभावः किमर्थं कृत इति चेदुच्यते । अयमाशयः । भगवत एतासां पूर्णरसदानार्थं विप्रयोगरसानुभवः सर्वथा कर्तव्यः । सर्वथा प्रपत्त्यभावे पूर्णरसदानमलौकिकरीत्या न भवतीत्येतासां मानस्य निवृत्तावपि मदो न गतः । 'आत्मानं मेनिरे स्त्रीणामि'त्युक्तरूप इति, तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय च तथा कृतमिति भावः । किञ्च । लौकिकरीत्या माननिवारणेपि मानस्तिष्ठत्येवान्यथा पुनः क्षणानन्तरं कथं भवति । लौकिकरीतिरसदाने तथैव व्यवस्था; अलौकिके तु सर्वथा मानाभावोपेक्षित इति सोन्तःस्थः इति सर्वकरणसमर्थो भगवानन्तः प्रविश्यालौकिकरीत्या तं दूरीकृतवानिति सर्वमनवद्यम् । एवं सति यावदंशो लौकिकस्नेहः स्थापितस्तावदंशो मानोपि मन्दस्मितेन निवर्तितो नाधिक इत्येतत्सर्वाभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

ततो योधिकांशः सोन्तास्तिष्ठतीति तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय तिरोहित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कायिकतिरोभावितगोपीपुञ्जाय नम इति ॥ ४६ ॥

कायिकस्तिरोभावः स्वस्य तद्युक्तीकृतो गोपीपुञ्जो येन तादृशाय । एतेनान्तःप्रकट इत्यर्थः । अथवा । भक्तानां कायिकसंबन्धार्थं यो बहिः प्रकटः स्थितः स तिरोहित इति तिरोभावयुक्तो गोपीपुञ्जो येनेति ॥ ४६ ॥

एका तु निर्दोषा स्थितेति सङ्ग एव स्थापितेति तत्सूचकं नामाहुः ।

---

1 दर्शनमात्रेणेति पाठः ।

राधासहचराय नम इति ॥ ४७ ॥

सापि सहचारिणी, अयमपि तत्सहचरः, यथैव तस्याः प्रीतिस्तथैव करोतीति सूचितम्। अत्रैषा व्रतमध्यस्थेति विवरणे विवेचितमिति तासां मध्ये या मुख्या सैतत्सनाम्नीति ज्ञेयम् ॥४७॥

अतः परं तिरोधानानन्तरं तासामवस्थाज्ञापकं नामाहुः ।

विरहव्याकुलगोपांगनान्वेषितमार्गाय नम इति ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तलौकिकरीतिस्नेहस्य निवृत्तेरलौकिकस्त्वंतःस्थितः । स च सङ्गेप्यासेचनकस्वभावात्तापकरस्तिरोधाने त्वदर्शनेन तापमुत्पादयेदेवेति विरहेण व्याकुला या गोपाङ्गनास्ताभिरन्वेषितः मार्गो यस्य तादृशाय । इदं तु 'अन्तर्हिते भगवती'त्यार'भ्येत्येवं दर्शयन्त्यस्ता' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अतः परं या सङ्गे स्थिता तस्या अपि मानो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्ञानतुल्यभक्तभ्रान्तिजनकाय नम इति ॥ ४९ ॥

यथा'त्मानं मेनिरे स्त्रीणामि'ति तासां ज्ञानं जातं तथास्या अपि 'हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते, अतोहं वरिष्ठे'ति ज्ञानं जातमिति तत्तुल्या जातेति ज्ञानेन तुल्यो यो भक्तस्तस्य भ्रान्तेर्जनकाय । यथा पूर्वं ज्ञानेन भ्रान्ता सती 'न पारयेहं चलितुमि'त्युक्तवती तथा तादृशीं प्रति भगवानपि भ्रमजनकमशक्यमेवोपदिष्टवान् 'स्कन्धमारुह्यता'मिति तथोक्तमिति भावः ॥४९॥

तदा ततोप्यन्तर्दधे इति तस्या अपि विरहेण मूर्च्छान्ता तादृश्येवावस्था जाता तदा जीवनसम्पत्त्यर्थं स्वसान्निध्यं ज्ञापितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

निकटस्थितिबोधकाय नम इति ॥ ५० ॥

एतच्च 'हा नाथे'त्यत्र 'महाभुजे'त्यस्य नाम ज्ञेयम् । एतादृगवस्थया दुःखितां ता पुनरन्याः सर्वा वने विचरन्त्यो ददृशुः । तदेयं स्ववृत्तान्तं कथितवतीति सर्वासां स्वदोषस्फूर्तिर्जाता, भगवानस्मद्दोषेणैव गत इति ॥ ५० ॥

तद्दोषनिवृत्त्यर्थं गुणगानमेव साधनं ज्ञात्वा तदेव चक्रुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीवर्णितनिखिलगुणाय नम इति ॥ ५१ ॥

गोपीभिर्वर्णिताः निखिला गुणाः 'जयति तेधिक'मित्यारभ्य 'यत्ते सुजाते'त्यन्ता यस्य तादृशाय ॥ ५१ ॥

एतावति कृतेपि शुद्धिर्नजातेति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्तशुद्धिविलंबनाय नम इति ॥ ५२ ॥

भक्तेषु शुद्धेर्विलंबं करोतीति तथा । स्तोत्रेण यावती परीक्षा कर्तव्या स्थिता तावती सर्वापि कृता । अवस्थाद्वयमेव तासां स्थितम् । मूर्च्छायां लीलाप्रवेशो प्रलापः, स्वरूपस्थितौ गुणगानमिति । तथापि प्रादुर्भावकारणं न जातमिति शुद्धेर्विलम्बः ॥ ५२ ॥

ततः सर्वेषामसाधनत्वे दैन्यं प्रादुर्भूतमिति रोदनानन्तरं 'तासामाविरभूदि'त्युक्तं, तत्सूचकं नामाहुः ।

दीनकृपाप्रकटितरूपाय नम इति ॥ ५३ ॥

यदा दीना जातास्तदा कृपया प्रकटितं रूपं येन सः तादृशाय । अत एवोक्तं 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमि'ति । प्राकट्यानन्तरं पूर्वं विलोकनमात्रेण 'प्रीत्युत्फुल्लदृशो जाता' इति नयनाल्हादकत्वमुक्तम् ॥ ५३ ॥

ततः सर्वासां भगवन्मनसैवोत्थानमिति 'उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागत'मिति मनसोप्याल्हादकत्वं सूचितमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वमनोनयनाह्लादकाय नम इति ॥ ५४ ॥

बहिराल्हादे नयनानामुपयोगः । अन्तराल्हादे मनस इति द्वयोरेव कथनम् । मनस्तु कर्मप्रधानं, नयनं ज्ञानप्रधानमिति ज्ञानकर्मेन्द्रियाल्हादकत्वकथनेन सर्वेषामेवेन्द्रियाणामाल्हादकत्वं सूचितम् । अतएवाग्रे 'काचित्कराम्बुज'मित्यारम्य 'चकास गोपीपरिषद्गतोर्चित' इत्यन्तं तत्तत्क्रिया निरूपिताः ॥ ५४ ॥

ततोग्रे सन्देहनिवर्तनार्थं प्रश्नः कृत इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकावाक्यविचारकाय नम इति ॥ ५५ ॥

गोपिकानां वाक्यस्य विचारकर्ता । 'मिथो भजंति ये सख्य' इत्यादिना ॥ ५५ ॥

प्रथमं सर्वेषां व्यवस्थामुक्त्वा स्वस्य सर्वेभ्यो भिन्नैव व्यवस्थेत्युक्तं 'नाहं तु सख्य' इति तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वधर्मनिर्धारकाय नम इति ॥ ५६ ॥

यद्यपि अन्यविषये ममैषैव व्यवस्था, भवतीषु न तथेत्युक्तम् ॥ ५६ ॥

मया परोक्षं भजतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरसाभिज्ञाय नम इति ॥ ५७ ॥

सर्वपदेन संयोगविप्रयोगयोर्ये भावा अनन्ताः 'प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः' इत्यादिना रसाधिक्ये पुंभावरूपा उक्तास्तेषां सर्वेषां रसानामभिज्ञस्तादृशाय । एतेन स्वस्य तादृशरसानुभवार्थं तासां चान्तरानन्ददानार्थं परोक्षभजनमिति सूचितम् । किञ्च, पूर्वं कायिकमनसो रसोनुभूतः, सांप्रतं प्रश्नेन वाचानिकोप्यनुभूत इत्यपि सर्वरसाभिज्ञत्वमपि ज्ञापितम् । अतः परं सर्वथा निर्दोषा जाता इति रासक्रीडारम्भ इति देहलीदीपन्यायेन सर्वरसाभिज्ञ इति नामोक्तम्। तथा च सर्वे रसाः यत्र तादृशो रासस्तदभिज्ञ इति यावत्पर्यन्तमेतासां मनसि सन्देहः कथमेतादृशीरसानल्पजदिति तावत्पर्यन्तं रससमूहरूपो रासो न भवतीति ज्ञानेन भगवता प्रश्नोत्तरैः स निवर्तित इत्यतः परं 'तत्रारभत गोविन्द' इत्यारम्य 'कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्ये'त्यन्तं ये रसाः

तदभिज्ञ इत्येतत्सूचकमपीदं ज्ञेयम् । तेन सर्वरसाभिज्ञ इत्यस्यावृत्तिः कर्तव्या । एतावता रासक्रीडार्थं प्रवृत्त इति सूचितम् ।

अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः ।

रासमण्डलानेकरूपाय नम इति ॥ ५८ ॥

इदं तु 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो' रित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५८ ॥

एवं नृत्यादिभिः पूर्णो रस उच्छलित इति सर्वासां रमणं प्रत्येकं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

उद्दीप्तकामरसपूरकाय नम इति ॥ ५९ ॥

एवं नृत्यादिभिरुद्दीप्तो यः कामरसस्तस्य पूरकाय । इदं तु 'एवं परिष्वङ्गे'त्यारभ्य 'कृत्वा तावन्त'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

एतच्च महासौरतमिति मर्यादा न स्थितेति तत्सूचकं नामाहुः ।

अतिक्रान्तमर्यादाय नम इति ॥ ६० ॥

अतिक्रान्ता मर्यादा शास्त्रक्रमो येन तादृशाय । तदुक्तं 'रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इति ॥ ६० ॥

एवं तासामुद्दीप्तकामपूर्तिर्जातेति दैन्यं प्रादुर्भूतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्तदैन्यनिवारकाय नम इति ॥ ६१ ॥

भक्तानां यद्दैन्यमतिविहारेण रतान्ते जातं तस्य निवारकः । एतदेवोक्तं 'तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः । प्रामृजत्करुणः प्रेम्णेति' । भक्तीति पाठे भक्तिरूपवदनेषु दैन्यधर्माः प्रकटा इति तन्निवारक इति तथोक्तम् ॥ ६१ ॥

ततः श्रमनिवारणार्थं जलक्रीडां कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यमुनाकीर्तिजनकाय नम इति ॥ ६२ ॥

कीर्तिस्तु 'इयं तव कथाधिके'त्यत्र श्रीमदाचार्यचरणैः स्फुटीकृता यमुनाष्टके । एतावत्पर्यन्तं रासलीलानामानि निरूपितानि ॥ ६२ ॥

अतः परमेतेषां फलसहितं निरोधमुक्त्वा येषां निरोधो न जातस्तेषां कर्तव्य इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सुदर्शनमोचकाय नम इति ॥ ६३ ॥

अत्र भक्तस्यान्यभजनादिकं सर्वथा न कर्तव्यम् । तत्करणे क्लेशो भवेदिति नन्दस्य शिवरात्रिकरणे सर्पग्रास उक्तः । भगवत्कृतमोचनेन सर्पस्यापि मुक्तिर्जातेति सोपि सुदर्शनो जात इति तादृशयोनेः सकाशात्तस्य मोचकः । तदुक्तं 'पादस्पर्शहताशुभ' इति मूले । एतेनान्यधर्मनिवृत्तिपूर्वको निरोधो नंदस्योक्तः ॥ ६३ ॥

अतः परं बलदेवसाहित्येन रासलीला कृतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

बलदेवाभीष्टदात्रे नम इति ॥ ६४ ॥

अत्र पुष्टिमर्यादामार्गीयभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्तिरूपा नामलीलोच्यते । सा वेदात्मकबलदेवपर्यवसानेति तत्साहित्येन लीलाकरणात्तदभीष्टमेव पूरितमिति तथोक्तम् ॥ ६४ ॥

अत एव प्रवृत्तेर्दोषरूपत्वाद्दैत्यागमनं, तद्वधेन सापि निर्दुष्टा जातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

शंखचूडघातकाय नम इति ॥ ६५ ॥

एतेन निर्दोषत्वात्फलप्रकरणांतःपातित्वमुक्तम् ॥ ६५ ॥

अतः परं निवृत्तिरूपनामलीलासूचकं नामाहुः ।

गोपीक्लेशनाशकगुणार्णवाय नम इति ॥ ६६ ॥

इदं तु 'गोप्यः कृष्णे वनं यात'इत्यध्यायस्यैव नामोक्तम् ॥ ६६ ॥

ननु स्वरूपकार्यं गुणैः कथं भवेदित्यत्राहुः ।

स्वसमानगुणाय नम इति ॥ ६७ ॥

यथा स्वरूपं तथैव गुणाः । एतावान्परं विशेषः । गुणैरान्तरं रमणं, स्वरूपेण बहिरिति । तत्रा'प्यान्तरं तु परं फल'मित्युक्तत्वादांतरमेव विशिष्टमिति गुणोत्कर्षः । जीवनसम्पादकत्वादपि गुणानामुत्कर्ष इति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का'इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

ननु गुणास्तु भगवतोनंता अगाधा इति कीदृशानां गानं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्ववशीकरणद्वादशविधचरित्राय नम इति ॥ ६८ ॥

सर्वेषां देवस्त्रीप्रभृतीनां वशीकरणार्थं द्वादशविधं चरित्रं यस्येति, अत्र प्रतिमुहूर्तं यच्चरित्रं करोति तस्य गानमिति, सम्पूर्णे दिवसे द्वादशैव मुहूर्ता इति विवरणे विवृतत्वात् द्वादशविधमेव चरित्रमिति द्वादशयुग्मश्लोकैरेव गानमिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् । इदं तु एकदिवसचरित्रम् । एवं प्रत्यहमनेकप्रकारा भवन्तीति ज्ञापनार्थं पूर्वनाम्न्यर्णवपदमुक्तम् । एतावत्पर्यंतं फलप्रकरणनामान्युक्तानि ॥ ६८ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशाध्यायादारभ्य राजसप्रकरणनामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथमभक्तिप्रकरणे प्रद्युम्नरूपो भगवान्वसुदेवसुतत्वसिद्ध्यर्थं वंशवृद्धिरूपसृष्टिकार्यं राजलीलया कृतवान् । तेनैव राजसा भक्ता यथाधिकारं निरुद्धाः । ते च द्विविधाः संबद्धा असंबद्धाश्च । सर्वेषां निरोधश्चतुर्भिः प्रकरणैः कृतः । इयदवधि निवृत्तिरूपो भजनमार्गः प्रकटितः, यतः सर्वोपि व्रजः सर्वान् लौकिकवैदिकधर्मांस्त्यक्त्वा भगवत्परो जातः । अधुना राजसप्रकरणे रजोलीलार्थं कर्ममार्गः प्रवृत्तिरूपः स्फुटीकृतः । तत्र लौकिकारिष्टे तत्प्रवृत्तिर्न संभवतीति प्रथमं तदेव नाशितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वृषभासुरविध्वंसिने नम इति ॥ ६९ ॥

स्वरूपेणायं वृषभः, वस्तुतोरिष्ट इति नाम्नाप्यरिष्टासुरः पापरूपः धर्मप्रतिबन्धकः, तस्य विध्वंसिने नाशकाय । । शरीरस्यानिष्टे शारीरो धर्मो न कर्तुं शक्य इति तन्नाशे कर्ममार्गः प्रवर्तिष्यत इति भावः । किञ्च । एतावत्पर्यन्तं प्रमेयमार्ग एव प्रवर्तितः । इदानीं प्रमाणमेव मुख्यं राजसप्रकरणेऽतस्तन्निष्ट एव मार्गः प्रकटित इत्यप्येतन्नाम्ना सूचितम् । अत एवाग्रे भक्तिमार्गविरोधो जातो नारदागमनेन । तेन च कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च प्रवर्तित इति द्विधारूपो नारद उक्तः । एतत्सर्वं विवरणे निरूपितं प्रकरणार्थनिरूपणे कारिकाभिरिति सर्वमवदातम् ।

अतःपरमरिष्टवधानन्तरं गोकुले बलभद्रसहितप्रवेशकथनेन प्रमाणनिष्ठक्रियाशक्तिसहितो गोपीनां नयनोत्सवरूपोपि जात इति विवरणे निरूपितम् । तेन तासां नयनतारारूप एव जात इति निरोधस्य सिद्धत्वादाविर्भूतस्वरूपस्य प्रयोजनं नास्तीति रजोलीलां करिष्यमाणो जात इति ज्ञात्वा नारदः कंसाय सर्ववस्तुबोधनं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

नारदादिबोधिताक्लिष्टकर्मणे नम इति ॥ ७० ॥

नारदेन आदितो बोधितानि अक्लिष्टानि कर्माणि यस्य तादृशाय । आदितो बोधनं पूर्ववृत्तान्तप्रकटीकरणम् । अत एवाक्लिष्टकर्मत्वं बोधितम् । 'अन्यथा त्वत्प्रेषिता राक्षसा महाबलिनः केन हता भवेयुः' । एते नारिष्टे निहते गोष्ठ'इत्यारभ्य 'न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हता'इत्यन्तस्य नाम निरूपितम् । तत एतच्छ्रवणानन्तरं विशेषतो दुर्बुद्धिर्जाता । यतो वसुदेवमारणार्थं प्रवृत्तस्तदा नारदेन निवारित इति भगवदिच्छयैव निवर्तितः । नोचेन्नारदोक्तमपि न मन्येत ॥ ७० ॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

दुष्टदुर्बुद्धिनाशहेतवे नम इति ॥ ७१ ॥

दुष्टस्य कंसस्य या दुर्बुद्धिर्वसुदेवमारणप्रवृत्तिरूपा तस्या नाशे हेतुरूपाय । इदं तु 'निशम्ये'त्यारभ्य 'निवारितो नारदेने'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

एवं दुर्बुद्धिं निवार्य बन्धनज्ञानमुत्पादितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिष्टज्ञानदीपकाय नम इति ॥ ७२ ॥

शिष्टं मारणादवशिष्टं बन्धनरूपं ज्ञानं तस्य दीपकायोत्पादकायेत्यर्थः । इदं तु 'तत्सुतौ मृत्युमात्मनः । ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्धे'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवदिच्छयैव तथा बुद्धिर्जातेति तथा नामोक्तमिति भावः । अन्यच्च । पूर्वं नारदोक्तज्ञानं कंसस्यैव जातमेकांते कथितत्वात् । पश्चात्कंसः सर्वान्प्रति ज्ञापितवान् । तदनन्तरं केश्यादिप्रेषणं मुष्टिकचाणूरादिज्ञापनं च धनुर्यागार्थमाज्ञापनं तद्व्याजेन भगवदानयनार्थमक्रूरमन्त्रणं प्रेषणं चेत्यादि सर्वाभिप्रायसूचकमप्येतन्नाम निरूपितम् । तथा च । शिष्टानां कंसव्यतिरिक्तानां केश्यादीनां ज्ञानं नारदोक्तं तस्य दीपकाय प्रकाशकायेत्यर्थः । भगवदिच्छयैव कंसः प्रकाशितवान् । अन्यथैतत्सर्वं नारदोक्तमित्यनुक्त्वा तावन्मात्रमेव कथं बोधयेत् । यावत्प्रयोजनमेव भगवदिच्छा प्रेरयति

इति भावः । एवं सति'प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिन'मित्यारभ्यै'वमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवेश गृह'मित्यन्तस्य नाम निरूपितमिति ज्ञेयम् ॥ ७२ ॥

ततोग्रे केश्यागतः, स च भगवता मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

केश्यादिमहादुष्टनिबर्हणाय नम इति ॥ ७३ ॥

एतावत्पर्यंतं स्वच्छन्दचारिणो दैत्याः स्वयमेवोपद्रवं कृतवन्तः । इदानीं तु कंसाज्ञया प्रवृत्ताः । तत्र प्रथमं केशिनमेवाज्ञापितवान् । तदुक्तं 'केशी तु कंसप्रहित' इति । अत एवादिपदम् । आज्ञया ये कार्यार्थं प्रवृत्तास्तेषु मुख्यः केशी तदादयो व्योमचाणूरप्रभृतयः, तेषां निबर्हणाय मारकायेत्यर्थः । भाव्यर्थसूचकत्वेन तथोक्तमिति भावः । अथवा । केशी यः आदितो महादुष्टस्तस्यं निबर्हणायेति योजना ॥ ७३ ॥

एवं व्रजसंबन्धिनि समस्ते कार्ये संपन्ने नारदागमनं जातमिति तद्बोधकं नामाहुः ।

नारदादिवन्दितचरणाय नम इति ॥ ७४ ॥

नारदेनादौ स्वापराधक्षमापनार्थं स्तोत्रं कृतं, पश्चाद्विज्ञापितमिति आदौ वन्दितं स्तुतं नमस्कृतमपि चरणं यस्य तादृशाय । इदं तु 'देवर्षिरुपसङ्गम्ये'त्यारभ्यै'वं यदुपतिं कृष्ण' मित्यन्तस्य नाम निरूपितम् । इदं तु न केनापि ज्ञातमिति तदनुक्त्वा केशीवधानन्तरं भगवान् गोकुले गत्वा व्रजसुखावहो जात इत्युक्तम् ॥ ७४ ॥

एकदा पुनर्भगवद्व्यतिरेकेण गोपाला वनं गताः । तत्र निलायनक्रीडां कुर्वाणा जाताः, तदा व्योमासुर आगतस्तं मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

व्योमादिदुष्टपीडितगोपगोपीरक्षकाय नम इति ॥ ७४ ॥

व्योमेनादौ दुष्टाः स्वमायामोहेन स्वपरविवेकज्ञानरहिताः कृताः, अत एव पीडिताः, कन्दरायां क्षिप्ताः,अत एवोक्तं 'मयपुत्रो महामाय'इति मूले । एतादृशा ये गोपबाला गोप्यश्च । गोप्योत्र तन्मातरो ज्ञेयाः । बालकविनाशे खेदेन मातॄणामपि नाशसंभावनेति तन्मारणेनोभयोरपि रक्षको जात इति भावः । ततो गुहापिधानान्निःसार्य गोकुले समानीतवानिति सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूपिता, यथाग्रे लीलास्थभक्तानामपि तथाभाव एव तिष्ठेदिति । तथा चोक्तं विवरणे सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते, अग्रे लीलापराणामपि तथात्वायेति । एतेन गोपीपदं लीलास्थपरमपि सूच्यते । तदा सर्वदा प्रत्यापत्तिज्ञानरूपभावस्फूर्त्या मथुरागमनेपि तासां रक्षा कृतेत्युभयार्थसूचकं नामेदमिति ज्ञापितम् । इदं 'त्वेकदा तु पशून् पाला'नित्यारभ्य 'प्रविवेश स्वगोकुल'मित्यन्तस्य नाम निरूपितम् ॥ ७५ ॥

अतः परं श्रीगोकुले सद्भक्तिः फलरूपा मानसीसेवारूपा स्थापनीयेत्यक्रूरागमनं निरूप्यत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सद्भक्तिहेतवे नम इति ॥ ७६ ॥

एतदेवोक्तं 'पञ्चत्रिंशे भक्तिमार्गस्थापनाय निरूप्यते । अक्रूरागमनं भक्तिः फलं चैव हि मानस'मिति । किञ्च । अक्रूरस्यापि सद्गतिहेतुरूपो भगवानेवेति तत्सूचकमप्येतन्नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'सात्विकश्चेदभिमुखस्तदा भवति भक्तिमान् । अन्यथा दैत्यसंसर्गे स्तब्धा भक्तिर्भवेद्ध्रुव' मिति । इदं तु 'गच्छन्पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे । भक्तिं परामधिगतो ह्येवमेतदचिन्तय'-दित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

अतःपरमक्रूरनिरोधज्ञापकं नामाहुः ।

अक्रूरादिभक्तमनोरथपरिपूरकाय नम इति ॥ ७७ ॥

अक्रूरस्यादिभक्तवद्ये मनोरथाः । अथवा । अक्रूरस्यादितो भक्तवद्ये मनोरथास्तेषां परिपूरकः । इदं तु 'किं मया चरितं भद्र' मित्यारभ्य 'भगवांस्तदभिप्रेत्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना । परिरेभे ह्यपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः । सङ्कर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः । गृहीत्वा पाणिना पाणिमनयत्सानुजो गृह'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्ययं भक्त एव तथाप्यासुरसंसर्गेण तिरोहितेव भक्तिः स्थिता, पुनः भगवदाभिमुख्ये प्रकटेति । यथादौ भक्त एव स्यात्तथा मनोरथान्कृतवानिति तत्पूरकोपि भगवान् जातः । तत्राप्याधिदैविकाक्रूरस्य मुक्तिज्ञापकः परीत्युपसर्ग इति सर्वं सुस्थम् ॥ ७७ ॥

ततो भगवन्मिलनानन्तरं बलदेवेन गृहं प्रापितस्तदा पुनर्विविधसत्कारैः सुसत्कृतौ भगवता पृष्टः सर्ववृत्तान्तं कंसकृतं न्यवेदयत्तदाकर्ण्य नन्दादीन् गोपांश्च मथुरोत्सवदर्शनार्थं श्वो यास्याम इत्याज्ञापयत्तत्सूचकं नामाहुः ।

नन्दादिगोपमथुरागमनोत्सवहेतवे नम इति ॥ ७८ ॥

नन्दादयो ये गोपास्तेषां मथुरागमने य उत्सवः । यथा कौतुकार्थं यात्रायां उत्सवोपि भवति, तथोत्सवहेतुरूपः, तादृशबुद्धेरुत्पादकत्वात्तथेति भावः । इदं तु 'श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो रामश्च परवीरहे' त्यारभ्यै'वमाघोषयत्क्षत्ते'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

एतावत्पर्यन्तं तामसभक्तानां निरोधो यथा कर्तुमुचितस्तथा कृतः । इदानीं राजसभक्तानां दुःखं दूरीकरणार्थं कृष्णः कालात्मा जातः । बलश्च क्रियाशक्तिप्रधानो जातः, परवीरहननार्थ-मुभावपि तथा जातौ । तदुक्तं 'श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा । प्रहस्य गोप्यं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतु'रितिमूले तथैव विवरणे विवृतामिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तदुःखमूलोच्छेदकाय नम इति ॥ ७९ ॥

भक्तयोः पित्रोः भक्तानां वा दुःखस्य मूलं कंसस्तस्य उच्छेदको जातः, मूलोच्छेदे शाखा-रूपा जरासन्धादयस्ते सर्वे नष्टा भविष्यन्तीति भावः । अथवा । भक्तदुःखदायकत्वेन सर्व एव मूलभूता इति कंसमारभ्य सर्वेषामुच्छेदकः क्रमेण जात इति भावः । अत एव मथुरां प्रति गमनमुच्यते ॥ ७९ ॥

अतःपरं मथुरागमनोद्देशानन्तरं गोपिकानां महद्दुःखेन परमदैन्यं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपिकामनःकार्पण्यशीलहेतवे नम इति ॥ ८० ॥

गोपिकानां मनसि यत्कार्पण्यस्य शीलं स्वभावस्तस्य हेतुः । एतद्वियोगजनितदुःखेन तथा स्वभाव एव जात इति भावः । एतेनान्तिमावस्थासूचकं परमदैन्यं जातमिति सूचितम् । तत्र हेतुः, स्वयमेवेति तथा नामोक्तम् । अत्रायं भावः । एतावत्पर्यन्तं दिवा विरहेण दैन्ये सायं वनादा-गत्य बहिः सङ्गेनानन्दं दत्तवान्, साम्प्रतं दिवानिशमपि विरहेण तथाभावेन्तस्तत्तल्लीलासहित-प्रियप्राकट्येन बहिःसङ्गेन च तथानुभवं कुर्वाणानां भक्तानां सर्वदाहर्निशमपि तथास्थितिश्चेद्भवे-त्तदा भक्तिः सुदृढा भवेदग्रिमकार्यमपि सिध्येदिति, तथा कार्पण्यशीलोत्पादने हेतुर्जात इति भावः । इदं तु 'गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृश'मित्यारभ्य 'विशोका अहनी निन्युर्गा-यन्तः कृष्णचेष्टित'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परमीदृग्व्यवस्थायां जीवनं कथं स्थितमिति तत्स्थितिसूचकं नामाहुः ।

गोपिकाविरहनाशकवाक्यपुञ्जाय नम इति ॥ ८१ ॥

गोपिकानां विरहनाशको वाक्यपुञ्जो यस्य । इदं तु सान्त्वयामास सप्रेम्णैरायास्य इति दौत्यकैरित्यादिवाक्यैर्जीवनमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

ततो रथमारुह्याग्रे प्रचालितः । कालिन्दीतीरे जलपानादिकं विधाय रथोपरि स्थितः, तदाक्रूरः स्नानार्थं प्रवृत्तो जलमध्ये भगवद्दर्शनं कृतवान् । तदा सन्देहो जातस्तं भगवान्दूरी-कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तसंशयछेदकाय नम इति ॥ ८२ ॥

भक्तस्याक्रूरस्य संशयः लौकिकभावेन रथस्थाज्ञानरूपस्तस्यालौकिकमाहात्म्यज्ञानेनोच्छे-दकः । इदं तु 'अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य च रथोपरि । कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचर-दि' त्यारभ्य' गिरा गद्गदया स्तौषीत्सत्त्वमालंब्य सात्वतः । प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटः शनै' रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

अतः परं कीदृशं रूपं दर्शितवानिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठवासिने नम इति ॥ ८३ ॥

व्यापिवैकुण्ठमेव स्वस्वरूपसहितं मायोद्घाटनेन प्रकटीकृतवानित्यर्थः । अत एव यत्राक्रूरो-ऽध्यगात्पुरेति साधनप्रकरणान्ते निरूपितमेकवाक्यतासिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ ८३ ॥

अतः परं तादृग्दर्शनेनाक्रूरो यथास्तौत्तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अक्रूरादिभक्तस्तुतानन्तगुणाय नम इति ॥ ८४ ॥

अक्रूर आदिर्यस्यैतादृशा ये भक्ताः । यथान्येपि भक्ता जलमध्ये स्तुवन्ति तथाक्रूरोपि । सर्वसङ्ग्रहार्थमादिपदम्, तैः स्तुता अनन्ता गुणा यस्य तादृशाय । इदं तु 'नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतु-हेतुं नारायण'मित्यारभ्य'हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो'इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥८४॥

अतःपरमयं कंसप्रेषितो व्याजेनाकारणार्थमागतस्तादृशस्य कथमेतादृशमलौकिकं प्रदर्शितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यप्रतिज्ञाय नम इति ॥ ८५ ॥

सत्या प्रतिज्ञा यस्य तादृशाय । अयं भावः । यद्यप्ययं तथाविध एव तथापि पूर्वं मथुरात आगमनसमये प्रमेयबलेनैव भगवदाभिमुख्ये भक्त्युद्रेकेण मनोरथरूपा प्रपत्तिः कृतेति माहात्म्यज्ञानेन सा भक्तिर्दृढीकर्तव्येति तथा दर्शनं कारितवांस्तत्र स्वप्रतिज्ञैव हेतुः. तदुक्तं 'सकृदेव प्रपन्नाये'ति । अत एवोक्तं 'सप्तत्रिंशेऽतिसंतुष्टः स्तोत्रं चक्रे मनोहरम्। चतुर्धा ज्ञातमाहात्म्य-इति' । पूर्वं माहात्म्यज्ञानाभावादितिभावः । अथवा । इदानीं राजसभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्तो भगवान्यथाकथंचिदपि प्रपन्नस्य निरोधं न करोति चेत्प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात्। यतस्तदर्थमेवावतीर्ण इति तादृशस्यापि वैकुण्ठप्रदर्शनेन माहात्म्यज्ञानं कारितवानित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नाम निरूपितम् । अत एवाग्रे यद्यमुनायां प्रदर्शितं तदेतद्धृदि स्थिरमस्ति न वेति ज्ञापनाय भगवता प्रश्नः कृतः । 'तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिहाद्भुत'मिति ॥ ८५ ॥

ततस्तेनाप्युत्तरित'मद्भुतानीह यावन्ती'त्यारभ्य'तं त्वानुपश्यतो भूमन् किं मे दृष्टमिहाद्भुत'मित्यन्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वगुणप्रतिबोधकाय नम इति ॥ ८६ ॥

स्वगुणानां प्रतिबोधको जातः । इदं तु मथुरानिकटगमनानन्तरं भगवता मथुराप्रवेशार्थमाज्ञप्तोऽक्रूरो 'नाहं युवाभ्यां रहित प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो' इत्यादिषट्श्लोकैर्गुणरूपैः प्रार्थना कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम्। यदि तद्धृदये माहात्म्यसहितभगवत्स्थितिर्न स्यात्तदा षड्गुणरूपत्वेन भगवत्प्रार्थनां न कुर्यादिति प्रार्थनया स्वगुणानां पुनः प्रतिबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥८६॥

एवमक्रूरं प्रेषयित्वा स्वयं मथुरादर्शनोत्सुको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मथुरादर्शनोत्सुकाय नम इति ॥ ८७ ॥

इदं तु 'अथापराह्णे भगवान्कृष्णःसङ्कर्षणान्वितः । मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारित'इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र दिदृक्षुः परिवारित इत्यनेन दर्शनोत्कण्ठा सूचिता ॥ ८७ ॥

प्रभुस्तु स्वसामग्रीसहित एव गच्छतीति भगवान्कृष्ण इतिपदसूचितमग्रिमं नामाहुः ।

स्वाधारवैकुण्ठस्थापकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वस्याधारो यो वैकुण्ठस्तस्य स्थापकः तादृशाय । अयं भावः । अत्र मथुरास्थभक्तानामानंददानार्थं मथुराप्रवेश उच्यते । तदुक्तं मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यय' इत्यत्र । रामो रतिकर्ता, कृष्णः सदानंदः, फलरूप इति विवरणे । अग्रे पुनरथापराह्णे भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वित इत्यत्र भगवत्पदेनाविष्कृतसर्वधर्म इति कृष्णपदेन च तदर्थमेवावतीर्ण इति विवरणे विवृतम् । एवं सति रामो ह्यक्षरात्मकः वैकुण्ठश्च तथा । तच्च भगवद्धामाधारभूतं पुरुषोत्तमस्तत्रैव प्रकटो भवति, नान्यत्रेति सिद्धांत इति यथा सर्वत्र पुरुषोत्तमावेशो भवेत्तदर्थमक्षरानंदात्मकालौकिकवैकुण्ठधर्माः स्थापिता इति तथा नामोक्तमिति भावः । किंच । इदानीं मथुरास्थभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्त इति यथा प्रादुर्भावसमये 'अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभन' इत्यादिना आधिदैविका अलौकिकधर्माः प्रकटितास्तथा मथुराप्रवेशसमयेप्यलौकिकधर्माः कर्तव्या इति सर्वत्राध्यात्मिकालौकिकधर्माः प्रकटिताः । केवलदैत्यसंबंधिमथुरायां लीलाऽसंभवेन भगवतः प्रवेशाभावात् । अत एव 'मथुरां प्राविश'दित्यत्र स्वनगरीमिति विवरणे विवृतम्। स्वधर्मस्थापनेन स्वकीया कृतेत्यर्थः । अत एव भगवद्दर्शनानंतरमेव चतुष्टयपुरुषार्थरूपा जातेति दर्शनानंतरं चतुर्भिश्लोकैः पुरीवर्णनं कृतमित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् । किंच । अत्र कंसादिमारणार्थमपि प्रवेश उच्यते इति तत्र कालस्वरूपत्वेनैव प्रवेशः । अत एव संकर्षणसमन्वित इत्युक्तम् । भक्तानामानंददानार्थे प्रवेशे कृष्णरतिवर्धकत्वेन राम इत्येव नामोक्तमिति विस्तरेणालम् ॥ ८८ ॥

अत एव तादृशानंदानुभवार्थमलौकिककारणमपेक्षितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पौरपुरन्ध्रीपुण्यजनकाय नम इति ॥ ८९ ॥

पौराणां पुरंध्र्यः, पुरंध्रीपदेन पतिव्रताः सूचिताः । यद्यपि तासां व्रतं स्वपतावेव, पातिव्रत्यजन्यं पुण्यमप्युत्कटमेव, तथापि तत्त्वेतदानन्दानुभवसाधनं न भवति, किंतु लौकिकपतित्साधनमेवेति स्वानंदानुभवार्थमलौकिकं यत्पुण्यं भाग्यं च तस्य जनकायोत्पादकाय । एतेन ब्रह्मानंदप्रवेशसहितभगवदानंदानुभवो निरूपितः । अत एवोक्तं 'हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरंदमाधि'मिति । एतेन प्रपंचविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिजनितो विशिष्टो भावो निरूपितः । अत एव दर्शनागमनसमयप्रकारनिरूपणे काश्चिदित्यत्र विवरणे विशेषतः स्फुटीकृतम् । भगवति भावो विशेषः अन्यथा लौकिक्येव भाषा भवतीति । अत एवैतादृशालौकिकभाग्यव्यतिरेकेणैतादृशो भावो न भवतीति तथा नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सुका' इत्यारभ्य 'ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्मह'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

एवं येषां भगवति भावस्तेषां फलं निरूप्य येषां भगवति अन्यथा बुद्धिस्तेषां फलं यथा भवति तादृशं नामाहुः ।

रजकादिदुष्टनाशकाय नम इति ॥ ९० ॥

रजकः रंगकारस्तदादयो ये नीचा दुष्टास्तेषां नाशकः । उत्तमवस्त्रप्रार्थनानंतरमदाने स मारित इत्यर्थः । अन्येषामांतरा दोषा नाशिता इति ज्ञापनायादिपदम् । अन्यथा नीचत्वसाम्येपि कथमन्येषु भगवद्भावः ॥ ९० ॥

अत एव तत्सूचकं नामाहुः ।

वस्त्राद्यनेकाकल्पभूषितरूपाय नम इति ॥ ९१ ॥

वस्त्रादयो ये अनेका नानाविधा आकल्पास्तैर्भूषितं रूपं यस्य । इदं तु 'वसित्वात्मप्रिये वस्त्र' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । रजकमारणानंतरं वायको मिलितः । स तु वस्त्रपरिधापनचतुरः भगवंतं दृष्ट्वा संतुष्टः यथायोग्यवस्त्रादिभूषणरचनामरचयत् ॥ ९१ ॥

ततः सुदाम्नो मालाकारस्य गृहं गत इति तेनापि समलंकृत इति तदुभयकार्यसूचकं नामाहुः ।

वायकसुदामभक्तालंकृताय नम इति ॥ ९२ ॥

वायकः सुदामा चोभावपि भगवद्दर्शनमात्रेणांतर्निवृत्तदोषौ भक्तौ च जाताविति भगवत्संमाननं कृतवंताविति ताभ्यामलंकृतः । वस्त्रपरिधापनेन वायकेन, सुगंधपुष्पमालादिना सुदाम्नेति विवेकः ॥ ९२ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्प्रार्थितं ददाविति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्युदाराय नम इति ॥ ९३ ॥

अल्पकरणे बहु दानेनोदारत्वं सिध्यति । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमतीत्युपसर्ग उक्तः । इदं तु 'प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरा'निन्त्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥

अग्रे राजमार्गेण गच्छन्ती कुब्जा मिलिता, तया पुनः सत्कृत इति तत्सूचकं नामाहुः।

कुब्जानुलेपालंकृताय नम इति ॥ ९४ ॥

कुब्जासंबंधी योनुलेपस्तेनालंकृतः । एतेन तन्निरोधो निरूपितः ॥ ९४ ॥

अतः परं दोषनिवृत्तिपूर्वकं फलोपयोगिगुणाः संपादिता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुब्जादिभक्तसहजदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ९५ ॥

कुब्जत्वादयो ये भक्तस्य सहजदोषास्तेषां दूरीकरणं येन तादृशाय । सा न केवलं कुब्जा, किंतु त्रिवक्रा ग्रीवापादमध्यभागेषु, ते सर्वे दोषा दूरीकृताः । न केवलं तावन्मात्रं किंतु गुणा अपि सर्वे संपादिताः ॥ ९५ ॥

तत्र प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ।

स्वलीलौपयिकरूपाभिव्यंजकाय नम इति ॥ ९६ ॥

स्वलीलोपयोगि यद्रूपं तस्याभिव्यंजकः प्रकाशकः । लक्ष्मीसमानभाग्यमलौकिकमेव रूपं कृतवानित्यर्थः । इदं तु 'सा तदर्जुसमानांगी बृहच्छ्रोणिपयोधरा । मुकुंदस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमे'ति श्लोकविवरणे यथा विवृतं तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

तदनंतरं कुब्जायै वरं दत्वा राजमार्गेण गच्छन्सर्वेषां उत्सवरूपो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मथुरामहोत्सवाय नम इति ॥ ९७ ॥

मथुरायां महोत्सवरूपः, उत्सवस्यालौकिकत्वसूचकं महत्पदम् । तेन भगवदागमने सर्वेषामन्यधर्मविस्मृतिपूर्वकं भगवदुत्सव एव जात इति ज्ञापितम् । इदं तु 'विसृज्य माध्व्या

वाण्ये'त्यारभ्य 'तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन्स्त्रियः । विस्रस्तवासः कबरवलयालेख्यमूर्तय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

एवं सर्वेषां निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

दैत्यधर्मनिवारकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अयं भावः । पूर्वं मधुपुरी दैत्यसंबंधिनी विशेषत इदानीं दैत्याक्रान्तेति तद्वासिनोपि दैत्यधर्माविष्टदेहेंद्रियादयः । भगवत्प्रवेशमात्रेणैव दैत्यधर्माः सर्वे निवृत्ताः । अत एव पूर्वं मथुराप्रवेशसमये स्वाधारवैकुंठस्थापकाय नम इति नामोक्तमिति तद्धर्माविर्भावं कृत्वैव मथुरां प्राविशदिति दैत्यधर्माः स्वयमेव नष्टा इति स्वरूपेणैव सर्वं कृतवान्न साधनबलेनेति भगवन्माहात्म्यं निरूपितम् । एतेनांतस्था दैत्यधर्मा निवारिताः ॥ ९८ ॥

अतः परं बाह्यस्था अपि निवारणीया इति धनुर्भंगः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

धनुर्भंगबोधितकालाय नम इति ॥ ९९ ॥

धनुर्भंगेन बोधितः कंसं प्रति ज्ञापितः कालो येन । सर्वजगद्व्यापकेन धनुर्भंगशब्देन कंसस्य कालज्ञानान्महाभयं जातमिति भावः ॥ ९९

ततस्तद्रक्षका युद्धार्थं प्रवृत्तास्तत्सहायार्थं कंसेनापि चतुरंगबलं प्रेषितं तत्सर्वं धनुःशकलेनैव लीलया क्षणमात्रेण मारितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अतिसामर्थ्यबोधिताक्लिष्टकर्मचरित्राय नम इति ॥ १०० ॥

अतिसामर्थ्येपि बोधितं अक्लिष्टं कर्म येन तादृशं चरित्रं लीलाविलासगतिरूपं यस्य । अयं भावः । धनुःशकलमात्रेण तावती सज्जीभूता सेना मारिता । इदं तु लोके बालकस्य अतिसामर्थ्यम्, तत्करणेप्यक्लिष्टकर्मत्वं बोधितम् । यतस्तदैव युद्धावेशं परित्यज्य मनोहररूपः सन् दृष्टः पुरसंपदो निरीक्ष्यमाणो व्यचरत् । इदं तु 'बलं च कंसप्रहितं हत्वे'त्यारभ्य 'तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे पुरुषोत्तमा'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

अतः परं धनुर्भंगादिश्रवणेन कंसस्य भयात्प्रजागरदुःस्वप्नादिकमपि जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

मृत्युधर्मबोधकाय नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'दीर्घप्रजागरो भीत' इत्यारभ्य 'पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतये'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अतः परं रात्रौ निवृत्तायां कंसेन मल्लक्रीडावलोकनार्थं राजानः पुरवासिनश्च सर्वे समाकारिताः, तदा भगवानप्यागतः रंगद्वारे कुवलयापीडनामा हस्ती स्थापितः, तं पूर्वं मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुवलयापीडघातकाय नम इति ॥ १०२ ॥

कुवलयस्यासमंतात्पीडा येनेति । मृत्युरूपं तं मारितवान् । भगवांस्तु कालात्मा कालस्यापि नियंतेति तस्यापि दंडधारी जात इति भावः ॥ १०२ ॥

अत एव तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः ।

गजदंतवरायुधाय नम इति ॥ १०३ ॥

गजदंतावेव वरमायुधं यस्येति । एतेन कंसादिभिर्मारकत्वेन कालरूप एव दृष्ट इति सूचितम् ॥ १०३ ॥

यद्यप्यस्मिन्समये वीररस एव संभावितस्तथापि भगवानक्लिष्टकर्मा लीलयैव सर्वं कृतवानिति सर्वेषामाल्हादकारक एव जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलजनमनोनयनाल्हादकाय नम इति ॥ १०४ ॥

तादृशेपि वेषे निखिलजनानां मनसां नयनानां चाल्हादको जातो, न तु वीररसावेशेन भयानको जातः । नेत्रद्वारा प्रविष्टो मन आल्हादयित्वा सर्वेंद्रियाणामेव तथा जात इति भावः । इदं तु 'निरूढस्वेदकनिकावदनांबुरुहो बभा'वित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

अग्रे पुनर्यथाधिकारं स्वरूपं सर्वरसात्मकं दृष्टमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरसाविर्भावकाय नम इति ॥ १०५ ॥

इदं तु 'मल्लानामशनिर्नृणां नरवर' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र जना नवविधा दशविधा वा । सगुणा निर्गुणाश्चेति यथाधिकारं दशरसात्मकं ददृशुरिति भावः ॥ १०५ ॥

अतः परं स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमानित्युक्त्या तादृशसमये तासां तद्रूप एव दृष्टिगोचरो जात इति कथं ज्ञायित इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

निखिलकामिनीप्रेमावलोकिताय नम इति ॥ १०६ ॥

इदं रंगप्रवेशानंतरं 'निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना' इत्यारभ्य 'जनेष्वेवं ब्रुवाणेष्वि'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र सर्वेषामेव यथाधिकारं भगवति भावो जातस्तथापि मुख्यतया स्त्रीणामेवार्थे तादृक्स्वरूपेण प्रकट इति तासामेव मुख्यत्वात्तादृग्भावपूर्वकप्रेमावलोकितत्वं तासामेवेति तथा नामोक्तमिति भावः । अत एव कामिनीपदं दत्तं नान्नि । किञ्च । अग्रेपि 'तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ऊचु'रित्यारभ्यै'वं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः । शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे' इत्यंतं प्रेमोद्रेकेणैव तादृशानौचित्यज्ञापकवचनावलोकितादीनिति तत्सूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

अतः परं दैत्या मारणीया इति तथा कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

चाणूरादिमहामल्लदैत्यगर्वनिबर्हणाय नम इति ॥ १०७ ॥

चाणूरादयो ये महामल्लाः, महत्पदमतिबलवत्त्वसूचकं । त एव दैत्यास्तेषां गर्वस्तस्य निबर्हणाय संहारकाय । इदं तु 'चाणूरो वाक्यमब्रवी'दित्यारभ्य 'चाणूरे मुष्टिके कूटे सले तोसलके हते । शेषाः प्रदुद्रुवु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०७ ॥

ततः कंसोपि मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कंसघातकाय नम इति ॥ १०८ ॥

इदं तु 'हतेषु मल्लवर्येषु' इत्यारभ्य'कंसं परेतं विचकर्ष भूमा'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्॥१०८॥

एवं दुष्टान्मारयित्वा भक्तदुःखनिवृत्तिं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वसुदेवदेवकीदुःखनिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

वसुदेवदेवक्योः यद्दुःखं कंसकृतं तस्य निवारको जात इति लौकिकनिरोधं दूरीकृत्य स्वनिरोधं कृतवानिति भावः । इदं तु 'मातरं पितरं चैव मोचयित्वा च बंधना'दित्यारभ्य 'सत्वजाते न शंकिता'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ १०९ ॥

अतः परं स्वस्य यदुपतित्वं प्रकटीकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यदुकुलनलिनीविकाशकाय नम इति ॥ ११० ॥

यदुकुलमेव नलिनी तस्य विकाशकः भानुरित्यर्थः । अत्र यदुकुलस्य कमलं विहाय स्त्रीवाचकनलिनीदृष्टान्त उक्तः । तेन यथा पतिं विना स्त्री दुःखिता भवति, तथैव तावत्पर्यंतं यदुकुलं स्थितम् । अथ च रात्रौ यथा भानुं विना नलिनी तेन प्रचुरतमस्तोमवद्गितता सुरनिकर निरासके भगवत्भास्करे समुदयति सति यदुकुलनलिनीविकासो युक्त एवेति तथा नामोक्तम् किञ्च । स्त्रीदृष्टांते इदानीं यदुकुले पतित्वधर्मं प्रकटीकृतवानित्यर्थः । किंच । नलिनीरसे बद्धमूलेति भानुरपि विकाशको भवति नोचेच्छुष्कैव भवेत् । तथा भगवति ये भावयुक्ता रसेन बद्धमूलास्तेषां विकाशको नासुराणामिति सूचितम् । इदं 'तूवाच पितरावे'त्येत्यारभ्य 'कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः । गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामा गतज्वरा' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

ततः कालात्मकभगवदागमने लौकिका कालधर्मा अपि निवृत्ता इति तज्ज्ञापकं नामाहुः।

कालदुःखनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

इदं तु 'वीक्ष्यंतोहरहः प्रीता मुकुंदवदनांबुजम् । नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् । तत्र प्रवयसोप्यासन्युवानोतिबलौजसः । पिबंतोक्षैर्मुकुंदस्य मुखांबुजसुधां मुहु'रिति श्लोकद्वयस्य नाम ज्ञेयम् । तत्र पूर्वश्लोकार्थविवरणे सदयस्मितवीक्षणमिति मुखारविंदे धर्मत्रयमुक्तम् । दया धर्मस्थानीया, स्मितं भक्तिस्थानीयं, वीक्षणं ज्ञानरूपमिति त्रिभिर्धर्मैर्लौकिकभावा अपि स्वरूपनिष्ठभावा कृता निरुद्धा एवेत्यर्थः । तादृशानां कालातिक्रमः सुगम इति तत्र प्रवयसो प्यासन्युवान इति द्वितीयश्लोक उक्तः । एवं सति यदुकुले सर्वेप्यलौकिकधर्माः प्रकटीकृता इति ज्ञापितम् ॥ १११ ॥

अतः परं वसुदेवेनैतावत्पर्यंतं जन्मारभ्य संस्कारेषु यद्दातव्यं तत्प्रत्यक्षतः किमपि न दत्तं स्थितमिति पुत्रोपनयनसंस्कारे सर्वं दत्तवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रदर्शितसदाचाराय नम इति ॥ ११२ ॥

यद्यपि भगवतः संस्काराणां नोपयोगस्तथापि यदुकुले प्रादुर्भूतस्य तदनुकरणं कर्तव्यम्। अन्यथा सदाचारोच्छेदप्रसंगः स्यात्। अतः प्रदर्शितः सदाचारो येनेति 'अथ शूरसुतो राज'न्नित्यारभ्य 'गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थिता'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। किंच। प्रकर्षेण दर्शिता सदाचारधर्मा येन, भगवति विनियोगेनैव सदाचाराणामपि प्रकर्षः। स इदानीमेव जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

द्विजत्वसंस्कारानंतरं वेदाध्ययनम्। ततो धनुर्विद्याध्ययनादिकं, ततो गुरुदक्षिणेति तत्सूचकं नामाहुः।

सांदीपनिमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ ११२ ॥

इदं तु 'अथ गुरुकुले वास'मित्यारभ्य 'तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ। दत्वा स्वगुरवे' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। अत्र निरोधार्थं माहात्म्यसूचकं चरित्रं वक्तव्यमित्येतावत्कथनेनैव पूर्वोक्तमध्ययनादिकं सर्वं सूचितमिति भावः ॥ ११३ ॥

अतः परं मथुरागमनानंतरं स्वकीयानामेव सर्वेषां दुःखनिवृत्तिपूर्वकमवेक्षा कर्तव्येति प्रथमं नंदादीनां समाधानार्थमुद्धवं प्रेषितवानिति तत्सूचकं नामाहुः।

नंदादिज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु 'गच्छोद्धव व्रजं सौम्ये'त्यारभ्य 'विनाच्युताद्वस्त्वितरं न चान्यत्, स एव विष्णुः परमार्थभूत' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। अत्र नंदादीनां भगवति भावस्तु दृढ एव परं लौकिकः। स इदानीमलौकिकः कर्तव्य इति ज्ञानोपदेशः। तेन माहात्म्यज्ञानेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढ स्नेहो भविष्यतीत्यलौकिकप्रकारेणापि भगवंतं प्राप्स्यतीत्येतावदभिप्रायसूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ११४ ॥

एवमेव यशोदाया अपि भावो जातः, परंतु स्नेहोद्रेक एव सदा स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः।

यशोदास्नेहरक्षकाय नम इति ॥ ११५ ॥

इदं त्वि'ति संस्मृत्य संस्मृत्ये'त्यारभ्य'शृण्वंत्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरे'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। तादृशे ज्ञाने जातेपि स्नेहस्थितौ भगवानेव रक्षक इति तथोक्तमिति भावः ॥११५॥

अतः परं गोपिकानां समाधानसूचकं नामाहुः।

गोपिकादिलौकिकभावदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ११६ ॥

गोपिकानां आदौ यो लौकिकभाव उद्धवावलोकने भगवदीयत्वनिश्चयेन मानरूपः तज्जनितो यो दोषस्त्रिदोषरूपः, परं साध्यो न त्वसाध्यः। अन्यथा अचिकित्स्य एव स्यात्। तादृशस्य दूरीकरणः दूरीकर्तेत्यर्थः। इदं तु 'रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापते'त्यारभ्यै'वं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः। तावूचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृती'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ११६ ॥

एवमुपदेशेनोद्धवस्याप्युपदेशो जात इति तत्सूचकं नामाहुः।

उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति ॥ ११७ ॥

अयं भावः। पूर्वमुद्धवः परमभक्तः। 'नोद्धवोण्वपि मन्न्यून' इत्यादिना स्तुतो भगवतस्तथापि स्वामिनीहृदयस्थितभावरूपभक्तिमार्गज्ञानं तु व्रजागमनानंतरमेवासीन्मनसि तथाविधो भावोपि जातः, परंतु तादृश्यवस्था न जातेति स्वस्मिन्न्यूनभाव एव स्फुरितोत एवै'ताः पर'मिति स्तुतिः कृता। एतदेव पश्चात्तासूभयं दृष्ट्वा स्वस्मिन्नेकमेवेत्याधिक्या'त्ता नमस्यन्निदं जगा'वित्युक्तम्। अत एवै'ताः परं तनुभृतो' इत्यारभ्य सर्वेषां भक्तानामेतदपेक्षया मध्यमत्वमेव निरूपितम्। पदसंबंधस्तु उद्धवादयो ये भक्तास्तेषां मध्यमो हीनो यो भावस्तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः। उद्धवस्य भक्तभावावलोकनात्स्वस्मिन् तथाज्ञानं जातमिति भावः। अत एव साक्षात्तत्पदवंदनायोग्यतां मत्वा तत्संबंधिरेणुं नमस्कृतवानित्युक्तम्। 'वन्दे नंदव्रजस्त्रीणा'मिति ॥११७॥

तत उपदेशफलसूचकं नामाहुः।

स्वनिष्ठमनोदोषनाशकाय नम इति ॥ ११८ ॥

स्वस्मिन्भगवति निष्ठा स्थितिर्यस्यैतादृशो यः मनोदोषः पुत्रत्वेन लौकिकभावरूपः गोपिकानां च 'निःस्वं त्यजंति गणिका' इत्यारभ्योपालंभरूपो यो दोषस्तस्य नाशकस्तादृशाय। तदारभ्य स्वस्मिन्नलौकिकसाक्षान्नित्यलीलामध्यपातित्वज्ञानेन भगवति च साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञानेनात्मनि तदभेदज्ञानेन पूर्वोक्तदोषाः सर्वे निवृत्ता इति तद्दोषनाशकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम्। अत एवाग्रे 'नंदादयोनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः। मनसो वृत्तयो नः स्यु'रित्यारभ्य 'रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे' इति प्रार्थनोक्तेत्येतावदभिप्रायसूचकं नामेदं ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥

एवं मुख्यभक्तानां सान्त्वनं कृत्वा राजसत्वात् प्रथमं कुब्जासान्त्वनं चक्र इति तत्सूचकं नामाहुः।

कुब्जादिमनोरथपूरकाय नम इति ॥ ११९ ॥

राजसानां मध्ये आदौ कुब्जाया एव मनोरथपूरको जात इति प्रथमं कुब्जाकथनम्॥११९॥ अग्रे क्रमेण सर्वेषां भविष्यतीति तत्सूचकं नामाहुः।

अक्रूरादिभक्तसन्मानहेतवे नम इति ॥ १२० ॥

अक्रूर आदिर्येषां तादृशा ये भक्तास्तेषां सन्मानहेतुरूपः। इदं तु 'त्वं नो गुरुः पितृव्यश्चे'त्यारभ्य 'स भवान्सुहृदां चैत'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। आदौ कुब्जायां मनोरथपदमुक्त्वाऽक्रूरे सन्मानपदमिति यथाधिकारं भावभेदो ज्ञापितः ॥ १२० ॥

अत्रादिपदेनान्येषामपि सन्माननं सूच्यत इति तत्सूचकं नामाहुः।

भक्तहितचिन्तकाय नम इति ॥ १२१ ॥

भक्तानां स्वीयानां पाण्डवानां हितस्य चिंतकः विचारकर्ता, येन तेषां हितं भवति तत् कर्तव्यमिति। अनेनाक्रूरेण सहायं विचारः कृत इति सूचितम्। इदं तु 'पितर्युपरते बालाः

सहमात्रा सुदुःखिता' इत्यारभ्य 'विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवे'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२१ ॥

एतद्विचारेण पांडवानां स्थितिर्जातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

पांडवस्थापकाय नम इति ॥ १२२ ॥

यथा शं सुहृदां भवेदित्येतद्विचारेण पांडवानां स्थापक एव जात इति भावः ॥ १२२ ॥

अतः परं भिन्नतया कुंतीसांत्वनं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुंतीप्रीतिहेतवे नम इति ॥ १२३ ॥

कुंती परमभक्ता। अक्रूरागमने भगवताऽस्मासु स्वीयत्वं ज्ञात्वाऽसदवेक्षा कृतेति परमानुग्रह एव कृत इति प्रीत्युद्रेकेण स्तुतिं कृतवती । पश्चाद्दैन्ये जाते भगवत्कृतं सान्त्वनं कृतमक्रूरविदुराभ्यामिति तथा नामोक्तम्। इदं तु 'पृथा तु भ्रातर'मित्यारभ्य 'सांत्वयामासतु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२३ ॥

एवं सांत्वनमात्रेण शत्रुकृतदुःखनिवृत्तिर्न भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रौढलीलावबोधकाय नम इति ॥ १२४ ॥

स्वस्य प्रौढलीलाया अवबोधकः ज्ञापकः। यदि अक्रूरबोधानंतरं धृतराष्ट्रः समदृष्टिः पांडवेषु भवेत्तदा सम्यगेव, नोचेद्विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेदिति भगवद्वाक्येन 'सांत्वयामासतुः कुंतीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभि'रित्यादिवचनैर्बलेनापि साधयिष्याम इति प्रौढलीलावबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ १२४ ॥

एवं स्तुतौ माहात्म्यज्ञानेन शरणं गतं सर्वथा पालयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपक्षबोधकाय नम इति ॥ १२५ ॥

भगवान्भक्तस्य पक्षं करोत्येवेति बोधको जातः । अत एव भक्तद्वारा सांत्वनं कृतं तेषामनुभूतत्वादित्यर्थः ॥ १२५ ॥

एवं भक्तानां सांत्वनं कृत्वा धृतराष्ट्रं बोधितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

धृतराष्ट्रज्ञानबोधकाय नम इति ॥ १२६ ॥

धृतराष्ट्राय ज्ञानस्य बोधकः। पूर्वं 'भो भो वैचित्र्यवीर्ये'त्यारभ्य 'तस्माल्लोकमिमं तातेत्य'न्तमक्रूरकृतं धृतराष्ट्रबोधनम् । पश्चादीश्वराधीनं सर्वं न मम स्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानं धृतराष्ट्रस्येत्युभयबोधकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम् ॥ १२६ ॥

एवमीश्वरबोधितधर्माधर्मविवेकज्ञानं परित्यज्य तादृशी प्रवृत्तिः कथं भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

इच्छावादस्थापकाय नम इति ॥ १२७ ॥

धृतराष्ट्रेणेश्वरेच्छावादमंगीकृत्योत्तरितमिति तथैवेश्वरेण स एव स्थापित इति भाव्यर्थसूचकत्वेनोक्तमिति भावः। इदं तु 'यथा वदसि कल्याणी'मित्यारभ्ये'श्वरस्य विधिं कोन्वि'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२७ ॥

यद्यपि सर्वत्रेश्वरेच्छा नियामिका तथापि शास्त्रज्ञानेन भगवज्ज्ञानेपि कथं न प्रवृत्तिरित्येतत्सूचकं नामाहुः ।

मायाप्रवर्तकाय नम इति ॥ १२८ ॥

सर्वेषां मायामोहेन भगवन्मार्गेऽप्रवृत्तिरिति भावः । इदं तु 'यो दुर्विमर्शपथया निजमायये'त्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२८ ॥

अत एव एवमहं जानामि स एव भगवान्यदुकुलेवतीर्णस्तथापि तन्मार्गे यस्य मायामोहेन न प्रवृत्तिस्तस्मै नम इति मूले निरूपितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वाभिवन्दितचरणाय नम इति ॥ १२९ ॥

सर्वैर्ब्रह्मादिभिर्वंदितौ चरणौ यस्येति माहात्म्यज्ञानेन नमस्करणेन स्वप्रवृत्त्यभावात्स्वस्य मायाधीनत्वं ज्ञापितम् ॥ १२९ ॥

अतः परं प्रौढलीलामुपसंहरंति ।

एवं श्रीकृष्णनामानि प्रौढलीलावबोधने । कीर्तितान्यतिपुण्यानि शतं विंशतिरष्ट च ॥ १ ॥

अर्थः स्फुट एव । अथ राजलीलोपक्रमं कुर्वंति ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि राजलीलामुपाश्रितः। कृतवान्यानि कर्माणि तानि नामानि मुक्तये १

राजलीलामुपाश्रितः यानि कर्माणि कृतवान्तानि नामानि तत्कर्मद्योतकानीत्यर्थः । प्रवक्ष्यामीति संबंधः । प्रयोजनं मुक्तये । तत्तदधिकारभेदेनानंदानुभवायेति भावः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमम् । **क्षात्रधर्मप्रवर्तकाय नम** इति ॥ १ ॥ नामोक्तं, तस्यायं भावः । एतावत्पर्यंतं भगवान्स्वप्रमेयबलेनैव सर्वं कार्यं कृतवान्, न साधनबलेन । इदानीं राजलीलायां प्रवृत्तः । सा तु प्रमाणरूपेति तत्र साधनमेव मुख्यम्, राजसानां निरोधेपि भगवत्कृतिरेव साधनं नान्यत् । अस्यां लीलायां कार्यषट्कं कर्तव्यम् । भूभारहरणम् । साधुरक्षा । दुष्टनिवारणम् । भक्तिप्रवर्तनम् । धर्मरक्षा । अधर्मनिवृत्तिश्चेति । एतदर्थमेव अवतार इत्येतत्सर्वं क्षात्रधर्मांगीकारे भवति । स चोपनयनानंतरं सकलधनुर्विद्याध्ययनेन पूर्वं निरूपितः । अधुना प्रवर्तको जात इति तथोक्तम्। क्षात्रधर्मपुरस्कारेणैव सर्वं कृतवानित्यर्थः । एतत्सर्वं 'चिंतयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः, तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् । एतदर्थोवतारोयं भूभारहरणाय मे । संरक्षणाय साधूनां कृतोन्येषां वधाय चे'त्यत्र निरूपितम् च विवरणे। एवं सति 'अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्ये'त्यारभ्य 'विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचि'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। किंच। एतावत्पर्यन्तं कंसस्याग्रे सर्वेषां यादवानां क्षात्रधर्मस्तिरोहित इव स्थितः । अतः परं सर्वेषु तत्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि प्रवर्तकत्वेन नाम निरूपितम् ॥ १ ॥

अग्रे **दिव्ययुद्धविशारदाय नम** इति ॥ २ ॥ नामोक्तम् ।

तस्यायं भावः। दिव्यं अलौकिकं यद्युद्धं तत्र विशारदः प्रवीणः। एतच्चातुर्यं 'गृह्णन्निषङ्गा'दित्यत्र निरूपितं विवरणे । युद्धस्यालौकिकत्वं दिव्यायुधादिना सूचितम्। स्वरूपेणापि ।

यतो युद्धं दिव्यं क्रीडारूपं तादृशमपि युद्धं क्रीडारूपमेवेत्यलौकिकत्वम्। तदेवोक्तं 'विक्रीडितं तज्जगदीशयो'रिति। एतेनाक्लिष्टकर्मत्वं च ज्ञापितम्। एवं स 'त्येवं ध्यायति गोविंद' इत्यारभ्य 'निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्या'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अतः परं तत्कार्यरूपं नामाहुः ।

जरासंधसमानीतसैन्यघातकाय नम इति ॥ ३ ॥

इदं तु 'ततोभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथु'रित्यारभ्य 'अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णदेवताः' इत्येतत्पर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । सैन्यघातप्रकारस्तु विवरणे विवृतः ॥ ३ ॥

अग्रे । **द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नम** इति ॥ ४ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'अष्टादशम-संग्राम' इत्यारभ्य 'तं दृष्ट्वाचिंतयत्कृष्णः' 'तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।' 'अंतः-समुद्रे नगरं कृष्णोद्भुतमचीकरत् । दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् । यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये । सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरिं भूमिगतं नृपे'त्येतत्पर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥४॥

तादृशस्थानप्रापणे भक्तानामभूतपूर्वं सुखमभूत्, तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नम इति ॥ ५ ॥ भक्तानां तु शत्रुजनितभयेन व्याकुलता जातेति भयमेव निवर्तनीयमपेक्षितम् । भगवांस्तु अद्भुतकर्मेत्यचिंत्यम्, मनुष्याणां मनसापि न चिंत्यं, तादृशं साक्षात्वैकुंठाविर्भूतं सुखं दत्तवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरि'रित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अतः परं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं नामाहुः । **यवनान्तकाय नम** इति ॥ ६ ॥

इदं तु 'तं विलोक्य विनिःक्रांत'मित्यारभ्य 'देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणा'-दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । तात्पर्यार्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अग्रे । **मुचुकुन्दप्रसादकाय नम** इति ॥ ७ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'को नाम स पुमान् ब्रह्म'न्नित्यारभ्य 'जन्मन्यनंतरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपेष्यसि केवल'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । ततः 'यवने भस्मसात्कृते भगवान्सात्वतर्षभः । आत्मानं दर्श-यामास मुचुकुंदाय धीमते' इत्यारभ्य 'प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम्। अपीच्यवयसं मत्तमृगेंद्रोदारविक्रम'मित्यंतं भगवत्प्रसादो निरूपितः । ततो भगवता स्वरूपं ज्ञापितम् । तदनंतरं ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यनेन तस्यापि मनःप्रसादो निरूपितः । तथाच मुचुकुंदस्य स्वयं प्रसादकर्ता । मुचुकुंदस्य मनःप्रसादकर्तेत्यर्थः संपन्नः ॥ ७ ॥

अतः परं तृतीयाध्यायस्य नामोच्यते । तत्र प्रथमम् ।

सर्वदेवतामनोरथपूरकाय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'भगवान्पुनराव्रज्य मथुरां यवनावृताम्। हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारिकां धन'मित्यस्य नाम ज्ञेयम्। तामसानां वधेन देवतानां सात्विकानां मनोरथपूरणं भवत्येवेति तथो-क्तम् । यद्यपि पुस्तकेषु प्रथमं **शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम** इति नाम पूर्व-

मस्ति पश्चात्सर्वदेवतामनोरथेति नाम, तथापि टीकायामारंभ एव कारिकाभिस्तत्प्रतिलोमक्रमोव-गम्यते । तदुक्तं 'स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुंदतपःकथाः । प्रसंगात्तामसानां हि वधो देव-हिताय हि । पलायनं लीलयैव सोप्यनुग्रह ईर्यत' इति । अग्रेप्ययमेव क्रमः संगतो भवति । 'नीयमाने धने' 'आजगाम जरासन्ध' इति तथा व्याख्यातम् । तादृशेश्वरस्य पलायनं न संभवतीति तद्धेतुकं नामोक्तम् ॥ ८ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम इति ॥ ९ ॥

अत्र पुराणांतरकथा प्रसिद्धा। सप्तदशवारं पराजये सति शिवप्रसादार्थं तपः कृतवान्तदा शिवः प्रसन्नो ब्राह्मणसमाराधनार्थं उपदिष्टवान्ब्राह्मण्यः कृष्णस्तद्वाक्यमन्यथा न करिष्यतीति । तदा स गृहमागत्य ब्राह्मणानाहूय स्वसिंहासने उपवेशितवान्। ततःसंतुष्टास्ते तस्मै तत्सिंहासनमपि दत्वा वरं ददुस्त्वं शत्रुं जेष्यसि त्रैलोक्ये च अजयो भविष्यतीति । तदा पुनरष्टादशे पर्याये संग्रामार्थं तावतीभिरक्षौहिणीभिः सहागतवान्, तदा भगवान् ब्रह्मण्यदेवः, शिवश्च भक्त इति तद्वाक्यपालनार्थं पलायितवान्, न तु भीतः सन्नित्येतावज्ज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् । ननु तर्हि पुराणांतरीयमेव नामापि भवितुमर्हति, न तु निरोधांतर्गतं, श्रीभागवते अनुक्तत्वात्तत्रोच्यते। अत्र सप्तदशवारं जयकर्तुर्भगवतः सर्वसमर्थस्याष्टादशे पर्यायेपि तज्जयः किमशक्यः । एवं सत्यपि यत्पलायनं तत्तद्वाक्यपालनमेवेति तेन तयोरप्यनुग्रह एव कृत इति निरोधांतर्गतत्वमेव नाम्न इति सर्वमनवद्यम्। एतत्तु 'नीयमाने धने गोभिः। आजगाम जरासंध' इत्यारभ्य 'मनुष्यचेष्टा-मापन्नौ राजन् दुद्रुवतुर्द्रुतम् । पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम् । पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्बली । अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवि'दित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अग्रे ॥ **दैत्यमोहनचरित्राय नम** इति ॥१०॥ नामोक्तम् । तत्तु 'प्रद्रुत्य दूरं संश्रांतौ तुंगमारुहतां गिरि'मित्यारभ्य 'सोपि दग्धाविति मृषा मन्वानौ बलकेशवौ। बलमाकृष्य सुमहन्म-गधान् मागधो ययौ'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । पर्वतारोहणप्रयोजनं तु विवरणे स्फुटीकृतमिति विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ १० ॥

अग्रे—**रुक्मिणीमनोरथपूरकाय नम** इति ॥ ११ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'आनर्त्ताधिपतिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुताम् । ब्रह्मणा नोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदि-तम् । भगवानपि गोविंद उपयेमे कुरूद्वह । वैदर्भीं भीष्मकसुता'मिति सामान्यतः शुकोक्तिकथनानंतरं राज्ञा प्रश्ने कृते पुनस्तदुत्तरे 'राजासीद्भीष्मको नामे'त्यारभ्याग्रिमाध्याये 'तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा । न पश्यंती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम से'त्यंतस्य ज्ञेयम् । तत्र 'सोपश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणाश्रिय' इत्यनेन स्नेहोत्पत्तिस्वभावादेवासक्तिस्त-त्स्वभावादेव मनोरथानामुत्पत्तिस्तत्पूरकस्तु आगमनश्रवणमात्रेण जात इति तथोक्तम् ॥ ११ ॥

अग्रे—**रुक्मिणीगांधर्वविवाहाय नम** इति ॥ १२ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'कन्या चांतःपुरात् प्रागाद्भटैर्गुप्तांबिकालयम् । सा चानुध्यायती सम्यङ्मुकुंदचरणांबुज'मित्यारभ्य

'तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्ण' इत्यंतस्य ज्ञेयम् । तत्र तन्मे भवान् खलु वृत इत्यनेन प्रियया गांधर्वविवाहः कृत एव । इदानीं पाणिग्रहणेन स्वयमपि कृतवानिति तथोक्तम् । तथा चार्थः रुक्मिण्या सह गांधर्वविवाहो यस्येति ॥ १२ ॥

अत एवाग्रे । **रुक्मिणीप्राणपतये नम** इति ॥ १३ ॥ नामोक्तम् । रुक्मिणीप्राणानां पतिर्जातः । पूर्वं तु यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसूनित्युक्तत्वादधुना पाणिग्रहणेन तद्रक्षको जात इति तथा नामोक्तम् । अथवा । हरणानंतरं शिशुपालपक्षीयजरासंधादीनां बलमागतमवलोक्य युद्धावलोकने प्राणस्थितिरेव न भवेद्यदि भगवान्वचनैः प्राणानां रक्षां न कुर्यात्पतिर्भूत्वा तद्धर्ममपि प्रकटीकृतवान् । एवं सति 'पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा । सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना । प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने । निनंक्षत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बल'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । एतदर्थस्तु विवरणे स्फुटीकृतः । तत्र सुमध्यमेत्यस्य विचारे विनियोगोन्यथा भविष्यतीति शङ्कया तद्वक्त्रं सव्रीडमैक्षतेत्यग्रे भयविह्वललोचने इत्यनेनापि तद्व्यञ्जितं भवतीति तथोक्तम् ॥ १३ ॥

एतदग्रे । **रुक्मिप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नम** इति ॥ १४ ॥

नामोक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे रुक्मी मुख्य इति तस्यैवादौ निरूपणम् । तदादयो ये दुष्टाः शिशुपालजरासंधादयः । तेषां मानसे दुःखदः । सर्वेषां पराजयेन मानहानिजनितमानसदुःखमेव जातमिति तथोक्तम् । इदं तु 'भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यजे'त्यारभ्य 'रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विड् असहन्स्वसुः । पृष्ठतोन्वगम'दित्यनंतरं 'प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः सरन्विरूपकरणं विगतात्ममनोरथः । चक्रे भोजकटं नाम' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अतः परं भगवान्रुक्मिणीं पुरं द्वारिकामानीय विधिवद्विवाहं कृतवानिति तद्द्योतकं नामाहुः ।

रुक्मिणीविवाहप्रदर्शितगृहस्थधर्माय नम इति ॥ १५ ॥

रुक्मिण्याः विधिवत् यो विवाहस्तेन प्रदर्शितः गृहस्थधर्मो येन । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन स्वयं प्रदर्शनेनाग्रेपि सर्वेषु गृहस्थेषु सदाचारः प्रवर्तेतेति तथा कृत इति भावः । पूर्वं हरणेन राक्षसो विवाहः कृतः, पश्चाद्रथारोपणे पाणिग्रहणेन गांधर्वः कृतः ॥ १५ ॥

एवं सति गृहाश्रमस्थस्य यो वेदोक्तविधिवद्विवाहः स तु न जातः, तदकरणे स्ववंशे सर्वत्र च तद्धर्मोच्छेदो भविष्यतीति स्वयं वेदोक्तधर्मस्थापक इति तृतीयं वेदोक्तविधिवद्विवाहं कृतवान् । एतज्ज्ञापकं नामाहुः ।

त्रिविधविवाहकर्त्रे नम इति ॥ १६ ॥

एतन्नामद्वयं तु 'भगवान्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् । पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वहे'त्यारभ्य 'द्वारिकायामभूद्राजन्महामोदः पुरौकसां, रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पति'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १६ ॥

अतः परं षष्ठाध्यायनामानि निरूप्यन्ते ॥

कामजनकाय नम इति ॥ १७ ॥

अयं भावः । भगवान्यदा भार्यास्वीकारः कृतस्तदा पुत्रस्वीकारो कर्तव्य इति स पुत्र प्राकृतो भविष्यतीति संदेहाभावाय पूर्वं हरेण दग्धस्य वासुदेवांशस्य कामस्य जनको जातः । आत्मा वै जायते पुत्र इति स्वांशमेव स्ववीर्येण प्रकटीकृतवानित्यर्थः । तेनायं पुत्रो न जीवः किंतु स्वांशभूत एवेति । अग्रे न संस्मृतिः । एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम् । इदं तु कामस्तु वासुदेवांश इत्यारभ्य प्रद्युम्न इति विख्यात इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अग्रे—**शंबरघातकप्रद्युम्नाय नम** इति ॥ १८ ॥ नामोच्यते । तस्यायं भावः । शंबरः पूर्ववैरी नारदेन ज्ञापितत्वाद्दशादिनमध्य एव हृत्वा समुद्रे क्षिप्तवान् । तत्र तं बालकं मत्स्योगिलत्तं मत्स्यं धीवरो जालेन निगृह्य शंबरायैव न्यवेदयत्तदा स शंबरः सूदकार्येधिकृतां मायावतीं प्रति प्राहिणोत् । तदा व्यंजनार्थं विदीर्णे तस्मिन्परमसुंदरं बालकं दृष्ट्वा विस्मितासीत्पश्चान्नारदद्वारा ज्ञाततत्त्वा तं पालितवती । ततः परममनोहरं प्राप्तयौवनं दृष्ट्वा तस्मै सर्वं तत्त्वं विज्ञाप्य सर्वां विद्यां मायारूपां दत्वा शंबरं घातयित्वा उभावपि कामो रतिश्च दंपती द्वारिकामागत्य सर्वेषामानंदं कृतवंतावित्येतावदर्थसूचकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत एव शंबरघातकश्च प्रकृष्टद्युम्न आनंदो यस्मात्, पूर्वं तथात्वाभावादिति भावः । इदं तु 'तं शंबरः कामरूपी'त्यारभ्य 'यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावा' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य नामानि उच्यंते ।

जांबवतीप्राणपतये नम इति ॥ १९ ।

इदं तु 'इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं मुदा । अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । कृष्णायोपजहारेति कथनेन सा तदधीनीकृता, तया तु तत्स्वरूपं दृष्ट्वा सर्वं समर्पितमिति तस्याः प्राणानां पतिर्जात इति तथोक्तम् ॥ १९ ॥

अतः परं मण्यानयनप्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ।

लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नम इति ॥ २० ॥

लोकैर्निर्मिताः अनुमानेन कल्पयित्वा स्थापिताः वस्तुतो मिथ्याभूताः ये सर्वार्थाः 'दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो'इत्यारभ्य 'स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा । नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभंगमतर्कयन्नि'त्यारभ्य 'प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः, भ्राता ममे'त्यंताभिशापरूपाः तेषां ज्ञापकः प्रकाशकः । तथा च 'सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ । प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदय'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एवाग्रे ॥ **सत्यभामावल्लभाय नम** इति ॥ २१ ॥ तत्तु स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वेत्यारभ्य तां सत्यभामां भगवानुपयेम इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । वल्लभत्वे हेतुः । सत्येनैव भासते शीलौदार्यगुणान्वितत्वं चेति विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ २१ ॥

अतः परमष्टमाध्याये प्रथमम् । **सत्राजित्स्वर्गहेतवे नम** इति ॥ २२ ॥ नामोक्तम् । अत्रायं भावः । यद्यपि सत्राजिन्निरोधाधिकारी, तथापि देवांतरे कृतबुद्धि-

रिति न निरोधसिद्धिरिति तं देहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते अक्रूरे स्थितः भगवच्चरणरूपेषु वाराणस्यादितीर्थेषु निरुद्धो भविष्यतीति भगवान् तथा कृतवानिति भगवतो हेतुत्वमुक्तम्। एवं भिन्नमतिः शयानमवधीदित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अत एवाग्रिमं नामाहुः। **स्यमंतकमणिहर्त्रे नम** इति ॥ २३ ॥

यदि तन्निकटे मणिस्तिष्ठेत्तदाप्यन्यसंबंधस्तिष्ठेदिति निरोधासिद्धिरिति तद्द्वारा तस्य हरणं स्वयमेव कृतमिति तथा नामोक्तम्। इदं तु 'स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रंदतीनामनाथवत्, हत्वा पशून् शौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान्' । इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २३ ॥—अग्रे—

शुद्धकीर्तिस्थापकाय नम इति ॥ २४ ॥ नामोक्तम्। तत्तु 'इत्यंगोपदिशंत्येके'- इत्यारभ्य, 'तत्सुतस्तत्प्रभावोसावक्रूरो यत्र यत्र हि। देवोभिवर्षते तत्र नोत्पातो नैव मारिके'- त्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। मणिस्थापनेन भक्तेषु शुद्धा कीर्तिरेव स्थापितेति तथोक्तम् ॥ २४ ॥

अतएवाग्रिमं नामाहुः। **अक्रूरादिभक्तदोषनिवारकाय नम** इति ॥ २५ ॥

इदं 'त्विति दूतैः समानीय प्राहाक्रूर'मित्यारभ्य 'स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः। विमृज्य पाणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। यद्यक्रूर आह्वानानंतरमागत्य न प्रदर्शयेत्तदाक्रूरस्य महानेव दोषः स्यात्, आदिपदेन कृतवर्मादयोपि ज्ञेयाः। अथवा लोके भगवति मणिविषयिका प्रतीतिः सर्वस्यापि संदिग्धा तिष्ठतीति तज्ज्ञानतोप्यक्रूरस्य मणिप्रदर्शनाभावादनिष्टमेव भवेदिति भगवान् भक्तदुःखासहिष्णुरिति स्वयमाहूय तद्दोषं दूरीकृतवानिति तथा नामोक्तम्। फलकथनेनाधिकमाहात्म्यमपि प्रकटीकृतवानित्यपि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतःपरं नवमाध्यायस्य नामोच्यते। एतावत्पर्यंतं गुणत्रयरूपाणां तिसृणां विवाहो निरूपितः। रुक्मिणी राजसी, तामसी सत्यभामा तत्प्रसंगादेव प्रथमं सात्त्विकी जांबुवती। अतः परं विद्यारूपा पंच निरूप्यंते।

तत्र प्रथमं **कालिंदीपतये नम** इति ॥ २६ ॥

इदं त्वध्यायादारभ्य 'रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत्' इत्यंतस्य नामज्ञेयम्॥२६॥

अग्रे—**पांडवराज्यस्थापकाय नम** इति ॥ २७ ॥ नामोक्तम्। तत्तु 'यदैव कृष्णसंदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम्। कारयामास नगर'मित्यारभ्य 'स तेन समनुज्ञात आययौ द्वारिकां भूय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

अग्रे—**मित्रविंदापतये नम** इति ॥ २८ ॥

तत्तु 'विंदानुविंदावावंत्या'वित्यारभ्य 'प्रसह्य हृतवान् कृष्णो राज्ञां राजन्प्रपश्यता'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

अग्रे—**सत्यापतये नम** इति ॥ २९ ॥

नामोक्तम्। तत्तु 'नग्नजिन्नाम कौशल्य आसी'दित्यारभ्य 'तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशीं प्रभु'रित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

अग्रे—**भद्रापतये नम** इति ॥ ३० ॥ नामोक्तम् ॥

तत्तु 'श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः। कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभि'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

अग्रे। **लक्ष्मणापतये नम** इति ॥ ३१ ॥ नामोक्तम्। तत्तु 'सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्'। इत्यस्य ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

एतदग्रे। **रोहिणीपतये नम** इति ॥ ३२ ॥ नामोक्तम् ॥

एषा षोडशसहस्राणां शताधिकानां मध्ये मुख्या। क्वचिदष्टमहिषीमध्ये भद्रास्थाने मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धेति मुख्यत्वेन पूर्वमुक्ता ॥ ३२ ॥

अत एव तदुक्त्वाग्रे ॥ **षोडशसहस्रनायिकापतये नम** इति ॥ ३३ ॥ नामोक्तम्। तत्तु भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शना इत्यस्य नाम। अत्र भौममारणानंतरं राजकन्यानामानयनं तदनन्तरं विवाह इति नामापि तन्मारणानंतरमेवापेक्षितम्। अत्र तु मारणात्प्रागेवैतन्नामोक्तमिति तत्समाधानमुच्यते। भगवतो मुख्यं कार्यं तदेव स्वस्मिन्निरोधेन स्त्रिय उद्धर्तव्याः, तास्तु तन्निरुद्धा इति तदुद्धारो मुख्यः, तन्मारणं गौणम्। अत एव मूले तास्तु चारुदर्शना इति, तस्यार्थस्तु विवरणे भगवता आहृता इति दर्शनमात्र तासामानयने चारु दर्शनम् ज्ञानम् सौंदर्यं च यासामिति हेतुरुक्त इति भगवता तासां स्वरूपं ज्ञात्वा स्वस्मिन्पतित्वमंगीकृत्यैव ता आनीताः, न तु भौममारणानंतरं तज्ज्ञानं जातमिति पूर्वमेव तद्द्योतकं नामोक्तमिति भावः, अत एव नायिकापदमुक्तम्। तेन रसात्मकसकलगुणलक्षणपूर्णा अप्सरोरूपाः स्वार्थमेवोत्पादिता इति पतिरपि स्वयमेवेति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिबंधमात्रं दूरीकर्तव्यं, तदग्रे कृतमिति तत्सूचकं नामद्वयमाहुः।

मुरारये नम इति ॥ ३४ ॥

नरकांतकाय नम इति च ॥ ३५ ॥

इदं तु दशमाध्यायस्य नाम। तत्राद्यं तु अध्यायादारभ्य 'शिरांसि चक्रेण जहार लीलये'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ अपरं 'तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः। अपाहरद्गजस्थ च चक्रेण क्षुरनेमिने'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

अग्रे **वसुधापूजितचरणाय नमः** ॥३६॥ इति नामोक्तम्॥ तत्तु 'ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डल' इत्यारभ्य, 'इति भूम्यार्चितो वाग्भि' रित्यंतस्य ज्ञेयम्॥ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे॥

अग्रे तत्पुत्रायाभयं दत्त्वा राज्यं दत्तवानिति तत्रत्यानां सर्वजनानां सुखं कृतवानिति तद्द्योतकं नामाहुः। **सर्वजनीनसुखहेतवे नमः** इति ॥ ३७ ॥

अथवा। तत्रत्यसर्वसामग्रीप्रेषणेन द्वारकास्थसर्वजनानां सुखोत्पादक इति तथोक्तम्। इदं तु 'दत्त्वाभयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत्' इत्यारभ्य 'प्रेषयामास केशव' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

द्वारिकायां दिव्यमपि सुखं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पारिजातापहरणाय नम इति ॥ ३८ ॥

तत्प्रयोजकं नामाहुः । **महेंद्रादिदुष्टबुद्धिनिवारकाय नम** इति ॥ ३९ ॥

महेंद्रादयस्त्वधिकारिणो न तु स्वामिन इति भगवता सर्वं वस्तु स्वार्थं तत्र तत्र स्थापितम् । ते तु स्वार्थमेवेति मन्यते । अत एवैकवारयाचित इन्द्रो न दत्तवान्तदा सर्वमेवोत्पाट्यानीतवान् । तेन तन्मदोप्यपहृत इति तदर्थमेव तद्धरणमिति तथोक्तम् । इदं तु गत्वा सुरेंद्रभवनमित्यारभ्य विबुधान्निर्जित्योपानयत्प्रभुरित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

पारिजातेत्युपलक्षणम् । त्रैलोक्ये यावंतो लक्ष्मीविलासपदार्थास्ते सर्वे प्रतिगृहं स्थापिता इति तत्सूचकं नामाहुः । **सर्वरत्नकोशादिपूरितगृहाय नम** इति ॥ ४० ॥

षोडशसहस्रस्त्रीणां महिष्यादीनां च गृहाः सर्वरत्नादिभिः पूरितकोषाः कृता इति भावः । इदं तु 'स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभिन' इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

अग्रे एकादशाध्यायस्य नामद्वयमुच्यते ॥ प्रथमम् **रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरीक्षकाय नम** इति ॥ ४१ ॥

आदिपदेन सर्वासामेव प्रकारभेदेन परीक्षा कृतेति ज्ञाप्यते ।

केन प्रकारेण कृतेत्याकांक्षायामाहुः । **लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नम** इति ॥ ४२ ॥

इदं तु 'राजपुत्रीप्सिता भूपै'रित्यारभ्य'एतावदुक्त्वा भगवा'नित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ।अथवा लौकिकानि लीलासंबंधीनि वाक्यानि यस्य । विशिष्टा भक्तिमार्गीया अलौकिकी शारदा यस्येति भिन्नं वाक्यम् । अयं भावः । पूर्ववचनेन तादृग्दशायां दशम्येवावस्था तस्याः संजातेति तादृशीं दृष्ट्वा सांत्वनं कृतम् । 'त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमंगन' इत्यनेनेति भगवतैव सांत्वनद्वारा हृदि प्रविष्टेन तानि वाक्यान्युत्पादितानीति तथोक्तम् ।

अतः परं द्वादशाध्यायनाम । अस्मिन्नध्याये वैदिकं रमणमुच्यते । लौकिकं तु पूर्वमुक्तम् । वैदिके तु 'दशास्यां पुत्रानाधेही'ति श्रुतिवाक्यं सत्यं कर्तुं तथाकरोदितितत्सूचकं नामाहुः । **श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नम** इति ॥ ४३ ॥

इदं तु 'एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दशदशाबला' इत्यारभ्य 'रोहिण्यास्तनया हरे'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

अग्रे—**कलिधर्मप्रतिपादकवंशादिककर्त्रे नम** इति ॥ ४४ ॥

अयं भावः। कलौ शुद्धः क्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चया'त्पापं विवाहमकरोत्फलं तस्याप्यसूचय'दिति भागिनेयाय रुक्मी स्वकन्यां दत्तवान्, अग्रेपि तथैव जात इति तद्द्योतकं नामेदं ज्ञेयम् । इदं तु 'प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धो'भूदित्यारभ्य 'ततोऽनिरुद्धो सहभार्यया वरं रथं समारोप्ये'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

अतः परं त्रयोदशाध्यायं हित्वा चतुर्दशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति । अत्र राजसानां निरोधार्थं भगवल्लीलोच्यते । सा च चतुर्दशाध्यायपर्यंतमेव । तत्र प्रथमम् ।

बाणासुरबलांतकर्त्रे नम इति ॥ ४५ ॥

अनेन पूर्वाध्यायकथापि प्रयोजनत्वेन सूचिता । इदं तु 'बाणार्थे भगवान् रुद्रः ससुतैः प्रमथैर्वृतः । आरुह्य नंदिवृषभं युयुधे रामकृष्णयो'रित्यारभ्य 'बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुर'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

महादेवस्तु भक्तः, रामकृष्णसंबन्धी, तस्य स्वामिना सह युद्धमनुचितमपि भक्तार्थं कृतवानिति यथाग्रे तस्य सम्माननं भवेत्तत्कृतस्वसम्माननं च तद्धेतुः स्वयमेव जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

महादेवादिसम्मानहेतवे नम इति ॥ ४६ ॥

महादेवादिपदेन ज्वरादयस्तत्कृतस्तोत्ररूपं स्वसम्माननं तस्य हेतुरूपः । अयं भावः । महादेवो यावच्छक्यं युद्धं करोति । भगवता जृंभणास्त्रेण मोहमुत्पाद्य बाणबलं सर्वं नाशितम् । तदा ज्वर उत्पादितः, सोपि नारायणज्वरेण नाशितः ॥ ४६ ॥

ततः स कुत्राप्यभयमपश्यन्भगवच्छरणमेव गतवान्स्तोत्रं च कृतवानिति भगवत्सम्माननं च कृतम् । ज्वरस्तु न नाशित इति तत्सम्माननमपि जातं, तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्वरादिदोषनाशकाय नम इति ॥ ४७ ॥

तस्य दोष एव नाशितः, न स्वरूपम् । इदं तु 'अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वर' इत्यारभ्य 'इत्युक्त्वोच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वर' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

अग्रे तु स्वस्य सर्वथाऽशक्यं मत्वा भक्तस्यानिष्टं भवतीति शंकरोपि स्तोत्रं चक्रे । तदा भगवता प्रसन्नेन तद्वाक्यसम्माननेन तद्रक्षैव कृतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रल्हादादिभक्तवंशरक्षकाय नम इति ॥ ४८ ॥

आदिपदेन बलिरपि गृहीतः । इदं तु 'यदात्थ भगवंस्त्वन्नः करवाम तव प्रिय'मित्यारभ्य 'प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयदि'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अतः परं सात्त्विकप्रकरणारंभे पंचदशाध्यायस्य नाम निरूप्यते ॥

दानादिधर्मबोधकाय नम इति ॥ ४९ ॥

यद्यपि नृगमोक्षानंतरं दानादिधर्मबोधनं कृतं तथापि इदं सात्त्विकप्रकरणम् । राजसानां यथा सात्त्विकधर्मप्रवृत्तिर्भवेत्तथा दानादिधर्मोपदेशार्थमेव नृगमोक्षोपक्रम इति प्रथमं तादृशमेव नामोक्तम् ॥ ४९ ॥

तद्धेतुकमग्रे—**नृगमोक्षहेतवे नम** इत्युक्तम् ॥ ५० ॥

इदं तु 'एकदोपवनं राजन्ययुर्यदुकुमारका' इत्यारभ्य 'तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्प्रभो' 'इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना । अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणा'मित्यंतस्य नामद्वयमुक्तम् ॥ ५० ॥

अतः परं स्वकीयानां शिक्षा कृतेति तद्द्योतकं नामाहुः ।

ब्रह्मण्याय नम इति ॥ ५१ ॥

इदं तु 'कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः । ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन्'इत्यारभ्य 'नृगं ब्राह्मणगौरिवे'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥

अतःपरं षोडशाध्यायस्य नाम निरूप्यते ।

पुष्टिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ ५२ ॥

तस्यायं भावः । अत्र गोपिकास्त्वन्यपूर्वा ज्ञेयाः । कुमारिकास्तु संग एवानीताः । तत्रापि पक्षद्वयम् । ता एव भिन्ना वा । उभयथापि निरोद्धव्याः । यद्यपि तास्तु निरुद्धा एव तथापि पुराणांतरकथामाश्रित्योच्यते । भगवता पूर्वमुक्तं 'आयास्य इहे'ति तद्वाक्यपूरणार्थं बलभद्ररूपेण स्वयमेव गत इति तासां कामपूर्तिं कृतवानिति तथोक्तम् । विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः । पूर्वं प्रमेयबलेन सर्वं कृतम् । इदानीं प्रमाणबलमाश्रित्य साधनद्वारापि तत्पूर्तिं कृतवानिति बलभद्ररूपेण स्वरूपानंदपोषणं कृतमिति पुनः पुष्टिमार्गप्रवर्तको जात इति तथोक्तम् ॥ ५२ ॥

अग्रे पुनः पुष्टिसूचकं नामाहुः ।

यमुनाकर्षणहेतवे नम इति ॥ ५३ ॥

द्वयमपि षोडशाध्यायस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

अग्रे सप्तदशाध्यायस्योच्यते—**स्पर्धादिदुष्टविमोचकाय नम** इति ॥ ५४ ॥

स्पर्धादिना ये दुष्टाः पौंड्रकवासुदेवादयः तेषां विमोचकः । यथा कंसादयो विमोचितास्तथैतेपीति भावः ॥ ५४ ॥

अत एवाग्रे तत्प्रकारसूचकं नामाहुः ।

पौंड्रककाशिराजहंत्रे नम इति ॥ ५५ ॥

तन्मित्रं काशीराजस्तत्सहायार्थमागतस्तदा तेन सहितमपि मारितवानिति निरूपणम् । इदं तु 'नंदव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृपे'त्यारभ्य 'एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिरि'त्यंतस्य नामद्वयं ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥ अग्रे—

दैवतांतरवरदसगर्वनाशकाय नम इति ॥ ५६ ॥

तत्तु 'सुदक्षिणस्तस्य' सुत इत्यारभ्य 'तत्सूर्यकोटिप्रतिभ'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥५६॥

अग्रे पुनः—**काशीदाहकाय नम** इति ॥ ५७ ॥

स्पष्टमेव । तत्तु 'कृत्यानलः प्रतिहत' इत्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

अग्रे—**दुष्टनिवासदोषनाशकाय नम** इति ॥ ५८ ॥

तत्तु 'चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टमित्यं'तस्य नाम ज्ञेयम् । एतेन दुष्टसंबन्धि सर्वं नाशितम् ॥ ५८ ॥

अतः परं मुक्तिर्भविष्यतीति तद्धेतुकं नामाहुः ।

मुक्तिहेतवे नम इति ॥ ५९ ॥

अन्यथा काश्यां मुक्तिरेव न भवेदासुरसंबन्धात् । किंच । एतत्कथाश्रवणेन मुक्तिर्भविष्यतीति पाठफलमुक्तम् । 'य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य' इत्यनेन तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

अतः परं अष्टादशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति ।

दुःसंगदसद्विविदाह्विवधहेतवे नम इति ॥ ६० ॥

संपूर्णाध्यायस्यैवैतन्नाम ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

अतः परं एकोनविंशाध्यायस्य नामानि निरूपयंति । पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरित्रमुक्तम् । अस्मिन्नध्याये शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमुच्यते । यद्यपि बलभद्रकृतमिदं चरित्रं तथापि आवेशरूपेण स्वयमेव करोतीति भगवच्चरित्रमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

राज्यादिदसकौरवगर्वनाशकाय नम इति ॥ ६१ ॥

इदं तु 'दुर्योधनसुतां राज लक्ष्मणां समितिंजय'इत्यारभ्य 'तमेव शरणं जग्मुः सकुटुंबा जिजीषवः । सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्रांजलयः प्रभु'मिति स्तोत्रपूर्वकं 'त्वां वयं शरणं गता' इत्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

अतः परं विंशाध्यायस्य नाम निरूप्यते । तत्र सात्त्विकेषु मुख्यस्य नारदस्य निरोधो वक्तव्यः । स च मर्यादाभक्तिमार्गीयः । निरोधस्तु ततो भिन्नः, अत एव तन्मार्गमोहेन भगवत्परीक्षार्थं प्रवृत्त इति भगवांस्तस्य मोहं दूरीकृतवान्, तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

मर्यादाभक्तिदसभक्तमोहनाशकाय नम इति ॥ ६२ ॥

मर्यादाभक्त्या दसो यो भक्तः, दसपदेन तदेव परमकाष्ठापन्नं वस्तु ज्ञातवान्न तु तदग्रिममपि, तादृशस्य यो मोहः तस्य नाशकाय, इदं तु 'नरकं निहतं श्रुत्वे'त्यारभ्य 'विदाम योगमायां ते दुर्दर्शामि'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६२ ॥

अग्रे—**जीवाधिकारशास्त्रगर्वनाशकाय नम** इति ॥ ६३ ॥

तस्यायं भावः नारदस्तु जीव एव । तदधिकारशास्त्रं तु मर्यादाविरुद्धं न कर्तव्यमिति तादृशं भगवान्न करोतीति गर्वः । मर्यादामार्गीयत्वात् । कथं कृतवान् । पुत्रं मारयित्वा तत्रत्याः स्त्रियो विवाहिता इति संदेहः, स्वरूपाज्ञानादिति तत्प्रदर्श्य तं गर्वं दूरीकृतवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'ब्रह्मन्धर्मस्य वक्ताह'मित्यारभ्य 'कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् । मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मित' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६३ ॥

अथ चैकत्रिंशाध्यायनामनिरूपणम् । तत्र प्रथमम् ॥

सुधर्मालंकृतचरणाय नम इति ॥ ६४ ॥

अत्र भगवत आह्निकमुच्यते । भगवता चेत्सर्वेपि धर्माः कृता भवंति तदा निखिललोका अपि धर्मपराः स्युरिति तत्सर्वमाह्निकं कृत्वा सभामलंकृतवानिति । 'ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय

वायुं परस्य माधव' इत्यारम्य 'सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः । प्रविशद्यन्निविष्टानां न संत्यंग षडूर्मय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । चरणालंकारकथनेन सर्वेषां भक्तिभावभूषणभूषितत्वमुक्तम् । तेन सर्वे भगवत्प्रवणा जाता इति सूचितम् । एवं सर्वेषां निरोध उक्तः॥६४॥

अतः परं पूर्वे ये भक्ता अलौकिकप्रकारेण निरोधयुक्ता एव बहिर्जरासंधेन निरुद्धास्तेषां तं निरोधं दूरीकृत्य स्वयं निरोधः कर्तव्यः । स च तदपेक्षाभावेन भवतीति तत्सूचकं नाम निरूपयंति ।

भक्तापेक्षावभासहेतवे नम इति ॥ ६५ ॥

भक्तानां जरासंधनिरुद्धानां या अपेक्षा, एते मोचनीया इति तस्यावभासः अंतस्थाया बहिः प्रकाशः तस्य हेतुरूपः, यदैव मनसि अपेक्षा जाता तदैव तत्प्रेषितो दूतः समागत इति अपेक्षा प्रकटासीदिति भावः । अन्यच्च । भक्तो युधिष्ठिरस्तस्यापेक्षा राजसूयकरणेच्छा तस्यावभासः प्रकाशस्तस्य हेतुः । एतत्तु 'राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षि'रित्यारभ्य 'यक्ष्यति त्वां मखेंद्रेण राजसूयेन पाण्डवः । पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदता'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

एवं कार्यद्वयस्य प्राप्तत्वादुभयमपि सकृदेव कर्तुमशक्यमिव भातीति स्मयन्नुद्धवं पृष्टवानिति तत्सूचकं नामाहुः ॥

उद्धवादिबुद्ध्यनुसारिणे नम इति ॥ ६६ ॥

अथवा । नारदवचनाकरणे ब्रह्मपक्षहानिः, जरासंधवधार्थं गमने महादेवपक्षहानिरिति यज्ञार्थमेव गमनमनुचितमिति सर्वज्ञोपि राजलीलानुकरणे मंत्री प्रष्टव्य इति तथा कृतवानिति तथा नामोक्तम् । इदं तु'त्वं हि नः परमं चक्षु'रित्यंतस्य ज्ञेयम् । अस्यार्थस्तु विवरणे स्पष्टीकृतः ॥ ६६ ॥

अतः परं द्वाविंशाध्यायनिरूपणम् ॥

जीवधर्मावबोधकाय नम इति ॥ ६६ ॥

अथ मंत्रणमुच्यते, तत्तु राजलीलायां लौकिकप्रकारेण भवति यथा जीवानाम् । अलौकिकप्रकारस्त्वेतादृशमंत्रेण वक्तव्य इति । यथा साधारणजीवानां धर्मा उपपत्त्यनुपपत्तियुक्तिसमर्थिता भवंति, तथावबोधको जातः, उद्धवद्वारा स्वयमेव तथोक्तवानिति तथा नामोक्तम् । इदं तु'यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वये'त्यारभ्य 'इत्युद्धववचो राजन्नि'त्यंतस्य ज्ञेयम् ६७

अतः परं त्रयोविंशाध्यायस्य नाम ।

हीनधर्मावलंबनजीवकार्यकर्त्रे नम इति ॥ ६८ ॥

हीनधर्मावलंबनं ब्राह्मणवेषधारणं तेन याचनं कृत्वा राज्ञां उद्धारपूर्वककार्यकर्ता । राज्ञो युधिष्ठिरस्य वा । अन्यथा तत्कार्यं न भवेदिति भक्तपक्षपातो निरूपितः । इदं तु'भीमसेनोर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः । जग्मुर्गिरिव्रजमि'त्यारभ्य 'राजन्विद्ध्यतिथीनस्मा'नित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

अतः परं चतुर्विंशाध्यायनामनिरूपणम् ।

भक्तज्ञानहेतवे नम इति ॥ ६९ ॥

इदं तु 'ददृशुस्ते घनश्याम'मित्यारभ्य 'प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नम' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । तादृशस्वरूपदर्शनेन स्वरूपज्ञाने स्वयमेव हेतुर्जात इति तथोक्तम् ॥ ६९ ॥

एवं निःसाधनानुग्रहे कारणं किमित्याकांक्षायामाहुः ॥

पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नम इति ॥ ७० ॥

अनुग्रहे यन्निमित्तं तस्य निमित्तस्य ज्ञापकः । इदं तु 'संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः । तानाह करुणस्तातेत्यारभ्य 'हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे । श्रीमदाद्भ्रंशिता' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अनेन भवतामपि राज्याद्भ्रंशः मदनुग्रहे निमित्तं जातमिति तथोक्तम् ॥ ७० ॥

अथ पंचविंशाध्यायनिरूपणम् ।

राजसूयादिप्रवर्तकाय नम इति ॥ ७१ ॥

राजसूय आदौ यस्य आरंभे राजसूयः तन्मिषेण धर्मप्रवर्तकाय नमः । जरासंधवधराजकुलविमोचनश्रवणेन युधिष्ठिरस्य भगवति परमभक्तिर्जाता, तदनंतरं यज्ञोप्याधिदैविको जातः । पुनरपि स्वस्मिन्नेव पूजाकरणेन सोपि भगवन्निष्ठो जात इति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः । कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीदि'त्यारभ्य 'समर्हयत् हृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वल' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

अग्रे तत्पूजनमसहिष्णुश्चैद्योपराधं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिशुपालादिभक्तवैकुंठप्राप्तिहेतवे नम इति ॥ ७२ ॥

आदिपदेन हिरण्यकशिपुरावणादयोपि ज्ञेयाः । इदं तु 'इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादि'त्यारभ्य 'चैद्यदेहोत्थितं तेजो वासुदेवमुपाविशत्' इत्यंतस्य नामोक्तम् ॥ ७२ ॥

अग्रे षड्विंशाध्यायस्य नाम ।

दुर्योधनादिदुष्टमानभंगहेतवे नम इति ॥ ७३ ॥

अयं भावः । भगवतो भूभारहरणं कर्तव्यं, तदर्थमेव राजसूयारंभः । तस्मिञ्जाते तदवश्यंभावि । तत्र कारणं दुर्योधन एवेति तस्य मानभंगस्य कारणं स्वयमेव जात इति तादृशं नामोक्तम् । इदं तु 'एकदांतःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् । अतप्यद्राजसूयस्ये'त्यारभ्य 'स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन् निःक्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् । बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्वै भ्रमति स्वया दृशे'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यभिमानरूपं तस्य दौरात्म्यमेव मानभंगहेतुः, राजसूये समागतस्याभिमानः कर्तुमनुचित इति, तथापि भूभारहरणप्रयोजकत्वेन भगवत एव हेतुत्वमिति तथोक्तम् । इदं तु भगवतस्तूष्णींभावेनावगम्यते ॥ ७३ ॥

किंच । भगवतस्तूष्णींभावस्यान्यदपि प्रयोजनमस्तीति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नम इति ॥ ७४ ॥

यदि भगवांस्तत्संमाननं कुर्यात्तदा भूभारहरणं न भवेत्, भक्तदुःखाभावात्। यदि च तं मारयेत्, तदा युधिष्ठिरादीनां तादृशैश्वर्येण गर्वो भवेदिति तस्यानिष्टरूपत्वाद्यत्तच्छलेन सर्वैश्वर्यापहरणेन तन्नाशको जात इति तथोक्तम्। इदं तु भगवत्तूष्णींभावस्य तात्पर्यज्ञापकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७४ ॥

अथ सप्तविंशाध्यायनिरूपणम् ॥

प्रद्युम्नादियादवगर्वप्रहारकाय नम इति ॥ ७५ ॥

इदं 'त्वपोवाह रणात् सूतो धर्मविद्दारुकात्मज' इत्यारभ्य 'व्यक्तं मे कथयिष्यंति हसंत्यो भ्रातृजामय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम्। अत्र प्रद्युम्नस्य गर्वः स उपस्पृश्य इत्यस्य विवरणे स्फुटीकृतः ॥ ७५ ॥

अतः परमष्टाविंशाध्यायनिरूपणम् ।

तपस्यादिदृप्तशाल्वादिघातकाय नम इति ॥ ७७ ॥

इदं तु प्रद्युम्नादिनिरोधनिरूपकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

अग्रे—**पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नम** इति ॥ ७७ ॥

तस्यायं भावः । अत्र शाल्वमारणात्पूर्वं युद्धे वसुदेवान्यथाभावप्रदर्शने भगवतोपि मोह एव दृष्ट । तेन कस्यापि भगवति प्राकृतबुद्धिर्भवेत्तदा तस्यानिष्टं स्यादिति तदभावाय तथा नामोक्तम्। भाग्यादीनां हीनो यो धर्मः पितरि शाल्वकृतः तस्य ज्ञापने हेतुः स्वयमेव जातः । यतो मायाकृतमिदं सर्वं दृष्टं, मायारूपो भगवानेवासुराणामुपास्य इति भगवतैवासुरव्यामोहार्थं तथा दर्शितमिति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'ततो मुहूर्त आगत्य पुरुष' इत्यारभ्य 'ततो मुहूर्ते प्रकृतावुपस्थित' इत्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूचकमग्रिमं नामाहुः ।

मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नम इति ॥ ७८ ॥

इदं तु 'एवं वदन्ति राजर्षे' इत्यारभ्य 'कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेरि'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्येतन्नामद्वयं 'दृप्तशाल्वादिघातकाय नम' इति नाम्नः पूर्वमपेक्षितं, तथापि मुख्यः स एव निरोधसाधकत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्चेति प्रथमं तदेवोक्तम् । पश्चात्तादृग्धर्मदर्शनेन भक्तानां भगवत्यन्यथाभावो भवेदिति तन्निदारणायैतन्नामद्वयमुक्तमित्येतदपि निरोधसाधकमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ७८ ॥

अथैकोनत्रिंशाध्यायनामनिरूपणम् ।

दंतवक्त्रविदूरथादिमुक्तिहेतवे नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु 'शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतेरि'त्यारभ्य 'शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुंडलमि'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतः परमुपसंहरंति । जरासंधोद्यममारभ्य विदूरथपर्यंतं क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारकाय नम इति ॥ ८० ॥

इदं 'त्वेवं सौभं च शाल्वं च दन्तवक्त्रं सहानुजम्। हत्वे'त्यारभ्य 'विवेशालंकृतां पुरी'मित्यन्तस्य ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परं भगवता युद्धं न कृतमिति तदुपसंहार एव कृत इति भावः । अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः ।

न्यस्तशस्त्राय नम इति ॥ ८१ ॥

एतत्पुराणांतरे प्रसिद्धम् । 'विदूरथांतमामथ्य पूतनादिदनोःकुलम् । कृष्णस्तूपारमदिति, अत्र तु स्निग्धभक्तादीनामंतरायराहित्येन निरोधसाधकत्वादुक्तम् ॥ ८१ ॥

अग्रे आवेशद्वारा यत्कार्यं कृतवांस्तदाहुः ।

बलदेवतीर्थयात्राप्रवर्त्तकाय नम इति ॥ ८२ ॥

अयं भावः । इदं सात्त्विकप्रकरणम्। तत्र धर्मः कर्तव्यः। स च प्रवृत्त्यात्मको यज्ञतीर्थादिरूपः । तयोर्मध्ये यज्ञरूपो धर्मः युधिष्ठिरद्वारा राजसूयकरणेन कृतः । वसुदेवे विद्यमाने स्वस्य करणं नोचितमिति तत्सहायकरणेन स्वयमेव कृत इति भावः । तीर्थानि तु बलदेवद्वारा कृतानि, क्रियाशक्तिरूपत्वेन तत्कृतं स्वकृतमेवेति भावः । तत्र हेतुः । भगवतस्तु भूभारहरणं कर्तव्यम्। तत्र बलभद्रस्य कौरवपक्षपातेन विघ्नकरणं संभवतीति तथेच्छामुत्पादितवान्यतस्तीर्थयात्रार्थं गतवान् । तदेवोक्तम् । 'श्रुत्वा युद्धोद्यमं राम' इति ॥ ८२ ॥

अग्रे पुनः शीघ्रागमने विघ्नं करिष्यतीति सूतमारणेन पुनस्तीर्थयात्रां कारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः । **सूतघातकाय नम** इति ॥ ८३ ॥

तन्मिषेण तद्धेतुः स्वयमेव जात इति तथोक्तम् ॥ ८३ ॥

तावत्पर्यंतं कौरवानां युद्धं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पार्थसारथये नम इति ॥ ८४ ॥

इदं तु त्रिंशाध्यायस्य नाम ज्ञेयम्। एतौ भूभारहरणार्थमेव प्रकटौ, तेन भक्तरक्षाभक्तपक्षपातसूचकं नामेदं ज्ञेयम्। नरेण संहारः, नारायणेन रक्षा, उभयकार्यार्थमेवैकत्र स्थितिः ॥८४॥

अग्रेपि पार्थस्य भक्तत्वात्क्षात्रबलेन युद्धं करिष्यामीत्यभिमानेऽनिष्टं भवेदिति तत्र विषादमुत्पाद्य साक्षान्मुखारविंदाद्भक्तिरसात्मकं गीतामृतं प्रकटीचकार । येनाग्रेपि जगदुद्धारो जातः, तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अव्यक्तगीतामृतमहोदधिप्रवर्तकाय नम इति ॥ ८५ ॥

तच्छ्रवणेन मोहनिवृत्त्या भगवदाज्ञया युद्धं कृतवान्न तु स्वक्षात्रधर्माभिमानेनेति पार्थस्य रक्षा कृतेति तथा नामोक्तम्। अत्र महोदधिपदेन यथा सोगाधस्तथाभक्तिरसागाधत्वमत्रापीति भावः । यथा तत्र रत्नानि तथात्र पुष्टिमार्गीयभावा ज्ञेयाः ॥ ८५ ॥

एवमुपदिश्य युद्धं कारितवानिति तद्द्योतकं नामाहुः ।

कौरवबलांतकर्त्रे नम इति ॥ ८६ ॥

तद्द्वारा स्वयमेव कृतवानिति भावः । एतावत्पर्यंतं बलदेवस्य तीर्थयात्रा स्थिता । तत्रैव श्रुतम् । 'सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हतं भुवि' इति । भीमदुर्योधनयुद्धमवशिष्टम्–तत्र निवारणार्थं गतवान् । निवारणे कृतेपि तौ तद्वाक्यं न जगृहतुः । तदा परावृत्त्य द्वारावतीं ययौ । इदं तु भगवत्कार्यं, नोचेद्दुर्योधनपक्षपातं कुर्यादेव ॥ ८६ ॥—तत्सूचकं नामाहुः ।

इतरपक्षपातनाशकाय नम इति ॥ ८७ ॥

इतरो दुर्योधनः । एतावच्चरित्रं प्रयोजनत्वेनावेशद्वारा भगवता कृतम् । तत्प्रयोजनद्योतकत्वेन पार्थसारथये नम इत्यादिनाम्नां तच्चरित्रांतर्गतत्वेन निरूपणं ज्ञेयम् ॥ ८७ ॥

अथैकत्रिंशाध्यायनिरूपणम् ।

सुदामारंकभार्यार्थभूम्यानीतेंद्रवैभवाय नम इति ॥ ८८ ॥

अग्रे द्वात्रिंशाध्यायस्य नाम । **हेतुस्थापकाय नम** इति ॥ ८९ ॥

अयं भावः । साक्षाद्भगवानस्मै किमपि न दत्तवानिति मार्गे तन्माहात्म्यं स्मृत्वा हर्षणादाने हेतुः । 'अधनोयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरे'दिति कल्पितवानिति तथा नामोक्तम् । किंच । अग्रेपि गृहागमने तामपूर्वश्रिय दृष्ट्वा परमविस्मितस्तद्धेतुं विचारितवान् । इदं तु 'विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र स्वसमृद्धिमि'त्यारभ्य 'महाविभूतेरवलोकतोन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्ये'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशाध्यायनामनिरूपणम् ।

देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नम इति ॥ ९० ॥

अत्र सात्विकानामभीष्टपूरणं भगवत्कृतं निरूप्यते । तत्र देशः कालश्च अंगम् । तदर्थं तदनुसारी जात इति तथा नामोक्तम् । तथा चार्थः । देशः कुरुक्षेत्रं, कालः सूर्योपरागसमयः सर्वग्रासरूपः प्रलयसूचकः, तत्र यो धर्मः स्नानदानादिजनितः समस्तदोषनिवर्तकस्तस्य हेतुः यत्र, तदनुसारिणे । सर्वे प्रयांति अस्माभिरपि यात्रा कर्तव्येति दोषनिवृत्त्यर्थं ययुरिति भावः । इदं 'त्वथैकदा द्वारिकायामि'त्यारभ्य 'ययुस्ते भारतं क्षेत्र'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

अतः परं तादृश्यां यात्रायां सर्वेषां परमाल्हादकारक उत्सवो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

यात्रोत्सवप्रवर्तकाय नम इति ॥ ९१ ॥

इदं तु 'ते रथैर्देवधिष्ण्य.मर्ध्यरोचन्त महाभागा इत्यारम्य' 'भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपांघ्रिष्वि'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

अतः परं तत्र अन्ये समागता यात्रार्थं तेषां स्वदर्शनेनानंदकारको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अखिलनयनामृताब्धिपूरकाय नम इति ॥ ९२ ॥

अखिलानां नयनेषु अमृताब्धिं पूरयतीति तथेति भावः । इदं तु 'तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपा'नित्यारभ्य 'एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रो'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥९२॥

अतः परं गोपिकानां परमानंदकारको जात इति तथा नामाहुः ।

गोपिकादिसाक्षात्कारहेतवे नम इति ॥ ९३ ॥

इदं 'गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टमि'त्यारभ्य 'अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिता' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यथा पूर्वमुद्धवद्वारोपदेशेनाधिदैविकेनाभेदे ज्ञाते स्वस्मिन्पुरुषोत्तमाभेदज्ञानेनोत्कटविरहतापशांतिर्जाता । तदुक्तं 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मिति । तथात्रापि अध्यात्मिकशिक्षयाभेदज्ञानेन स्वस्मिन्ब्रह्मात्मभावेन तथा जाता इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥९३॥

अथ चतुस्त्रिंशाध्यायस्य नामनिरूपणम् ।

रुक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नम इति ॥ ९४ ॥

रुक्मिण्यादयोष्टौ महिष्यस्तासु भक्तेः स्थापकः । द्रौपद्या प्रश्ने कृते सर्वाः स्वस्वभगवत्संबंधप्रकारकथने भगवद्गुणान्वर्णितवत्यः, सर्वासां भगवच्चरणारविंद एव स्पृहा जातेति भगवता स्वपाणिग्रहेण सा भक्तिः स्थापितेति तथा नामोक्तम् । अन्यथान्यसंबंधे सा नष्टाऽभविष्यदिति भावः । इदं तु द्रौपदीप्रश्नानंतरं समाप्तिपर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

अथ पंचत्रिंशाध्यायस्य नाम । **सन्मार्गस्थापकाय नम** इति ॥ ९५ ॥

इदं तु व्यासनारदप्रभृतिमुनिवर्यागमनानंतरं 'पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् । तानानर्चुर्यथा सर्वे सह रामोच्युतोर्चय'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९५ ॥

अग्रे—**वसिष्ठादिसेवितचरणाय नम** इति ॥ ९६ ॥

नामोक्तम् । तत्तु 'यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता' इत्यारभ्य 'तस्याद्यते ददृशिमांघ्रि'मित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

अग्रे—**वसुदेवयज्ञमहोत्सवकर्त्रे नम** इति नामोक्तम् ॥ ९७ ॥

इदं तु 'नमो वः सर्वदेवेभ्य' इत्यारभ्य 'यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिक'मित्यंतस्य ज्ञेयम् । अत्र सात्विकप्रकरणसमाप्तिः ॥ ९७ ॥

अथ गुणप्रकरणारंभः । तत्र षट्त्रिंशाध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

वसुदेवज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अयं भावः । पूर्वप्रकरणैः सर्वेषां निरोधः संपादितः । तेन गुणैः सह भगवान्स्वरूपेण तदंतःस्थितो जात इति निरूपितम् । अत्रापि वसुदेवादयो निरुद्धाः । तेन स्वैश्वर्यादिसहितं स्वरूपं तेषु स्थापनीयमिति । पूर्वं यद्यपि यज्ञकरणे चित्तशुद्धौ नारदादिवाक्यैर्भगवन्माहात्म्यज्ञानेन भगवति ब्रह्मत्वज्ञानं जातम् । तत्तु खंडज्ञानं भवतीति अखंडं कृष्णवत्सर्वमित्युक्तरूपमखंडज्ञानं कार्यमिति तथा नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदना'वित्यारभ्य 'खंवायुर्ज्योति'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९८ ॥

एवं वसुदेवायाखंडद्वैतज्ञानमुपदिश्य देवक्या अपि मनस्तापं दूरीकृतवान् तत्सूचकं नामाहुः।

देवकीमनःपीडापनोदकाय नम इति ॥ ९९ ॥

अयं भावः । भगवतः सर्वेषामत्रत्यानामुद्धारः कर्त्तव्य इति स्वभ्रातरः स्वनिमित्तमेव मारिताः तेषामप्युद्धारः कर्तव्य इति देवक्यास्तथेच्छामुत्पादितवान् । तथापि गुरोः पुत्र आनीत इति पूर्वं श्रुतमिति तन्माहात्म्यज्ञानेन तथा प्रार्थितवती तच्छोकजनितपीडा त्वंतःस्थितैव स्त्रीस्वभावात्। भगवता तदायनांगीकारणैव मनःपीडा निवृत्तेति तथा नामोक्तम्। इदं तु 'कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् । स्मरंती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचने'त्यारभ्य 'एवं संचोदितौ मात्रा रामकृष्णौ च भारत । सुतलं संविविशतु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

अतः परं सुतलप्रवेशस्य प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ॥

देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नम इति ॥ १०० ॥

अयं भावः । एते तु षड्मरीचिपुत्राः सरस्वत्यां प्रवृत्तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा तत्स्वरूपाज्ञानेन जहसुः । तद्दोषेणासुरीं योनिं प्राप्ताः । हिरण्यकशिपोः जाताः। पश्चात्ते देवक्या उदरे प्रविष्टाः कंसेन मारिता इति देवक्यास्तद्दर्शनाकांक्षेति तथा । देवादिः ब्रह्मा स एव भक्तः । यतो भगवानेव कामरूपस्तेन प्रेरितः । स तत्सेवार्थं प्रवृत्तः निःकपटः, न तु विषयासक्त इति तत्कृते यः शापः आसुरयोनिप्राप्तरूपः। आदिपदेनान्येपि क्लेशा ज्ञेयाः । तद्दोषनाशको जात इति भावः। इदं तु 'तस्मिन्प्रविष्टावुभलभ्ये'त्यारभ्य 'षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम्। 'अधस्तलादूर्ध्वानयनं तत्रापि द्वारिका वैकुंठपुरीति तत्र नीता इति तदुद्धार एव कृत इतिभावः १००

अग्रे पुत्रदानज्ञापकं नामाहुः ।

देवकीमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'इत्युक्त्वा तान्समादाय इंद्रसेनेन पूजितौ पुनर्द्वारमतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छता'मित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अग्रे पुत्रदर्शनेन तत्स्नेहजो धर्मं प्रकट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

देवकीस्तनंधयाय नम इति ॥ १०२ ॥

इदं तु 'तान् दृष्ट्वा बालकान्देवी'त्यारभ्य 'अपाययत् स्तनं प्रीते'न्तस्य नाम ज्ञेयम् । किञ्च, न केवलं स्तनपानं जातम्, किन्तु तेषां स्पर्शेनानिर्वचनीयं सुखं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्ताचिंत्यसुखदात्रे नम इति ॥ १०३ ॥

भक्ताया मातुरचिंत्यं मृतानामानयनं मनस्यपि न विचारक्षमं तादृशं यत्सुखं सुतस्पर्शपरिप्लुतेत्यनेनोक्तं तस्य दात्रे । अथवा । भगवन्माहात्म्यज्ञानेन तदानंदानुभव एवाचिंत्यं सुखं तस्य दात्रे। इदं तु 'सुतस्पर्शपरिप्लुते'त्यारभ्य 'दृष्ट्वा देवकी मृतागमननिर्गमम्। मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृपे'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

अतः परं सप्तत्रिंशाध्यायस्य नाम । **सुभद्राविवाहहेतवे नम** इति ॥ १०४ ॥

'अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यट'न्नित्यारभ्य 'प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बल' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

यथा भगवान्भक्तप्रीत्यर्थं भगिनीमपि दत्तवान्तथा मार्गांतरभक्तयोरपि भक्तैः ऋषिभिः सह स्वतो गत्वा प्रीतिं कृतवान्यतः स्ययममानी मानद इति तत्सूचकं नामाहुः ।

जनकादिज्ञानिमनोरथपूरकाय नम इति ॥ १०५ ॥

ज्ञानिनोप्यनुगृह्य भक्तिं दत्तवानित्यर्थः। इदं तु 'तयोः प्रसन्नो भगवा'नित्यारभ्य उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषिता'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥

तथैव श्रुतदेवानुग्रहं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

श्रुतदेवाद्युपासकसन्मार्गबोधकाय नम इति ॥ १०६ ॥

श्रुतदेवादयो ये उपासका इदानीं श्रुतदेवेनैवोपासना कृतेति स एवादौ निरूपितस्तेषां सन्मार्गबोधकः । यथा मयि भावस्तथा मद्भक्तेष्वपि ब्राह्मणेषु च भावः स्थापनीय इति तथा बोधकः । इदं तु 'श्रुतदेवोच्युतं प्राप्त'मित्यारभ्य 'उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगा'दित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

अतःपरमष्टत्रिंशाध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

अखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय नम इति ॥ १०७ ॥

अखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय । अखिलनिगमा एव निजजना बन्दिनस्तत्पराक्रमैरित्युक्तत्वात्तद्रूपाः, तैः सम्यक् स्तुताय । अर्थस्तु विवरणे विवृतः । श्रुतिनिरूपितमेव श्रीकृष्णशब्दवाच्यं परब्रह्मेति ॥ १०७ ॥

अन्येषामगम्यमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वागम्यस्वरूपाय नम इति ॥ १०८ ॥

किंच श्रुतीनां भगवद्गुणवर्णने कृते भगवान्प्रसन्नः स्वस्वरूपं ज्ञापितवान्तथापीयत्तया तन्न ज्ञातुं शक्यमिति पूर्वं तु 'यतो वाचो निवर्तंते'त्युक्त्वापि पश्चात्तादृशमपि किंचिदनिर्वचनीयं वस्त्विति 'आनंदं ब्रह्मणोविद्वा'निति निरूपितवतीति तथा नामोक्तम्। एतेनेतरश्रुतीनामगम्यमेव पुष्टिश्रुतीनामेव गम्यमिति भावः सूचितः । अतएव 'शब्दार्थयोरुत्तमयोः संबंधो यादृशो मतः । तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगीतां चकार हे'ति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् ॥ १०८ ॥

भगवज्ज्ञापितमेव तज्ज्ञानं भवतीति श्रुत्या तत्कीदृशं निर्णीतं तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

ऐश्वर्यादिषड्धर्मस्थापकाय नम इति ॥ १०९ ॥

अन्ये निर्धर्मकं ब्रह्मेति वदंति वाक्यार्थाज्ञानात् । तत्र तु सर्वमखंडं सच्चिदानंदात्मकं कृष्णरूपमेवेति निरूपितम् । यतः परे ब्रह्मणि भगवति कृष्णे अलौकिकैश्वर्यादयो धर्माः सर्वे

करणसामर्थ्यरूपाः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थाः सर्वदा संत्येवेति श्रुतिद्वारा स्वयमेव स्थापको जात इति तथा नामोक्तम्। इदं तु वेदस्तुतिसंबंधि संपूर्णाध्यायस्य नामत्रयं ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥

अथैकोनचत्वारिंशाध्यायस्य नाम ।

भक्तदुष्टवैभवनाशकाय नम इति ॥ ११० ॥

भक्तानां दुष्टवैभवनाशकाय । अयं भावः । 'देवासुरमनुष्येषु ये भजंत्यशिवं शिवम् । प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरि'मिति राज्ञा प्रश्ने कृते श्रीशुकेनोत्तरितम् । 'निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः । शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युत'मिति । तदा श्रीभगवानुवाच । 'यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनै'रित्यारभ्य 'मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरंत्यवजानत' इत्यंतम्। शिवस्तु तामसतपस्यादिना शीघ्रं प्रसन्नस्तेषां यथाभिलषितं वरं ददाति यथा बाणादीनाम्। तदैश्वर्यं दुष्टं भवति भक्तानिष्टकारकं चेति भगवांस्तन्नाशको भवतीति तथा नामोक्तम्। अन्यथा ये वरदातारस्तानेव पीडयितुमुद्यता भवंति ॥ ११० ॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तसंकटनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

भक्तस्य तत्कृतो यः संकटस्तस्य निवारकायेति । भगवतो भक्तस्य रक्षाकरणैकस्वभाव एव नत्वनिष्टोत्पादकत्वमिति सूचितम् ॥ ११० ॥

तत्र दृष्टांतरूपं नामाहुः ।

वृकादिदुष्टघातकाय नम इति ॥ ११२ ॥

महादेवेनाविचार्यैव वृकाय वरो दत्तः, स पुनः स्वस्यैव पीडाकारको जातस्तदा भगवांस्तं मारयित्वा भक्तरक्षां कृतवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'शापप्रसादयो'रित्यारभ्य 'मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

एवं संकटनिवारणेन देवाः स्तुतिं चक्रुः। यत्रान्येपि स्तुतिमकुर्वंस्तदा यस्य संकटं दूरीकुर्यात्स तु करोत्येव । किंच पुत्रसंकटनिवारणेन ब्रह्मापि स्तुतिं चक्रे । तदाहुः ।

ब्रह्मशिवादिवंदितचरणाय नम इति ॥ ११३ ॥

इदं तु 'देवर्षिपितृगंधर्वा' इत्यारभ्य 'मोचितः संकटाच्छिव'इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अनेन भगवति परमोत्कर्षो निरूपितः ॥ ११३ ॥

अन्यदप्युत्कर्षबोधकं नामाहुः ।

सर्वोत्कर्षबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु चत्वारिंशाध्यायस्य नाम इति । 'सरस्वत्यास्तटे राजनृषयः सत्रमासत । वितर्कः समभूत्तेषा'मित्यारभ्य 'एवं सारस्वता विप्रा' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

अन्यदप्युत्कर्षज्ञापकं नामाहुः ।

विप्रमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ ११५ ॥

इदं 'त्वेकदा द्वारवत्यां त्वि'त्यारभ्य 'विप्राय ददतुः पुत्रा'नित्यंतस्य नाम ज्ञेयम्॥११५॥

भगवतस्त्वेकं चरित्रं बहुप्रयोजनगर्भितम्। अर्जुनस्तु निरोधमध्यपाती भक्तस्तस्य स्वस्मिन्नहंकारो ह्यनुचित इति तस्य गर्वमेतच्चरित्रेण दूरीकृत्य निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अर्जुनादिगर्वप्रहारकाय नम इति ॥ ११६ ॥

आदिपदेन भगवदतिरिक्ताः सर्वे ज्ञेयाः । सर्वेषां स्वतः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । इदं तु 'निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपित'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११६ ॥

एवं धर्मं प्रवर्तयन् भक्तानामानंदं कुर्वन्द्वारिकानायको भूत्वा निवसन्स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

द्वारिकानायकाय नम इति ॥ ११७ ॥

इदं तु 'सुखं स्वपुर्यां निवसन् द्वारिकायां श्रियः पति'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११७॥

तत्र निवसन्नायको भूत्वा नानाविलासान् चक्र इति तादृशं नामाहुः ।

नानाविलासविलसितसुखाब्धये नम इति ॥ ११८ ॥

इदं तु 'स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभि'रित्यारभ्य 'कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापस्मितेक्षणैः नर्मकेलिपरिष्वंगैः स्त्रीणां किल हृता धिय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥

एवं चरित्रकरणेन सर्वेषां प्रपंचविस्मृतिः साधितेत्युपसंहरन् तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलनिजजनप्रपंचविस्मारकाय नम इति ॥ ११९ ॥

भगवदासक्तिस्तु यथाधिकारमितिभावः । एवं दशमस्कंधस्य निरोधसाधकानि नामानि निरूपितानि ॥ ११९ ॥

उपसंहरंति इत्येवमिति ॥

इत्येवं राजलीलायां नाम्नामष्टादशं शतम् ।
निरोधलीलामाश्रित्य भक्त्यै भक्ते निरूपितम् ।

राजलीलायां निरोधलीलामाश्रित्य नाम्नामष्टादशं शतं च निरूपितम् । प्रयोजनं भक्ते भक्तार्थे । तत्रापि निमित्तं भक्त्यै भक्तस्य यथा मयि भक्तिः स्नेहादयो भवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अतः परमेतत्पाठफलमाहुः ।

बाललीलानामपाठादिति ।

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ॥
आसक्तिः प्रौढलीलाया नामपाठाद्भविष्यति ॥ २ ॥

व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिः सदा ॥ ३ ॥

अर्थस्तु स्पष्ट एव। बाललीलायाः प्रौढलीलायाश्च फलं तामसभक्तानामेवोक्तम्। तत्रासक्तिस्वभावात् मनोरथात्मकं व्यसनमपि तदंतःपात्येवेति तत्स्वरूपमपि भिन्नम्। तदधिकारस्यैव तथात्वात्, एतत्स्वरूपं तु अक्षण्वतामित्यस्य विवरणे मनोरथप्रकारेण प्रतिभातमित्युक्तम्। तत्रैवाग्रे तदंशानां महिष्यादीनां तु क्रमेणेत्युक्तम्। तथा च इयं तु राजलीला प्रमाणरूपा। भक्ता अपि प्रमाणनिष्ठा महिष्यादयो स्निग्धदंपतीभावनिष्ठा एवेति। निरोधोपि प्रमाणरूपः। अतः सर्वेषां स्वस्वरूपस्वमाहात्म्यज्ञापनेन प्रपंचविस्मृतिरेव कृता न तु संकल्पोत्पादिका आसक्तिः। एवं सति प्रपंचविस्मरणेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेन सकलेंद्रियाणां भगवच्चरणारविंदनिष्ठव्यसनमपि संपद्यत इति तत्पाठफलमपि तादृशं निरूपितम्। अधिकारभेदेन व्यसनस्यापि भेदोवगंतव्यः। मर्यादायामपि भक्तानां भगवत्परतारूपं व्यसनं भवत्येवेति सर्वमनवद्यम्। तथा चोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तवे'त्यस्याभासे 'समानशीलव्यसनं दृष्ट्वा राजानं प्रश्नं चाभिनंदति द्वाभ्या'मिति। अतः परमिदं मंत्रवज्जाप्यमित्याहुः।

तस्मादिति। अधिकारिणमाहुः भक्तिप्राप्तीच्छुभिरिति ॥

श्रीमदाचार्यचरणकरुणारससिंचितम्।
आसीदुल्लसितं चित्तं नामालिविवृतौ मम।
तत्कृपादृष्टिसंजातपदं संगतितो मया।
विवृतं तच्च ये संतः पश्यंतु सुविचक्षणाः ॥ १ ॥
यदत्र बुद्धिदोषेण सहजेन विसंमतम्।
मार्जनीयं स्वसौहार्दाद्विज्ञप्तिः सत्सु मे सदा ॥ २ ॥
श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमान् श्रीविठ्ठलः प्रभुः।
शरणं मे सदा तस्मात्तत्रैवैतत्समर्पितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-प्रकटितम्

प्रेमामृतम्

श्रीमत्प्रभुचरणविरचितव्याख्योपेतम्

परिशिष्टे

१. श्रीपरिवृढाष्टकस्तोत्रं सव्याख्यम्

२. 'भावैरंकुरितं'श्लोकस्य श्रीहरिरायाणां व्याख्या

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-वंशावतंस-
नित्यलीलास्थित-गोस्वामिश्री १००८-
श्रीव्रजनाथलाल-महाराजश्रीत्येषां-
स्मृतौ-तदात्मजैः-गोस्वामि-
श्री १००८ श्रीमुरलीधरलाल-
महाराजश्रीत्येतैः-प्रकाशितम्

वि. सं. २०३६ श्रीवल्लभाब्दाः ५०३

प्रकाशक :
गोस्वामीश्री १००८, श्रीमुरलीधरलाल महाराज,
५०, गंगा निवास, स्वामी विवेकानन्द रोड,
बोरिवली (प.) बम्बई। ४०० ०९२ भारत

साधारण संस्करण १००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्दा : ५०३

ग्रन्थ–परिचय लेखक : **गोस्वामी श्याम मनोहर**

मुद्रक :
वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एण्ड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०००३४.

गोस्वामिश्री १००८ श्रीव्रजनाथलालजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

वल्लभ सम्प्रदायकी परम्पराके अनुसार प्रेमामृत स्तोत्र श्रीमद्-वल्लभाचार्य महाप्रभुको गोवर्धनगिरिकी शिलापर लिखा हुआ मिला था, जिसे भगवदाज्ञानुसार उन्होंने श्रीचैतन्य महाप्रभुको प्रदान किया था। परवर्ती कालमें गौड़ सम्प्रदायमें यह स्तोत्र श्रीचैतन्य महाप्रभु-की कृतिके रूपमें ही मान्य हो गया। जो भी हो स्वयम् श्रीविठ्ठल-नाथ प्रभुचरण द्वारा इस स्तोत्रपर व्याख्या प्रकट करना, इस स्तोत्रकी श्रीमहाप्रभुकी अन्य कृतियोंके तुल्य महत्ताकी पुष्टि है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् जैसे भागवतोक्त सर्गादि दशविध लीला-ओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, या जैसे त्रिविधनामावली भागवतके दशम स्कन्धमें वर्णित श्रीकृष्णकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, वैसे ही प्रेमामृत स्तोत्र दशम स्कन्धके अन्त-र्गत तामसफल–प्रकरणकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है। ये वे नाम हैं जो कृष्णविरहके निःश्वासके साथ श्रीराधाके मुख-कमलसे परागकी तरह निःसृत हुए हैं!

इन नामोंके ग्रहण चिन्तन मनन या पठन के सच्चे अधिकारी वे ही भक्त हैं, जिनकी लौकिक विषयोंमें आसक्ति क्षीण होकर श्रीकृष्णमें अनन्य आसक्ति दृढ़ हो गई हो। अन्यथा श्रीमत्प्रभुचरण सुस्पष्ट शब्दोंमें विधान करते हैं– "प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विद-महर्निशम्। एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः"।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें श्रीमहाप्रभुविरचित श्रीपरिवृढ़ाष्टक, जिसपर श्रीगोपेश्वरजीकी व्याख्या उपलब्ध होती है, भी प्रकाशित हो रहा है। यह श्रीनाथ–श्रीगोवर्धननाथकी व्रजलीलाओंमें रति

जगानेवाला ग्रन्थ है। यह भी प्रेमामृतकी तरह फलप्रकरणकी लीलाओंके वर्णनपर ग्रन्थ है।

द्वितीय परिशिष्टमें श्रीमत्प्रभुचरणविरचित "भावैरंकुरितम्" श्लोककी श्रीहरिरायजीकृत व्याख्या प्रकाशित हो रहीं है। भक्तिवर्धिनी में जो (१) बीजभाव (२) प्रेम (३) आसक्ति तथा (४) व्यसन यों चार अवस्थायें भक्तिकी दिखलायी गयी हैं, उसकी सात अवस्थाओंमें व्याख्या यहां की गयी है: (१) भाव (२) प्रेम (३) प्रणय (४) स्नेह (५) राग (६) अनुराग (७) व्यसन। इन्हे क्रमश: अंकुर, कन्दल, शाखा, पल्लव, कलिका, प्रसून तथा फल रूप माना गया है।

इनका प्रथम संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित हुआ था। प्रस्तुत संस्करण उसीका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणके सम्पादक–प्रकाशक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीधीरजलाल व्रजलाल सांकलिया। इस पुन: प्रकाशन के अवसर पर इन महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रस्तावना।

१. आ संग्रहमां प्रेमामृत तथा परिवृढाष्टक एम बे ग्रन्थरत्नुं विवरणसहित मुद्रण कर्युं छे. प्रथम ग्रन्थ प्रेमामृत वा कृष्णप्रेमामृत छे. आ ग्रन्थ उपर श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरण श्रीगुसांईजीए एक अतीव सुन्दर विवरण लख्युं छे. ते विवरण साथे 'प्रेमामृत' अहिं प्रकट कर्युं छे. आ प्रेमामृतग्रन्थमां मुख्य श्रीस्वामिनी श्रीराधाजीए विरहावस्थामां प्रभुना गायला नामोनो संग्रह छे. सांप्रदायिक गाथा एम छे के आ नामो श्रीगिरिराजजीनी शिला उपर कोतरेला हता. ते नामोनो संग्रह श्रीगुसांईजीए कर्यो अने उपर आपश्रीए अत्र मुद्रित करेलु सुन्दर विवरण योज्युं. श्रीप्रेमामृत ग्रन्थनो प्रचार गौड संप्रदायमां पण होवो जोइए. संवत् १७२७ वैशाख सुदि दशमीने मंगलवारे बलिराम नामना पुरुषना हस्ते लखेलो आ ज ग्रन्थ अमने प्राप्त थयो छे, तेमां इतिश्री आ प्रकारे छे, 'इति श्रीजगज्जीवनानन्दे चन्द्रश्रीकृष्णचैतन्यमुखपद्मविनिर्गते श्रीगोपीनायकनाथामृतलहरी संपूर्णा।' अर्थात् आज प्रेमामृत ग्रन्थनुं आ इतिश्रीप्रमाणे नाम श्रीगोपीनायकनाथामृतलहरी छे, अने तेनुं प्राकट्य श्रीकृष्णचैतन्यना मुखद्वारा थयुं छे. श्रीमत्प्रभुचरण 'राधागीतानि नामानि' एटलुं ज कहीने ग्रन्थना कर्तृत्वसंबन्धमां मौन राखे छे, अने 'इत्याह' एम ग्रन्थकारमाटे एकवचन प्रयोजे छे, एटले ए श्रीमदाचार्यजी श्रीवल्लभाधीश्वरनी कृति होवानुं संभवतुं नथी. आचार्यश्री जे ग्रन्थना कर्ता होय छे तेनी टीका लखती वखते श्रीगुसांईजी वगेरे सर्वथा बहुवचन प्रयोग करे छे. आ प्रकारे आ ग्रन्थना कर्तृत्वसंबन्धमां सन्देह छे. गौड संप्रदायमां श्रीस्वामिनीजीनु प्राधान्य प्रभु करतां विशेष मनाय छे. तेथी सामान्यरीते श्रीस्वामिनीजीना नामनुं गान श्रीप्रभु करे एम ते संप्रदायनु मर्म छे, तेथी आ ग्रन्थ जो उपर जणावेली इतिश्री प्रमाणे श्रीकृष्णचैतन्यकृत ज होय तो तेथी सूचन एटलुं ज थाय छे के उक्त ग्रन्थना प्राकट्यमां श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरनी श्रीचैतन्य उपर असर छे. गमे तेम हो परन्तु आ ग्रन्थ श्रीमदाचार्यकृत तो नथी लागतो. आ ग्रन्थना विवरणमां श्रीगुसांईजी कोई अन्यना आ ग्रन्थ उपर करेला व्याख्यानने दूषण आपे छे. आचार्यजीनो ज जो आ ग्रन्थ होय तो एवो अन्य टीकाकार कोण होइ शके? एवो टीकाकार आ संप्रदायमां सर्वथा अज्ञात रहे ए संभवतुं नथी. आ ग्रन्थमां श्रीराधानुं नाम प्राय: प्रधान छे, श्रीमदाचार्यचरण निज ग्रन्थोमां राधानामनो प्रयोग करता दिशता नथी, परन्तु ज्यां ज्यां प्रसंग आवे छे त्यां त्यां शास्त्रीय मुख्य शक्ति, वा मुख्य स्वामिनी वा लक्ष्मी इत्यादि शब्दो प्रयोजे छे. आ कारणथी पण आ ग्रन्थना श्रीमदाचार्यजीना कर्तृत्वविषे संदेह थाय छे. श्रीमत्प्रभुचरण श्रीगुसांईजीए श्रीजयदेवना गीतगोविन्दनी अष्टपदी तथा रामानुजीय वेदान्ताचार्यना न्यासादेश उपर विवरण योजेला प्रसिद्ध छे. तेथी क्वचित् जो आ ग्रन्थ श्रीकृष्णचैतन्यनो ज होय अने तेनी स्वाभाविक सुन्दरताने लीधे आपे विवरण योज्यु होय तो ते सर्वथा असंभवित तो कही शकाय एम नथी. गमे तेम हो परन्तु आ ग्रन्थ परम रमणीय छे अने श्रीगुसांईजीना विवरणथी आ ग्रन्थ पुष्ट थयलो होवाथी एनी रमणीयतामां अने भगवदीयतामां कांइक ऑर वधारो थयो छे. आना पाठमां अधिकार तेवा भाग्यवान् संसारासक्तिरहित प्रभुप्रेममां मुग्ध भगवदीयोनो ज छे. आ ग्रन्थादिना वाचनादि करनारे श्रीमत्प्रभुचरणनी आज्ञानुं अनुसंधान अवश्य करवुं.

'प्रार्थये रसिका: स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम्।
एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णव:॥'

२. प्रेमामृतग्रन्थनुं प्राकट्य तृतीय पीठाधीश्वर नित्यलीलास्थ श्रीमद्बालकृष्णलालजीना स्मरणार्थ नटपुरना वैष्णवोद्वारा थयुं छे. आ ग्रन्थनुं मुद्रणखर्च नटपुरना वैष्णवोए अर्प्युं छे.

३. श्रीप्रेमामृतविवरणनुं मुद्रण चार पुस्तकोना आधारे थयुं छे. १. प्रथम पुस्तक नटपुरस्थ डाहीलक्ष्मी पुस्तकालयस्थ शास्त्री भाइलालना संग्रहमांथी रा. रा. तनसुखराम मनःसुखराम त्रिपाठी एओनी कृपाथी प्राप्त थयलुं. आ पुस्तक बहु सुन्दर प्राचीन तथा प्रायः शुद्ध छे, परन्तु केटलेक स्थले पंक्तिओ लेखकदोषथी त्रुटित छे. २. आ पुस्तक पंडित गट्टूलालना संग्रहमांनुं. आ पुस्तक पण प्रायः शुद्ध छे. एमां प्रथम पत्र नथी. ३. आ पुस्तक भगवद्धर्मपरायण शास्त्री कल्याणजीए आप्युं छे. आ पुस्तक प्राचीन तथा प्रायः शुद्ध छे. ४. आ पुस्तक भगवद्धर्मपरायण मनमोहनदास दलपतराम दलाल बी. ए., एमणे आपेलुं. आ पुस्तक नूतन छे. मनमोहनदासभाइए निजपठनार्थ उक्त पुस्तक पोताने हस्ते लखीने शोधेलुं छे. आ पुस्तकनी प्रेसकॉपी नटपुरस्थ चन्दुलाल चुनीलाल शाह एमणे करी आपी हती. आ सर्वनो उपकार अमे स्वीकारीए छीए.

१ द्वितीय ग्रन्थ श्रीपरिवृढाष्टक छे. आ सुन्दर स्तोत्रना द्रष्टा श्रीमदाचार्यजी छे. एना उपर मात्र एक टीका प्राप्त थाय छे. आ टीकामां तत्कर्ता सर्वविद् योगिश्रीमद्गोपेश्वरजीनुं पांडित्य प्रतिपंक्ति प्रकाशे छे. योगिश्रीगोपेश्वरजी संप्रदायमां श्रीपुरुषोत्तमजी पछी थयला धुरन्धर विद्वान् छे. एओश्रीनो प्रादुर्भाव १८३६ ना ज्येष्ठ शुक्ल पंचमीने दिवसे थयो हतो, अने छेक आ शतकना आरंभमां पण भूतलने अलंकृत करता हता. एओश्रीए घणा ग्रन्थो सिद्ध कर्या छे. श्रीमदणुभाष्यना श्रीपुरुषोत्तमजीना भाष्यप्रकाश उपर टीकारूपे महान् रश्मि ग्रन्थ प्रकट कर्यो छे. आ रश्मिजी एओश्रीना हस्ताक्षरनो अमारी पासे हालमां प्रभुकृपाथी बिराजे छे. आ महान् ग्रन्थनुं पूर लगभग ५०००० श्लोकनुं छे, अने ए ग्रन्थ पूर्ण थयो त्यारे श्रीगोपेश्वरजीनुं वय ६० वर्षनुं थयुं हतुं. आवा परम परिश्रमथी सिद्ध थयला ग्रन्थनुं रक्षण अने उद्धार करवानी प्रेरणा श्रीमदाचार्यचरण तद्वंश्योने अने तदनुयायी धनवान् वैष्णवोने करे एज प्रार्थनीय छे. आ सिवाय तैत्तिरीय संहिता उपर आपश्रीए नवार्थीनामनो विवरण ग्रन्थ योज्यो छे. एओश्रीनो भक्तिमार्तण्ड काशीमां रत्नगोपालभट्टे प्रकट कर्यो छे. भक्तिरत्न एक अन्य ग्रन्थ एओश्रीनो दृष्टिगोचर थाय छे. श्रीगोपेश्वरजीए परिवृढाष्टकनी टीका श्रीयदुनाथजीनी आज्ञाथी वा पाठान्तर प्रमाणे 'आग्रहथी' करी दिशे छे. श्रीयदुनाथजी ए एओश्रीना पितृचरण श्रीगोकुलोत्सवजीना पितृव्यचरण थाय. आ ग्रन्थमां प्रभुनी अष्ट वा सप्त प्रकारनी लीलाओनुं निरूपण श्रीमदाचार्यजीए कर्युं छे. आ स्तोत्रना प्रथम श्लोकनुं सुन्दर प्राचीन चित्र मुंबईना मोटा मंदिरवाला गोस्वामिश्रीगोकुलनाथजी पासे बिराजे छे.

२. परिवृढाष्टकविवृतिना मुद्रणमां त्रण पुस्तकनुं साहाय्य मल्युं छे. प्रथम पुस्तक पंडित गट्टूलालाजीनी संस्थामांथी हरीच्छाथी प्राप्त थयुं हतुं. आ पुस्तकना आरंभना पांच अने अन्तिम पांच विनाना सर्व पत्र जीर्ण अने उधाइए खाधेला हता. पुस्तकनी शुद्धि पण साधारण छे. द्वितीय पुस्तक श्रीनाथद्वारस्थ वैष्णव केसरबाईनुं छे. ए पुस्तक अमने भगवद्धर्मपरायण शास्त्री अवलराम भूधरजीए आप्युं छे. आ पुस्तकमां व्याकरण विनानो भाग प्रायः शुद्ध छे. तृतीय पुस्तक कोटास्थ श्रीमन्मथुरेशजीना पुस्तकसंग्रहमांनुं छे. त्यांना मुख्याजी पंडित गोकुलदासजीनी कृपाथी प्राप्त थयलुं. आ पुस्तक शोधनमां ठीक उपयोगी थई पड्युं. आ टीकानुं पुस्तक मुद्रणमाटे भगवद्धर्मपरायण शास्त्री कल्याणजीए सहर्ष लखी आप्युं हतुं. आ सर्वनो उपकार अमारा उपर थयलो छे. आ विवरणना व्याकरणना शोधनमां निर्णयसागरना विद्वान् शास्त्रीजी वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरनो अमारा उपर बहु ज उपकार थयो छे.

३. आ विवृतिनुं मुद्रणखर्च श्रीगोकुलेशचरणपरागानुरागी वैष्णव आंतरसुबाना मूल रहीश शा. छोटालाल दानीए कर्युं छे. तेमनो पण उपकार स्वीकारीए छीए.

मुम्बई,
पवित्रा एकादशी.
१९७५.

मूलचन्द्र तेलीवाला.
घैर्यलाल सांकलीया.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

प्रेमामृतम् ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवरणसमेतम् ।

नमस्तारुण्यकैशोरलावण्यनिभृतात्मनोः ।
परस्परं प्रणयिनोर्गोपीमाधवयोर्दृशे ॥ १ ॥
राधागीतानि नामानि मत्प्राणसदनान्यहम् ।
कथञ्चित्कालगत्यर्थं व्याख्यास्येऽत्र यथामति ॥ २ ॥

एतद्रसरसिकजनमनःसन्तोषार्थं राधिकोक्तनामानि प्रकटयितुं भूमिकां रचयन्नेव नामोत्थानप्रकारमाह **एकदेति** ।

एकदा कृष्णविरहाद्ध्यायन्ती प्रियसङ्गमम् ।
मनोबाष्पनिरासाय जल्पतीदं मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

यदा मानो बभूव कदाचिद्राधायास्तदनन्तरं भगवतापि मानापनोदनार्थं यत्ने कृतेपि तद्रसस्वाभाव्यान्न मानमत्यजद्भगवांश्च दूत्यादिप्रेषणेन संमाननार्थं निकुञ्जमगमत् स समय एकदेतिपदेनोच्यते । एतेन अधुनापि ताभिः सह भगवान् पूर्ववत् क्रीडतीति सूचितम् । तेनैकदाकृष्णविरहादिति समस्तं पदं ज्ञेयम् । परमानन्दविरहे युक्तमेव दुःखमिति ज्ञापनार्थं कृष्णपदम् । अत एव तद्विरहक्लेशस्तत्सङ्गमादेव गमिष्यतीति निश्चित्य तस्य च सपद्यभावेन तदपगमार्थं प्रियसङ्गमं ध्यातवती । एतदेवाह **ध्यायन्ती**तिपदेन । प्रीतेरेव दुःखहेतुत्वम्, प्रियस्यैव दुःखनिवृत्तिरिति ज्ञापनार्थं प्रियपदम् । यद्वा । भगवत एव प्रियत्वादन्यस्याप्रियत्वात्तद्ध्यानमेवाभून्नान्यस्येति ज्ञापनार्थं प्रियपदम् । यद्वा । प्रियसङ्गमं प्रियसङ्गमोपायं ध्यायन्तीत्यर्थः । एकदेति पदेन यदा काचित्सख्यपि नासीत् तदेत्यपि सूचितम् । तेन कुत्रचित्कथनस्याप्यभावेन मनस्येव बाष्पं पूर्णमभूत् । तन्निरासायेदमग्रे वक्ष्यमाणं स्वयमेव जल्पति । न तु कस्याप्यग्रे कथयतीत्यर्थः । स्वयमपि जल्पने तद्द्वारा बाष्पस्यापि बहिर्निस्सरणे किञ्चित्स्वास्थ्यमिव भवतीति तथा । जल्पनोक्त्या विकलत्वं सूच्यते । एकवारं जल्पिते तदनन्तरं मूर्च्छायां जातायां ततः कथञ्चित् जागरणे च सति

पुनर्जल्पतीति ज्ञापनार्थं मुहुःपदम् । वीप्सया जल्पितमूर्च्छाजागरणपुनर्जल्पितानामावृत्तिर्ज्ञापिता । सङ्गमसाधनत्वेनापि जल्पतीति ज्ञातव्यम् । यथा पञ्चाध्याय्यां गोपिकागीतम् ॥१॥

कृष्णः कृष्णेन्दुरानन्दो गोविन्दो गोकुलोत्सवः ।
गोपालो गोपगोपीशो वल्लवेन्द्रो व्रजेश्वरः ॥ २ ॥

जल्पितमेवाह **कृष्ण** इति । स्वर्थमेव प्रादुर्भूतो भगवान् कृष्णशब्दवाच्य इति । कृष्णपदार्थः क्वचिद्विवृतः, परमानन्दवाचकत्वेन च, 'कृषिर्भूवाचक' इत्यादिना तथा चास्मदर्थमेव प्रकटत्वेन परमानन्दत्वेन च नास्मद्दुःखं द्रक्ष्यतीति भावः । स्वरूपेण तथात्वमुक्त्वा धर्मैरपि तथात्वं वदन्ती स्वस्य तारकाभावं भावयन्ती तथेष्टत्वेन स्वेष्टितभगवतो नामाह **कृष्णेन्दुरिति** । श्यामेन्दुत्वेनालौकिकत्वात् तारकाभूतानां गोपीनामपि तथात्वं सूचितम् । तेन निष्कलङ्कत्वशश्वत्पूर्णत्वाह्लादकत्वादीनि सूचितानि । एवं धर्मधर्मिभावमुक्त्वा धर्मतामेवाहुः **आनन्द** इति । तथा च पूर्वं स्वार्थं प्रकटीभूय पूर्वविरहतापमिन्दुत्वेन शमयित्वानन्दपूर्णाः करोतीति नामत्रयेण क्रमेणोक्तमधुनापि तथैव कुर्विति भावेन पूर्वोक्तस्वार्थप्राकट्ये प्रमाणभूतं नामाह **गोविन्द** इति । इदं नामैव तत्र मानम् । (नामानन्तरमिन्द्रादिभिरस्मत्पतित्वेनाभिषिक्तः ।) अन्यथेन्द्रादिभिः स्वपतिर्भगवान् अस्मत्पतित्वेन कथमभिषिक्तः । अतोस्मान्परित्यज्य न लक्ष्म्यादिष्वपि भजनं भगवतो युक्तमिति भावः । किञ्च । पूर्वमिन्दुत्वनिरूपणेनाधुना चेन्द्रत्वनिरूपणेन यथेन्द्रभर्तृकायामेव दिशि चन्द्रोदयनियमः । तथा भगवतः श्रीगोपीजनवल्लभस्य गोकुल एव प्राकट्यम्, न मथुरादिष्वपीति सूचितम् । अपि च । चन्द्रोदयकार्यं हि मार्गादिप्रकाशः । अस्य चालौकिकत्वेनालौकिक एव स प्रकाशः । तादृशः सोऽतिदुर्लभो ब्रह्मादेरप्यस्मास्वेव भजनमार्गः प्रकटोऽभून्नान्यत्र । यद्यन्यत्रापि स्वयं प्रकटः स्यात् स्वमार्गमपि तत्र प्रकटयेन्नत्वेवमिति निगर्वः । तेन गोपदमुपलक्षकम् । तथा चोक्तम् 'इति गोगोकुलपदं गोविन्दमभिषिच्य से'ति । अतः परं स्वदुःखदर्शनाक्षमतायां हेतुभूतं नामाह **गोकुलोत्सव** इति । यो यत्रत्योत्सवरूपो यत्र येनोत्सवः स तत्रत्यं दुःखं कथं द्रक्ष्यतीति भावः । ननु सर्वेश्वरस्य कथं गोकुलमात्रेश्वरत्वमत आह **गोपाल** इति । स्वयं तादृशोपि पुरुषोत्तमोपि सन् गोपालरूपो यः स्वयमेव जातः । तेनास्मास्वेव पक्षपातो नान्यत्रेति ज्ञायत इति भावः । तेन गोपान् लाति आदत्ते आत्मीयतया स्वीकरोतीति तथेत्यर्थो ज्ञेयः । एवं सामान्यतो भगवतः स्वामित्वमुक्त्वा विशेषेणाह **गोपगोपीश** इति । गोपानां वयस्यानां गोपीनां चेशः स्वामीत्यर्थः । यद्वा । गोपसम्बन्धिन्यो या गोप्यो गोपभार्यास्तासामीशः स्वामीत्यर्थः । तेन न केवलं कुमारिकाणामेवेशः, किन्तु सर्वासामपीति भावः । स्त्रिय उक्त्वा वृद्धानाह **वल्लवेन्द्र** इति ।

१ दुःखनाशकत्वम् । २ अलौकिकत्वम् ।

वल्लवानां कुलवृद्धगोपानामिन्द्रः कुलदैवतमित्यर्थः । तदुक्तम् । 'वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धै'रिति । अन्यथा तेषां वन्दनं न घटेत । अतःपरं कियदवधि गणना कर्तव्या । पशुतृणपर्यन्तस्य सर्वस्यैव व्रजेश्वर इत्याह **व्रजेश्वर** इति । ईश्वरो राजवन्नियामक इत्यर्थः । एतेन गोपेत्यादिनामत्रयेण गोकुले भर्तृत्वं पूज्यत्वं राजत्वं च भगवत एवेति । स्वस्य सर्वात्मना तदेकस्वामित्वसर्वाधिकगोकुलोत्कर्षौ सूचितौ । अन्यत्रैतत्त्रितयस्यैकत्राभावेन विभक्ततदीयत्वकत्वात् । तेन व्यतिरेकालङ्कारोपि । यथा जगद्भगवन्निर्मितमिति जगदीश्वर इत्युच्यते भगवान्, तथा अयं सर्वोपि व्रजोनेनैव स्वरूपेण निर्मितो न साधारणनिर्मातृस्वरूपेणेत्यधिपादिपदेषु सत्स्वपीश्वरपदप्रयोगात् सूच्यते । तथा चोक्तं श्रीवाराहेण 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'त्यादि ॥ २ ॥

ननु यद्येवं तदा स्वयमेव मिलिष्यति कदाचित्का त्वरेत्याशङ्कायामेव पूर्वानुभूतं किञ्चित् स्मृत्वाह **प्रत्यह**मिति ।

प्रत्यहं नूतनतरस्तरुणानन्दविग्रहः ।
आनन्दैकसुखस्वामी सन्तोषाक्षयकोशभूः ॥ ३ ॥

अहःशब्दोऽत्र दिवसवाची । तथा च सम्पूर्णरात्रिरमणेपि प्रातर्यदा भगवान् जिगमिषति, तदा यथा नूतनागतेऽभिलाषा ततोधिका सा भवतीति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । यद्यपि भगवतः प्रतिक्षणमपि तथात्वमेव, तथापि पूर्वोक्तसमयविरहभीरुत्वेन सर्वातिशयितस्वानुभवैकवेद्यस्य भावविशेषस्य जायमानत्वात्तथोक्तम् । तेन प्रतिक्षणं नूतनत्वं प्रत्यहं नूतनतरत्वमिति भावः । अहःशब्दः क्षणोपलक्षक एवेति केचित् । तन्न । मुख्यार्थोपपत्तौ गौणस्यायुक्तत्वात् । अव्ययप्रयोगेण सम्पूर्णरात्रिरमणेपि भगवति विरतिक्लमादयो व्यावर्तिताः । यत्र सङ्गमेप्येवं तत्र का वार्ता विरह इत्याशयः । अतःपरं क्लमाद्यभावे उपपत्तिमाह **तरुणे**ति । तरुणः पूर्ण इत्यर्थः । तेन गणितानन्दानामक्षरादेर्व्यावृत्तिः । तथा च तादृशः स एव विग्रहो यस्य स तथा । पूर्णत्वे वक्तव्ये यत्तारुण्यं निरूपितं तेन भगवतः स्वस्मिन्नेवानुरागः, प्राकट्यं चास्मदुपयोग्येवेति भावः सूचितः । भगवतः किशोरत्वेन तरुणीरमणसामर्थ्याभावशङ्का च परिहृता । एतेनैव भगवतो बाल्येपि गोपीभिः सह स्वच्छन्दरमणं सूचितम् । अत एव 'यर्ह्यम्बुजाक्षे'ति श्लोके 'त्वयाभिरमिता' इत्यन्यसमक्षमस्थितौ हेतुभूतं स्वविशेषणम् । न चाधुनिकमेव तत्तत्र हेतुः । तत्र चरणस्पर्शरमणयोरवधित्वहेतुत्वे तदा सम्भवतो यदि प्रथमदिवससञ्जातचरणस्पर्शसमानकालीनं रमणमपि स्यात् । तेन तयोस्तत्त्वान्यथानुपपत्त्यैव तथा मन्तव्यमिति निगूढाशयः । तत्सम्बन्ध्यपि तथैवेत्याह **आनन्दैके**ति । आनन्दोन्तःकरणदेहादिसर्वव्यापकः । सुखमव्याप्यवृत्ति । तथा चानन्दरूपं यत्सुखं तत्स्वामी तदीश्वरस्तदुपभोक्ता तद्दाता चेत्यर्थः । एतेन भगवदीयं यत्किञ्चिदपि सुखं सर्वांशव्यापी-

१ गोकुलभिन्ने । २ भर्तृत्वं पूज्यत्वं राजत्वं च तस्य । ३ विभक्तभगवदीयकत्वात् ।

त्युक्तं भवति । अत एव भागवते वेदस्तुतौ 'महिमामृतसमुद्रविप्रुषे'त्युक्तम् । स्वामित्वेन भगवत एव तत्तथा, नान्यस्येति सूचितम् । भगवत्स्पर्शमात्रेपि स्वस्य स्वादिसत्ताज्ञानाभावेनैकपदप्रयोगः । तदुक्तम् । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामी'ति तेन स्वस्योत्तमनायिकात्वं ज्ञापितम् । यद्वा । नामद्वयमिदम् । 'क्लेशोधिकतरस्तेषा'मित्यादिवाक्यैर्ब्रह्मानन्दस्यापि दुःखानुविद्धत्वदर्शनात्तस्मादप्युत्कृष्टमिदमित्येकपदेन सूचितम् । एतादृशमपि सुखं स्वामित्वादस्मभ्यमेव ददाति, नान्यस्मा इत्युक्तम् । स्वामीति नामान्तरेण दानोत्तरसमयं स्मृत्वाह **सन्तोषेति** । सन्तोषस्य येऽक्षयकोशास्तद्भूरुत्पत्तिस्थानम् । भूत्वनिरूपणेन भगवतैव सन्तोषो नान्येनेति ज्ञापितम् । कोशत्वेनैकस्यापि भगवदीयस्यानेकविधसन्तोषाधायकत्वं सूचितम् । अक्षयत्वेनोत्तरोत्तरं सन्तोषेपि पूर्वपूर्वसन्तोषानुवृत्तिः सूचिता । एतेन नित्यलीलात्वं सूचितम् ॥ ३ ॥

एवं सन्तोषस्मरणे पूर्वानुभूतभगवज्जन्मसामयिकं सन्तोषं स्मृत्वाह **आभीरेति** ।

आभीराभिनवानन्दः परमानन्दकन्दलः ।
वृन्दावनकलानाथो व्रजानङ्गनवाङ्कुरः ॥ ४ ॥

आभीराणां योभिनवः पूर्वाननुभूतजातीय आनन्दः, परमानन्दश्च तत्कन्दलस्तन्मूलकारणमित्यर्थः । इदमत्राकूतम् । नन्दगृहे पुत्रोभूदिति तैर्यदैव श्रुतं तदैव तेषां तादृश आनन्दः समजनि । येन प्रामाणिका वृद्धा अपि महान्तं नृत्यं कृतवन्तः । तथा च तादृशस्य तद्धेतोरन्यस्य पूर्वमज्ञातत्वेन तत्कालीनस्य[1] तेस्याभिनवत्वम्[2] । तदनन्तरं पुष्टे भगवत्येतादृशोऽस्माकं स्वामी समभून्महद्भाग्यमस्माकमिति परमोतिशयित आनन्दोऽभूदिति तत्तथेति । यद्वा । पूर्वोत्तरपदयोः कर्मधारयो नामद्वयं वा । आभीराणां पूर्वोक्तानन्दरूप एव, स्वस्य[3] च तदर्थमेव[4] जातत्वात्तत्प्रतीक्षयैव चात्र स्थितत्वात्तस्मिन्प्रकटे जाते स्वस्य परमानन्दोभूदिति गोपिकानां परमानन्दकन्दल इति जन्मकालीनानन्दवाचकत्वमेव पदद्वयस्यापीत्युभयत्र समानम् । स्वयं कन्दलत्वं निरूपयन्त्यान्येषु पूर्वोक्तानन्ददातृत्वेनैव प्रकटो नास्मद्विषयरूपेणापीति सूचितम् । ततो बृहद्वनाद्वृन्दावनमागत्य सुखं दत्तवानिति क्रमेण तत्स्मृत्वाह **वृन्दावनेति** । वृन्दावनस्य कलानाथश्चन्द्र इत्यर्थः । यथा गगनैकदेशे सत्त्वेपि चन्द्रस्याखिलतत्प्रकाशकत्वम् । तथा भगवतोपि वृन्दावन इति सूचितम् । यद्वा । यदनुरञ्जनार्थं यन्नृत्यं तस्य स एव नाथः । तेनात्रापि वृन्दावने भगवदनुरञ्जनार्थमेव कलाः कोकिलादिकूजनमयूरादिनृत्यादय इति भगवानेव तन्नाथो राजवद्द्रष्टेत्यर्थः । यद्वा । वृन्दावनरूपा या कला तस्या नाथ इत्यर्थः । षोडशकलात्मको हि चन्द्रः । तेनास्य चन्द्रस्य पूर्वं श्यामत्वेन निरूपणात् वृन्दावनस्यापि तथात्वात् युक्तं कलानाथत्वमस्य । षोडशनाम्न्येतन्निरूपणेनैतस्यापि कलासु षोडशत्वं सूचितम् । तेन यथा पञ्चदशकलासु सत्स्वपि षोड-

१ जन्मकालीनस्य. २ आनन्दस्य. ३ स्वामिनीनां. ४ भगवदर्थमेव.

श्यभावे पूर्णव्यपदेशो न, तस्मिन्सत्येव तद्व्यपदेशस्तथेहापीति भावः । एतादृशो गोपीनामेव हृदयेस्ति, नान्यत्रापीत्याह **व्रजेति** । व्रजसम्बन्ध्यनङ्गकल्पतरोर्नवाङ्कुर इत्यर्थः । पूर्वं कामस्याङ्गराहित्येन भगवति प्रकट एव साङ्गत्वेन तस्य नवाङ्कुरत्वम् । एतेनानङ्गरूपत्वमेव भगवत उक्तम् । अत एव नवपदम् । अन्यथाङ्कुरपदेनैव चरितार्थता स्यात् । श्रीरघुनाथदत्तवर एव बीजम् । अनङ्गरूप एव नवाङ्कुरो हृदये समभूत् । ततः प्रत्यहं प्रेमरसेन सिच्यमानस्तत्रैव विततोऽभूदिति हृदयम् । अत्र व्रजपदेन व्रजस्था गोप्य उच्यन्ते । न हि गोपीव्यतिरिक्ते कस्मिन्नप्येतादृशकामसम्भवः । एतेन यदि भगवान स्वयमेवैतादृशकामरूपो हृदि प्रादुर्भवत्येतासामिव, तदा तेन कामेन भगवद्रमणम्, न लौकिकेन । नाप्ययं भावोन्यस्य सम्भवत्यपि विनैतादृशकृपामिति सूचितम् ॥ ४ ॥

तत्र हि पूर्वमङ्कुरः, ततः पुष्पफलादि, तेन प्रथममनङ्गरूपेणैवाङ्कुरतेत्यङ्कुरतामुक्त्वा पुष्पतामाह **नयनेति** ।

नयनानन्दकुसुमो व्रजभाग्यफलोदयः ।
प्रतिक्षणातिसुखदो मोहनो मधुरद्युतिः ॥ ५ ॥

नयनानां य आनन्दः स एव कुसुमं यस्य स तथा । एतेन भगवता विना नान्यस्मान्नयनानन्द इति सूचितम् । तथा च सन्ध्यायां यदा भगवानागच्छति तत्कालीनं स्मृत्वेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव कुसुमरूपता । फलस्याग्रे भविष्यमाणत्वात् । अतः परं फलरूपतामाह **व्रजेति** । अत्र पञ्चमीबहुव्रीहिर्नोपादेयः । तद्व्यतिरिक्तस्य तादृशस्यासम्भवात् । किन्तु । व्रजभाग्यरूपफलरूपश्चोदयो यस्य स तथेति । उदयपदेन चन्द्रत्वं लक्ष्यते । तेन दिनसंजातविरहतापहारकत्वं सूचितम् । फलत्वं मुख्यं तापहरणं प्रासङ्गिकमिति ज्ञापनार्थं तथा निरूपितम् । तथा चोक्तं 'यदुपतिर्द्विरदराजविहार' इति श्लोके । यद्वा । वज्रपदेन व्रजस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च यदा रात्रौ सङ्केतस्थले भगवदुपभोगोपयोगिसर्ववस्तुसम्पन्नाः प्रतीक्षन्त्यो गोप्यो निजनिजस्थले तिष्ठन्ति, तदा भगवानकस्मात्प्रकटो भवति तत्रेतीमं समयं स्मृत्वेदमुक्तम् । अत एव फलत्वमुक्तम् । युक्तञ्च सन्ध्यायां पुष्पता, रात्रौ फलतेति । अत्रैवायमप्यर्थो ज्ञेयः । यत् व्रजस्य साधारणस्यैव भाग्यं तस्यापि फलरूप उदयो यस्येति । तत्कालीनोदयस्यासाधारणत्वात्तथा तत्त्वञ्च भगवति व्रजे भाग्यरूपे प्रकटेप्येतद्रसानभिज्ञत्वात् व्रजस्य तदापि प्रार्थनीयत्वयोग्यत्वम् । अस्य सर्वतोपि महत्त्वादिति हृदयम् । आगमनोत्तरसमयं स्मृत्वाह **प्रतिक्षणेति** । प्रतिक्षणं केवलसङ्गमसुखादप्यतिशयितसुखदातेत्यर्थः । तस्मादतिशयितत्वं परिरम्भणादिभिः । पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षण एकस्मिन्नेव परिरम्भादावतिशयितसुखानुभावक इति तथा । यद्वा । प्रतिक्षणपदेन सङ्गमादिना प्रतिक्षणं संजातं सुखं लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तावस्थायामत्युत्कण्ठितायास्तदा समागतमात्रस्यैव भगवतो दर्शनेन यत्सुखं तस्यानुभवैकवेद्यस्य

सर्वातिशयितत्वेनानुभवात्तादृशसुखद इत्युक्तमित्युदयसामयिकस्यैवेदं नाम । तदुत्तरस्य समयं स्मृत्वाह **मोहन** इति । तदैव विविधबन्धादिभिर्मोहन इत्यर्थः । सर्वांशेनैव तथेति न विशेषनिर्देशः । तेन यथैव मोहनं गोपीनां भवति तथैव करोतीति भावः । एवं मोहनोक्तौ मर्मस्पर्शेन मूर्च्छायां जातायां कथञ्चिज्जागरणे च जातेऽत्यार्त्या भगवदागमनस्यैव हृदिस्थत्वेन तदेव स्मृत्वाह **मधुरे**ति । भगवतस्तदा शृंगारं कृत्वा समागतत्वेन प्रकृत्यैव च तादृश्येव द्युतिरिति तथा । आगमनात्पूर्वमेव द्युत्यैवागमनज्ञानात् द्युतिनिरूपणम् । यद्वा । सर्वशक्तिपूर्णस्योदितकामस्य तेजसोऽसह्यत्वे साम्याभावात् रमणे कथं रसोत्पत्तिरित्यत आह **मधुरे**ति । कोटिसूर्याधिकतेजोवत्त्वेपि न सूर्यवत्कठिनत्वम्, अपि तु सर्वदैव मधुरत्वमित्यर्थः । यद्वा । यदा भगवानागमनमुक्त्वान्यत्र रात्रिं गमयित्वा प्रातरायात्यत्र, तदा मानवत्यां राधायां तादृशं मोहनं करोति, येन झटिति वशे भवतीति स्मृत्वोक्तं **मोहन** इति । तदैव सुरतचिह्नाङ्कितस्य विपर्यस्तवाससः अलसस्य मदनरणजयजनितस्मयघूर्णायमानरजनिजागरसरागनयनस्य सुस्मितमुखाम्भोजस्य द्युतिरतिमधुरेति मधुरद्युतित्वम् । यद्वा । रतिसमय एव जघनादिगतिलोलवपुषो द्युतिर्मधुरा मनोहरेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अतः परं क्रमेणाधरसुधापानं स्मृत्वाह **सुधे**ति ।

सुधानिर्यासनिचयः सुन्दरः शीतलाकृतिः ।
नवयौवनसम्भिन्नश्यामामृतरसार्णवः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तानङ्गकल्पतरोः सुधारूपो यो निर्यासस्तन्निचयस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । सुधाया एव निर्यासः सार इति यावत् । तन्निचयभूत इत्यर्थः । यथा रसद्रव्यस्यैव दुग्धादेर्मथनेन तत्सारभूतो नवनीतचयस्तथेति हृदयम् । अधरामृते तस्मादधिकत्वं स्पष्टम् । अत एव मुरल्या वेणुरिति नाम । वश्च इश्च वयौ तावणू यस्मादिति वेणुपदार्थः । तत्त्वं चास्याधरसम्बन्धादेवेत्यधरस्यैवामृतकामरसाणूकरणसामर्थ्यमिति 'बर्हापीडे'ति श्लोके निरूपितम् । निर्यासत्वनिरूपणेनात्र सम्बद्धोत्रैव लग्नो भवति, नान्यत्रेति सूचितम् । तदुक्तम् । 'इतररागविस्मारणं नृणा'मिति । एवं मुख्यविशेषमुक्त्वा सामान्यतोनुभावकत्वमाह **सुन्दर** इति । सर्वांशेनैव तथेति न विशेषनिर्देशः । अत एव सर्वाङ्गे शास्त्रोक्ताश्चेष्टास्ताभिः क्रियन्ते । तेन सर्वासक्तिविषयत्वमप्यस्य[1] ध्वनितम् । तथात्वेपि[2] पुरुषसौन्दर्यं स्त्रीणामेवोपयोगीति विशेषतस्तासामेवासक्तिविषय इति तात्पर्यम् । एवं सौन्दर्योक्तौ तस्य प्रथमासक्तिहेतुत्वेन तत्स्मृतिरभूत् । तत्र च पूर्वं सुन्दरत्वेनासक्तौ जातायां पश्चाद्विरहेणात्यातुरतायां साक्षादप्राप्तौ चित्रेप्याकृतिदर्शनेन तादृशबाधकतापो व्यगमदित्याह **शीतलाकृति**रिति । यद्वा । अतिदुःखेनेषत्क्रुद्धाह **शीतले**ति । आकृतिः परं शीतला, न

१ भगवतः । २ सर्वासक्तिविषयत्वेपि ।

स्वयमित्यर्थः । प्रथमतः शीतलाकृतित्वेनान्तरप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रवृत्तायां स्त्रियां पश्चाद्यथाकथञ्चित्तां मारयत्येवैतच्च दृष्टं पूतनादाविति भावः । एतदेव 'भ्रमति भवानबलाकवलाये'ति गीतेप्युक्तम् । यद्वा, शीतलाकृतिः साधारणलोकप्रतीत्या कामादिरसानभिज्ञ इत्यर्थः । एकान्ते तु परमचतुर इति भावः । एतेन स्वस्य भगवतोपि निःशङ्का प्रवृत्तिर्दर्शिता । एवमाकृतेरपीष्टदातृत्वं निरूप्य वयसोपि तथात्वमाह **नवे**ति । सम्भिन्नः संवलित इत्यर्थः । तेन वयःसन्धिरुक्ता । नवत्वेनानङ्कुरितकूर्चकत्वाद्रतिसमयेऽतिशयितसुखानुभावकभावजनकत्वमुक्तम् । तदुक्तम् । 'अनङ्कुरितकूर्चकः शृतसितोपलाढ्यं पय' इत्यादिना । तेन संवलितभावादिभिरप्यतिमोहन इति भावः । अधुना समुदितस्वरूपमात्रनिविष्टा तत्रापि वर्णमात्रस्यापि रसरूपत्वमित्याह **श्यामामृतरसार्णवे**ति । यथा दुग्धादेः सितस्तथा श्यामरूपो योऽमृतस्य रसो मन्थनेनैव निर्गतस्तस्यापि सारभूत इति यावत् । तस्यैवार्णव इत्यर्थः । श्यामत्वोक्त्या प्रसिद्धसितसुधारसतोऽत्यलौकिकत्वं सूचितम् । तेन तत्स्थितनयनकुण्डलवदनरदकरचरणादीनामप्यलौकिकमीनमकरमणिकमलादित्वं रसस्य च निःसीमत्वमेतद्रसमग्नस्य पुनरनुत्थानं च ध्वनितम् । यद्वा । श्यामाः षोडशवार्षिक्यो गोप्यस्तत्सम्बन्ध्यमृतरसोऽधरामृतरस इति यावत् । सोर्णवो यस्मिन्नित्यर्थः । एतेनातिसरसासंख्यगोपीभोक्तृत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

एवं वर्णं निरूप्य विपरीते भगवति स्वप्रतिबिम्बं जातम् । तत्र चाकचक्यं स्मृत्वाह **इन्द्रे**ति ।

इन्द्रनीलमणिस्वच्छो दलिताञ्जनचिक्कणः ।
इन्दीवरसुखस्पर्शो नीरदस्निग्धसुंदरः ॥ ७ ॥

इन्द्रनीलमणिवत् स्वच्छो निर्मल इत्यर्थः । तेन यथा मणिर्बहिरन्तरप्येकरूपस्तथा भगवानप्येकरस इति सूचितम् । गोपीजनवेष्टितस्य कनकजटितमहामणिशोभावत्त्वं च । निकटस्थवस्तुप्रतिबिम्बवतो मणेः सादृश्यनिरूपणेन स्वप्रतिबिम्बितत्वं सूचयन्त्यान्तर्भगवतो गोप्यात्मत्वमपि सूचितम् । तदुक्तं भगवता 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यह'मिति, 'मयि ते तेषु चाप्यह'मित्यादि च । मणिदृष्टान्तेन यथा श्यामत्वेन सुन्दरत्वेनैवान्यलोकप्रीतिविषयो न तद्गुणज्ञपरीक्षकजनस्यैव । तथा भगवानपि सुन्दरादित्वेनैव तथा सर्वेषां न, किन्तु तत्स्थितरसिकशिरोमणित्वादिविदुषां गोपीनामेवेति सूचितम् । एवं रूपनैर्मल्ये निरूप्य क्रमेण चिक्कणतामाह **दलिते**ति । दलितं घर्षितमित्यर्थः । तेन यथा स्नेहद्रव्येणैव कज्जलोत्पत्तिः, तथा भगवतोप्यस्मत्स्नेहेनैव प्राकट्यमिति सूचितम् । यद्यपि पुनः स्नेहादिदानेन घर्षितमेव कज्जलमञ्जनशब्दार्थस्तेन न पूर्वपदापेक्षात्र । तथापि तस्मादप्यतिचिक्कण इति ज्ञापनार्थं दलितपदम् । केवलकज्जलवाचकमेव वात्राञ्जनपदम् । अञ्जनदृष्टान्तेन यथा स्त्रीणामेव नयनभूषणार्थं तज्जन्म, तथा गोपीजनवल्लभस्यापि प्राकट्यमत्र गोपिकार्थमेवैतन्नयन एव स्थिर-

त्वमेतद्रहिताया दुर्भगात्वं चेति सूचितम् । यद्वा । अञ्जनपदं गोपीनयनस्थाञ्जनवाचकम् । तथा च दलितं द्विधाकृतं नयनोपरितनाधस्तनरेखाभ्यामेतादृशं तदपि चिक्कणं येन स तथा । यदा भगवान् मिलति, तदैव तत्तथा । नोचेद्विरहतापेन सहजचिक्कणमपि तच्छुष्कमिव भवतीति तथोक्तम् । अत्रैव सादृश्यार्थोपि ज्ञेयः । तेन यथा सहजचिक्कणमपि तद्भगवतैव, तथा भगवानपि स्वरूपेणैव तथा, नतु स्नेहद्रव्योपरक्त्येति सूचितम् । यद्वा । नयनस्थमेव तदधरेण दलितं द्विधाकृतं तस्मात् स्वस्मिन्नानीतमिति यावत् । तादृशेन तेन चिक्कणो दृश्यः स्निग्ध इत्यर्थः । तेन प्रातरन्यगृहात्तथा समागतेपि न स्नेहाभावः, किन्तु स्निग्धत्वमेवेत्यपि ध्वनितम् । अथवा । कदाचित्प्रियं स्नापयन्ती प्रियाङ्गे जलबिन्दुमात्रमपि स्थिरं नापश्यत् । तत्स्मृत्वेदमुक्तवतीति । अत एवाग्रेङ्गप्रोञ्छनं कुर्वाणा सर्वाङ्गीणस्पर्शसुखमन्वभूदिति तत्स्मृत्वाह **इन्दीवरेति** । इन्दीवरादपि सुखरूपः स्पर्शो यस्य स तथा । तेन सौगन्ध्यं रात्रौ सुखदत्वं चालौकिकत्वं च ध्वनितम् । यद्वा । इन्दीवरस्यापि सुखस्पर्शो येनेति । विरहे तस्यापि कठोरत्वोष्णत्वेनैव भानाद्भगवति मिलित एव सुकुमारत्वशीतलत्वेन भानात्तथात्वम् । यद्वा । इन्दीवरपदेन गोपीनयनानि लक्ष्यन्ते । तथा च तेषां सुखरूपः स्पर्शः सम्बन्धो यस्य स तथेत्यर्थः सम्पद्यते । एतच्च तदैव प्रोञ्छनानन्तरं सर्वासां सर्वाङ्गदर्शनेन सुखातिशयोभवदिति तत्स्मृत्वोक्तम् । तदनन्तरं कटिप्रदेशे सूक्ष्ममेव पीताम्बरं परिधाय स्थितं केशप्रसाधनं कारयन्तं स्मृत्वाह **नीरदेति** । नीरदपदेनात्र वर्षन्मेघ उच्यते । तेन यथा सोन्तःस्नेहवांस्तप्तानां जीवनं नीरं ददाति । तथा भगवानपि विरहतप्तानां जीवनरूपाममृतदृष्टिं वर्षतीति तद्वदन्तःस्निग्धः तद्वत्सुन्दरो बाह्यतः पीताम्बरेण स विद्युद्घनशोभावानित्यर्थः । एतेन यथा वृष्टेः पूर्वमपि केवलं मेघदर्शनादपि तापनिवृत्तिस्तथा भगवत्कृपादृष्टेः पूर्वमपि भगवदागमनादेव सर्वतापनिवृत्तिरिति सूचितम् । यद्वा । नीरदे स्निग्धाः स्नेहवन्तो मयूरादयस्तैः कृत्वा सुन्दरस्तत्पिच्छधारणनृत्यकूजनाद्यनुकरणेन भगवति समागते मेघबुद्ध्या नृत्यन्तः कूजन्तश्चावृत्य तिष्ठन्तीति वा तथा । यद्वा । नीरदवत् स्निग्धो गिरा तद्वत्सुन्दरो वपुषेत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तदनन्तरं सर्वाभिस्तिलकं विधाय चिबुकमारभ्य चरणतलपर्यन्तं चतुःसमेन लेपनं कृतमिति तत्स्मृत्वाह **कर्पूरेति** ।

कर्पूरागरुकस्तूरीकुङ्कुमाक्ताङ्गधूसरः ।
सुकुञ्चितकचग्रस्तोल्लसच्चारुशिखण्डकः ॥ ८ ॥

एभिरक्तं यदङ्गं तेन कृत्वा धूसरत्वेन प्रतीतिविषय इत्यर्थः । पीतस्याङ्गरागस्येन्द्रनीलवपुषश्च दीधितयो यदा मिलिता भवन्ति, तदैकस्यापि रूपं पृथङ्नाविर्भवतीति तथा प्रतीतिः, न तु स्वयं तथेति ज्ञेयम् । अक्तपदेनाङ्गरागस्य स्निग्धत्वं सूचितम् । एवमप्यतिसुन्दर इति ज्ञापनार्थं एतन्निरूपणम् । यद्वा । चतुःसमेनाक्तं यदेकमप्यङ्गं तेनैव पूर्वोक्त-

रीत्या धूसरेण सर्वाङ्गप्रतिबिम्बितेन कृत्वा सर्वांशेनैव तथा प्रतीतिविषय इत्यर्थः । अत एवाङ्गपदम् । वस्तुतस्तु चतुःसमे वक्तव्ये पृथक्पृथक् निरूपणेन काभिः कर्पूरम्, काभिरगरुर्घर्षितः, काभिः कस्तूरिका, काभिः कुङ्कुममानीतमिति ज्ञायते । तथा च यैव समागच्छति सैव स्वीयं वस्तु सर्वाङ्गे, काचित् काचिदेकस्मिन्नेवाङ्गे समर्पयतीति तथा । ते(न) नैकरूप इत्यर्थः । (एतेन 'इन्द्रनीलमणी'त्यादिनामपञ्चकेनार्थकाममोक्षधर्मभक्तिरूपपञ्चपुरुषार्थरूपत्वं भगवत उक्तम् । अस्यैवात्र मुख्यत्वं, नान्येषामिति ज्ञापनाय व्युत्क्रमेण तेषां निरूपणम् ।) तदनन्तरमानखशिखं शृंगारः कृत इति स्मृत्वा तदेव निरूपयति **सुकुञ्चिते**त्यादिना । यद्वा । एवं समुदिते स्वरूपे निरूपितेपि अतिप्रचुरत्वेन तापस्यानपगमे प्रत्यङ्गवर्णनमकरोत् । तत्र यद्यपि भगवतः पुरुषत्वेन चरणमारभ्य वर्णनमुचितम् । तथापि तापहरणार्थमेतन्निरूपणेन पूर्वं दिनविरहतापं दूरीकर्तुं सन्ध्यायां यदा भगवानागच्छति तदा दूरतः प्रथममत्युच्चमुकुटस्यैव दर्शनम्, तत आननादेर्भवतीत्यधुनापि तथैवागत्य तापं हरत्वित्यभिप्रायेण मुकुटमारभ्य तापहारकमेव स्वरूपं वर्णयति **सुकुञ्चिते**ति । सुष्ठु कुञ्चिता ये कचास्तैर्ग्रस्त उच्चैर्लसंश्चारुर्मनोहरः शिखण्डो यस्य स तथा । केशानां कुञ्चितत्वेपि यस्य केशस्य यत्र स्थितस्य सुन्दरत्वं तत्रैव तस्य स्थितिरित्युपसर्गेण सूचितम् । शिखण्डस्य ग्रस्तत्वं तद्वलितमध्यपतितमूलत्वम् । मूले ग्रस्तोग्रतोपि ग्रासभियेवाग्रत उच्चैर्निर्गतो लसन् जातः शोभित इत्यर्थः । शोभितत्वोक्त्या शोभासाधनकुसुमगुञ्जामणिपल्लवादयः सूचिताः । अत एव चारुः सर्वेषां मनोहरः । एतादृशः शिखण्डको मयूरपिच्छकृतमुकुटं यस्येति वराङ्गवर्णनम् । रूपप्राधान्यवतः पिच्छस्य सर्वोच्चैर्धारणेनात्र भगवतोपि रूपस्यैव प्राधान्यं पुरुषार्थदानादौ, न तु माहात्म्यज्ञान[1]मपीति ज्ञापितम् । अत एव रूपग्राहकचक्षुष्मतामिदमेव फलमिति 'अक्षण्वता'मिति श्लोक एताभिरेव निरूपितम् । यद्वा । सुकुञ्चितपदेन केशवर्णनम् । कचग्रस्तपदेन कुसुमानाम्, उल्लसत्पदेन चाकचक्यवद्गुञ्जामणीनाम्, तथा चैभिश्चारुः शिखण्डो यस्येत्यर्थः । तेषां मुकुटावयवत्वेन तच्छोभाजनकत्वमेव मुख्यम्, न स्वातन्त्र्येण मुख्यतेति न पृथङ्नामनिर्देशः । शोभाजनकत्वं च कुञ्चितत्वादिधर्मैरेवेति तेषामुद्देशः । एतेनैतेषां क्रमोपि ज्ञेयः । प्रथमं कचः, तदुपरि तथाभूतानि कुसुमानि, तदुपरि गुञ्जाः, तदुपरि तच्चन्द्रिका इति ॥ ८ ॥

एवं मुकुटं निरूप्यालकपङ्क्तिस्थकर्णोपरिभागभूषणे वर्णयति **मत्तेति** ।

मत्तालिविभ्रमत्पारिजातपुष्पावतंसकः ।
आननेन्दुजितानन्तपूर्णशारदचन्द्रमाः ॥ ९ ॥

मत्ता ये अलयः तैर्विभ्रमद्विलासं कुर्वदितस्ततः पतत्प(त)त्रं यत्पारिजातपुष्पं तस्यावतंसः कर्णाभरणं यस्य स तथा । एतद्रसेनैव मत्ता इति ज्ञेयम् । तथा च तेनैव मत्ता अपि तत्यक्तुमशक्तास्तदामोदलम्पटाः मत्तत्वेन चेतस्ततः पतन्ति । तेनाधारस्यापि तथात्वम् ।

१ ज्ञानस्येति पाठान्तरम् ।
२ प्रेमा०

अवतंसस्य तु तथात्वे महती शोभैव जातेति ज्ञापयितुं विभ्रमत्पदम् । न हि विलासं कुर्वद्शोभितं भवतीति भावः । मत्तालयो विभ्रमन्तो यत्रेति वा । मत्तत्वेन सशब्दत्वं स्वाज्ञानं च ज्ञापितम् । एतेन यथापकृष्टखगानपि सर्वोत्कृष्टपारिजातपुष्पस्य केवलदेवभोग्यस्य तत्रापि स्वकर्णाभरणरूपस्य रसं पाययसि, मत्तानपि तान्न निवारयसि, दोषं च न गणयसि, किन्तु तत्कृतशोभामेव बिभर्षि । तथास्मानपि भवद्रसास्वादजनितमदानधुना तदप्राप्त्याऽतथाभूतान् भवदेकशरणान् स्वयं रसं कुतो न पाययसीति हृदयं ज्ञापितम् । भगवदागमनसमये प्रथमतः समुदिताननशोभा एव दृग्गोचरेति समुदितमाननं वर्णयति **आननेन्द्विति**। आननमेव इन्दुस्तेन जिता अधःकक्षीकृता अनन्ताः पूर्णाः शारदचन्द्रमसो येन इति योजना । अयमर्थः । ,असंख्यपूर्णशारदचन्द्रमसां सौन्दर्यमेकैकशः पृथक्कृत्यैकस्मिश्चन्द्रे एव यदि क्रियते, तदा सोऽपि चन्द्रो भगवदाननसौन्दर्यसमानसौन्दर्योऽपि न भवतीति । शरदि गगननैर्मल्यतारादिकृता शोभाऽधिका भवतीति शारदेत्युक्तम् । इन्दुपदेन तापहारित्वकुमुदविकासकत्वरात्रिसुखदत्वमार्गप्रकाशकत्वरसोद्दीपकत्वादीनि सूचितानि । तथाच दिवा विरहतापवत्त्वेन नयनानां कुमुदत्वेन रात्रौ रमणेनान्धकारेऽपि तदर्थं गमनेन च स्वस्यैतद्धितकारीति भावः सूचितः । एतेनैव परितः स्थितकचोद्ग्रथितकुसुमानां जितानन्तनक्षत्रत्वं द्योतितम् । किञ्च । पूर्वं श्यामामृतरसार्णवत्वेन विग्रहस्य निरूपणेन तदुपरिस्थिताननस्य चेन्दुत्वनिरूपणेन उद्यच्चन्द्रशोभावत्त्वं सूचितम् । तेन गोपीकुङ्कुमादिना कुण्डलमण्यादिप्रभया वा सर्वदा सरागत्वं सूचितम् । श्यामासम्बन्धीति व्याख्याने गोपीजनामृतरसस्यैव अर्णवत्वनिरूपणेन भगवन्मुखचन्द्रदर्शनादेवास्य वृद्धिरिति सूचितम् । विभावकत्वमीषत्पाण्डुरत्वमप्यनेन सूचितम् । तदुक्तम् । 'बदरपाण्डुवदन' इति । यदा गोप्यो भगवत्संमुखमुपविश्य भगवच्छिरसि ललाटादौ वा मुकुटादिनिर्माणश्रमजलादिमार्जनादिकं हस्तद्वयेन कुर्वन्ति, बन्धविशेषे वा मुखस्य परितो हस्तद्वयमेकं वा भवति, तदात्यलौकिकपरिवेषशोभावत्त्वं सूचितम् । स्थलविशेषचुम्बने कोकरूपकुचद्वयवियोजकत्वं च । जितत्वनिरूपणेन यथा पराजितस्य सर्वस्वग्रहणेनातितुच्छत्वं भवति, तथा भगवदाननस्याग्रेऽस्यापि चन्द्रस्य तुच्छत्वं भवतीति ज्ञापितम्, सूर्यस्याग्रे दीपस्येव । एतेनैतच्चन्द्रविरुद्धधर्मवत्त्वं सूच्यते । तेन भगवदाननावलोकनं विना विरहतापेनातिशुष्कतया परस्परं वियुक्तयोः कोकरूपकुचयोस्तादृशयोरेवाननहृदयकमलयोः दर्शनमात्रेणातिप्रमोदसंश्लेषकारित्वविकासकत्वाभिसारानुकूलत्वादीनि ध्वनितानि । अत एव जित्वा लाञ्छितान् कृत्वा व्यसृजदित्यपि ध्वनिः । यद्वा । आननेन्दुना जिता वशीकृता या गोप्यस्तासु विरहतापनिराकरणेन तथेति । तथा च यथा तरणिजनिततापमेक एवेन्दुर्दूरीकरोति, तथा भगवान् स्वविरहतप्तानां तापदूरीकरणार्थं दर्शनाश्लेषादिनाऽसंख्यचन्द्रवत् शीतल इति भावः ॥ ९ ॥

१ प्रापकेति पाठः ।

एवं समुदितमाननं वर्णयित्वा प्रत्यवयववर्णनं करोति सार्धपञ्चभिः **श्रीमदिति** ।

श्रीमल्ललाटपाटीरतिलकालकरञ्जितः ।
लीलोन्नतभ्रूविलासो मदालसविलोचनः ॥ १० ॥

श्रीमति ललाटे पाटीरस्य चन्दनस्य यत्तिलकं तेनालकैश्च कृत्वा रञ्जित इत्यर्थः । ललाटे तिलकादिकृतैव न शोभा, किन्तु सः स्वतोप्यतिसुन्दर इति ज्ञापनार्थं श्रीमत्पदम् । तिलकं भ्रूमध्यकेशपर्यन्तम् । तत्केवलपाटीरप्रयोगात् श्वेतं पीतं वा । केवलप्रयोगः प्राधान्येन । अलकतिलकयोः सामानाधिकरण्यनिरूपणेन यथा अलका आकर्णं स्थितास्तथा भ्रूमध्यकेशपर्यन्तं समानरेखाद्वयात्मकं तिलकं विधाय पुनस्तिर्यक् विचित्ररेखाभिराकर्णं कृतमिति ज्ञायते । मुखाम्बुजस्य परितः पङ्क्त्याकारेण स्थिताः कुञ्चिताः कचा अलकाः । तथा चैताभ्यां रञ्जितो, यथा मञ्जिष्ठेन वस्त्रं तथेत्यर्थः । प्रोञ्छनमार्जनादिनापि तयोरतथाभावो न भवतीति भावः । यद्वा । तथाभूताभ्यां ताभ्यां कृत्वा रञ्जितः, सर्वेषां रागविषयीभूत इत्यर्थः । यद्वा । तथाभूततिलकश्चासावलकरञ्जितश्चेति कर्मधारयः । अत्रापि रागविषयत्वमेवार्थः । तथा च रागस्य जीवधर्मत्वेन तत्सारूप्यवन्मधुपत्वं ध्वन्यते अलकानाम् । तेन भगवन्मुखस्याब्जत्वं ध्वन्यते । तत्र तिलकस्य रेखाणां च पीतत्वेन केसरपरागत्वे ज्ञेये । रागविषयत्वनिरूपणेन सरसत्वं ज्ञापितम् । तेषां सरस एव तस्मिन्नासक्तेरतथाभूते विरक्तेः । शश्वत्सुस्थिराणां तथात्वनिरूपणेन च सर्वदा सरसत्वं ज्ञापितम् । तेन प्रसिद्धकमलविलक्षणत्वं ज्ञायते । एतेन यथा सरस एव देशे कमलं तिष्ठति, सर्वदा प्रादुर्भवति च, तथा प्रेमरससरसहृद्येवैतस्यापि प्राकट्यं स्थैर्यं च, नान्यत्रेति । सर्वदा कोकरूपगोपीकुचसाहचर्यसौगन्ध्यकोमलत्वादीनि च सूचितानि । क्रमप्राप्तां भ्रुवमाह **लीलेति** । लीलायां वेणुवादनलीलायामुन्नता या भ्रूस्तस्यां मन्द्रमध्यतारस्वरानुकृतिरूपो विलासो यस्य स तथा । अथवा । तदैव सङ्केतस्थलादिसूचनं विलासः । यद्वा । मिथ्याकोप एव लीला । तेनोन्नतायां तस्यां स यस्य तथेति । तदा विलासश्चान्तःकोपाभावेन किञ्चिद्धास्यं तदभिनयेन च किञ्चिद्वक्रत्वम् । लीलयैवोन्नता भ्रूरित्यप्यर्थो ज्ञेयः । न तु कदाचिदपि कोपेनापि तथेति भावः । यद्वा । लीलायां क्रीडायामतिशयितमदनमदेनोन्नता या भ्रूस्तस्यां बन्धादिसूचनलक्षणो विलासो यस्येत्यर्थः । यद्वा । लीलया रात्रिजनितसुरतक्रीडया कृत्वा प्रातरुन्नता या भ्रूस्तस्यां विलास आलस्यादिभावो यस्येति । रजनिजागरसुकुलायमाननयनयोरतिबलेन विकासने प्रवस्तदोन्नतत्वम् । यद्वा । लीलासु गोपैः सह क्रियमाणासु मध्ये उन्नत उत्कृष्टो भ्रूविलासः सङ्केतस्थलादिसूचनं यस्य स तथेत्यर्थः । अत्यार्त्या स्थातुमशक्तौ गोपसहितस्यापि प्रियस्य समीपमागतायां राधायां भ्रुवैव सङ्केतादिसूचनेन समाधानं कृतवानिति तत्स्मृत्वोक्तमधुनापि करोत्विति हृदयेन स्वस्यैतदेव हितमिति सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणमस्मिन् । क्रमप्राप्ते नेत्रे वर्णयति **मदेति** । असङ्ख्यगोपीमुखा

म्भोजमधुपानजातो यो मदस्तद्युक्ते तेन वा अलसे विलोचने यस्येत्यर्थः । तदेकपरतातिरिक्तकार्याक्षमत्वमप्यलसपदार्थो ज्ञेयः । तेन भगवन्नयनयोः संततं गोपीपरत्वं गोपीनां चातिसरसत्वं सूच्यते । यत्र नयनाभ्यामपि दूरतोपि पाने मदजनकत्वं, तत्र साक्षादधरादिसुधापाने किं वक्तव्यमिति निगूढाशयः । अत एव 'बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुं' 'त्वमसि मम जीवन'मित्यादीनि जयदेवोक्तिष्वपि वचनानि विलसन्ति । न च कविचातुर्यमेव तत्रेति वाच्यम् । तस्य वस्तुन एव तथात्वात् । किञ्च, महतामेव कृतसुकृतानां भगवदनुगृहीतानामेवात्र विश्वासेन बहिर्मुखस्याविश्वासेपि न नः कापि हानिः । खेदमात्रं परमिति संक्षेपः । यद्वा । मदो गोपीनां मानस्तस्मिन्नलसे अक्षमे विलोचने यस्येति । पूर्वमेव परं मानादिः । भगवद्दृष्टिपातमात्रेणैव विगतमानाः सर्वाः भवन्तीति तथा । यद्वा मदो गर्वस्तेन चालसे विलोचने यस्येति । मध्यमपदलोपी । गर्वो लोचननिष्ठ एव । स च कमलखञ्जनमदनजयेनेति भावः । यद्वा । मदालसा गोप्यस्ता विलोचनयोर्विलोचने वा यस्येत्यर्थः । यदा स्वयं मिथ्याकृतावधिना भगवता लीलासङ्केतस्थलस्थेन दूतिकायां प्रेषितायामपि गोप्यो न मन्यन्ते, तदा तद्विरहेण सर्वत्र गोपीदर्शनेन तथा । तदुक्तं केनचित् 'पर्यङ्के से'त्यादिना 'सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवाद' इत्यन्तेन पद्येन । एतेन तदा तादृशो भवानधुनास्मद्वियोगं भवद्विरहजसन्तापं चास्माकं कथं सहत इति हृदयं सूचितम् ॥ १० ॥

अत्र क्रमप्राप्तयोरपि नयनयोः स्मृतावनयोः सौन्दर्यातिशयस्य प्रातर्दृष्टत्वेन तत्सामयिक एव ते वर्णयति । तदा च प्रथममालस्येन तयोर्मुकुलितत्वेन पश्चादीषत् प्रसृतदृष्टित्वेन पूर्वं तादृशे ते वर्णयित्वा दृष्टिं वर्णयति आकर्णेति ।

आकर्णारक्तसौन्दर्यलहरीदृष्टिमन्थरः ।
घूर्णायमाननयनः साचीक्षणविचक्षणः ॥ ११ ॥

आकर्णारक्तेत्यत्र कर्मधारयो नयनवाचकत्वं च ज्ञेयम् । तथा च कर्णावधिके ईषद्रक्ते ये लोचने तत्सौन्दर्यलहरीरूपैव या दृष्टिः सा मन्थरा अल्पगतिमती यस्येत्यर्थः । अत्र सौन्दर्यस्यैव हृदि स्थितत्वेन तत्र चोक्तधर्मद्वयस्यैव प्राधान्यमिति तयोरेव ग्रहणं, न नयनयोः । दृष्ट्या लहरीत्वनिरूपणेन सौन्दर्यस्य समुद्रत्वं ध्वनितम् । तेन सौन्दर्यस्य निःसीमत्वं, दृष्ट्याश्च सरसत्वं ज्ञापितम् । यत्र दृष्टिः पतति तं देशं शीतलं यथास्थितं सरसं च करोतीति सूचितम् । तरङ्गशब्दं पुलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गलहरीपदप्रयोगेणान्तरङ्गकार्यकरणं स्वसजातीयत्वेन स्त्रीष्वेवैतस्या दृष्टेः (यथा पातनं), न तथान्येष्वपीति ज्ञापितम् । एतेन दूतीत्वं दृष्टेः गोपिकासमानयने सूचितम् । अत एव गोप्यो भगवद्दृष्टिपातमात्रेण तद्वशगाः सत्यो भजन्ते व्रजनाथम् । न दूतिकान्तरप्रेषणमपेक्षन्त इति निगर्वः । तेन भगवदङ्गैकदेशसौन्द-

१ प्रवृत्तेरिति पाठः ।

र्यैकदेशेनैव यत्र सर्वं विहाय गोप्यो भजन्ते, तत्र सर्वाङ्गसौन्दर्यं दृष्ट्वा भजने किं चित्रमिति भावः । सौन्दर्यलहरीत्वनिरूपणेन यथा दुग्धाम्भोधितरङ्गा दुग्धरूपा एव, तथा दृष्टिरपि सौन्दर्यरूपैवेति सूचितम् । पूर्वभावयोग्यमन्थरपदस्यान्ते निरूपणेन रात्रिजागरणादिना भगवान् परं तूष्णीं तदा तिष्ठति । नयने तु तादृशगत्याप्यनेकं कार्यं कुरुत इति सूचितम् । लहरीपदेन प्रान्तदृष्टिः सूचिता । लहरीणामब्धिप्रान्तयोरेव भावात् । यद्वा । पूर्वोक्तलहरीरूपा या दृष्टिर्गोपीनां सा मन्थरा येन स तथा । नयनवर्णनप्रकरणत्वाद्यदा भगवन्नयनदर्शनानन्तरमेवातिसौन्दर्यवशेन तत्रैव गोपीदृष्टिः स्थगितासीत् तत्स्मृत्वेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । गोपीनयनानि भगवन्नयनभावापन्नानीत्यपि सूचनार्थं भगवन्नयनवर्णनप्रकरणे तासां नयनवर्णनम् । स्वभावचपला अप्यशक्यस्थिरत्वा अपि तद्दृष्टयो यत्र मन्थरा भवन्ति तत्रान्येषां का वार्तेति । भगवत्यलौकिकधर्मवत्त्वं लहरीपदेन सूचितम् । भगवद्दृष्टिवर्णनपक्षेपि तादृशी दृष्टिर्मन्थरा यस्येत्यत्र तासां भगवानिव मन्थरत्वहेतवो गोप्य एव । तथाचारादुक्तालौकिकधर्मवत्त्वमेतास्वपि सूचितमिति संक्षेपः । यद्वा आकर्णा भगवतः कर्णपर्यन्तं वर्तमाना या गोप्यस्तासु रक्ता चासौ तादृशी दृष्टिश्चेति कर्मधारयः । कर्णपर्यन्तं वर्तमानत्वं विपरीते । तथा च तत्कालीनसौन्दर्यलहरीरूपा रतिरभसवशेनातिचञ्चला या दृष्टिः सा भावाधिगमसमये मन्थरा यस्येत्यर्थः । एवं भोगावसानसामयिके नयने वर्णयित्वा तदुत्तरसामयिके वर्णयति **घूर्णायमानेति** । अतिशयेन गोपीसहस्रसम्भोगरसासवपानेनैव तथात्वम् । तत्त्वं च पक्ष्ममध्य एवेतस्ततः सालस्यगतिविशेषवत्त्वमेव । यद्वा । घूर्णा घूर्ण(वर्त)माना मानवत्यो गोप्य इति यावत् । ता अयमाना गतिमत्यो येन स तथा । मानसमयेपि यदैव भगवन्नयने पश्यन्ति, तदैव स्थातुं न शक्नुवन्ति, तेन मानाच्चलन्ति, निरभिमाना भवन्तीत्यर्थः । भगवन्मिलनार्थं गतिमत्यो भवन्तीति वा । क्षणानन्तरं भगवान् किञ्चिद्दृष्टिं प्रसारयतीति मत्वाह **साचीक्षणेति** । साचीक्षणमीषद्वक्रेक्षणं, तेन कृत्वातिविलक्षणोऽशक्यनिर्वचनतत्कालीनसौन्दर्य इत्यर्थः । यद्वा । तादृशेन कृत्वा विगतानि लक्षणानि चेष्टादीनि चिह्नानि येन स तथा । एतादृशनयनदर्शनानन्तरमेव सर्वे चित्रिता भवन्तीति तथा । यद्वा । साचिः अल्पमीक्षणं यस्मिन्समये स प्रातःसमय इति यावत् । तदा कज्जलकुङ्कुमरेखादिना विशिष्टानि लक्षणान्यङ्गानि यस्य स तथेति । तदैव विलक्षणोऽशक्यनिर्वचनसौन्दर्य इति वा । यद्वा । साचीक्षणपदेन पूर्वन्यायेनान्धकाररात्रिरुच्यते । तथाच तस्यां वेः पक्षिणो मयूरादेर्लक्षणं तद्वत् कूजनं यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा दिवसे कृतसङ्केतो रात्रौ तादृशनिबिडनिकुञ्जस्थो गोपीः प्रतीक्षते भगवानेताश्च नीलनीव्यादिपरिधानेन सज्जीभूता गृहादागच्छन्त्यो रात्र्यन्धकारेण गहनवनत्वेन च तत्स्थलं ज्ञातुमशक्ता भवन्ति, तदा भगवानन्याज्ञानार्थं कृतसङ्केतमेव मयूरादिरवमनुकरोतीति तथा । तदैव तादृशायासेनाप्यस्मदिष्टकारी, अधुना कुतो नेति भावः । मार्गप्रापणनयनकार्यैककर्तृत्वेन कूजनादेर्नय-

नप्रकरण एवोक्तिः । यद्वा । मानेनेषद्वक्रेक्षणा या गोप्यस्तासु विलक्षणोतिचतुरो मानापनोदनादावित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्सामयिकीं स्वावस्थां स्मृत्वाह **अपाङ्गेति** ।

अपाङ्गेङ्गितसौभाग्यतरलीकृतचेतनः ।
ईषन्मुद्रितलोलाक्षः सुनासापुटसुन्दरः ॥ १२ ॥

अपाङ्गः स्वभावेनेषद्वक्रनयनाञ्चलेक्षणं तद्रूपमेव यदिंगितं चेष्टितं, तेन यत्सौभाग्यं सौन्दर्यं, तेन तरलीकृता चेतना सर्वेषां चैतन्यं येन स तथा । एतादृशसौन्दर्यदर्शनानन्तरमत्यार्त्या प्राप्त्या च मूर्च्छायामपगमस्ततश्चिरेण तदपगमे समागम एव तरलत्वं चेतनायाः । यद्वा । अपाङ्गानां यदिंगितं सुरतेच्छारूपभावविशेषज्ञापकालसवलितत्वादिः । स एव यत्सौभाग्यमस्माकं गोपीनां, तेन तरलीकृताः पूर्वसिद्धपातिव्रत्यकुलधर्मादिशून्याः कृता यास्ता एव तासां चेतनः प्राणरूप इत्यर्थः । एतेन भगवत्प्राप्तावेव तासां जीवनं, नान्यथेत्युक्तं भवति । अत एवान्तर्गृहगतिजातप्रतिबन्धानां तासां तथा । अत एव ताभिरप्युक्तं 'भवदायुषां न' इति । यद्वा । तरलास्तरङ्गास्तद्वांस्तरली समुद्र इत्यर्थः । तथाचापाङ्गेंगितरूपो यः सौन्दर्यसमुद्रस्तेन कृता चेतना येन स तथा । भगवद्विरहेणापगतचेतनासु गोपीषु भगवानागत्य यदैव तादृशापाङ्गेन निरीक्षते, तदैव सर्वासां चैतन्यं भवतीति तथा । कृतपदेन अस्याश्चेतनाया नूतनत्वं ध्वन्यते । यद्वा । अपाङ्गेंगितञ्च सौभाग्यञ्चेति द्वन्द्वः । ताभ्यां तरलीकृता चेतना बुद्धिर्येनेत्यर्थः । प्रातरन्यगृहादागते भगवति मानेन अहं न वदिष्यामि किञ्चिदिति कृतायामपि बुद्धौ भगवदपाङ्गसौन्दर्याभ्यां बुद्धेस्तथा न स्थैर्यं भवतीति तथा । यद्वा । अपगतमङ्गं यस्य सोपाङ्गोनङ्ग इति यावत् । तथाच तत्सम्बन्धि यदिंगितं क्रीडारूपचेष्टितं तेन जनितं तद्रूपमेव वा यत्सौभाग्यमस्माकं तस्मिन्सति तरलीकृता चेतना सावधानता येनेत्यर्थः । महासुरतक्रीडाभिरतिश्रान्तानां रजनिजागरजनितनिद्रास्खलद्गतीनां गोपीनां न तथा सावधानतेति तथा । एवमुरुधा नयनसौन्दर्ये निरूप्यमाणे यदा कदाचिदखिलगोपीसदस्युपविश्य बाहुप्रसारादिना हास्यं कुर्वन् लीलया हास्यविशेषार्थं तासु सन्तोषार्थमीषन्नेत्रे निमील्येतस्ततो गोपीरपश्यत्तदा सौन्दर्यविशेषोनुभूत इति तत्स्मृत्वाह **ईषदिति** । अल्पमुद्रिते लोले चञ्चले वाक्षिणी यस्य स तथा । यद्वा । ईषन्मुद्रितत्वं सुरतान्ते लोलत्वञ्च नितम्बिनीकदम्बस्य 'श्लिष्यति कामपी'त्यादिगीतोक्तप्रकाररमणे । तथा चेषन्मुद्रिताक्षो लोलाक्ष इत्यक्षपदावृत्त्या नामद्वयं पर्यवस्यति । यद्वा । लोला लक्ष्मीः शोभेति यावत् । अग्रिमपदं भावप्रधानम् । तथाचेषन्मुद्रितत्वकृता या शोभा तद्युक्ते ते यस्येत्यर्थः । दीर्घनयनयोरीषन्मुद्रणेधिका शोभानुभवसिद्धा । यद्वा । पूर्वमनागतासु गोपीषु रहसि तासामागमनसमये मिथ्याशयनं विधायोपरिसूक्ष्मवस्त्रं गृहीत्वेषन्निमील्य नेत्रे तासामज्ञानार्थमेताः किं करिष्यन्ति किं वदिष्यन्तीति ज्ञा(प)नार्थं तादृश एव लोलाक्षो भवतीतस्ततः पश्यति, तदा भगवन्तं शयानं मत्वा स्वरहःकथामन्योन्यं चुम्बनाश्लेषादिकं च कुर्वन्ति । तदा भगवानकस्मादुत्थाय निद्रां मत्वा स्वचुम्बनं कुर्वाणां काञ्चिद्धृत्वा चुम्बति, ताभिरन्योन्यमुक्तं चानुवदति, तदा सर्वासामन्योन्येक्षणपूर्वः सव्रीडहासयुक्तो महान् रस उत्पद्यत इति तत्स्मृत्वोक्तमिदम् । यद्वा । यदाञ्चलेनेषदाच्छन्न ईषत्प्रकटे राधाहृदयप्रदेशे सति भगवान् वारवारमपश्यत् । तत्स्मृत्वोक्तमीषन्मुद्रितेति । ईषदाच्छन्ने गोपीहृदयमण्डले लोलाक्ष इत्यर्थः । क्रमप्राप्तां नासिकामाह **सुनासेति** । शोभने ये नासापुटे ताभ्यां कृत्वा सुन्दरोतिमोहन इत्यर्थः । शोभनत्वं कनकसूत्रितमुक्ताफलवत्त्वं, साम्योन्नतत्वे च, पुटपदेन पर्णद्वयकृतं रसद्रव्यस्थापने पाने वा साधनीभूतं वस्तूच्यते । इह च तत्त्वनिरूपणेनोभयपार्श्वावयवयोरत्र पर्णत्वं तद्वत्पत्तलत्वञ्च नासायाः सौन्दर्यामृतस्थानभूतत्वञ्च ध्वन्यते । अत एव तत्कृतं सौन्दर्यमेव निरूपितमग्रे ॥ १२ ॥

एवं सौन्दर्ये निरूप्यमाणे कदाचित्पूर्वं नासामुक्ताफलकुण्डलप्रभाभ्यामतिशयितसौन्दर्यं दृष्ट्वा सहजसुन्दरे गण्डमण्डले चुम्बनमकरोत्तत्स्मृत्वा अधरात्पूर्वं गण्डमण्डलं निरूपयति । एतस्य च कुण्डलतत्प्रभाव्याप्तत्वेन तयोश्च कर्णस्थत्वेनैकस्मरणे सम्बन्धित्वेन त्रयमपि स्मृत्वाह **गण्डेति** ।

गण्डप्रान्तोल्लसत्कर्णमकराकृतिकुण्डलः ।
प्रसन्नानन्दवदनो जगदाह्लादकाननः ॥ १३ ॥

गण्डयोर्यौ प्रान्तदेशौ तत्रोल्लसद्देदीप्यमाने कर्णसम्बन्धिमकराकृतिकुण्डले यस्य स तथा । कर्णविशेषणं वोल्लसत्पदम् । तेन कर्णयोः कुण्डलकृतैव न शोभा किन्तु स्वतोप्यतिसुन्दरे त इति ज्ञापितम् । यथा नयनयोरतिसरसत्वं न तथा कर्णयोरिति तथान्यत्राननुभवेन कस्यचित् कुबुद्धिः स्यात् तन्मा भूदिति कर्णयोर्मकराकृतिकुण्डलधारणम् । तेषां सरस एव देशे स्थितेस्तत्साम्यवतोस्तयोः सततं तत्र स्थित्या तयो रसमयत्वं ज्ञाप्यते । तेन यथा नेत्रमात्रदर्शनेपि महान्रसस्तथा कर्णयोरपीति भावः । ततश्चुम्बनेनातिप्रसन्नस्य भगवतः तादृशमाननं दृष्ट्वात्यानन्दिता स्वयमप्यभूदिति तत्स्मृत्वाह **प्रसन्नेति** । प्रसन्नमानन्दरूपं च वदनं यस्य स तथेत्यर्थः । कदाचित्स्वस्य कृतापराधत्वेपि भगवदाननं प्रसन्नं दृष्ट्वा आनन्दिताभूत्तत्स्मृत्वा वेदमुक्तम् । एतेन केनचिदपराधेनाधुना भगवान्न मिलतीति शङ्का निरस्ता । यद्वा । प्रकर्षेण सन्नाः सूक्ष्माः कृशा इति यावत् । तथा चैतादृश्यो या गोप्यस्तासामानन्दरूपं वदनं यस्येत्यर्थः । विरहेणातिकर्शितानां तासां भगवन्मुखावलोकनेनैव महानानन्द उत्पद्यत इति तथा । तेन प्रकृतोपयोगीदं नाम । यद्वा । प्रसन्नः प्रकट इत्यर्थः । तथाच तादृशानन्दरूपमेव वदनं यस्य स तथेति । यद्वा । प्रसन्ना या गोपिका तयानन्दयुक्तं वदनं यस्य स तथा । यदा कदाचित्पूर्वं समयबन्धं कृत्वान्यत्र समग्रां निशां नीत्वा प्रातः समागते भगवति मानादिनाप्रसन्नायामिव जातायां भगवता 'वदसि यदि किञ्चिदपी-'

त्यादिगीतार्थानुकरणेन कृते मानापनोदने पूर्ववदुत्फुल्लवदना प्रकटानुरागाभवत्तदा भगवानप्यानन्दितोभवदिति तत्स्मृत्वोक्तम् । अधुना मत्प्रार्थनायामपि कुतो न करोतीति भावः । एवमेतादृशस्मरणेनातिसन्तापे जातेऽत्यार्ता तदपगममिच्छन्ती भगवदाननस्यैव चन्द्रत्वं निरूपयति । एतदेव मम तापापहारि, न त्वन्यदपीत्यभिप्रायेण । अत एव न पौनरुक्तिदोषः । **जगदि**ति । जगतः सर्वस्यैवाह्लादकर्तृ आननं यस्य स तथा । सर्वेन्द्रियान्तःकरणव्यापकानन्दविशेष आह्लादः । अस्य सर्वत्रैवैतत्कर्तृत्वं कोकरूपगोपीहृद्यसंश्लेषकत्वेन, गोपीमुखकमलादिविकासकत्वेन, रात्रावपि वृन्दावनस्थकोककमलाद्यानन्ददातृत्वेन, तेन प्रसिद्धचन्द्रादतिशयः सूचितः । तस्मिन्नेव तदभावात् । एतेन यथा स तदर्थमेव सृष्टस्तथा भगवन्मुखचन्द्रोस्मदाह्लादनार्थं प्रकटः, स चेत्स्वकार्यं करिष्यति, न तदा स्वावतारप्रयोजनमपि न सेत्स्यतीति भावः । एतदेवोक्तं 'व्यक्तं भवानि'ति श्लोकेन 'व्रजवनौकसामि-'त्यादिना च । जगत आह्लादो येन तादृग् वाननं यस्येत्यर्थः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यः ॥१३॥

एवमाह्लादकत्वेन चन्द्रत्वं तस्मादतिशयञ्च निरूप्य अतः परं प्रकाशकत्वेनापि तद्द्वयं निरूपयति **सुस्मेरे**ति ।

सुस्मेराधृतलावण्यप्रकाशीकृतदिङ्मुखः ।
सिन्दूरारुणसुस्निग्धमाणिक्यदशनच्छदः ॥ १४ ॥

सुस्मेरैरतिसुन्दरैर्मदनचन्द्रादिभिराधृतं यल्लावण्यं सौन्दर्यं प्रकरणान्मुखारविन्दस्यैव तेन प्रकाशीकृतानि प्रकाशयुक्तानि कृतानि दिङ्मुखानि दशापि दिशो येनेत्यर्थः । चन्द्रादिकृतप्रकाशयुक्तान्यपि तानि भगवन्मुखारविन्दतादृशप्रभयैव तादृशतद्युक्तानि भवन्तीति ज्ञापनार्थं सुस्मेराधृतेति विशेषणम् । अन्यथा लावण्येत्याद्येव वदेत् । दिङ्मात्रे वक्तव्ये मुखोक्त्या तासामपि स्त्रीत्वेन यत्र तासां मुखानि प्रकाशयुक्तानि करोति तत्रास्माकं मुखानि कुतो न करिष्यतीति भावः सूचितः । तेन स्त्रीणामेव हितकारीति सूचितम् । तेन स्वस्य भगवत्संगाशालतावलम्बनकदम्बविटपीयतीदं नाम । यद्वा । सुस्मेरैः पूर्वोक्तैरेव आ ईषद्धृतं लावण्यं यस्य तत्तथा । तथाच प्रकरणात्तादृङ्मुखारविन्देनेत्यग्रे पूर्ववत् । मन्मथादयो भगवन्मुखारविन्दसौन्दर्यकोट्यंशांशधारणेन लोकेतिसुन्दरा इति कथ्यन्त इत्यर्थः । एतेन तमिस्रायामपि रमणे भगवतो विभावकत्वेनापि न चन्द्रस्यापेक्षेति सूचितम् । यद्वा । सुस्मेरा गोप्यस्ताभिः कृत्वा यद्भगवता स्वस्मिन् धृतं लावण्यं तेन तथेति । गोपीजनवेष्टितस्य गोपीकृतशृंगारस्य तत्सम्भोगजनितकुङ्कुमकज्जलादिरेखावतो वा यल्लावण्यं तदत्र विवक्षितम् । यद्वा । सुस्मेरानिमित्तं यद्धृतं लावण्यमित्यर्थः । तथाचोक्तम् 'तासामाविरभूदि'त्यनेन । 'अनुग्रहाय भक्तानामि'ति श्लोकेन च । यद्वा । पूर्वनाम्नाह्लादस्मरणेन कदाचिद्भगवान् राधिकामिलनाह्लादेन सहासवदनोभूत्तत्सामयिकं स्मृत्वाह **सुस्मेरे**ति पूर्ववत् । अत एव प्रकाशवर्णनम् । अत एव तदा दन्ताः प्रकटा दृष्टा इत्यधरश्च

तथा दृष्ट इति तदेवाह **सिन्दूरे**ति । स्निग्धानि चिक्कणानि शोभनानि स्नेहविषयाणि वा यानि माणिक्यानि आरक्ता मौल्यमणिविशेषाः तत्सदृशानि यानि दशनानीत्यन्तेन दशनवर्णनम् । तथा च सिन्दूरवदरुणः सुस्निग्धमाणिक्यदशनानां छद आच्छादकोऽधरो यस्येत्यर्थः । यद्वा । सिन्दूरेत्यादिपदान्युभयत्र सम्बध्यन्ते । तथाच पूर्वोक्तरूपाणि दशनानि तच्छदश्च यस्येत्यर्थः । अधरे माणिक्यदृष्टान्तश्चाकचक्येन । एतेन यथा मणिः प्रियः सर्वस्यापि, परन्तु मर्मज्ञोस्य कश्चिदेवैतद्वार्ताभिनिविष्टः परीक्षकजनः, तथा भगवानपि प्रियः सर्वस्य, परं मर्मज्ञा महासुरतसञ्जातदन्तक्षताधरपाना गोप्य एवेति सूचितम् । तेन स्नेहातिशयोपि सूचितः । सिन्दूरदृष्टान्तेनैतद्रहिताया दुर्भगात्वं सूचितम् । यद्वा । सिन्दूरारुणो यः अधरः तस्मिन् स्निग्धाः स्नेहवत्यो गोप्य इति यावत् । तासु माणिक्यरूपदशनानां छदः समूहो यस्य । दशनानि तच्छदश्च यस्येति वार्थः । अत्र माणिक्यपदेन यथा माणिक्याभरणैरधिका शोभा, तथा दशनाधरचिह्नैरपीति सूचितम् ॥ १४ ॥

एवं भगवता क्रियमाणे राधया सीत्कारे कृते 'व्यथते कि'मिति यदाब्रवीद्भगवांस्तदा तस्मादप्यधिकं सुखमनुभूतमिति तत्स्मृत्वाह **पीयूषे**ति ।

पीयूषाधिकमाध्वीकसूक्तः श्रुतिरसायनः ।
त्रिभङ्गललितस्तिर्यग्ग्रीवस्त्रैलोक्यमोहनः ॥ १५ ॥

पीयूषादमृतादप्यधिकं मधु यस्मिन्नेतादृशं तद्रूपैव वा शोभनोक्तिर्यस्येत्यर्थः । पीयूषादाधिक्यं तदसाध्यसाधकत्वम् । एतदेव 'सिञ्चाङ्ग न' इति श्लोके निरूपितम् । 'त्वदङ्गसङ्गामृतमात्रे'ति । 'एतावत्यतनुज्वर' इति च गीतगोविन्देपि निरूपितम् । देवामृतासाध्यानङ्गजीवनत्वं च स्पष्टम् । उक्तौ शोभनत्वं भगवतोच्चारणे क्रियमाणे दरप्रकटरदप्रभापङ्क्त्या नवमणिमयतोरणशोभावत्त्वम् । मङ्गल एव तोरणविधानात् । एवमुक्तिस्मृतौ यदा कदाचिद्विरहेण मूर्छितासु गोपीषु भगवानागत्य मधुरया गिरा तामपाकरोत् । तत्स्मृत्वाह **श्रुती**ति । श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्सम्बन्धी रसायनो महौषधरूप इत्यर्थः । यद्वा । पीयूषेत्याद्येकमेव नाम । तथा च तादृशोक्त्या गोपीनां श्रुतिषु तथेत्यर्थः । यद्वा, सूक्त्या माध्वीकत्वनिरूपणेन मुखस्यातिसरसकमलत्वं ध्वन्यते । तादृशस्य तस्य सभ्रमरत्वनियमेनात्रापि नयनचुम्बनसञ्जातनीलिमाधरत्वं सूच्यते । अत एवावधिं कृत्वान्यत्र गते भगवत्यत्यार्त्या मूर्छितायां तस्यां प्रातस्तादृश आगत्य वचनैरेव समाधत्त इति महौषधरूपत्वमपि सङ्गच्छते । तादृशसूक्तिरूपो यः श्रवणसम्बन्धी रसस्तस्यायनरूप इति वार्थः । पुल्लिङ्गप्रयोगश्छान्दसः । एवं सूक्तिनिरूपणे रासपूर्वकालीनप्रथमागतगोपीविषयां 'स्वागतं वो महाभागा' इत्याद्युक्तिं भगवतः सस्मार, तदा च भगवान् वचनेन निवर्तयन्नपि तत्कालीनत्रिभङ्गस्वरूपेण मोहयित्वा स्वकीयाः कृत्वा रसं दत्तवानिति तथैवाधुनापि करोत्वित्यभिप्रायेण तदेव स्वरूपमाह **त्रिभङ्गललित** इति । त्रिष्वङ्गेषु ग्रीवाकटिचरणेषु यो भङ्गोन्यथाभावः, त्रिधा वा

भङ्गस्त्रिभङ्गस्तेन ललितोतिसुन्दर इत्यर्थः । तदा वेणुनाद एवातिभरेण तस्य च वामपरावृत्तस्य स्त्रीमोहकत्वेन तदा तथैव भगवता कृतत्वेन तत्र च ग्रीवायास्तिर्यङ्नियमेन तत्कृतशोभातिशयं स्मृत्वाह **तीर्यग्ग्रीव** इति । अत एव श्रीभागवते 'वामबाहुकृतवामकपोल' इत्यादिना देवस्त्रीमोहको वामपरावृत्त एव वेणुनादो वर्णितः । ननु द्वयोश्चतुर्षु वाङ्गेषु भङ्गित्वं न कुत इत्याशङ्क्य त्रिभङ्गतात्पर्यरूपं नामाह **त्रैलोक्यमोहन** इति । अत्रायमर्थः । लोकत्रयरूपाङ्गत्रयेन्यथाभावसम्पादनेन लोकत्रयस्यार्यमार्गरूपपूर्वरूपत्यागरूपान्यथाभाव एव सम्पाद्यते । अपि च । त्रिष्वप्यङ्गेष्वेकैकमप्यङ्गं त्रैलोक्यस्यापि तथा करणे समर्थम् । तथाहि । त्रयीरूपत्रिवलीवत्कण्ठेन्यथाभावसम्पादनेन त्रैलोक्यस्यापि त्रयीनिरूपितकर्ममार्गत्याजनम् । निर्गुणोपासकसमाधिरूपकटिनाभ्योस्तथात्वसंपादनेन तस्य ज्ञानमार्गत्याजनम् । अतिसूक्ष्मतया शून्यतायामेव तद्रूपतेति न भागवतविरोधः । मर्यादाभक्तिरूपदक्षिणचरणकमलस्य अन्यथाभावसम्पादनेन पुष्टिरूपसुस्थिरवामपदाश्रितीकरणेन च मर्यादारूपविहितभक्तित्याजनं पुष्टिरूपकामादिमार्गेण भजनं च सम्पाद्यते । अत एव गोपीनामेवार्थ इदं स्वरूपं प्रकटीकृतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र मर्यादादित्यागाभावात् । अनेन स्वरूपेणान्येषामपि मनोहरणं तु यथा कामिनी कामुकानुरञ्जनार्थमेव मृगमदलेपं कुरुते, नान्यार्थं, परन्तु तस्याप्रतिबध्यस्वभावत्वेन गन्धः सखीनामप्यनुभूतो भवति, परं तद्भोक्ता स एव तथेति निगर्वः ॥ १५ ॥

एवं स्वमोहकरूपमुक्त्वा तत्सहायीभूताधरामृतसहितवेणुनादं वर्णयति **कुञ्चिताधरेति** ।

कुञ्चिताधरसंसिक्तकूजद्वेणुविनोदवान् ।
कङ्कणाङ्गदकेयूरमुद्रिकाविलसद्भुजः ॥ १६ ॥

कुञ्चितो योधरस्तेन सम्यक्सिक्तः, अत एव कूजन् शब्दायमानो यो वेणुस्तस्मिन्ये विनोदा विविधमूर्च्छनादयस्तद्वानित्यर्थः । वादनप्रकारविशेषेण कासाञ्चिदाह्वानं कासाञ्चिन्मोहनं कासाञ्चिज्जडता कासाञ्चिच्चैतन्यमिति वा विनोदशब्दार्थः । तदुक्तं 'निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनमि'ति 'कुजगतिं गमिता न विदामः' 'अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणामि'त्यादिना च । अधरस्य सेककरणत्वनिरूपणेन अमृतत्वं ध्वनितं, सेकस्य द्रवद्रव्यसाध्यत्वात् । अत्रान्यस्य तस्यासम्भवेन तत्त्वमेव निष्प्रत्यूहम् । स्वयं साक्षात्सिक्तवेणुजनितशब्दश्रवणेनाप्यस्मास्वपि सार्द्रताकरणं सेके सम्यक्त्वम् । यथा कोकिलादिकूजनेन रसोद्बोधो रसशास्त्रसिद्धस्तथा वेणुनादेन तद्बोधोस्मदनुभवसिद्ध इति कूजत्पदप्रयोक्त्या भावः । मोहनसहायत्वेन अस्य निरूपणेन अस्मदादीनामेवं मोहने भगवतो न कश्चित्प्रयास इति ज्ञापनार्थं विनोदपदम् । एवं वेणुं वर्णयित्वा तदाधारं वर्णयति **कङ्कणेति** । कङ्कणोपर्यङ्गदं तदुपरि केयूरमिति क्रमः । मुद्रिका अङ्गुलीस्थाः । आदिपदेन नखशुक्तिकोच्यते । तस्या गोप्यत्वात्तथोक्तम् । तथाचैभिर्लसन्तौ शोभायमानौ भुजौ यस्येत्यर्थः । अङ्गुल्यादीनां

भुजावयवत्वेन मुद्रिकाणामपि तच्छोभाकरत्वमुक्तम् । यद्वा । एवं वेणुवर्णने यदा कदाचिद्भगवान् वेणुना स्वनामैव गृहीत्वा समाह्वयत्, तदा तच्छ्रुत्वा रहस्यागत्य भगवद्भुजयोः स्वभुजौ धृतवती, भगवांश्च राधाभुजयोः स्वभुजौ, तदा स्वकीयैर्भगवदीयैश्च कङ्कणाङ्गदादिभिरतिशोभा भगवद्भुजे दृष्टेति तत्स्मृत्वाह **कङ्कणेति** । तेन कङ्कणादीन्यत्र गोपिकाया उच्यन्ते । एवं क्रमोपि सङ्गच्छते । बाहुमध्यस्थकेयूरोपरि तस्या मुद्रिकादेः स्थितेः, अत्र आदिपदेन सुवर्णकङ्कणकाचकङ्कणनखशुक्तिप्रभृतयो मद्धृदयस्था अनेक उच्यन्ते । तेन सुष्ठूक्तं **लसद्भुज** इति । यद्वा । मुद्रिका आदिर्येषां ते तथेति । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथाच कङ्कणाङ्गदकेयूराश्च ते मुद्रिकादयश्चेति कर्मधारयः । तेन भगवदीयत्वपक्षेपि नाक्रमः ॥ १६ ॥

तदा क्रमेण कौस्तुभादेर्दृष्टत्वात् क्रमेण तद्वर्णयति **स्वर्णसूत्रेति** ।

स्वर्णसूत्रसुविन्यस्तकौस्तुभामुक्तकन्धरः ।
मुक्ताहारोल्लसद्वक्षःस्फुरच्छ्रीवत्सलाञ्छनः ॥ १७ ॥

सुवर्णमयसूत्रेण सुष्ठु विन्यस्तो यः कौस्तुभो मण्याभरणं तेनामुक्ता व्याप्ता कन्धरा स्कन्धभागो यस्येत्यर्थः । तादृशकौस्तुभयुक्ता आसमन्तान्युक्ता विशाला च सा यस्येति वा कर्मधारयः । यद्वा । पूर्वं स्वर्णसूत्रेण सुविन्यस्तो यः कौस्तुभः पश्चात् रतिसमये एतज्जनितान्तरायासहिष्णुतया उत्तारितत्वात्तेन आसमन्तात् मुक्ता त्यक्ता कन्धरा यस्य स तथेति । **मुक्ताहारेति** । मुक्ताहारैरुदुच्चैरतिशयेन लसत् शोभायमानं यद्वक्षस्तस्मिन् स्फुरत् प्रकाशमानं श्रीवत्सरूपं लाञ्छनं यस्य स तथा । यद्वा । मुक्ताहारोल्लसद्वक्षसा स्फुरन्ती या श्रीः तद्वत्सलाञ्छनः । यथा सा भगवन्नखपदाद्यङ्कितवक्षाः, तथा भगवानपि तन्नखपदकुङ्कुमकज्जलाद्यैस्तथेत्यर्थः । स्वकन्धरधृतबाहोः स्मृतावस्योक्तत्वात्तदा च राधाकरस्पर्शजनितरोमाञ्चानन्दादिना निसर्गत एव किञ्चिदुच्छूनावधिकं तथा भूतौ भगवतो हृद्यौ दृष्टाविति श्रीदृष्टान्तः । गोपीः परित्यज्य श्रीदृष्टान्तकर्त्र्या अयं भावः । तथाहि । यदि कस्याश्चिद्गोप्या निकटे स्यान्नाथस्तदा ममैतादृग्दुःखमेव न स्यात् । अन्योन्यं सर्वासां निष्कपटप्रीतेः विरहस्वभावात्, दुःखसम्भवे वा प्रिय एव सोढुं न शक्नुयात् । तत्सहनेपि वा ताः सोढुं न शक्नुयुः, बलादप्यत्रानयेरन् प्रियम् । सपदि चैतदभावाल्लक्ष्मीसमीप एवास्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १७ ॥

आपीनहृदयो नीपमाल्यवान् बन्धुरोदरः ।
संवीतपीतवसनो रशनाविलसत्कटिः ॥ १८ ॥

आपीनेति । आसमन्तात् पीनं स्थूलं हृदयं यस्य स तथेति । स्तनयोर्मध्यदेशो वर्णितः । तस्योन्नतस्यैव सुन्दरत्वेन तथा । यद्वा । आसमन्तात्पीना गोपीकुचास्ते हृदये यस्येति । गोपीनामापीनहृत्स्वयत इतिं वार्थः । तदधःस्थां मालामाह **नीपेति** । नितरामतिशयेन ई कामं पातीति नीपस्तद्रचितमालावानित्यर्थः । नीपशब्देन सूक्ष्मकदम्बकुसुमानि तद्वृक्षोप्युच्यते ।

तथाच हृदि कामजन्यकामरक्षकधारणेन सर्वदा सकामत्वं सूचितम् । तेनैवमपि स्वेष्टत्वं सूचितम् । **बन्धुरेति** । बन्धुरं निम्नोन्नतं मध्ये किञ्चिदुन्नतं पार्श्वयोरधश्चेषन्निम्नमेतादृशमुदरं यस्य स तथा । यद्वा । बन्धुपदेन हरिनामवत्त्वसाधर्म्यवन्तः सिंहा उच्यन्ते । तान् राति 'रलयोरभेद' इति न्यायेन लाति आदत्ते आत्मसात्करोति कार्श्येन तद्बन्धुरम् । एतादृगुदरं यस्येत्यर्थः । **संवीतेति** । संवीतं वेष्टितं पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । दिदृक्षाविषयाङ्गान्तरायत्वेन कदा वा भगवानिदं दूरीकरिष्यती उत्कण्ठिततया गोपीनां दृष्टिः पीतवसनमावृत्यैव तिष्ठतीति संवीतत्वं पीतवसनस्य । तथाच कर्मधारयः सम्पद्यते । यद्वा । यदा कदाचिन्मानकृतविरहकातरया राधया अकस्मात्प्रकटो दूराद्धावन्त्या समागत्य परिरब्धो भगवांस्तदा स्वहृदयभुजकङ्कणाञ्चलादिभिः पीतं वसनं संवीतमभूत् तत्स्मृत्वा सपद्यपि तथा कथं भवेदिति समनोरथं नामोक्तमिदम् । एतादृशदृष्टिसंवीतत्वस्यातिगोप्यत्वेन संवीतत्वमात्रमुक्तम् । अथवा । इहोत्तरीयस्य वर्णनम् । तदाश्लेषान्तरायत्वेन पूर्वं दृष्ट्यैव संवीतत्वं ज्ञेयम् । यद्वा । संवीतं सर्वदा वृतमेव वर्तमानं गुप्तरसावस्थानमिति यावत् । तत्र पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । सम्यग्भूतं कामरसरूपं यद्वममृतं तद्वान् संवीतः । पूर्वोक्तप्रदेश एव । तस्मिन् वीतं विगतं पीतं वसनं यस्येत्यर्थः । कर्मधारयो वा । समभिव्याहारवशात् पीतवसनेनैव, तेन वेष्टितत्वं ज्ञेयम्, गोपीभिर्वा । उत्तरीत्या संवीतं गोपीजनश्चासौ पीतवसनश्चेति । यद्वा । सम्यक् वीतं त्यक्तं गृहादिकं सन्ध्यायामभिसारे याभिस्ताः संवीता गोप्य इति यावत् । तासु पीतं वसनं यस्येति । रात्रिजागरणेन रतिश्रान्त्या चासावधानतया प्रातरुत्थानसमये भगवदीयं वस्त्रं तासु तदीयं वस्त्रं भगवतीति तथा । यदा भगवान् पूर्वं विविधबन्धैस्तासु परमरसप्राकट्यं करोति, तदा तद्रसस्वभावात्तथा रसाधिक्ये स्त्रीणां तथात्वात्तथैव रसो भवतीति तथा । यद्वा । सम्यक् वीतं त्यक्तं पीतवसनं रतिसमये येन स तथा । **रशनेति** । पूर्वं महामणिहीरकादिजटिता कनकसूत्रसूत्रितबदरीसोदरमुक्ताफलमध्या । शृङ्खलितरतिपतिजयघण्टिका घुर्घूरूप्रोता कनकमयी रशना तया विशेषेण लसन्ती शोभायमाना कटिर्यस्य स तथा । विपरीते गोपीनां रशनया वा तथा । स्वतः सुन्दरघनमेचककट्यां विविधरङ्गमण्यादिभिरधिका शोभा भवतीति विपदार्थः । (यद्वा । विपदेन पक्षिण उच्यन्ते । तथा च तान् लाति स्वस्वनसजातीयस्वनत्वेन सधर्मतया गृह्णातीति ला । एवञ्च, रशनपदेन सह कर्मधारयः संपद्यते । तथा सती शोभायमानेत्यग्रे पूर्ववत् । रशना विलसन्ती यया तादृशी कटिर्यस्येति वा । तस्यां रशनाकृतैव न शोभा, किन्तु सा स्वतः सुन्दरा । प्रत्युतैतत्कृता शोभा रशनायामिति भावः ।) यद्वा । गोपीनां रशनासु तथा सा यस्येत्यर्थः । तया विलसन्त्यो या गोप्यस्ताः कट्यां यस्येति वा । अथवा नृत्यं स्मृत्वेदमुक्तम् । अत एव भ्रमरिकाग्रहणेन चाकचक्याधिक्येन शोभायां विशेष उक्तः, तदा कटेश्चलनात् ॥ १८ ॥

एवं कटिं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तं तदधःस्थितं पीताम्बरं वर्णयति **अन्तरीयेति** ।

अन्तरीयधटीबन्धप्रपदान्दोलिताञ्चलः ।

'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुक' इति कोशादन्तरीयपदं कटिस्थपीताम्बरपरमित्यध्यवसीयते । तथाच तस्य या धटी विस्तारे प्रान्तदेशो लोके 'धरीकिनारी'ति शब्दवाच्यस्तस्यां यो बन्धो बन्धनं तेन प्रपदे पादाग्रे आन्दोलितमञ्चलं यस्येत्यर्थः । कटिस्थपीताम्बरोक्त्यैव तत्र स्थित्यन्यथानुपपत्त्या बन्धनप्राप्तावपि यद्बन्धनिरूपणं तेन यथा नृत्यसमये कमलाद्याकारेण बध्यते, तथा बन्धनमत्राप्युच्यते । अत एव चाञ्चलस्य प्रपदे आन्दोलनम् । आन्दोलनोक्त्या मधुरनृत्यं ज्ञाप्यते । धटीबन्धपदमेव वा बन्धनप्रकारविशेषवाचकम् । तथा चान्तरीयस्य धटीबन्धने बन्धनप्रकारविशेषेण तथा तद्यस्येत्यर्थः । यद्वा । धटीपदेन गोपीनीव्युच्यते । तथाच यदा सर्वासूपविष्टासु स्वरहःकथामन्योन्यं शृङ्गारादिकं च कुर्वाणासु मध्ये भगवांस्तासामेव नीव्यादिपरिधानेन तद्वेषं कृत्वोपरिस्थूलवस्त्रेण वदनकमलं गोपयन् कतिपयसखीनां स्वशिक्षितानां मध्ये भूत्वैता यथा न जानन्ति तथा शनैः शनैर्मधुरया गत्या समायाति कौतुकार्थं, तदाञ्चलस्यैवं दृष्टत्वात्तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । अन्तरीयस्योपरि या धटी नीवी तस्याः बन्धे सति प्रपदपर्यन्तं आन्दोलितमञ्चलं यस्मिन्निति । यद्वा । रहसि कदाचिद्भगवान् राधा चान्योन्यमाश्लेषं कुरुतः । तदा भगवदन्तरीयस्योपरि या नीवी राधायास्तस्या अञ्चलं तदा तथैवेति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । तदैतादृशसुखदोऽधुना किमिति न तथेति भावः । यद्वा । अन्तरीये अन्तरीयस्थाने या धटी तस्या यो बन्ध इत्यग्रे पूर्ववत् । एतच्च रजनिजागरजनितालस्येनासमशरसमरजयजनितश्रमेण चाङ्गीकृतानवधानत्वस्य घूर्णायमाननयनस्य स्वपीताम्बरं त्यक्त्वा गोपीवसनमेवायथातथं वेष्टयित्वा गच्छतोऽञ्चलं तथेति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । यद्वा । नामद्वयमिदम् । तदा पादान्ते विसर्गो ज्ञेयः । तथाचान्तरीयधटी या गोपिकायास्तस्यां बन्धः करतलबन्धो यस्य स तथा । एतच्च प्रथमसमागमे क्रीडायां वा अन्तरार्तया मिथ्यामानकृतनत्यनङ्गीकाराया वा निर्बन्धकरणे । यथा तदैवं स्वनिर्बन्धेन तथाकरणं, तथाधुनाऽस्मन्निर्बन्धेन तथा कर्तव्यमिति भावः । यद्वा । अञ्चलपदेन गोपिकाञ्चलमेवोच्यते । तथाच यदा भगवान् रहसि समायाति ताश्च कुङ्कुमादिसुगन्धद्रव्यजलैश्चरणकमले प्रक्षाल्य स्वाञ्चलेन प्रोञ्छनं कुर्वन्ति, तदा भगवतः प्रपदे आन्दोलितं तासामञ्चलं भवतीति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । अधुनापि तथैव कुर्वित्यभिप्रायेण ॥ १९ ॥

अग्रे ऊरुजान्वादीनां समयविशेष एव प्राकट्येनान्यदा पीताम्बरेणावृतत्वेनातिगोप्यत्वं तेषु जानन्तीतिताननुक्त्वा चरणारविन्दमेव वर्णयति । अथवाधुना तादृशावधानाभावेन पीताम्बरप्रसङ्गेनापि प्रपदस्मरणे जाते तत्संबन्धिचरणारविन्दमेवाग्रे स्मृतं वर्णयति, पूर्वं विस्मृत्य, **अरविन्देत्यादिना** श्लोकद्वयेन ।

अरविन्दपदद्वन्द्वकलक्कणितनूपुरः ॥ १९ ॥
बन्धूकारुणमाधुर्यसुकुमारपदाम्बुजः ।
नखचन्द्रजिताशेषदर्पणेन्दुमणिप्रभः ॥ २० ॥
ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजराजच्चरणपल्लवः ।

अरविन्दरूपं यत्पदद्वन्द्वं तस्मिन् कलक्कणितान्यव्यक्तमधुरत्वेन शब्दायमानानि नूपुराणि यस्य स तथा । अरविन्दपदेन तापहारकत्वसरसत्वगोपीकुचकोकसहचरत्वादीनि सूचितानि । विरहतपनोद्भवे एवैतस्यापि प्राकट्यमित्यपि ज्ञापितम् । कमलस्य यथा सरसदेशमात्रे उत्पत्तिः तद्विशेष एव कुत्रचित्तथा । तथैतद्रसेनैव सरसहृदयविशेषस्य प्राकट्यमिति सूचितम् । तस्य च यथान्तर्न जलमात्रमपि तु मकरन्दः तथा बन्धादिषु हृदयादिस्थापने यो रसस्तद्वत् । न तु ज्ञानविषयानन्दसामान्यवत् । तेन तदविषयत्वं तस्मादुत्तमत्वं च सूचितम् । अत एव द्वन्द्वत्वमुक्तम् । तेषामद्वैतदृष्टित्वात् । किञ्च । विकसितादेव हि कमलात् मकरन्दप्राप्तिः । स च तरणिकिरणसामानाधिकरण्ये । अत्र च विरहतापस्य तथात्वेन ज्ञानिनां च तदभावेन करौ तद्रसास्वादे । अपिच । सति तापे हि तदपहारिकमलाद्यन्वेषणं, तेषु तदभावस्योक्तत्वात् नात्रोपयोगः तेषां कश्चिदिति तत्त्वम् । तेन गोपीनामेव हृदये विकासो रसदातृत्वं चास्येति भावसर्वस्वम् । गोपीकुचकुङ्कुममेव परागोत्र । ध्वजादिरेषाः केसराः । अत एवैताभिरेव 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इति श्लोके तादृशकुङ्कुमस्यैव तापहारकत्वमुक्तम् । मकरन्दसंवलितस्यैव परागस्य तथात्वेन अत्रापि पूर्वोक्तसंवलितत्वं 'दयितास्तनमण्डितेने'ति पदेन सूचितम् । अत एव एतद्दर्शनमात्रेण स्मररुगपि संगच्छते, लिम्पनेन तदभावश्चेत्यलं विस्तरेण । कनकहीरकेन्द्रनीलमणिपरिष्कृतानि परितो विलम्बिमुक्तागुच्छानि तदग्रे विविधपदविरचितसूक्ष्मपुष्पाणि नूपुराणि तानि भ्रमरा इवेषच्चलनेप्यव्यक्तमधुरं शब्दं कुर्वन्तीति तथा । यद्वा । अरविन्देषु गोपीनां हृदयकमलेषु संलालनादौ करकमलेषु वा यत्पदद्वन्द्वं भगवतस्तस्मिन्नित्यग्रे पूर्ववत् । समयविशेषं स्मृत्वेदमुक्तम् । यद्वा । अरविन्दानां पदं स्थानं यमुनापुलिनमिति यावत् । तस्मिन् यानि द्वन्द्वानि भगवतो गोपीनां च रासे । तेषु तथेति । नृत्यं स्मृत्वेदमुक्तम् । एवं चरणस्योपरिभागो वर्णितः । यदप्यग्रे नखवर्णनमेव युक्तम् । क्रमप्राप्तत्वात् । तथापि यत्तलवर्णनं तत्त्रिभङ्गं स्मृत्वेति ज्ञेयम् । तत्र दक्षिणचरणतलस्यैव प्रथमं दर्शनात् । पश्चान्नखानामिति चरणतलं वर्णयति । अथवा । पूर्वं कदाचिद्विरहसंतप्तहृदया रहस्युपविष्टस्य भगवतश्चरणतलं विह्वलतया पश्यतीव परमार्त्या स्वहृदयेऽस्थापयत् । तेन च तापापगमे ततश्चरणमञ्जलौ गृहीत्वा पश्यन्ती पूर्वं तलमपश्यत्, पश्चान्नखानि । पुनः स्वेष्टत्वेन तलमिति पूर्वानुभूतम् । अधुनापि तादृश एव सन्तापोस्तीति चरणस्मरणमात्र एव प्रकरणात्तत्स्मृत्वाधुनापि तथा कथञ्चिद्भवेदिति समनोरथं नखानि विस्मृत्य तलमेव वर्णयति, ततो नखानि,

पुनस्तलम् । अत एव पुनरप्यम्बुजत्वनिरूपणम् । **बन्धूकेति** । बन्धूकोक्त्या रक्तपुष्पविशेषः । तद्वत्तस्मादपि चारुणं माधुर्यरूपं च सुकुमारं चेति सर्वत्र कर्मधारयः । तथाचैतादृशं पदाम्बुजं यस्येत्यर्थः । यद्वा । बन्धूकारुणपदेन कुङ्कुममुच्यते । तेन माधुर्यं सौन्दर्यं येषां ते गोपीहृद्यास्तेषु सुकुमारं कमलाकरस्पर्शेपि म्लानिमिव भजमानं सुष्ठु कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मादिति वा एतादृशं तद्यस्येति । एतेनातिकठिनेषु तेषु तादृशं पादाम्बुजं ददातीति गोपीनामर्थे भगवान् स्वक्लेशमपि न गणयतीति सूचितम् । अम्बुजार्थे श्लेषोपि ज्ञेयः । तत्रारुणेन सूर्येण तथा । **नखचन्द्रेति** । नखरूपेणैकेनापि चन्द्रेण जिताः तुच्छीकृता अशेषदर्पणेन्दुमणीनां प्रभा येन स तथा । नैर्मल्यचाकचक्यतापहारकत्वमण्डलाकारत्वान्यानभिभाव्यप्रभत्वेषु कस्मिन्नप्यंशे न न्यूनतेति दर्पणादित्रयग्रहणम् । सामान्यतः साम्याभाव उक्ते एकेन द्वाभ्यां वा साम्याभावेपि बहुभिर्मिलितैस्तैः साम्यं भविष्यतीति शंका स्यात् तद्व्युदासायाशेषपदं, तेनासम्भावितसाम्यत्वं पर्यवस्यति । दर्पणजयोक्त्या स्वाधरशोणिमाप्रतिबिम्बवत्त्वं सूचितम् । न ह्येवं दर्पणे । अत एव श्रीभागवते उत्तुङ्गरक्तेति नखविशेषणं, एतेनैवात्र प्रतिबिम्बितं बिम्बादपि कोटिगुणितं सुन्दरं भवतीति सूचितम् । दर्पणे तथाभावात् । इन्दुजयोक्त्या निर्मलत्वशश्वदखण्डत्वसूर्यप्रभाद्यनभिभाव्यत्वानि सूचितानि । तस्यैतद्विपरीतत्वात् । मणिजयोक्त्या सुमृष्टत्वेपि तथात्वमतिकोमलदेशप्रभवत्वमतिशयितभाग्यभाववद्धृदयभूषणत्वमन्तर्बहिरपि सूचितम् । तस्यैतद्वैपरीत्यात् । एतेषां च प्रभां विना स्वतोऽप्रयोजकानां प्रभैव सारभूतेति प्रभाजयोक्तिः । चाकचक्ये दर्पणस्य शैत्ये चन्द्रस्यापि लौहित्ये मणेरपि उपमानं दातुं न शक्यत इत्यपि दर्पणादित्रयोक्तेस्तात्पर्यं ज्ञातव्यम् । तेनाशक्यनिर्वचनसौन्दर्यवत्त्वं सूचितम् । अत एव जयोक्तिरेव, परं न त्वेतादृशमित्यपि । यद्वा । नखचन्द्रेण जिता वशीकृता या राधा तस्याः शेषभूता दर्पणादीनां सा यस्मादित्यर्थः । पूर्वं विरहतापवत्त्वेनातथाभूताया भगवत्सङ्गे जाते तादृशी शोभा जाता इति तथा । अत एव नखानां चन्द्रत्वनिरूपणम् । यद्वा, नखैर्नखदानैश्चन्द्रवच्छीतलैस्तापहारिभिर्दर्शनैश्च जिता रतिरणे या सा तयाँ शेषत्वेन तुच्छत्वेन जातास्तेषां तापेनेत्यर्थः । त्रिभङ्गपक्षे द्वितीयपक्षे वा तापागमानन्तरं चरणकमलस्य हस्तयोर्ग्रहणे तत्सौन्दर्याभिनिविष्टचित्तायाः परितस्तद्दर्शने प्रथमत उपरिस्थितनखदर्शनं पश्चात्तलस्थरेखादर्शनमिति पूर्वं नखानि पश्चाद्रेखा वर्णयति । भगवद्दत्तरसाया राधायाः प्रातस्तादृश्येव शोभेति तथा । एवं नखानि वर्णयित्वा तत्तलरेखा वर्णयति ध्वजवज्रेति । चरणे निर्भयस्थित्यर्थं (ध्वजस्थापनम् ।) विरहे हृदयरोधरूपमहापर्वतविदारणाय (वज्रस्थापनम् ।) व्रजनाथमहारसमदमत्तगोपीमनोगजमानापनोदनाय (अङ्कुशस्थापनम् ।) विरहतापापनोदनाय (अम्भोजस्थापनम् ।) स्थापितानि यानि ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजानि तैः राजन् शोभायमानश्चरणपल्लवो यस्येत्यर्थः । नेतैतेषामेव कार्यार्थं कृपां कुरु इति भावः । पल्लव आम्रादेर्नूतनोङ्कुरः । चरणे

तन्निरूपणेन स यथा सरसवसन्त एव प्रादुर्भवति, नूतनकामजनको रसपोषकश्चातिकोमलस्पर्शस्तापहृद्रतितल्पोपयोगी च, तथेदं तादृग्रसेन सरसे गोपीनामेव हृदये प्रादुर्भवति कामजनकत्वादिष्वपि तथेति सूचितम् । नित्यनूतनत्वं च । यद्वा । एतादृशचरणे पल्लवा यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा विरहसन्तापेन स्वहृदये पल्लवाः स्थापिता आसन् । तदैव च भगवत्यागतेतिविह्वलतया शीघ्रमेव तापशमनार्थं सपल्लव एव हृदये चरणावस्थापयत् । ततः सन्तापो व्यगमदिति । तत्स्मृत्वोक्तमधुनापि तथैव कुर्वित्यभिप्रायेण ॥ २०½ ॥

एवं प्रत्यवयववर्णनेपि तापानपगमेऽतिदुःखिता सकृत्सङ्गेनैव य एतादृशदुःखदः स पुनः किमिति मृग्यते इति शङ्कां दूरीकुर्वन्नेव स्वरूपाभिनिविष्टत्वेन समुदितं स्वरूपं वर्णयति **त्रैलोक्येति** ।

त्रैलोक्याद्भुतसौन्दर्यपरिपाकमनोहरः ॥ २१ ॥

त्रैलोक्येपि यदद्भुतमसम्भावितं सौन्दर्यं गोपीनां तस्य यः परितः पाको विरहतापेन अधरशोपस्तस्मिन्नपि भवति मनोहर एवेत्यर्थः । विरहेणातिक्लेशे मनोनिवर्तनेच्छायामपि मनसो हृतत्वेन धर्मिण एवाभावान्न निवर्तनं भवति । विषयस्याप्येतादृशस्वभावत्वादिति भावः । तथा चोक्तम् । 'गणयति गुणग्राममि'ति । 'रिपुरिव सखीसंवासोयमि'त्यादिना श्रीगीतगोविन्दे । यद्वा । त्रैलोक्येद्भुतं सौन्दर्यं यासां तादृशीनां गोपीनां परिपाके फलपर्यवसाने मनसो हरणं येन स तथा । तस्य फलरूपत्वेन यथा । यद्वा । गोपीनां तादृशं यत्सौन्दर्यं तस्य परिपाके सम्यङ् निष्पत्तौ सत्यां मनो हरतीति तथेत्यर्थः । एतच्च प्रातरारभ्य सन्ध्यापर्यन्तं पुष्पतल्पमालारचनस्वाभ्यङ्गस्नानानेकप्रकारनीवीपरिधानकेशप्रसाधनसुगन्धद्रव्यलेपनतिलकाञ्जनादिरचनाभिः सकलाङ्गसौन्दर्ये सम्पन्ने सन्ध्यायां भगवानागत्य मनो हरतीति तत्स्मृत्वोक्तम् । असमर्पितपरकीयवस्तुनो बलाद्ग्रहणं हरणम् । भगवति च (विविध) मनोहरत्वनिरूपणेन यत्र असमर्पितमपि गृह्णाति, तत्र समर्पितं मनोस्माकं गृह्णातीत्यत्र किमाश्चर्यमिति भावः सूचितः ॥ २१ ॥

एवं सन्ध्याकालीनस्य स्वरूपमुक्त्वा तदनन्तरं क्रमेण रहस्यागतस्य स्वरूपं वर्णयति ।

साक्षात्केलिकलामूर्तिः परिहासरसार्णवः ।
यमुनोपवनश्रेणीविहारी व्रजनागरः ॥ २२ ॥

केलिः कामकेलिः सैव या कला(स्वरूपं) तन्मूर्तिः । चतुःषष्टिकलासु मध्येऽन्यासां कलानां ज्ञाता कामकेलिकलायास्तु मूर्तिरूपएवेत्यर्थः । यथा दुर्गाद्यङ्गसमानाकाराङ्गत्वेन सुवर्णमय्या अपि मूर्तेर्दुर्गादिमूर्तित्वं प्रसिद्धम् । तथा केलिकलाया यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वेन भगवति तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति शङ्काव्युदासार्थं साक्षात्पदम् । तथा च । यथा दिव्यदुर्गाशरीरे एव मूर्तिव्यवहारो देवानामेव, तथा केलिकलामूर्तिव्यवहारो भगवत्यस्माकमेवेति भावः । कलात्वनिरूपणेन सुरते विचित्रत्वं द्योतितम् । भगवतः

प्रत्येकाङ्गेषु दर्शनमात्रेण सुरतेच्छाजनकत्वस्य (आवश्यकत्वात् ।) सुरते च विविधबन्धकुशलत्वेनैतन्मूर्तित्वनिरूपणम् । यद्वा । साक्षादित्यव्ययस्य प्रत्यक्षत्वमर्थः । तथा च प्रत्यक्षा केलिकलास्वेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथा । दर्शनमात्रेण सुन्दरत्वेनैव ज्ञानं, न तु पूर्वोक्तसमय इव रसिकशिरोमणित्वादिज्ञानमपीति भावः । निमित्तसप्तमी वा केलिकलास्वित्यत्र । एवं रतिसामयिकं प्रियं वर्णयित्वा तदैव तद्रसपोषकरसान्तरवत्त्व(करणत्व)माह **परिहासेति** । परिहासपदेन हासजनकवचनान्युच्यन्ते । तेषु यो रसः तद्रूप एव वा, तस्यार्णवरूप इत्यर्थः । यदा भगवान्नर्मवचनानि वदति, तदैकस्यापि वचनस्य यो रसस्तत्रैव निमग्नास्वेव गोपीषु सतीषु, यदा भगवान् द्वितीयं तादृशमेव वदति, तदा पूर्वरसस्यैव पारमपश्यन्त्य एव पूर्वस्मादधिकोर्मिभिरिव द्वितीयसमुद्र इव ततोधिके निपतन्ति । एवमेवोत्तरोत्तरमिति हृदयम् । अत एव रसस्यैव प्राधान्यं वचनानां नेति ज्ञापनाय रसपदम् । वचनबहुत्वे रसाल्पत्वे च रसाभावात् । अत एव नयनभ्रुवादिभिरपि हास्यरसोत्पत्तिः । अन्यच्च । रसिकसिद्धान्ते हि शृङ्गार एव रसः । वीरादयस्तत्पोषकत्वेन एव रसा नान्यदा । यथा महाराजस्य सर्वोपकरणान्यपि सुवर्णमयान्येवान्यस्यैतस्मात्तुच्छत्वेन धातुत्वमेव न मन्यन्ते । एतदेव रसपदेनोच्यते । अन्यथास्मिन्रसे रसान्तरस्य रसाभासजनकत्वं स्यात् । अत एव रत्यां विमर्दित्वाभिप्रायेण 'केशिमथनमुदारं मधुसूदनमुदितमनोजमि'त्यादिभिर्जयदेवैः गीतगोविन्दे निरूपितम् । अन्यथा वीररसजनकं नाम कथं प्रयुञ्ज्यात् । अत एव रतिरणप्रयोगश्च । यद्वा । गोपीकृतो यो नर्मरसः स अर्णवो यस्येति । यदा भगवान् गोप्यश्च अन्योन्यं नर्मवचनानि वदन्ति, तदा भगवान्नर्मणा ता जेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । रसिकरीतिरेवैषा इति न कश्चिद्दोषः । स्वजयापेक्षयैवं रसोपि महानिति तथा । भगवति पूर्वं वृन्दावनचन्द्रत्वनिरूपणेन सपदि परिहासरसस्यार्णवत्वनिरूपणेन अस्य प्रतिक्षणं वृद्धिः सूचिता । यद्वा । तद्विषयेर्णवरूप इत्यर्थः । पूर्वोक्तार्थवैपरीत्यमत्र ज्ञातव्यम् । यद्वा । यदागमनमुक्त्वा सन्ध्यायां नागमत् प्रियः प्रातश्चागमत्तदा मानवत्यां राधायां नर्मवचनैस्तथाकरोतीति यथा तद्रसे एव निमग्ना सती विस्मृतपूर्वदुःखमानादिर्बहिरप्यनुरक्ता भवतीति स्मृत्वेदमुक्तम् । अर्णवत्वं निरूपयन्त्या नर्मरसे प्रकटीभवद्दन्ता एव मणित्वेनाभिप्रेताः । एवं तापापगमार्थं हास्ययुतरमणकर्तारं निरूप्य तदनन्तरमसञ्जातकामपूर्तिर्भगवांस्तादृशीमेव राधां हस्ते धृत्वा विशेषक्रीडार्थमनयद्यमुनातीरप्रतिनिकुञ्जमरीरमच्चेति तत्स्मृत्वाह **यमुनेति** । यमुनासम्बन्ध्युपवनानां याः श्रेणयः पङ्क्तयः तासु विहारी क्रीडाकर्तेत्यर्थः । क्रीडा द्विविधा जलस्थलभेदेन । तत्र केवलस्थललीला पूर्वोक्ता । अत्रोभयमप्युच्यते । तेन यमुनायां तदुपवनश्रेणिषु च तथेत्यर्थः । प्रतिवृक्षं रमणमिति ज्ञापनार्थं श्रेणीपदम् । विहारो यथेच्छममर्यादलीला । तेन व्रजन् तिष्ठन् शयान उपविष्टोपि लीलां कृतवानिति सूचितम् । यद्वा । यमुनाया उप समीपे यद्वनं तत्र या श्रेणयो गोपीनां तासु तथा । यद्वा । पूर्वोक्तासु वेः कालस्य हारी हर्तेत्यर्थः । भगवत्सङ्गे सम्पूर्णा अपि रात्रयः क्षणार्धवन्नीयन्ते

तदभावे युगप्रायाः । तत्र वस्तुतस्ता महत्य एव भगवत्सङ्गे तासामल्पत्वं यत्तद्भगवान् महान्तं कालं दूरीकरोतीति तासां बुद्धिः । तेनैवमुक्तम् । नन्वेवं स्वच्छन्दलीलायां क्रियमाणायां व्रजस्थाः कथं न जानन्तीति चेत्तत्राह । व्रजे सर्वस्मिन्नेव भगवानेव नागरोतिचतुरः । स्वच्छन्दलीलामपि कृत्वा स्वचातुर्येण तथा करोति यथा कोपि लक्षतेपि नेत्यर्थः । ज्ञाने तथा रसो न भवतीति तथा । इदमेव भागवते 'नासूयन्खलु कृष्णाये'ति श्लोके निरूपितम् । एतेनैव दिवापि यथेच्छं ताभिः सह भगवान्क्रीडतीति परमभाग्यवता ज्ञेयम् । यद्वा । व्रजपदेन तत्रस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च तास्वेव कामलीलायां बन्धादिभिरतिचतुर इत्यर्थः । अन्यत्र मुग्ध इवेति भावः । यद्वा । पूर्ववदन्यया कयाचित्सह यमुनोपवनप्रतिवृक्षं विहरन्यदि भगवान् दूरं गतो भविष्यति व्रजात्तदा कथमधुनैव प्राप्तिः इत्यत आह **व्रजेति** । व्रजनगरसम्बन्ध्येव, भगवानतो नान्यत्र गमिष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि मिलिष्यत्येव कुतो महद्दुःखं क्रियते इत्यत आह **गोपाङ्गनेति** ।

गोपाङ्गनाजनासक्तो वृन्दारण्यपुरन्दरः ।
आभीरनागरीप्राणनायकः कामशेखरः ॥ २३ ॥

गोपसम्बन्धिन्यो या अङ्गनास्ता एव जना दास्यस्तास्वासक्त इत्यर्थः । तेन ताः परित्यज्य कथं मत्सन्निधावागमिष्यतीति भावः । ननु भवत्यपि तादृश्येव ततोधिकापि कथं तास्वेवासक्तो न भवत्यामिति शङ्का जनपदेन वारिता । ताः दासीभावं प्राप्ता निरभिमानास्तेन तासु तथा । मम तु तद्रसमदेनैव सञ्जातमानत्वात् न तथात्वमिति भावः । एतेनैव नन्वधुना भवत्यपि तादृश्येवेति शीघ्रमागमिष्यत्येवातो न दुःखं कर्तव्यमित्यपि समाधानवचनं परिहृतम् । ता बह्वयः, तत्रापि पुंभावं प्राप्ता रसाधिक्येन । 'रसाधिक्ये स्त्री पुंभावमापद्यत' इति वात्स्यायनः । तेन यदि भगवानागमिष्यत्यपि कदाचित्तदा ता न गन्तुं दास्यन्ति । भगवांश्च तद्वशग इति ता अतिक्रम्य न गच्छतीति जनपदप्रयोक्त्या भावः । आसक्त्या स्वतोप्यशक्यस्तत्त्याग इति सूचितम् । ताभिः सहागमनपक्षे पूर्वोक्तं दूषणम् । स्वपत्यादिपरित्यागपूर्वकं दासीभावं प्राप्ता इत्यपि हेतुरासक्ताविति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वथाऽनासक्तौ परं महत्कष्टम् । कुत्रचिच्चेदासक्तस्तदा कदाचिन्मय्यप्यासक्तो भविष्यतीत्याशालतावलम्बनकदम्बायितमासक्तिनिरूपणम् । एवमुक्ते राधया मयैतादृशोपि कथञ्चिदाकार्यानेयस्त्वं निर्दिश कुत्रास्तीति कयाचिदुक्ते निर्दिशन्निवाह **वृन्दारण्येति** । वृन्दारण्यस्य वृन्दावनस्य पुरन्दर इन्द्रः स्वामीत्यर्थः । न हीन्द्रः कुत्रचिदप्रसिद्धो येन मत्कथनापेक्षात्र । वृन्दावनं गता त्वमेव ज्ञास्यसीति भावः । वृन्दावनोक्त्या स्थलनिर्देशोपि विशेषानुक्त्याऽनिर्देशोपीति चातुर्यमेव तस्याः । यथेन्द्रस्त्रैलोक्यस्वाम्यपि देवलोक एव तत्रापि स्वलोक एव तत्रत्याङ्गनाभिः सेवितो वर्तते । तथा भगवान् कोटिब्रह्माण्डपतिरपि गोकुल एव तत्रापि वृन्दावन एव तत्रापि स्वलोके स्त्रीप्रधाने

गोपीभिः सह क्रीडतीति हृदयम् । देवलोकमात्रे न दुःखं सुतरां इन्द्राधिष्ठिते, अतोऽनुचितं मद्दुःखमत्र दर्शनादिदानेन दूरीकुरु इति भावः । ननु तर्हि दुःखासम्भवः । सत्यम् । लौकिकवैदिकव्यवस्थैषा न तु तदतीतेति । तथाहि । स्वर्गे हि केवलपुण्योपार्जितं शरीरम् । तेन सुखाप्तिरेव, न दुःखाप्तिः । तत्साधनपापोपार्जितत्वाभावात् । अत्र च 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वचनेन पापमात्राभावे भगवद्भक्तिलाभात् पापकृतं नैतद्दुःखम् । दुःखत्वेन पापजन्यत्वसाधने चोपाधिरुक्त एव । एवं सुखमप्यत्र ज्ञेयम् । अतोस्मिन्नलौकिकतमे प्रमेयमार्गे सुखं दुःखं च भगवत्सङ्गविरहाभ्यामेव भवतीति तत्त्वम् । अत एव दशमस्कन्धे अन्तर्गृहगतकथानिरूपणप्रस्तावे भगवत्सङ्गमभगवद्विरहजनितसुखदुःखयोः कर्माजन्यत्वमित्येव निरूपितम् । एतदेव च श्रीभागवते 'आसामहो चरणरेणुजुषामि'ति श्लोके 'स्वजनमार्यपथं च हित्वे'ति पदाभ्यां निरूपितम् । अत एव तादृशजन्मप्रार्थनापीत्यलं विस्तरेण । नन्वेतावदनुसन्धाने तादृशस्य विरहे कथं प्राणस्थितिरित्यत्राह **आभीरेति** । आभीरसम्बन्धि यन्नगरं गोकुलं तत्सम्बन्धिन्यो या स्त्रियोतिचतुरास्तासां ये प्राणास्तेषां नायको रक्षक इत्यर्थः । तेन तदिच्छयैव परं प्राणस्थितिः । न तु मत्प्रयत्नेनेति भावः । गोकुलवासिनां सर्वेषां राजवन्नियामकोऽस्माकं तु प्राणानामपीति स्वोत्कर्षः सूचितः । तेनान्तरङ्गत्वमुक्तम् । तथा च यथा देशरक्षको राजा तत्र स्थित्वा तं देशं पालयति, तथा भगवान् प्राणेषु स्थितः स्वयं प्राणान्पातीत्यर्थः सम्पद्यते । यद्वा । यथा पूर्वोक्तान्नयतीति तथा । एतेन भगवता स्वस्मिन् मत्प्राणा नीता स्वयं चास्मद्धृदय एव तिष्ठतीति न बहिरुद्गमः प्राणानामिति भावः सूचितः । यद्वा । सेषद्रोषदैन्यमाह । **आभीरेति** पूर्ववत् । एतेन यः प्राणहर्ता स कथं तत्स्थितिसाधनं सङ्गं करिष्यतीति भावः सूचितः । अत एव नागरीत्वकथनम् । लोके हि चतुररक्षितं वस्तु न प्राप्यते । अत्र च तादृशीनामेव तत्राप्यन्तःस्थितप्राणान्नयतीति भगवत्यपि चातुर्यं सूचितम् । अत एव श्रीभागवते ये दुर्गस्थास्त एव कठिनाः तत्रापि जलदुर्गस्थास्तत्रापि साधुजाताः प्रभवस्तत्रापि प्रकाशवति काले शीताद्युपद्रवरहिते स्थिता इति देशकालस्वरूपादिभिरप्यशक्यचौर्यात् पुरुषात् तदुदरवर्तिसर्वस्वनेतुरस्मदादिसाधारणगोपीप्राणहरणे किमाश्चर्यमिति 'शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषादृशा' इति ताभिरेव निरूपितम् । यद्वा । त्वमपि तद्वन एव वर्तसे, त्वयि कथं न तथेत्यत आह । आभीरसम्बन्धिन्यो याश्चतुराः तासामेव प्राणरक्षको न तु मत्सदृशीनामचतुराणां, यतो न प्राणबाधायामप्यागच्छतीति । स्वयं चतुरापि दुःखेनैव दीना एवमुवाच । पूर्वोक्तप्राणश्चासौ तन्नायकश्च इति कर्मधारयो वा । यद्वा । पूर्वोक्तनामनिरूपणेन तत्रत्यपूर्वसङ्गस्मरणेनातिप्राणबाधायां शीघ्रमागत्य पालय, त्वमेव मत्प्राणपाता, नान्य इत्यभिप्रायेण चेदं नामोक्तम् । एवमुक्तेप्यतिपीडायां कामेन तु क्रमेणान्तिमावस्था शीघ्रमेव भवति तेनापि दुःखनिवृत्तिः, भगवान्

तामपि न करोति, न वा मिलतीति कामादपि लोकोत्तररीतिरित्याह **कामेति** । कामादपि शेखरभूतोऽलौकिकरीतिरित्यर्थः । यद्वा । नन्वनङ्गसेनारूपत्वाद्भवतीनां प्राणरक्षामनङ्ग एव करिष्यति तावत्पर्यन्तमित्यत आह **कामेति** । कामस्यापि शेखरोत्युच्चैःस्थितो नियामक इत्यर्थः । तेन भगवता अहं परिगृहीता, न तद्वशगेत्यर्थः । यद्वा । सर्वस्य लोकस्य शेखरभूतः कामः सर्वेषां चक्षूरागादिमरणान्तावस्थाः करोति तथा भगवान् कामस्यापि शेखरः तस्यापि तावदवस्थासम्पादक इत्यर्थः । यद्वा । प्रथमासक्तिहेतुभूतं नामाह । **कामेति** पूर्ववत् । कोटि-कन्दर्पलावण्य इत्यर्थः । एतादृशसौन्दर्येण वशीकृतमानसा किं करोमीति भावः । यद्वा । कामः कामना मनोरथ इति यावत् । तथा च तस्यापि शेखरोतिदूरे स्थितोऽविषय इत्यर्थः । मनोरथे ह्यसम्भावितमपि भासते वस्तु, भगवत्सौन्दर्यानन्दादिकं तु मनोरथस्यापि न विषयोऽत्यलौकिकत्वादिति । तथा चोक्तं श्रीभागवते 'मनोरथान्तं ययुरि'ति । अत्र बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । यद्वा । कामः तृतीयः पुरुषार्थः । कामक्रीडेति यावत् । तस्यां शेख-रोऽतिविदग्ध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं स्थलक्रीडायामुच्यमानायां जलक्रीडास्मरणे यथा यदा कदाचित् गृहकृत्येनान्येन वा निरोधेन दिवा भगवत्समीपे गमनं नाभूत्तदा स्नानादिव्याजेन पारं गमिष्यामीति व्याजेन वा प्रियं यमुनातीरगतं सख्यादिभिरवधार्य यमुनामगमत्तत्र चैतदर्थमेव तत्कृतनाविकत्व-मिषस्य दर्शनाश्लेषादिनातिचिरविरहतापमपाकरोत् तथाधुनापि तापसत्त्वेन तदपगमार्थं पूर्वानुभूतमेवाह समनोरथम् । **यमुनानाविक** इति ।

यमुनानाविको गोपीपारावारकृतोद्यमः ।
राधावरुन्धनरतः कदम्बवनमन्दिरः ॥ २४ ॥

नौकोपजीवी नाविक इत्युच्यते । एतेन यथा विरहावस्था तासां तथा भगवतोपि इति सूचितम् । घट्टविशेषोक्तिरहितेन सामान्ययमुनानिरूपणेनैकान्ते कृतसङ्केते यमुनामात्र एव विनोदार्थमेव तथा करोतीति सूचितम् । अथवा । पूर्वनामोक्तलीलास्मरणेऽतिपीडायां कथं चैतद्दुःखसमुद्रं तरिष्यामीति चिन्तयाना तत्साधनीभूतनौकास्मृतिमात्र एव स्मृतपूर्वा-नुभूतनौकासुखा त्वमेवैतत्पारनेता नान्य इत्यभिप्रायेण च नाविकत्वनिरूपणं कृतवती । एवं पूर्वमेकाकिना भगवता जातं स्वसङ्गमुक्त्वा तदनन्तरमिदं ज्ञात्वा सर्वा गोप्यः समा-गतास्ताभिरपि लीलां कृतवानिति तत्स्मृत्वाह **गोपीति** । गोपीसम्बन्धी यत्पारावारं परपारमर्वाक्पारं च तद्विषये कृत उद्यमः प्रारम्भो येनेति योजना । इदमत्राकूतम् । याः समागतास्तन्मध्ये काश्चन प्रथमागता भगवद्गोपीसम्बन्धानभिज्ञाः सन्ति । तेन ता यथा न जानन्ति तथा भगवान् मिलत्वित्येतासां हृदयं ज्ञात्वा भगवान् प्रथमं पारकरणमेवोद्यममात्रं कृतवान् । पश्चाद्यमुनाया मध्ये नीत्वा ता अपि स्वलीलावशाः स्वकीयाः कृत्वा तथैव यथेच्छं रेमे इति भावः । अत एवोद्यममात्रनिरूपणम्, न

तु पारोत्तारणस्यापि । आयासेनारम्भ उद्यम उच्यते । तेन या नारोढुं शक्तास्ता स्वयं क्रोडे कृत्वाप्यारोहयतीति सूचितम् । एतेनैतल्लीलायामेव भरो नान्यत्रेत्युक्तं भवति । यद्वा । कासाञ्चित् परपारे सङ्केतस्थलं कासाञ्चिदर्वाक् पारे । तथा च गोपीसम्बन्धि यत्पारावारं तद्विषये तद्गमनार्थं कृतः स येन स तथा । एवं कष्टसाध्यपारगमनोद्यमनिरूपणेन भगवाने-तासामर्थेऽशक्यमपि करोतीति सूचितम् । एतेन तदैतादृशो भगवान् कथमधुना नेति सोपा-लम्भं दैन्यं प्रकटितं भवति । यद्वा । गोपीरूपो यः पारावारः समुद्रः तदर्थं कृत उद्यमोऽवतर-णादिकं येनेत्यर्थः । तदुक्तम् । 'व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते वृजिनहन्त्री'ति । 'व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात' इत्यादिश्च । समुद्रत्वं रसांशे । एवं सर्वासिष्टकर्तृत्वं भगवति निरूप्य ततोपि स्वस्मिन्नत्यनुरागमाह **राधेति** । राधाया यदवरुन्धनं रोधस्तस्मिन् रत इत्यर्थः । इदानीं केवलं लीलाभिनिविष्टत्वेन स्वानुसन्धानाभावादन्यस्या इव स्वनामाप्युक्तवती । अन्यथा मदवरुन्धनेत्युक्तं स्यात् । इदं च यदा कदाचिद्भगवन्मिलनार्थमेव दिवसे भगवदर्थं पक्वान्नशिखरिणीनिःपीडितदधिशर्करासुश्रुतदुग्धताम्बूलचन्दनमालादिकं रहसि गृहीत्वा गो-रसविक्रयमिषेण वने भगवन्निकटे कतिपयसखीभिः सहागता तदा गोपसहितो नाथस्तेषा-मज्ञानार्थं दानमिषेण सर्वा एवाकारितवांस्ततोन्याभ्यः किञ्चित्स्वेष्टं गृहीत्वा ताः प्रस्थाप्य यं बहु नयति तेन बहु ददाति चेत्तदा प्रस्थापनीयेति तेषु वदन् दर्शय किं वर्तत इतीमां वदति । न देयं च मया किञ्चिन्न दर्शनीयं न वा देयमिति समुदायाभिप्रायेण वदन्ती सस्मितं प्रियवदनमपश्यत्तत्स्मृत्वोक्तवती । रतत्वं तदेकपरत्वम् । तथा चैतदर्थमेव तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदनन्तरं मयैकान्त इयं बोधनीया यथा ददाति तावद्भवन्तो गाश्चारय-न्त्विति तानुक्त्वेमां निबिडकदम्बनिकुञ्जं नीत्वा तया सह तत्सर्वं भुक्त्वा यथेच्छं तत्रैव रेमे तदाह **कदम्बेति** । कदम्बवनमेव मन्दिरं यस्य स तथा । बहुसंस्कारसंस्कृतं नाना-विधचित्रं मन्दिरमुच्यते । तेनात्रापि विविधपुष्पदलैर्मालाभिश्च तल्पासनवितानद्वारतोरणभू-मिकादयः प्रातरेव प्रेषिताभिः स्वसखीभिर्विरचिता इति सूचितम् ॥ २४ ॥

तदनन्तरं दूतिभिरत्र भगवन्तं ज्ञात्वा येन केनचिद्व्याजेन सर्वास्तत्र समागताः ततस्ता अपि रेमे इति तत्स्मृत्वाह क्रमेण ।

व्रजयोषित्सदाहृद्यो गोपीलोचनतारकः ।
जीवनानन्दरसिकः पूर्णानन्दकुतूहलः ॥ २५ ॥

व्रजयोषिदिति सामान्योक्त्या सर्वा एव समागता इति ज्ञेयम् । तथा च व्रजयो-षितां सदा हृत्सम्बन्धी तत्र स्थित्वा सर्वदा रमणकर्तेत्यर्थः । यद्वा । एतासां सर्वदा हृद्यः प्रिय इत्यर्थः । तेन भोगानन्तरं तादृश्यार्तिरस्ति न वेति शङ्का परिहृता । एताः सर्वदा हृद्या यस्येति वा । तेनान्योन्यं तथात्वेन कदाचिदपि न वियोग इति सूचितम् । हृत्सम्ब-न्धीति व्याख्यानेपि बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । तेन विपरीतमुक्तं भवति । तेन महासौरतं द्योतितम् ।

तत्र कदाचित्कौतुकार्थं तासां स्वस्य चेच्छया तासामेव नीव्यादिपरिधानेन तद्वेषमपि करोतीति ज्ञापनार्थं व्रजयोषिदिति पदमुक्त्वा मध्ये सदेत्युक्तम् । अन्यथा प्रथममेवोक्तं स्यात् । एतद्वेषस्यातिगोप्यत्वेनैवं निरूपणम् । एवं भगवतो गोपीनां चान्योन्यमान्तरमुक्त्वा सर्वदैवं रमणे हेतुं वदन् बाह्यमप्याह **गोपीलोचनतारकः** । गोपीनां सर्वासामेव यानि लोचनानि तेषां तारकारूप इत्यर्थः । यथा सत्यपि गोलके तारकाच्छादनं चेत्स्यात्, न दृश्येत, तथा भगवदसन्निधानं चेत्स्यात्तासां तदा स्वावलोकनमपि न स्यादित्यर्थः । अत एव सर्वदा तथेति भावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियविषयेष्वप्येवमेव । यद्वा । गोप्यो लोचनतारका यस्येति । यद्वा । गोपीलोचनानां तारक उद्धारक इत्यर्थः । विरहे लोचनानां जलसमुद्र इव निमग्नत्वेन भगवत्सम्बन्ध एव तत्सम्बन्धराहित्येन तत्पारमिव गच्छतीति तथा । एतेन न हि कोपि निमज्जन्तं पश्यन् स्वयं समर्थः तदेकपरश्च नोद्धरति । क्षणविलम्बे एव तन्नाशात् । तेन मदुपेक्षा नोचितेति भावः सूचितः । यद्वा । पूर्वं स्वरूपनिरूपणे आननस्येन्दुत्वोक्त्या तस्य च तारकासाहित्यनियमेनास्येन्दोरेतान्येव तारकारूपाणीत्याह । गोपीलोचनानि तारका यस्येति । एतेन सर्वदा दर्शनं सूचितम् । ननु यद्येवं तदा भवती कथं तिष्ठति भगवान् वा कथं तिष्ठतीत्याशङ्कायामाह **जीवनानन्दरसिकः** । जीवनरूप आनन्दो यस्य स तथा । स चासौ रसिकश्च इति कर्मधारयः । अथवा । तादृश आनन्दे रसिको रसज्ञ इत्यर्थः । तथा च भगवदीयानन्दस्यैव जीवनरूपत्वेन पूर्वदत्तस्यान्तःस्थितत्वेन मज्जीवनमात्रं न तु सुखं दुःखाभावो वा । सङ्गाभावस्य बलिष्ठत्वात् । तदुक्तम् । जीवति परमिह तव रतिकलयेति । यथा च विरहसन्तप्यमानायाः प्रियदौर्लभ्येन चात्यातुरायास्ततः प्रियसङ्गमे महान् रसो न तथा सार्वदिकेपि तस्मिन्निति तद्रसविशेषार्थं रसिकत्वेन भगवतः स्थितिरित्युभयस्थितौ हेतुद्वयमुक्तम् । यद्यपि भगवत्सङ्गमः सार्वदिकोपि तथैव तथापि रसमार्गस्थेन हि भगवता रसमार्गमर्यादा स्थाप्यते । सा च तादृश्येवेति तथोक्तम् । यद्वा । स्थलक्रीडामुक्त्वा जलक्रीडामाह **जीवने**ति । जीवनं जलं तत्सम्बन्धी य आनन्दो जलक्रीडारूपस्तस्मिन् रसिक इत्यर्थः । यद्वा । जीवनेन जलेनानन्दो येषां ते मत्स्यास्तद्वद्रसिको रसज्ञः । यथा ते जलं विना क्षणमपि न तिष्ठन्ति तथेमं रसं विना भगवान् न तिष्ठतीत्यर्थः । अत एवागमिष्यतीत्याशया तिष्ठामीति भावः । एवं क्रीडामुक्त्वा तदनन्तरं भगवान् उपविश्य तिष्ठन् वा या लीलाः कृतवान् ताः स्मृत्वाह **पूर्णानन्दकुतूहलः** । स्थलजलक्रीडादिना पूर्ण आनन्दो येषु गोपीजनेषु तेषु कुतूहलं क्रीडाविशेषो यस्य स तथा । एतच्च क्रीडाद्वयानन्तरं कन्दुकाकारान् पुष्पनिर्मितान् भगवान् गोपीषु प्राक्षिपत् । ताश्च भगवति । तेन महानानन्दः सहास उत्पन्नस्तत्स्मृत्वोक्तम् । यद्वा । अवज्ञापूर्वकसोपहासलीला कुतूहलम् । तथा च पूर्णानन्दः कुतूहलेपि यस्येत्यर्थः । यद्वा । पूर्णं आनन्दो अस्मास्विति ज्ञानयुक्ता ज्ञानिनः पूर्णानन्दपदेनोच्यन्ते । तथा च ते कुतूहले उपहासे यस्येत्यर्थः । किमेतेक्षि मुद्रयन्ति किंवा शून्यं ध्यायन्तीति गोपीभिः सह भगवांस्तानुपहसतीति तथा ॥ २५ ॥

एवं सर्वाधिकरसदातृत्वं निरूप्य क्रीडानन्तरमुपविष्टं स्मृत्वाह **गोपिके**ति ।

गोपिकाकुचकस्तूरीपङ्किलः केलिलालसः ।
अलक्षितकुटीरस्थो राधासर्वस्वसम्पुटः ॥ २६ ॥

गोपिकानां या कुचसम्बन्धिनी कस्तूरी तया पङ्किल इत्यर्थः । तस्याः पङ्कत्वं महासौरते श्रमजलकणैः । एतेन भगवत्यपि श्रमः सूचितः । तथा च तद्व्यासाङ्गो यदा तासां सदस्युपविष्टोभवत्तदा सौन्दर्यमनिर्वचनीयमनुभूतमिति एवमुक्तवती । यद्वा । यदा सन्ध्यायामागमनमुक्त्वान्यत्र रात्रिं गमयित्वा प्रातरागत्य केनचिद्व्याजेन रात्रिरमणं गोपयत उरःस्थलं दृष्ट्वा तन्निश्चितवती तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । यद्वा । गोपिकाकुचाः कस्तूरीपङ्किला येनेत्यर्थः । पूर्वं कस्तूरीपत्ररेषा अनार्द्राः स्थिताः, ततो भगवता रमणे कृते श्रमजजलकणैरार्द्रतायामाश्लेषादिना तथात्वम् । अथवा,. सर्वाङ्गे भगवानेव तादृशस्तेनासंख्यगोपीरमणं सूचितं भवति । एतादृशबहुरमणेप्येकरस एवेत्याह **केलिलालसः** । केलिषु कामकेलिषु लालस इच्छापूर्तिरहित इत्यर्थः । यो हि यत्र लालसायुक्तः स तमर्थं यथाकथञ्चित्साधयति । तथा भगवानस्मिन्नंश इत्यर्थः । तेन सर्वदा तद्भाववत्त्वेन तत्प्रयत्नवत्त्वेन च सर्वदा रसदायीति सूचितम् । तासां सार्वदिको भावो व्रजयोषित्सदाहृद्य इति नाम्नैवोक्तः । अतो न रसाभावशङ्का । एतच्च कदाचिद्बहुरमणानन्तरमपि स्वस्मिन्मानवत्यां बहुधा चाटुकारान् कृत्वा मानयित्वा पुनर्बहुधा रेमे तत्स्मृत्वोक्तवती । यद्वा । बहुधा रमणे कृतेपि प्रियस्वरूपदर्शनादेव पूर्वस्मादप्यधिका लालसोत्पद्यत इति स्वानुभूतं स्मृत्वाह । तेषु लालसा यस्मात्स तथेति । ननु शङ्कायां सत्यां न रसोत्पत्तिः । अत्र चैवं स्वच्छन्दरमणे कोपि चेदागच्छेज्जानीयाद्वा तदा कथं स्यादित्यत आह **अलक्षितकुटीरस्थः** । न लक्षितान्यपि केनापि कुतो दृष्टानि एतादृशानि यानि कुटीराणि लतागृहाणि तेषु तिष्ठतीति तथा । तेन कियत्कालमपश्यन्तो यद्यन्वेषमाणा आगच्छन्ति तदापि न जानन्तीति न रसविच्छेदः कदापीति सूचितम् । वस्तुतः तेषां पार्श्वस्थबुद्धिरेव सततमतो नानुपपन्नं किञ्चित् । तथा चोक्तं 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थानि'त्यादि । यद्वा । यत्र परितो लतागृहाणि मध्ये चोपवेशनस्थानम् । तत्र सर्वा आगच्छन्तु भवत्यो मयाप्यागम्यते इत्युक्त्वा तत्पूर्वमेव तत्र गत्वा एकस्मिन् गृहे गुप्तोऽतिष्ठत्, ततः सर्वा एतदजानन्त्यस्तत्रागत्य स्वरहःकथामन्योन्यं कुर्वाणा भगवान् यदा मिलिष्यति तदैवं कर्तव्यं मयेति ब्रुवाणा निर्धारितभगवदागमनप्रोद्यदुत्साहा अमर्यादं विजह्रुः । ततः कियत्कालानन्तरं भगवता लीलया सीत्कारविशेषे असाधारणे कृते तत्क्षणमेव सर्वासु तूष्णीं भूतासु चकितनयनासु नाथोत्र कुत्रचिदस्ति पश्यन्त्विति शनैर्ब्रुवाणासु मध्ये अकस्मान्निकुञ्जान्निःसृतो यदा तदा सव्रीडहासपूर्वको भगवदवलोकनादिजनितो (भावविशेषः समभूत्) नाथे समागते एवं (करिष्यामीतिवत् त्वमेवं) करिष्यसीति वदन् यथोक्तं तास्वाश्लेषादिकं कुर्वंतो महत्सुखमनुभूतमिति तत्स्मृत्वाह । अलक्षितश्चासौ कुटीरस्थश्चेति ।

यद्वा । यदा कदाचित्स्वयं निकुञ्जे तल्पादिकं कुर्वाणासीत् तदा तत्पश्चाद्भागे मिलितां काञ्चन गोपीं प्रत्यङ्गीकृतावधानतया भगवानवदत् । त्वं पुलिनं याहि मया तत्रैवागन्तव्यं नान्यत्र गन्तव्यमिति । एतच्छ्रुत्वान्तःस्थैव अब्रवीन्मया तल्पादिकं विरचितमस्ति यावत्सा सर्वं करोति तावत्कृपां कृत्वात्र भगवानागमिष्यतीति काकुस्वरेणैवोक्तवती तच्छ्रुत्वा तदा चकित इव तत्रागत्य शनैश्चाटुकारान् कुर्वाणस्तत्रैव याहि मन्मनसि न विषादः, कौतुकार्थं परं मयोक्तमिति ब्रुवाणां बलादाश्लेषादिना वशीकृत्य तत्रैव बहुधा रेमे इति पूर्वानुभूतं स्मृत्वाह। न लक्षिता कुटीरस्था येन स तथेति । तेन तदा स्वनिर्बन्धेनैव मदर्थमेव तथा कृतमधुना मन्निर्बन्धेन तथा कुर्विति भावः सूचितः । ननु कृतरमणो बहुस्त्रीवल्लभः प्रियो भवत्याः कदाचिदागमिष्यत्येव तावद्धैर्यं कार्यमिति ब्रुवाणां सखीमाह **राधासर्वस्वसम्पुटः** । यद्वा, अलक्षितं कुटीरं राधाया एव तस्य तथात्वे हेतुमाह **राधेति** । राधाया यत्सर्वस्वं तस्य सम्पुटः समुदितराधासर्वस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । यथा कृपणः सर्वस्वं यत्किञ्चित्सुवर्णादिकं सम्पुटे धृत्वा प्राणेभ्योप्यन्तरङ्गं कृत्वा सर्वदा रक्षति क्षणमप्यदृष्ट्वा च व्याकुलीभवति, तथा राधाया यत्सर्वस्वं प्राणेन्द्रियान्तःकरणशरीरधनयौवनसौन्दर्यादिकं तत्सर्वं भगवति समर्पितमिति वाक्यार्थः । एतादृशी धीरा कथं भवत्यदृष्ट्वेति भावः । अत एव कुटीरस्यालक्षितत्वकरणमित्यपि । अत्रापि पूर्ववदेव स्वनामग्रहणम् । सम्पुटपदेन राधैव जानाति । तथात्वेन नान्योपीति सूचितम् । यद्वा । राधा सर्वस्वसम्पुटरूपा यस्येत्युक्तार्थवैपरीत्यम् ॥ २६ ॥

एवं स्वरमणमुक्त्वा 'कृत्वा तावन्तमात्मान'मिति प्रकारेण रमणं तदैव कृत्वोपवेशनस्थाने समागत्य सर्वाभिः सहोपविष्टोऽभवत् तत्क्रमेण स्मृत्वाह **वल्लवीति** ।

वल्लवीवदनाम्भोजमधुमत्तमधुव्रतः ।
निगूढरसविद्गोपीचित्ताह्लादककाननः ॥ २७ ॥

वल्लवीनां यानि वदनाम्भोजानि तत्सम्बन्धीनि यानि मधूनि लावण्यामृतरसान्यधरामृतानि च तैर्मत्तोङ्गीकृततदन्यविस्मृतिः एतादृशमधुव्रतो भ्रमर इत्यर्थः । मत्तमधुव्रतत्वोक्त्या तासां सदसि उपविश्य ताभिः सह गानं करोतीति सूचितम् । मत्तस्य तस्य झङ्कारवत्त्वनियमात् । वदनानामम्भोजत्वनिरूपणेन तासां तदेकभोग्यत्वं सूचितम् । यो मध्वेव व्रतयति नान्यत्स तथा । मत्तश्च नान्यं गणयति । भगवति च तत्त्वनिरूपणेन लावण्याधरामृतादेश्च मधुत्वनिरूपणेन भगवतो गोपीभोगैकपरत्वम् । एतद्रसेनैव लक्ष्म्याद्यगणना च सूचिता । अत एव मर्यादातिक्रमोपि एतेनैव । ननु यद्येतादृशी प्रिया भवती तदा भवतीं विहायाधुनान्यत्र कथमस्तीति शङ्का परिहृता । भ्रमरस्यैकत्रास्थितेः । परन्तु मम सर्वदा सरसत्वादागमिष्यत्येवेति महदवलम्बनेन जीवामीति भावः । अन्यत्र स्थितौ हेतुरुक्त एव । शीतलत्वसुरभित्वकोमलत्वातिसरसत्वादीन्यम्भोजपदेन सूचितानि । यद्वा । लोचनचुम्बनजनितनीलिमाधरमारात् दृष्ट्वा पूर्वं कदाचित् भ्रमरभ्रमस्तत्रासीद् गोपीमुखाम्भोजमधुमत्तोपि रसाधिक्येन भगवदधरमागत इति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । तादृशो मधुव्रतो यस्मिन्निति । अत्रामोदस्य तदनुगतिजनितसुखातिशयस्य च मधुव्रतत्वं ज्ञेयम् । यद्वा । मधुपदेन साधारणकमलमधूच्यते । तथा च वल्लवीवदनाम्भोजे मधुमत्तमधुव्रता यस्मादित्यर्थः । रतान्ते पद्मिनीनां पद्मगन्धो भवतीति तथा । तन्मत्तमधुव्रतानामप्यत्रागमनेनात्र तेभ्योधिकरसादिमत्त्वं सूचितम् । धर्मान्तरेणापि मधुव्रतत्वमाह **निगूढरसविदिति** । नितरां गूढः गुप्तो यो रसस्तद्विद् ज्ञाता । यथा भ्रमरः कमलनालपत्रादिकं विहाय अन्तर्गुप्तं मकरन्दमेव पिबति जानातीति, तथा भगवानत्रैवं बन्धे कृतेऽयं रसः प्रादुर्भविष्यति, अत्रैवं नखदशनदानेऽयं रसो भविष्यतीति सर्वं जानातीत्यर्थः । तेन महारसभोक्तृत्वदातृत्वे सूचिते । ननु गोकुलेश्वरस्य सर्वभयरहितस्यैवं गुप्ततया रमणे को हेतुस्तत्राह **निगूढेति** । भावप्रधानोयं, निगूढत्वे यो रसस्तज्ज्ञाता इत्यर्थः । यथा गुप्ततया रमणे रसः, न तथा प्रकटतया रमणे इति इममर्थं जानाति तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । यदा कदाचिद् गोपीवेषं कृत्वा उपरि महता वस्त्रेण मुखकमलमावृत्य तासां मध्ये उपविष्टे भगवति केचन गोपाला भगवानत्रास्तीति पृच्छन्तः समागताः ततश्चात्रान्यः पुरुष एव नास्तीति सर्वाभिरुत्तरं दत्तमिति तत्स्मृत्वाह **निगूढेति** । नितरां गूढस्ते यथा न जानन्ति तथा गोपीवेशानुभूतरसज्ञाता चेति । एवं रतिकर्तारं निरूप्य तदनन्तरं जातपुष्पावचयक्रीडां स्मृत्वाह **गोपीति** । गोपीचित्तानामाह्लादकर्तृ काननं वनं यस्येत्यर्थः । तत्र प्रतिवृक्षं कोमलदलप्रसूनलतागृहजलक्रीडाह्रदावरणानि भगवता सहैकान्ते स्थातुं योग्यानि दृष्ट्वा आह्लादविशेष उत्पद्यत इति तथा । यद्वा । निगूढेत्याद्येकं नाम । तदा पूर्वं गोपीविशेषणम् । भगवत्पक्षोक्तार्था अत्राप्यनुसन्धेयाः । यद्वा । गोप्यश्चित्ते यस्य स तथा तस्याह्लादकं काननं यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा प्रथममेव भगवद्गोप्योरन्योन्यमासक्तिस्तदा भगवान् क्वेदं रमणं कर्तव्यमिति विचारयन् वृन्दावनं दृष्ट्वा सन्तुष्टो जात इति तत्स्मृत्वोक्तम् । तदुक्तं 'वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृपे'ति । **कलानिधिरिति** पाठे बहुव्रीहिः । कामकलानिधिरिति वार्थः । तस्मिन्निन्दुरिति वार्थः । गोपीचित्ताह्लादे कलानिधिश्चन्द्र इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदनन्तरं स्वयं गोपिकाभिः सह क्रमेण कालिन्दीपुलिनमासमन्तात् दृष्ट्वा वने निकुञ्जेषु क्रीडा कर्तव्या ततोऽत्रागत्य सर्वाभिः सहोपवेष्टव्यं जलक्रीडा च कर्तव्या इति वने क्रीडाकरणेपि तासां नान्योन्यदर्शनादिकं पुलिने तदपि भविष्यतीति विचार्यात्यानन्दितो जातस्तत्स्मृत्वाह **कालिन्दीति** ।

कालिन्दीपुलिनानन्दी क्रीडाताण्डवपण्डितः ।
आभीरिकानवानङ्गरङ्गभूमिसुधाकरः ॥ २८ ॥

कलिं द्यतीति कलिन्दः, तस्य कन्या कालिन्दी । तेन तासु अन्योन्यं सापत्न्यभावा-

भावः सूचितः । तस्याः यत्पुलिनं तस्मिन् य आनन्दः पूर्वोक्तस्तद्वानित्यर्थः । यद्वा । कालिन्दीपुलिनसम्बन्ध्यानन्दो रासरूपस्तद्वानिति तस्मिन्नानन्दित्वं यस्मादिति भावप्रधानो वा । तदनन्तरमेकस्वरूपेण बह्वीनां प्रत्येकस्वरूपेणापि विलासं कृतवांस्तदाह **क्रीडाताण्डवपण्डितः** । क्रीडारूपं यत्ताण्डवं तस्मिन्पण्डितोऽतिचतुर इत्यर्थः । ताण्डवं हि नियमरहितं नृत्यम् । क्रीडायां तत्त्वनिरूपणेन काञ्चिद्रमयति, अधरेतामेव काञ्चित् त्यक्तवान्यां परिरभ्यान्यां चुम्बति, काञ्चिन्निकटस्थां त्यक्त्वा दूरस्थां गृह्णातीत्यादि सूचितम् । अस्य रसशास्त्रोक्तमपि पण्डितत्वोक्त्यैवमपि तथैव करोति यथोत्तरोत्तरं रसाधिक्यं भवतीति सूचितम् । तदनन्तरं सर्वासु रेमे इत्याह **आभीरिकानवानङ्गरङ्गभूमिसुधाकरः** । आभीरिकारूपा या नवानङ्गस्य नूतनकामस्य रङ्गभूमयः तत्सम्बन्धी सुधाकरश्चन्द्रमाः, यया यया क्रीडया ताः प्रकाशिता आनन्दिता भवन्ति तत्तत्कर्तेत्यर्थः । नवत्वमस्य प्रसिद्धकामाद्भिन्नस्याधिदैविकत्वेन भगवत एव तथात्वेनैतास्वेव प्रकटत्वेन हृद्दग्धस्यैव चात्रैवोद्भवेन चेति । व्रजानङ्गनवाङ्कुर इति नाम्नि सहेतुनिरूपणं विस्तृतमस्माभिः । अत एव नवानङ्गपदम् । रणभूमिर्विलासभूमिश्च रङ्गभूमिरुच्यते । तेनैतासु रतिकौशलं सूचितम् । यद्वा । नवेति भूमिविशेषणम् । तथा चाभीरिकाणां नवा नूतना या अनङ्गरङ्गभूमय उरःप्रदेशास्तत्सम्बधिनी या सुधेव सुधा कामरस इति यावत् । तस्या आकरः स्थानम् । लौकिकश्चन्द्रो लौकिकसुधाकरत्वेन तथोच्यते । अयं त्वेतत्सुधाकरत्वेन तथेत्यर्थः । करपक्षेपि तथा । नवत्वेन कैशोरयौवनमध्यसमयः सूचितः । तेन पूर्वमचतुरा अपि भगवद्दर्शनमात्रेणैव रसशास्त्रनिपुणा भवन्तीत्युक्तम् । अत एवाभीरिकापदं पूर्वमुक्तम् । अग्रे विदग्धेति वदिष्यति । यद्वा । सामान्यक्रीडामुक्त्वा तल्पादिषु विशेषक्रीडामाह **आभीरिके**ति । तासां नवानङ्गसम्बन्धिन्यो या रङ्गभूमयः पुष्पादिशय्यास्तासु सुधाकरो दर्शनाश्लेषचुम्बनरमणनखादिमयूखैरखिलतापहारीत्यर्थः । एतेनान्धकारशङ्काप्रदीपाद्यपेक्षा च निरस्ता । यद्वा । पूर्वोक्तसुधायां सुधानिमित्तं करो यस्येति गोपीवक्षसि दत्तकरं स्मृत्वोक्तम् ॥ २८ ॥

एवं भगवच्चातुर्ये उच्यमाने तदैव प्रकाशितं स्वचातुर्यं स्मृत्वाह **विदग्धे**ति ।

विदग्धगोपवनिताचित्ताकूतविनोदकृत् ।
नानोपायनपाणिस्थगोपनारीगणावृतः ॥ २९ ॥

विदग्धा अतिचतुराः सर्वांशे या गोपवनितास्तासां चित्ते आकूता मनोरथत्वेन पूर्वं विचारिता ये विनोदास्तत्कृत् तत्कारीत्यर्थः । दिवसे भगवान् रात्रौ यदा मिलिष्यति तदा एवं बन्धादिकं हास्यं च करिष्याम इति विचारितमात्रवृत्तत्कर्तृत्वनिरूपणेन भगवांस्तासामर्थे कथनमपि नापेक्षत इति सूचितम् । तेनातिसरसत्वं रमणस्य सूचितम् । विदग्धत्वं भगवतैव न स्वत इति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वदा गोचारणरतानामनतिचतुरत्वात् ।

यद्वा । तादृग्विनोदा भगवत एव । तथा च तादृश्यो वनिताश्चित्ताकूतविनोदकृतो यस्य स तथा । अपूर्वभाव आर्षः । यदा कदाचिद् भगवान् राधामाकार्यान्यव्यासङ्गं कारयित्वा चुम्बनं करिष्यामीति तदा समागतामङ्कमारोप्यापृच्छत् कः समाचार इति । तदा राधा भगवच्चुम्बनमकस्मात् कृत्वा अयं समाचार इत्यवदत् तदा महान् विनोदो जात इति तत्स्मृत्वेदमुक्तम् । अत एव विनोदपदं दत्तम् । पूर्वोक्तार्थे एतद्वैपरीत्यं यदा जातमासीत्तत्स्मृत्वेदमुक्तं ज्ञेयम् । एवमेकान्ते कतिपयगोपीभिः सह रममाणे भगवत्यन्या गोप्यो नाथमेताभिरेव प्रेषिताभिः दूतीभिः पुलिनमागतं ज्ञात्वा विविधवस्तूनि गृहीत्वा तत्राजग्मुस्तत्स्मृत्वाह **नानोपायनपाणिस्थगोपनारीगणावृतः** । यद्वा । सर्वाभिरेव गोपीभिरेवं रमणानन्तरं श्रान्तं चिरं भुक्तं च ज्ञात्वा प्रियं शीघ्रमेव काश्चन गत्वा सर्वां सामग्रीं गृहीत्वा जग्मुस्तत्स्मृत्वाह **नाने**ति । नानाविधानि यान्युपायनानि शिखरिणीपक्वान्नशृतदुग्धादीन्यतिदृश्यानि ताम्बूलचन्दनकस्तूर्यादिसुगन्धद्रव्यवस्त्रमालापुष्पादीनि च । तानि पाणिस्थानि यासामेतादृश्यो या गोप्यस्तासां ये गणाः समूहाः तैरावृत इति तथा । उपायनानां पाणिस्थत्वोक्त्या तासामागमनानन्तरं रमणस्थलं त्यक्त्वा यमुनानिकटेऽतिप्रशस्ते निबिडतरुच्छाये सर्वाभिः सहोपवेशनयोग्यस्थलं अग्रिमलीलार्थमेताभिर्वेष्टितोऽचलत् यदा स समयः सूचितः । गतावेव तथात्वात् । अन्यथा सामग्री तत्रैव धृता स्यात् । ताभिरावृतत्वेन मध्ये लीलागतिः सूच्यते । तदुक्तम् । 'ततश्च कृष्णोपवने जलस्थले'त्यादि पद्येन । भगवदर्थमेता लौकिकवैदिकमर्यादामपि न मन्यन्ते । सर्वं त्यक्त्वा भजन्त्यत एव भगवानपि लोकवेदातीतं फलं ददातीति ज्ञापनाय गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वा अप्येवंविधा इति ज्ञापनाय यूथभेदज्ञापनाय वा गणपदम् ॥ २९ ॥

एवं गतिं निरूप्य तत्र गत्वा यत्कृतवांस्तदाह **वाञ्छे**ति ।

वाञ्छाकल्पतरुः कामकलारसशिरोमणिः ।
कन्दर्पकोटिलावण्यः कोटीन्दुललितद्युतिः ॥ ३० ॥

वाञ्छायां कल्पतरुस्तत्रायं भावः । तत्र कालिन्दीमुत्फुल्लकमलां कूजन्मयूरकलहंससारसां मध्ये नलिनीतटस्थविविधप्रसूनै रमणार्थं विरचितस्थलीमिव भ्रान्तीमतिधीरसमीरसेवितां दृष्ट्वा जलक्रीडेच्छाभूत् । तदा भगवान् जलक्रीडयैव श्रमं दूरीकर्तुं तां क्रीडां कृतवांस्तत्र च यथा यथा कामना तासां स्थिता तथैव कृतवानिति । तदुक्तम् । 'ताभिर्युतः श्रममपोहितुमि'ति । वाञ्छापदेन ताभिरनुक्तमपि कृतवानिति सूचितम् । कल्पतरुत्वेन सर्वमनायासेनैव करोतीति कुर्वन्नपि अविकृत एवेति सूचितम् । यथा स देवैकभोग्यस्तथा एतदेकभोग्यत्वं भगवतः सूचितम् । एवं सामान्यतो जलक्रीडामुक्त्वा तत्रैव कृतं रमणं निरूपयति **कामकलारसशिरोमणिः** । कामरूपा या कला तत्सम्बन्धी यो रसस्तस्मिन् शिरोमणिः सर्वश्रेष्ठो न कोप्येवं जानातीत्यर्थः । जले हि रतिः कठिना, तेन लौकिकालौकि-

कानुभावैः करोतीति तथा । कलात्वेन विचित्रत्वं द्योतितम् । कामकलारसानां शिरोमणिभूतस्तादृशरसरूप एव इति वार्थः । उत्कर्षस्य सजातीय एव योग्यत्वात् । तेन सर्वदा पूर्णरसत्वं सूचितम् । यद्वा । स रसः शिरोमणिभूतो येन स तथा । कामरसस्य पूर्वं पातहेतुत्वेन मर्यादायामतितुच्छत्वादधुनैव भगवता ब्रह्मानन्दमोक्षादेरप्यधिककरणात्तथा । एवं जलक्रीडानन्तरं तीरे समागत्याङ्गप्रोञ्छनानन्तरं वस्त्रादिकं परिधाय सर्वाभिः सहभोजनं चकार, तदनन्तरं ताम्बूलं भक्षयन्नुष्णीषकञ्चुकादिकं परिधाय तत्कृतासने उपविष्टः । ततस्तास्तिलकं कृत्वा कपोलतलमारभ्य सर्वाङ्गे चन्दनं लिख्वा मालाः परिधाप्य भगवते स्वयमप्यन्योन्यं शृङ्गारतिलकाञ्जनादिकं कृत्वा पुष्पमालाः परिधाय परितो भगवत उपविष्टास्तन्मध्ये गतस्य शोभां स्मृत्वाह **कन्दर्पकोटिलावण्य** इति । कोटीत्युपलक्षणं, असंख्यकन्दर्पेभ्योऽप्यधिकं लावण्यं यस्येत्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'चकास गोपीपरिषद्गतो हरिस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधदि'ति । एवं सौन्दर्ये निरूप्यमाणे रासपूर्वकालीनप्राकट्यानन्तरं पुलिने कृतासनोपविष्ट इति शोभां स्मृत्वा यथा तदा तत्रोपविश्य अङ्गसङ्गवाण्यादिभिः पूर्वविरहतापमपाकरोत्तथैवाधुनापि तापमपाकरोत्विति भावेन तत्कालीनामेव शोभामाह **कोटीन्दुललितद्युति**रिति । कोटीति पूर्ववत् । तथा चासंख्येन्दुभ्योऽपि ललिता मनोहरा द्युतिर्यस्येत्यर्थः । तेन निर्मलत्वान्यप्रभानभिभाव्यत्वसर्वदैकरूपत्वगोपीवदनविकासकत्वादीनि सूचितानि । अत एव भगवदग्रे लीलोपयोगी न लौकिकश्चन्द्र उपयुज्यते । तुच्छप्रभस्योद्दीपनादावप्रयोजकत्वात् । किन्त्वलौकिको भगवन्मनोधिष्ठाता लीलोदयसमानकालोदयो लीलोपरतिसमानकालोपरमो मध्याकाशावधिमात्रगतिरस्त(स)मयरहित इत्येतत्सर्वं 'तदोडुराजे'ति श्लोके निरूपितम् । किञ्च । तासां रात्रीणां तस्या लीलायाश्च नित्यत्वेन का प्रत्याशास्येत्यलं विस्तरेण । द्युतेस्तथात्वनिरूपणेनाङ्गसङ्गं विनापि प्रसरद्भगवत्प्रभासम्बन्धादेव तापापगम इति सूचितम् । यस्य प्रभैवैतादृशी तत्सङ्गे किं वक्तव्यमिति भावः । यद्वा । रासे स्वनिकटस्थभगवत एव दर्शनेनान्यस्वरूपाणां रसार्थं भगवता प्रदर्शितत्वेन च तत्र तत्र प्रभामेवापश्यत् तां स्वनिकटस्थस्यैव भगवतोऽमन्यत् । तेन तत्स्मृत्वाह **कोटी**ति ॥ ३० ॥

एतादृशकरणे कोऽभिप्रायस्तत्राह ।

जगत्त्रयमनोमोहकरो मन्मथमन्मथः ।
गोपसीमन्तिनीशश्वद्भावापेक्षापरायणः ॥ ३१ ॥

जगत्त्रयपदेन तत्र स्थिताः स्त्रिय एवोच्यन्ते । ता एव जगति सन्ति । नान्ये येषां नायं मोहः । तेनान्येषामसत्त्वं मन्यन्ती ता एव जगत्पदेनोक्तवती । तथा च । तासां मनसो मोहनं वशीकरणमिति यावत् । तदेव परममुद्देश्यं यस्य स तथा । यथैवैतद्भवति तथैव लीलां करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवे'दिति । तथा च मोहनमात्रस्योद्देश्यत्वेन तस्य च सम्पन्नत्वेनातः परं मद्वार्तामपि किमर्थं चालयिष्यतीति

भावः । अथ स्त्रियस्तु कामेन स्वभावत एव पुरुषस्य वशे भवन्तीति किमाधिक्यं भगवतीति चेत्तत्राह **मन्मथमन्मथः** । मन्मथस्तु न कस्यापि वशे भवति किन्तु तस्य वशे सर्वे । सोऽप्यत्र वशे भवतीत्यर्थः । अधिकं किं वक्तव्यमिति भावः । यद्वा । रासपूर्वसामयिकविरहे जडेषु चेतनकार्यं भगवद्गतिज्ञानं मत्वा सर्वत्र प्रश्नकरणं तथैव लीलादिकरणं स्मृत्वाह एतादृक्स्वभाव एव भगवानित्याशयेन जगदिति । जगत्त्रयेऽपि यो मनोमोहो गोपीनां स एव पर उद्देश्यो यस्य स तथेति । तदनन्तरं क्रमेण प्रादुर्भूतं स्मृत्वा आह **मन्मथमन्मथ** इति । तत्राप्युक्तम् । 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इति । तत्त्वेन प्रादुर्भावस्यायं भावः । विरहस्योपमर्दित्वेन स्वभावत एवातिकठिनस्य प्रभावेन कामादिभावस्य तिरोहितत्वाद्भगवद्दर्शनमात्रेण न तदुद्भवः । तेन स्वयमेव तद्रूपेण प्रकटः । तथा च तद्रूपे च हृदयारूढे तदुद्भवोऽवश्यं भवति, तदैव च रसः । अन्यथा रसाभासः स्यात् । अत एव श्रीभागवते 'काचित्कराम्बुजमि'त्यादिना विरहजतापत्यागमुक्त्वापि पुनर्भगवतो वाचः श्रुत्वा विरहजतापं जहुरित्युक्तम् । स च तापे सत्येव सङ्गच्छत इत्यलं विस्तरेण । नन्वेमपि कुतस्तत्राह **गोपे**ति । गोपसीमन्तिन्याः शश्वत् सर्वदा यो भावः कामभावः अपेक्षा च, एते एव परायणे उद्देश्ये यस्येत्यर्थः । तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । तासां यः शश्वद्भावः सर्वदा निकटस्थितिरपेक्षा च इत्यग्रे पूर्ववत् । गोपसीमन्तिनीसम्बन्धिनी या शश्वद्भावस्य निकटस्थितेरपेक्षा तस्याः परायणो विषय इति वार्थः । किञ्च ॥ ३१ ॥

भगवानपि तादृशधर्मवानेव येन क्षणमपि न त्यक्तुं शक्त इत्याह **नवीने**ति ।

नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्चयः ।
गोपीमनोरथाक्रान्तो नाट्यलीलाविशारदः ॥ ३२ ॥

नवीनः सर्वदा नूतनः मधुरश्च स्नेहो यस्येत्यर्थः । नूतनो हि प्रचुरो भवति । भगवदीयस्य च सर्वदैव नूतनत्वेन सदा तथात्वम् । मधुरत्वेनासक्तिहेतुता । नवत्वेनान्यासक्तिविस्मारकत्वमत्यभिलाषा च सूचिता । यद्वा । नवीनेषु नूतनेष्वेव मधुरः स्नेहो यस्येत्यतिदुःखेन ईषत्कुपितैवमवदत् । एवं भगवन्निष्ठं तादृशं धर्मं निरूप्य स्वनिष्ठं निरूपयति **प्रेयसी**ति । प्रेयसीनां भगवतः प्रियाणां गोपीनां प्रेम्णः सञ्चयो यत्र यथा कुतश्चित्प्राप्तं वस्तु एकत्र गुप्ततया स्थाप्यते तथा । पुत्रवित्तगेहदेहादिस्थितस्नेहो भगवति यथा न कोऽप्यन्यो जानाति तथा समर्पित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वा अपि गोप्यो भगवत्प्राकट्यमत्र ज्ञात्वा सर्वाशां विहाय विगाढभावेन हृदय एव प्रेम्णः सञ्चयमकुर्वन् स एवाधुना प्रकटो भगवानित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'चिरात्त्वयि धृतामाशामि'त्युक्तमेताभिरेव । प्रेमसञ्चयरूपभगवत्प्रेयसीत्वनिरूपणेनैतासामपि भगवत्प्रेमसञ्चयरूपत्वं सूचितम् । यद्वा । कदाचिद्भगवान् राधागमिष्यतीति पुष्पचन्दनाञ्जननीवीकस्तूरीविविधभक्ष्यताम्बूलमालादिकं निकुञ्जे संगृह्य प्रतीक्षामकरोत्ततः समागतायां राधायां शृङ्गारं विधाय रेमे इति तत्स्मृत्वाह

प्रेयसीति । प्रेयसीनां प्रेम्णा सञ्चयो यस्य स तथेति । एवं बाह्यमुक्त्वैतत्कालीनमेवान्तरं स्मृत्वाह **गोपी**ति । गोपीविषयको यो मनोरथ एवमेवं करिष्यामीति तेनाक्रान्तो व्याप्तोऽन्यभावरहित इत्यर्थः । यद्वा । ननु यदि भगवान् भक्तगृहे गतो भविष्यति तदा कथं प्राप्तिरित्यत आह । गोपीनामेव मनोरथेनाक्रान्त इति । तेनास्मद्व्यतिरिक्तभावस्य न तत्र प्रवेश इति भावः । एतेनेदं स्वरूपं तासामेवार्थ इति सूचितम् । अत एव श्रीभागवते 'श्रुतिभिर्विमृग्यामि'त्युक्तम् । तदुक्तम् । 'तासामाविरभूदि'ति । 'एवं मदर्थे'त्यादिनापीतीदमुदितं परमभाग्यवतैव विश्वसनीयमित्यलं लिखनेन । यद्वा । यदा पूर्वमेव दर्शनानन्तरं स्वयं भगवदाश्लेषादिमनोरथव्याप्त्या विस्मृतगेहादिरासीत्तत्स्मृत्वाह । गोपीमनोरथाक्रान्ता येन स तथेति । गोपीमनोरथेनाक्रान्ता यस्मिन्निति विपरीतं वा स्मृत्वोक्तम् । एवं मनोरथ उच्यमाने पूर्वं यदा कदाचित्स्वमनोरथं भगवान् स्वनृत्यं दर्शयित्वा पूरितवांस्तत्स्मृत्वाह **नाट्ये**ति । नाट्यलीलायां विशारदः अतिचतुर इत्यर्थः। निरर्थकतत्तथ्थादिशब्दाद् नृत्यमपि सरसमिति ज्ञापनाय लीलात्वनिरूपणम् । यद्वा । नाट्यपदेन शास्त्रीयशुद्धमार्ग उच्यते । लीलापदेन देशीयनृत्यमुच्यते । तेन नाट्ये लीलायां च तथेत्यर्थः । यद्वा । कदाचिद्राधया भगवदग्रे क्रियमाणे नृत्ये प्रतिपदं साधु साध्विति सशिरःकम्पं सानुरागेक्षणं प्रशंसते भगवानतिप्रमोदेनाकार्याश्लेषमपि करोति तत्स्मृत्वोक्तम् । पूर्वोक्ते विशारदोऽतिरसिकज्ञाता इति । तत्र तादृश्यो यस्मादिति वा। भगवान् स्वयं नृत्यं कृत्वा तथा शिक्षयतीति तथा ॥ ३२ ॥

एवं भगवन्नृत्यं सरसं निरूप्य तत्सरसतायां हेतुं वदंस्तत्कालीनमेवार्थं निरूपयति ।

प्रत्यङ्गरभसावेशप्रमदाप्राणवल्लभः ।
रासोल्लासमदोन्मत्तो राधिकारतिलम्पटः ॥ ३३ ॥

नृत्ये प्रतिपदाभिनयप्रदर्शनेच्छाजनित उत्साहविशेषो रभसपदेनोच्यते । तथा च प्रत्यङ्गं रभसावेशो यस्य स तथेत्यर्थः । तेन सर्वत्राभिनये ताद्रूप्यमेव भवतीति सूचितम् । अत एवातिसरसतेति भावः । तेनेदं देशीयनृत्यं निरूपितं भवति । तेनारम्भे शुद्धमार्गीयं पश्चाद्देशीयं नृत्यमिति परिस्थितिः सूचिता । एवं द्रष्टृत्वेन काश्चिदग्रे उपवेश्य नृत्यं कुर्वन्नतिरसोद्गमे राधया सह नृत्यं चकार तत्स्मृत्वाह **प्रमदे**ति । प्रकृष्टो मदो यस्याः तस्याः प्राणेभ्योपि वल्लभः प्रिय इत्यर्थः । यथा भगवान् रभसयुक्तस्तथैव राधापीति ज्ञापनाय प्रमदापदम् । उभयोस्तुल्यतायामेव सरसतेति तथा । यद्वा । प्रमदा प्राणवल्लभा यस्य स तथेति । यद्वा। प्रत्यङ्गेत्यादिना रमणसामयिक एव भगवानुच्यते । तदा प्राणपदं बलपरमपि ज्ञेयमिति दिक् । यद्वा । रासपूर्वकालान्तर्धानानन्तरप्राकट्यानन्तरं को वेदाधुनापि कुत्रचिद्भगवानागच्छेत्तदान्वेषणार्थमपि प्राणान् स्थापयिष्याम इति वियोगभीरुतया प्राणेभ्योप्यन्तः स्थापयन्तीति स्मृत्वेदमुक्तम् । स्थापने सामर्थ्यसूचनाय प्रमदेतिपदम् । एवं स्वप्रमदात्वं निरूप्य भगवतोपि तथात्वं निरूपयति **रासोल्लासमदोन्मत्त** इति । रासरूपो य उल्लासः उत्साहस्तस्मिन् यो मदस्तेनोन्मत्तस्तदेकरसपूर्त्या उल्लंघितमर्यादो विस्मृतस्वात्मारामत्वब्रह्मत्वपूर्णकामत्वादिरित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'यथा मदच्युद्द्विरद' इति दृष्टान्तः । मत्तस्यैव तथात्वात् । यद्वा । रासोल्लासमदोन्मत्ता गोप्यो यस्मादित्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'तदङ्गसङ्गप्रमदे'ति श्लोकेन । रासस्येतरविस्मारकत्वैकस्वभावत्वनिरूपणार्थं मदपदम् । नन्वेतादृशस्य भवत्याः स्मरणं कथमित्यत आह **राधिकारतिलम्पटः** । राधाया या रतिः रमणं तस्यां लम्पटस्त्यक्तुमशक्त इत्यर्थः । यद्वा । राधिका रतिलम्पटा यस्मिन्स तथेति । यद्वा । कदाचिद्दिवसे निकुञ्जपुष्पतल्पे चिरं रमणं कृत्वाश्लिष्ट एव शयनं कृतवान् तदा काचित्प्रणयभरामृतजलधिवीचिवर्णावलीभिस्तत्र सुप्तं जानन्ती पश्चाद्भागे स्थित्वा निर्भरराधानिजस्नेहोत्साहवशंवदमानसा गोपी पृच्छतीव रसार्थं जगाद राधिकारतिलम्पटोत्रास्तीति । तदार्धसुप्तोत्थितेदं श्रुत्वा राधा भगवानप्यतिप्रमोदेन वस्त्रग्रहणजनितकङ्कणझणत्कारेण ज्ञापितवती । ततः समागतां गोपीमेकान्ते स्वनामसम्बन्धेन प्रियनामोक्त्या सन्तुष्टा भगवद्रसचिह्नादिनिभृतस्वालिङ्गनेनातिनिर्वृतां प्रत्येकान्तवार्तामवदत्, तदा महान्रसोनुभूत इति तत्स्मृत्वेदं नामोक्तम् । यद्वा । अन्यत्रावधिं कृत्वा सम्पूर्णां रात्रिं स्वनिकट एव निषेवे । ततः प्रातः स्वकण्ठे भुजं प्रक्षिप्य चुम्बनादिकं कुर्वन्नेव स्खलद्गतिर्घूर्णायमाननयनस्तद्गोपीगृहे समागतस्तदारात्तत्सख्यो भगवन्तं दृष्ट्वा नाथ आयातीत्यब्रुवंस्ततो दर्शनार्त्या मानं कर्तुमशक्तापि रसस्वाभाव्यान्मिथ्यैव वदनं गोपयंस्तूष्णीमतिष्ठत् । तदा भगवन्तमागतमनेकचाटुकारान् कुर्वाणं सपुलकमञ्चलेन स्वरादिकं प्रौढ्या गोपयन्त्यप्यगोप्यतया सर्वाङ्गीणपुलकैरसमशरशरैरिव खिन्नमात्मानं काकुना तदेकदासीत्वं च ज्ञापयन्ती चाब्रवीत् । भगवान् राधिकारतिलम्पटः कुतो मत्समीपमागमिष्यतीति राधिकाप्राणतया स्वस्य तद्रमणेनैव स्वरमणेनैव सन्तुष्टापि नूपुरसिञ्जितै राधिकागमनं जानन्त्यजानन्तीव । तदा राधा तच्चिबुकं धृत्वा मानं कुरु परं सकृन्मुखचन्द्रं दर्शयेति वदन्ती वदनमुन्नतं चकार । इयं च राधां रसेन चिह्नैश्च पूर्णां दृष्ट्वातिप्रमोदेन मानिनीव राधाश्लेषमकरोत् । तदा भगवतोभयोरक्लेदैवाश्लेषे कृते प्रहस्य तादृशप्रियदर्शनप्रमोदभरवशा नाथमप्यालिङ्गितवती । तदा भगवता तस्यै महान्रसो दत्त इति स्वयमतिसन्तुष्टाभवत् । तत्स्मृत्वेदं नामोक्तमधुनाप्यागच्छेति भावेन ॥ ३३ ॥

एवं स्वरमणोत्तरसमयं स्मृत्वोक्त्वा रमणसमयं स्मृत्वाह **खेले**ति ।

खेलालीलापरिश्रान्तः स्वेदाङ्कुरचितानन: ।
गोपिकाङ्कालसः श्रीमन्मलयानिलसेवितः ॥ ३४ ॥

खेला क्रीडा तस्यां या लीला बन्धादिरूपा तया परिश्रान्त इत्यर्थः । यद्वा । कदाचिद्भगवान् राधा च रहसि यस्य जयः स एवमेवं चुम्बनबन्धादिकं स्वानुगुणं करिष्यतीति स्वानुरूपं पणबन्धं कृत्वाक्षादिभिः खेलनमकुरुताम् । तत्खेलापदेनोच्यते । ततो भगवतो

राधायाश्च पर्यायेण जयानन्तरं स्वस्वजयानुरूपा या लीला पूर्वोक्तरूपा तत्रोभयानुरूपतत्रतत्करणात् परितः श्रान्तो जात इति तथा । यद्यप्येवं स्वस्यापि श्रमस्तथापि रसाधिक्ये स्त्री पुम्भावमापद्यत इति स्वश्रममन्यमानयोक्तं, तेन विपरीतमपि सूचितम् । यद्वा । तत्र परिश्रान्ताप्यपरिश्रान्ता येन स तथा । तदुक्तम् । 'तासामतिविहारेणे'ति श्लोकेन । 'तत्कररुहस्पर्शप्रमोदा' इति च । 'ताभिर्युतः श्रममपोहितुं श्रान्तो वाऽविशदि'ति च । यद्यपि नायकश्रमो नायकाया नेष्टस्तथापि भगवानेवमप्यतिमोहनः सुखद इत्यभिप्रायेण निरूपितम् । तथा चोक्तम् । 'उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्नि'ति । यत्र तदपि श्रमे एवं तत्रैतादृशश्रमे किं वक्तव्यमिति भावः । अत्र रसिकेन स्वयमेवानेकेर्थो ज्ञेया इत्यलं विस्तरेण । श्रमकार्यमाह **स्वेदाङ्कुरचितानन**: । स्वेदस्य प्रस्वेदस्याङ्कुराः सूक्ष्मजलकणास्तैश्चितं व्याप्तमाननं यस्य स तथा । तस्मिन् समये मुखारविन्दमेव दृष्टिपथमिति प्रथमं तत्रैवं तदुद्भवेन च मुखकमलमेवोक्तम् । तेन मुक्ताफलैरिव तैरतिशोभा सूचिता । अङ्कुरोक्त्या क्षणानन्तरं त एव किञ्चित्पुष्टा भवन्तीति सूचितम् । एतादृशस्य स्पर्शचुम्बनादिहेतुत्वेन विभावकत्वं सूचितं भवति । तादृशान्याननानि गोपीनां यस्मादिति वा । क्रमेण रतान्तसामयिकं नाथं निरूपयति **गोपिकाङ्कालस** इति । गोपिकाया अङ्के अलस इव अलसो निष्पन्दं क्षणमात्रं तत्र स्थित इत्यर्थः । तत्र निसर्गात्सुखमिति न्यायेन तदा सुखातिशयात्तथा । यद्वा । पूर्वनाम्नैव रतान्तमुक्त्वा पश्चाद्बहिरुपवेशनस्थाने समागत्य गोपिकाङ्क एवोपविष्टस्तदुपष्टब्ध एव । तदुक्तम् 'गोपिकाङ्कालस' इति नाम्ना । यद्वा । उरवोङ्कास्ते यथा शिथिलगतयस्तथा भगवानपि तदेत्याह गोपिकाङ्कवत्तथेति । एतेन तास्तान्यथा बलाच्चालयन्ति तथा नाथमपि बलात् स्वक्रोडे समारूढं स्वगृहमेकान्तं नीत्वाभ्यङ्गादिकं कुर्वन्तीति सूचितम् । ततः श्रमापगममाह **श्रीमन्मलयानिलसेवित** इति । श्रीमान् यो मलयसम्बन्ध्यनिलस्तेन सेवित इत्यर्थः । सेवनेन मान्द्यम्, मलयसम्बन्धेन सौरभ्यं, श्रीमत्पदेन शैत्यं च सूचितम्। श्रीः लक्ष्मीः तद्वानित्यर्थः । अस्य कालिन्दीसूक्ष्मकणविभावकत्वादयो धनम् । तेनैव तादृशश्रमेपि तथात्वेनालौकिकसामर्थ्यं सूचितम् । यद्वा । अत्र लक्ष्मीः प्राप्तस्वावसरा रतानन्तरमपि व्यजनाद्यर्थमपि ममोपयोगो भवेदिति तदागत्य वृक्षान्तरा स्थित्वा भयेन लज्जया चात्मानं गोपयन्त्यपश्यत् । तत्रापि स्वानुपयोगं दृष्ट्वा तत्रैव पश्यन्त्येव दक्षिणस्यां दिशि स्थिता । तदा मलयानिलत्वेन तत एव समागच्छंस्तन्मुखामोदविशेषमपि गृहीत्वायाति तदा मध्ये श्रीमान् भवतीत्यत उक्तं **श्रीमद्**िति । अत एव श्रीभागवते 'श्रयत इन्दिरा' इत्युक्तम् । अत एव भगवता गोपिकाङ्कस्थित्या तदुपविष्टंभेन च गोपिकावश्यत्वं श्रियै ज्ञापितमित्यलं विस्तरेण । एतन्नामोक्तिसमानकालमेव भगवान् प्रकटो जात इति ज्ञेयम् । अत एव तदातिशयशोभां भगवतो दृष्ट्वा श्रीमदित्युक्तम् । पूर्वानुसन्धानेन त्वरागमनैकद्वित्रितयश्रमकणानां च सत्त्वेन मलयानिलसेवित इत्युक्तम् । तेन कर्मधारयो ज्ञेयः ॥ ३४ ॥

अत एव फलं जातमिति ज्ञापनार्थमेव फलश्रुतिमाह **इत्येव**मिति ।

इत्येवं प्राणनाथस्य प्रेमामृतरसायनम् ।
यः पठेच्छ्रावयेद्वापि स प्रेम्णि प्रमिलेद्ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

इतीति समाप्तौ । एवंभूतं पूर्वोक्तरूपं यत्तत्प्रेमरूपो योमृतरसस्तस्यायनं स्थानमित्यर्थः । यद्वा । प्रेमसम्बन्धि अमृतरूपं **रसायनं** महौषधं प्रेमकृतव्यथायां व्यथानिवृत्त्युपायमित्यर्थः । अमृतत्वेनानुभवदशायामपि सुखदं नान्यवद्दुःखदमिति सूचितम् । उक्तावपि हेतुरुक्तोनेन । भगवन्निष्ठं हेतुमाह **प्राणनाथस्ये**ति । प्राणानां स एव नाथो रक्षकत्वादिसर्वधर्मवान् । तेन प्राणरक्षार्थमेवैतन्निरूपितमिति सूचितम् । यद्वा । एवं पूर्वोक्तं प्राणनाथस्य प्रेमरूपमित्यर्थः । अन्तःस्थितं प्रेमैवैतद्रूपेणैव प्रकटमिति हृदयम् । तद्विशेषणममृतेति । अमृतस्य रसानां योऽयनं स्थानमित्यर्थः । विषयमुक्त्वा विधेयं वदन्नेव फलमाह **यः पठे**दिति । सामान्योक्त्या नात्र वर्णादिनियम इति सूचितम् । वेत्यनादरे । तेन श्रवणं कीर्तनं स्मरणं वा भवतु । किन्त्वैतन्निष्ठत्वमेवापेक्षत इति भावार्थः सूचितः । अपिशब्देन समुच्चयेपि तथात्वं सूचितम् । स प्रेमरूपत्वादस्य प्रेम्णि भगवत्प्रेम्णि प्रकर्षेण मिलेन्मिलति । तद्वान् भवतीत्यर्थः । पुलिङ्गनिर्देशः स्वातन्त्र्यपरः । तेन स्त्रियामपि तथा । प्रकर्षेण प्रेमौत्कट्यं येन क्षणमपि न वियोगं सहते । यथा गोपीनां तथेति । अविनाशिफलं भवतीत्याह **ध्रुव**मिति । क्रियाविशेषणम् । सत्यमिति वा । नात्र सन्देह इति भावः ।

तदेतत्सर्वस्वं निजहृदि निगूढं व्रजवधूप्रसादश्रीभाजि प्रणयिरसिकानामतिमुदे ।
प्रयत्नेन स्वेन प्रकटितमजस्रं मयि तरां व्रजस्त्रीसौभाग्यं झटिति विदधातु प्रियतमम् ॥१॥

यद्यप्यतिगोप्यत्वादनुचितमेतत्प्रकाशनं नूनम् ।
महदौषधमनुपानश्रितमेव तथेति तद्रचितम् ॥ २ ॥

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम् ।
एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥ ३ ॥

इति वृन्दावनाम्भोधिचन्द्रदास्यार्थिना कृतम् ।
प्रेमामृतौषधस्येदं विट्ठलेनानुपानकम् ॥ ४ ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरविरचितं प्रेमामृतविवरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

परिवृढाष्टकम् ।

श्रीगोपेश्वरकृतविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभश्रीविठ्ठलेशाचार्यकेशवान् ।
यदृच्छातस्त्विमं ग्रन्थं विवृणोमि यथा स्फुटम् ॥ १ ॥

'रसो वै स' इति श्रुतेः सच्चिदानन्दस्य भगवतो रसरूपत्वात्तत्र दुष्टैः स्वकर्मभिर्यदृच्छया वान्यथाभावः स्यात्तन्निवृत्तये भक्तेरावश्यकत्वाज्जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृतः श्रीमदाचार्यास्तदाविर्भावं प्रार्थयन्ति **कलिन्दोद्भूताया** इत्यादि ।

कलिन्दोद्भूतायास्तटमनुचरन्तीं पशुपजां
रहस्येकां दृष्ट्वा नवसुभगवक्षोजयुगलाम् ।
दृढं नीवीग्रन्थिं श्लथयति मृगाक्ष्या हठतरं
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ १ ॥

श्रीपरिवृढे रतिप्रादुर्भावः सततं भवतु, श्रिया सहितः परिवृढः प्रभुरित्यर्थः, परब्रह्मेति यावत् । तथा च पाणिनिसूत्रं 'प्रभौ परिवृढ' इति । 'बृह बृहि वृद्धौ' । अत्रोक्तस्य वृभावो ढत्वं च हकारलोपश्च निपात्यते, इदितोऽस्य नलोपश्च । स्वरूपं तु समासौ वक्ष्यन्ति 'रतिपतिपितु'रित्यनेन पदेन । परित उद्युक्त इति योगे, श्रिया परिवृढ इति च । 'वृहू उद्यमने' उद्यमनमर्थाल्लीलार्थं, सामान्यतो लीलामुक्त्वा विशेषतो लीलामेनामेव वा विशेषणेनाहुः, अथवेदानीं स प्रभुः कीदृशो दृष्ट इत्यत आहुः, अथवा कीदृशे रतिप्रादुर्भावः प्रार्थनीय इत्यत आहुः **कलिन्दे**त्यादिना । इयं विविधलीलोपयोगिनी, सा चोत्पत्तिमारभ्यैवेति ज्ञापयितुं कलिन्दोद्भूतपदम् । इयं हि संयोगसामग्री । **तटमनुचरन्ती**मिति । 'लक्षणेत्थम्भूते'त्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वमनोः । चरन्तीं गच्छन्तीं विरहमनुभवन्तीं चेत्यर्थः । 'चर गतिभक्षणयोः' । विरहसामग्रीमाहुः **पशुपजा**मिति । पशुपो वृषभानुः । एतेन पशवस्तस्य सन्तीति ज्ञापितम् । पशूनां वारणे[1] विरहो भवतीति तथा । पशुपत्वस्मरणेनैव विरहः । तज्जातां राधामिति विशेष्याध्याहारः । मध्ये विरहसामग्री रसस्य पूर्णत्वं ख्यापयति **नवसुभगवक्षोजयुगला**मिति । किञ्च, नवमागन्तुकं शोभनं परब्रह्मसारूप्यसमानाधिकरणं भगमैश्वर्यादि यस्याः सा नवसुभगा । तदुक्तं यमुनाष्टकटीकाया-

---

[1] चारणे इति पाठः ।

'मष्टविधैश्वर्यं भगवता कालिन्द्यै दत्त'मिति । वक्षसि वक्षोनिमित्तं वक्षोरमणनिमित्तं च जायत इति वक्षोजा श्रीः सा युगला युगलनिरूपिका यस्याः सा वक्षोजयुगला । सा चासौ वक्षोजयुगला च नवसुभगवक्षोजयुगला ताम् । 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवद्भावः । तदुक्तं 'श्रीर्यत्पदाम्बुजे'त्यादि, 'वक्षः श्रियैकरमण'मित्यादि च, 'कमलजासपत्नीति' च । अन्यच्च, नवानां स्नेहेन क्रियमाणानां श्रवणादीनां शोभनं भगं रयिः प्रकाशिका । तदुक्तं यमुनाष्टपद्यां 'कुरु भक्तिराय'मिति । वक्षसो जा जेत्री 'जस्तु जेतरी'त्येकाक्षरी नाममाला । भक्त्या वक्षोर्जयस्त्वत्प्राप्तिरिति 'श्रीर्यत्पदाम्बुजरज' इत्यस्य सुबोधिन्यां स्थितम् । युगलेति च पूर्ववत् । अपरञ्च, नवसुभगवक्षोजयोर्युगस्य भगवत्करयुगस्य लं चलनं यस्याः सा ताम् । तदुक्तं 'राधिकाहृदयगतहृद्यकरकमल' इति । अन्यच्च, न वसु धनं, तच्च गङ्गोपासकानाम् । सैवेति वसुर्गङ्गा भगं मुक्तिर्वक्षोजा लक्ष्मीर्युगला असमत्वेन युगलनिरूपिका यस्याः सा, अद्वितीयेति यावत्, ताम् । तदुक्तं 'यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुके'ति, 'हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षत' इति च । 'इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासङ्गमे'त्यादि च । श्रीपरिवृढसारूप्यस्य श्रवणाद्दर्शनाच्चैवमपि समासाः साधवः । 'सततमतिशयितहरिभावनाजाततत्सारूप्यगदितनिजहृदय' इति श्रीयमुनायाः सारूप्यश्रवणात् आधिदैविकादिभावेन तस्यास्त्रैविध्यात् । अन्यनिश्चये तु नैवं समासाः कर्तव्याः । एवञ्च, आधिदैविकायाः श्रीपरिवृढसारूप्यमाध्यात्मिकायास्तु हरिसारूप्यमाधिभौतिकायास्तु नीलवर्णेन सारूप्यमिति प्रतिभाति । दृढमिति सामान्ये नपुंसकम्, दृढभक्तिरितिवत् । मृगाक्ष्याः श्रीराधायाः । लक्षणं चैतत्तस्याः । हठतरमित्यत्र कलिन्दोद्भूताया इत्यादिविशेषणचतुष्टयं हेतुः, अतस्तरब्युक्तः । स्वयं पश्यन्तीति श्लथयतीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगः । भाषितपुंस्कादितिपुंवद्भावः । वक्षोजौ कुचाविति भाषितपुंस्कत्वम् । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वाद्भक्तिवाचकं रतिपदमुक्तम् । रतेर्नित्यत्वात् प्रादुर्भावपदम् । प्रार्थनायां लोट् । इयमावश्यकी । 'भक्त्यभावे तु तीरस्थ' इत्यादिवाक्यात् रत्यतिरिक्तं तु न प्रार्थनीयम् । 'प्रार्थिते वा ततः किं स्या'दित्यादिवाक्यात् ॥१॥

सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे लीलासहितप्रियतमप्राकट्येनान्तर्ये भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते सङ्गमेऽपीति विरह आन्तरस्य परमफलत्वात् श्लोकद्वयेन प्रार्थयन्ति **समायात** इत्यादि ।

समायाते स्वस्मिन् सुरनिलयसाम्यं गतवति
व्रजे वैशिष्ट्यं यो निजपदगताब्जाङ्कुशयवैः ।
अकार्षीत्तस्मिन् मे यदुकुलसमुद्रासितमणौ
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ २ ॥
हिहीहीहीङ्कारान् प्रतिपशु वने कुर्वति सदा
नमद्ब्रह्मेशेन्द्रप्रभृतिषु च मौनं धृतवति ।

मृगाक्षीभिः स्वेक्षानवकुवलयैरर्चितपदे
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ३ ॥

तस्मिन् यदुकुलसमुद्रासितमणौ यदुकुलसमुद्रेति विशेषणात् पूर्णानन्दे हरौ श्रीगोवर्धनधरे रतिप्रादुर्भावः, तथा असितमणाविति रूपं । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायां विरहसामग्रीके स प्रार्थनीय इत्याशयेन विरहसामग्रीमाहुः **समायात** इत्यादि । स्वस्मिन् समायाते सति व्रजः सुरनिलयसाम्यं गतवान्, न तु वैशिष्ट्यम् । यतः सर्वोप्यक्षरः, व्रजे वैशिष्ट्यं तु करणीयम्, आत्मीयत्वात् । तथा च स्वस्मिन् व्रज इत्यप्यन्वयः, तदाहुः यः स्वस्मिन् व्रजे निजपदगताब्जाङ्कुशयवैर्वैशिष्ट्यमकार्षीदिति । अर्थाद्गोचारणार्थं गमनसमय आगमनसमये च । तथा च यः सुरनिलयसाम्यं गतवति व्रजे स्वस्मिन् समायाते सति निजपदगताब्जाङ्कुशयवैर्वैशिष्ट्यमकार्षीदित्यप्यन्वयः । अत्राब्जाङ्कुशयवानामेव ग्रहणं छन्दोनुरोधेनान्येषामप्युपलक्षकम्, योग्यत्वात् । वैशिष्ट्यं खुरतोदशमनरूपम् । तदुक्तं गोपिकाभिर्युगलगीते 'निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाङ्कुशविचित्रललामैः.। व्रजभुवः शमयन् खुरतोद'मिति । अकार्षीदिति भूतप्रयोगो लीलानां नित्यत्वेपि श्रीमदाचार्यान् प्रति तदानीमप्राकट्यात् । एतच्च नित्यलीलावादे विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । सोपि श्रीपरिवृढ एवेत्याशयेनाहुः **श्रीपरिवृढ** इति । अत्र पूर्वोक्तेनाभेदः । तदुक्तं तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रभाष्ये । अत एव 'प्रभौ परिवृढ' इति निपातोऽपि सङ्गच्छते । अन्यत् पूर्ववत् । **हिहीहीहीङ्कारान्**निति । अत्राद्यो ह्रस्वेकारान्तः, ततो द्वौ दीर्घेकारान्तौ, तुरीयस्त्वनुस्वारान्तदीर्घेकारान्तः, हीमो निर्देशो हींकारः, 'वर्णात्कार'इति कारनिर्देश इत्येव । हिश्च हीश्च हीश्च हीङ्कारश्च हिहीहीहीङ्कारास्तान्, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति यथासंभवं हिहीहीहीङ्कारादयोपि बोध्याः । पशुं पशुं प्रतीति **प्रतिपशु** । 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिनाव्ययीभावः समासः । सदा दक्षिणबाहुं कटौ संस्थाप्य वामबाहुमुच्चैः कृत्वा कुर्वति, किञ्च, सदा कुर्वति, न कदाचिदपि प्रतिपशु तूष्णीं स्थितवति । अयमेव भगवान्न तु गोपाल एव तदाहुः **नम**दित्यादि । यः पूर्वं भागवतादौ **नमद्ब्रह्मेशेन्द्रप्रभृतिषु** मौनं धृतवान्, स एवेदानीं हिहीहीहीङ्कारान् प्रतिपशु वने कुर्वंस्तान् ज्ञानगोचरीभवति तस्मिन्नित्यर्थः । कुर्वतीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगात् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । **मृगाक्षीभि**स्तद्वनस्थाभिः **स्वेक्षारूपैः नवकुवलयैरर्चिते** पदे यस्य तस्मिन् । तासामीक्षाविषयतया भगवत्पदयोः स्थितिः । अत ईक्षाभिरर्चनं, कज्जलादीनां नीलत्वादीक्षणानां कुवलयत्वं, कुवलयं नीलमम्बुजन्म, कौ पृथिव्यां वलयमिव, शोभाकरत्वात् । तदानीं भगवद्दर्शनेन ये कामशबलिता विविधा भावविशेषास्तेऽत्र नवशब्देनोच्यन्ते ईक्षासु । कुवलयेषु तु रसोद्दीपकत्वं नवत्वम् । स्वेक्षाश्च वलयतोऽप्यधिकाः, यतो वलयान्यपि कुत्सितानि यानि झणत्कारयुक्तानि विशेषोद्दीपकानि तानि कुत्सितानि जातानीति ज्ञायते । ताश्च भक्ताः । अतः पदे एवार्चन्तिस्म, स्वरूपं तु दद्दशुरेव । कुललज्जादिभिः अन्यसर्वप्रतिबन्धे स्वेक्षानवकुवलयैरेवार्चितवत्य

इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । अत्र **रतिप्रादुर्भाव** इत्यादिपुनःकथनं भक्त्यादरे वीप्सारूपं च । **श्रीपरिवृढ** इति निपातप्रकारस्तु पूर्वश्लोक एव उपपादितः ॥ २,३ ॥

माहात्म्यं वदन्तः प्रसङ्गेन तनुस्वरूपे विभौ तं प्रार्थयन्ति **सकृदि**त्यादि ।

सकृत्स्मृत्वा कुम्भी यमिह परमं लोकमगम-
च्चिरं ध्यात्वा धाता समधिगतवान् यं न तपसा ।
विभौ तस्मिन् मह्यं सजलजलदालीनिभतनौ
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ४ ॥

तस्मिन् विभौ रतिप्रादुर्भावस्तथा । अत एवात्रैव विभाविति सप्तम्यन्तोपादानम् । विभुः प्रभुस्तेन 'प्रभौ परिवृढ' इति निपातोपि सङ्गच्छते । योगस्तु विशेषेण भगवत्याविर्भवतीति, 'तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी' दित्यष्टमस्कन्धवाक्यात् । (अत एवात्रैव विभाविति सप्तम्यन्तोपादानम् ।) स्वरूपं वदन्तः स्वयं रासलीलैकतात्पर्याः रासस्त्रीभावपूरितविग्रहाश्चेति रासलीलावैशिमष्ट्यमप्याहुः **सजलजलदालीनिभतना**विति । सजलो यो जलदस्तस्य या आली पङ्क्तिस्तन्निभा तनुस्तत्र रतिप्रादुर्भावप्रार्थना प्रथमश्लोक एवोक्ता । प्रेम्णायं वाक्यप्रबन्धः, माहात्म्यज्ञानेन तज्जननात् । किञ्च, सजलपदेन भगवतोऽन्तःश्रमो बोधितः, रासे त्वरितागमनेन च श्रमसंभवात्, तद्वन्मदर्थेपि रत्याविर्भावार्थमपि श्रमः संभावित इति सूचितम् । जलदपदेन च रासस्त्रीभ्यो यथा तथा गजेन्द्राय जीवनप्रदत्वम् । जलं जीवनमिति, तथा विरहिणे मह्यं जीवनप्रद इति ज्ञाप्यते । आलीपदेन च रासे यथा मेघचक्रं तथेश्वरपङ्क्तिः सस्त्रीकेति ज्ञाप्यते । गजेन्द्रप्रसङ्गे '(शेषं च) मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयामि'ति वाक्येनेश्वरस्य सस्त्रीकत्वात् 'वक्षः श्रियैकरमण'मितिवाक्याद्यावद्रूपं श्रियो रमन्ते व्रजभक्तेभ्यः परमलोकगमनानन्तरमपि गजेन्द्राय च बहुवारं जीवनप्रदत्वमालीपदेन बोध्यते, मह्यमपि सततमित्यालीपदेन सूच्यते । एतदर्थमेव दृष्टान्तः । आलीपदं स्वेषां रासलीलैकतात्पर्यत्वात् रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वाच्च रासलीलावैशिष्ट्यमित्युक्तम् । अथवा गजेन्द्रं परिमुच्य वियति गच्छन् सजलजलदाली भवतीत्यालीपदम् । अथवा सरसि प्रतिबिम्बितस्य तरङ्गोपाधितः प्रतिबिम्बानि बहूनि भवन्तीत्यालीपदम् । अथवा श्रियो हारे भगवत्प्रतिबिम्बपङ्क्तिरिति तथा, अन्यथा तु सजलजलदनिभतनुरित्येतावतैव चारितार्थ्यं भवति । आलिः पङ्क्तौ दीर्घान्तोपि अस्मादेव ग्रन्थात् । यथा श्रीभागवते 'कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्र'मित्यत्रावलीशब्दो दीर्घान्तोपि, तथायमपि क्वचिद्द्रष्टव्यः । व्युत्पत्तिस्तु आ ईषल्लीयते श्लेषं करोतीत्याली पङ्क्तिः । 'लीङ् श्लेषणे' क्विप्, नतु 'अलभूषणादा'वाङ्पूर्व इन्नन्तः । अत एव शृङ्गाररसमण्डने द्वितीय उल्लासे पुष्पालीति प्रयोगः । अथवा सजलजलदालेरीः श्रीस्तन्निभा तनुः । नितरां भातीति निभा । वक्ष्यन्ति चाग्रे 'हरिर्यैस्तस्मि'न्निति । हरिश्चन्द्रः, तनुरित्यैश्वर्यविस्तारिकैकाऽन्यासामुपलक्षिका । जात्यपेक्षयैकवचनं वान्वयानुरोधेन । अथवा

सजलजलदश्चाली सखी च सजलजलदाल्यौ । 'धर्मादिष्वनियम' इति सूत्रेणालीशब्दस्य पूर्वप्रयोगार्हस्य परप्रयोगः । तयोः निभा सजलजलदालीनिभा । सा चासौ तनुश्च सजलजलदालीनिभतनुः, सश्रीका उक्तवाक्यात् । पूर्वश्लोकोक्ताग्रे वक्ष्यमाणा च प्रियव्रजस्थितित्वात् पुष्टिलीलाकर्तृत्वात् रहःप्रियत्वाच्च सिद्धा, इयं तु लीला वैकुण्ठस्था भक्तियोगादिना निरूपिता चतुर्भुजरासरूपा, गजेन्द्रं परिमुच्य वियति गच्छतोपि लीला दूरतो विरहेण परमफलत्वात् पूर्वार्धोक्तया लीलया माहात्म्यज्ञानजननाच्चात्यादरेणाहुः **मह्य**मिति । तत्र मामनुकूलयितुं रतिप्रादुर्भावो भवत्वित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति सूत्रेण चतुर्थी । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **सकृ**दिति । यं विभुं 'तनुरूपं चक्रायुधं' इति वाक्याच्चतुर्भुजं सकृदेकवारं स्मृत्वा । गजेन्द्रः पशुः, अतः कथं भगवतः स्मरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः **कुम्भी**ति । कुंभौ मङ्गलसूचकौ, न तु रिक्तौ, तौ विद्येते यस्य सः, तस्मान्मङ्गलं भगवदनुग्रहरूपं पूर्वजन्मकृतहर्यर्चनानुभावरूपं च, तच्च द्विगुणम्, अग्रे भगवद्दर्शनस्यापि भावित्वात् । कुम्भो हि वारिपूर्णो येन केन प्रसिद्धसम्बन्धेन मङ्गलरूपो भवति । अतः स्मृतिरहितस्यापि गजेन्द्रस्य स्मरणं भवति । तया च भगवद्दर्शनम् । भगवत्सेवोपयोगिदेहेन परमलोकगमनं तु भगवत्स्पृष्टगजेन्द्रस्योत्क्षिप्तसाम्बुजकरत्वेन सेवकत्वात् पूर्वजन्मनीन्द्रद्युम्नोयं सेवापरस्तेन पूर्वजन्मनि कृता या सेवा सा द्वितीये जन्मनि फलिता, तेन हेतुना पूर्वजन्मनि किञ्चित्कालं सेवाप्रतिबन्धोऽपि जात इति ज्ञायते । तदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावलीटीकाया'मनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धे कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयमि'ति । एवं च कुंभी सकृत्स्मृत्वा भगवन्तं दृष्ट्वा अम्बुजेन सेवित्वा पूर्वजन्मकृतहर्यर्चनानुभावेन वा परमं लोकमगमदिति योजना । वस्तुतस्तु प्रमेयबलेनैव सर्वम्, अनवतारदशायामेव ज्ञानभक्तीनां प्रयोजकत्वात् । एतच्च स्थितमाकरे । किञ्च, यं विभुं ध्यात्वा भक्तिं कुतो वा न कृतवानित्यत आहुः **धाते**ति । यतो धातानशनादिव्रतधारको, न त्वनुग्रहवान्, अनुग्रहेण भक्तिरिति भक्तिहेतौ स्थितम् । **तपसा** न समधिगतवान् किन्तु दृष्टवान्, वन्दितवाँश्च । अत्रापि हेतुर्धातेति । 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्याद्भगवदनुग्रहवान् । एतच्च द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये स्पष्टम् । वन्दनरूपभक्त्या तत्काले तत्र भगवदनुग्रहोनुमितः । 'इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशु'रितिवाक्यादेवंभवने समर्थत्वाच्छ्रीपरिवृढसमानाधिकरणमप्याहुः **श्रीपरिवृढ** इति । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति श्रीकृष्णे भगवत्त्वातिदेशाच्छ्रीकृष्णरूपात्पूर्वं चतुर्भुजरूपादत्र सच्चिदानन्दस्य ज्ञानशून्यानुग्राहकस्य सर्वे धर्मा उपसंहर्तव्याः । 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्र प्राकृतरूपेणैव ग्राह्यः शिशुः, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्र प्रकृतिपदस्य स्वरूपपरत्वादिति स्थितं टिप्पण्याम् । तदा तु चतुर्भुजरूपस्य स्वरूपभिन्नत्वबोधनान्नोपसंहर्तव्या अपि साधनाध्यायतृतीयपादस्योपसंहारसूत्रीयभाष्येणेदं सिध्यति ॥ ४ ॥

मनोमयलीलां क्रियात्मकस्य च तां वदन्तस्तं प्रार्थयन्ति **पराकाष्ठेत्यादि** ।

पराकाष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीनां क्षितिभुजां
सुदृसानां त्रासास्पदमखिलभाग्यं यदुपतेः ।
विभुर्यस्तस्मिन् मे दरविकचजम्बालजमुखे
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ५ ॥

तस्मिन् दरविकचजम्बालजमुखे रतिप्रादुर्भावस्तथा भवतु । कमलमुखत्वं सकलसाधारणमुभयोरन्वयार्थत्वं श्लोकस्य स्फोरयन्ति । किञ्च, दरविकचे ईषद्विगतवन्धे ईषत्प्रफुल्लिते जम्बालजे कमले नेत्ररूपे मुखे यस्य मनोमयस्य भगवतः सः 'मनोमयोऽयं सखि पद्मलोचन' इति विज्ञप्तौ तथा कथनात् दरविकचपद्मलोचन इत्यर्थः । तथा दरविकचं ईषद्गतबन्धमीषत्प्रफुल्लितं यज्जम्बालजं तत्सदृशं मुखं यस्येति साधारणसमासः । क्षितिभुजामित्यादिविशेषणबलात् क्रियात्मकस्येति लभ्यते । यत्पदेनेषत्प्रफुल्लितकमलमुख इत्यनुक्त्वा दरविकचेत्याद्युक्तं तेनात्रान्यावपि समासौ । तथाहि । दर ईषत्तादृग्विरुद्धाः कुटिलाः केशा यस्य स दरविकचः । जमतीति जम्, क्विपः सर्वापहारी लोपः, अत्तेत्यर्थः । जम् चासौ बालश्च जम्बालो नवनीतमदन् बालस्तज्जानि मुखान्युपाया गमनविशेषादयश्च यस्य सः । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपी'ति विश्वः । उपाया अनेकविधास्तद्वारणाय बालजत्वं मुखेधूक्तम् । एवं च दरविकचश्चासौ जम्बालश्च दरविकचजंबालस्तस्माज्जायन्त इति दरविकचजंबालजानि तानि मुखानि यस्य मनोमयस्येति समासः । अत्राद्य उपायो बालस्वरूपे निविशते, अन्ये तु 'पराकाष्ठा प्रेम्ण'त्यत्र हेतव इति तत्रैव स्फुटिष्यति । मुखेषु बालजत्वोक्तितात्पर्यं च । दरः शङ्कः विकचत्वं विगतकचलक्षणं स च स च तौ दरविकचौ जम्बालजे करकमले मुखे वक्त्रे च यस्य गोकुलाधीशस्य क्रियात्मकस्य स जंबालः पङ्कस्तज्जत्वोक्त्या यथा पद्मे कदाचित्किञ्चित्पङ्कस्तथा नेत्रयोः कज्जलं मुखे च, हस्तयोस्तु कुङ्कुमादिरिति सूच्यते । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **पराकाष्ठेति** । यः पशुपतरुणीनां प्रेम्णः पराकाष्ठा उत्तमा दशा, सा च बाल्यावस्था । इदमेवावस्थाया उत्तमत्वं यद्भक्तानुरोधित्वम्, अन्यथा पौगण्डादयोऽप्यवस्थाः 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकस' इति न्यायेन प्राप्नुयुः । अत्र पराकाष्ठा य इत्युक्तेः स्वरूपापेक्षयावस्थाधर्मबाहुल्यं प्रतिपाद्यते, तथैव सकलव्रजरत्नानां मनोरथपूर्तेः । तथाहि । पशुपानां यास्तरुण्यस्ता बहुदुग्धादिकाननपशुप्रेक्षकाणां तत्रापि तरुण्यो दुग्धादिसम्पादनसमर्थाः, कामभावेन भगवति स्निग्धाः, न तु वृद्धा बाला वा । तासां प्रेम्ण इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रेम ज्ञात्वा । प्रेम्ण इति षष्ठी वा, प्रेमसम्बन्धिनी पराकाष्ठा । अत्र 'ज्ञाताऽप्यन्यो न वर्तेत' इत्यन्तः सर्वोपि गुप्तरसोऽनुसन्धेयः । यद्यपि 'त्वं भुङ्क्ष्वाशु सरामो वयस्यवृन्दैः सहागत्ये'ति सरामत्वं वयस्यवृन्दैः सहागमनप्रार्थनाविषयत्वं च श्रीकृष्णावतारधर्मावुक्तौ, तथापि श्रीकृष्णावतारे परब्रह्मातिदेशस्य भाष्यादावुपपादितत्वात्तस्य बाल्यावस्थाद्याचरणोक्त्या परब्रह्मण्यपि तदाद्याचरणं निश्चीयते । तच्च मनोमयरूपेण । 'इति प्रियतमावृन्दमुखपद्मवचोमधु । रसायनमिवापीय तथैव प्रभुराचर'दितिवाक्ये रसायनपानानन्तरं मनसैव तथाचरणावधारणस्य युक्तत्वात् । किञ्च, काष्ठा दिक् तद्वन्निराकारः, परं सा परा मनोगोचरः, दिक्तु नैवं । इदमेवोत्तमत्वमत्र । यत्तु साकारब्रह्मवादैकस्थापक इति श्रीमदाचार्यनाम तत्सार्वदिकस्वरूपाभिप्रायेण । एवंरूपं तु कादाचित्कमेव भक्तस्यापि प्रभुज्ञापितमेवेति ज्ञेयम् । कार्यकारणात्मकत्वेन क्रियाद्वैविध्यात् विशेषणद्वयेन क्रियात्मकस्य भगवतो लीलामाहुः **क्षिती**त्यादि । 'क्षि निवासगत्योः' 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्'इति क्तिच् । तथा चायमर्थः । पूर्वमेव निवासवती भूः, न तु क्षेत्ररूपा । तस्या भुजो, न तु पालकाः । अत एव सुदृप्ताः । भगवान् स्वार्थमेव सर्वं करोति, नत्वस्मदर्थम् । ततश्चान्यार्थेऽस्माभिः खेदः कथं प्राप्तव्य इति दृप्ताः । प्रकारान्तरेण येषां दृप्तत्वं न गच्छति ते सुदृप्ताः, तेषां त्रासास्पदं त्राससम्बन्धि कृत्यम् । 'आस्पदं तु पदे कृत्य' इति विश्वात् । तच्च कार्यं 'कृत्यं विद्विष्टकार्ययो'रिति विश्वात् तत्र विद्विषि 'कृती छेदने' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' कर्मणि कार्ये वाच्ये तु कृञः कर्मणि क्यप् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' क्रियते इति कार्यं कृत्यं कृतिकर्म । तदपि द्रव्याद्यात्मकं भवति । परन्तु त्रासास्पदं क्रियात्मको भगवानग्रेतनविशेषणबलात् । अतः कृतिकर्मापि क्रियात्मकं ग्राह्यम् । एवञ्च कार्यात्मकक्रियात्मको भगवानास्पदपदार्थः । सुट् तु छान्दसः कृत्ये वाच्ये । अथवा धातुपाठे श्रुतस्य श्रवणार्थकस्य स्पदेर्भ्वादेराकृतिगणत्वाद्भ्वादित्वं प्रकल्प्याङि रूपं । पचादेराकृतिगणत्वात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इति सूत्रेणाच् । अथवा त्रासानामास्पदं स्थानं, तदपि क्रियाकलापात्मकं, क्रियाभिस्त्रासः सुदृप्तानामिति । एवं कार्यात्मकक्रियात्मकत्वमुक्त्वा कृत्यपदार्थनिविष्टकृतिस्वरूपोपि भगवानित्याहुः **अखिलभाग्यमि**त्यादि । यदुपतेः शूरसेनस्याखिलभाग्यं 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणी'ति विश्वात् । भज्यते 'भज सेवायां' 'ऋहलोर्ण्यत्' 'चजो'रिति कुत्वं यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ भक्तेरुत्पत्त्यर्थकत्वदर्शनेन धातोरनेकार्थत्वाच्चाखिला शुभात्मिका क्रिया । तदुक्तं दशमस्कन्धे 'मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृप'मिति । अत्र क्रियया सर्वं संपादितम् । 'आह चास्मान् महाराज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि । ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने' इत्यस्याभासं । अतो विश्वासार्थं कृत्यधिकं वाक्यमप्युक्तवानित्याहेत्यत्र कृत्यधिकमित्युक्तत्वात्सा चात्र परिवृढः परिस्पन्दः । धातुना गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्वृञो भावे शः 'रिङ्शयलिङ्क्ष्वि'ति रिङ् अचिश्नु'तीयङ् । क्रियते श्रीपरिवृढः परिस्पन्द्यते इति क्रिया भगवत्त्वादलौकिकी । बहुषु स्थलेषु तु यस्य क्रिया तस्याकारः कायपरिस्पन्दः, क्रियालौकिकी । अखिलपदेन न तेन तदीयैर्वा किञ्चित्कृतम् । एवं मनोमयस्य क्रियात्मकस्य च भगवतो लीले उक्ते । स उभयोपि विभुरेवंभवने समर्थ इति वक्ष्यमाणश्रीपरिवृढदरविकचजंबालजमुखयोः सामानाधिकरण्ये हेतुः । 'प्रभौ परिवृढ'इति निपातात् ।

अन्यत्समानम् । अत्रान्येषां धर्माणामुपसंहारः पूर्वोक्तरीत्या, अत्रोभौ परिवृढावित्युक्तप्रायम् । तथाचोद्देश्यविधेयभावाद्भेदाभेदौ भवतः, प्रतीत्या भेदः श्रीपरिवृढत्वोक्त्याऽभेद इति । तथाप्याधिदैविकत्वमेव सर्वेषां, नत्वाध्यात्मिकत्वमपि, श्रीपरिवृढत्वोक्तेः ॥ ५ ॥

प्राणलीलां रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वाद्रासलीलैकतात्पर्यत्वाच्च युग्मेनाहुः **दरप्रादु**रिति ।

दरप्रादुर्भूतद्विजगणमहःपूरितवने
चरन् कुह्वां राकारुचिरतरशोभाधिकरुचि ।
हरिर्यस्तस्मिन् स्त्रीगणपरिवृतो नृत्यति सदा
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ६ ॥

स्फुरद्गुञ्जापुञ्जाकलितनिजपादाब्जविलुठत्-
स्रजि श्यामाकामास्पदपदयुगे मेचकरुचि ।
वराङ्गे शृङ्गारं दधति शिखिनां पिच्छपटलै
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ७ ॥

युग्मत्वात्तस्मिन् मेचकरुचि रतिप्रादुर्भावस्तथेत्युत्तरस्थेनान्वयः । कीदृशः सः यत्र स तथेत्याकाङ्क्षायामाहुर्**दरे**त्यादि । दरप्रादुर्भूतो यो द्विजगण उडुगणस्तस्य महस्तेजस्तेन महसा पूरितं यद्वनं वृन्दावनादि तस्मिन् कुह्वाममायां चरन् गच्छन् वक्ष्यमाणश्यामाविरहमनुभवंश्च । कीदृश्यां राकायां पूर्णनिशाकरायां रुचिरतरा या शोभा विशेषणेन तथावसायात् । 'त्रिभङ्गललितपदयुगं श्यामाकामास्पदं भवति'इति । तस्या अधिका रुग्यस्याम् । तत्र हेतुमाहुः **हरि**रिति । चन्द्र इत्यर्थः । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्वि'ति विश्वात् । 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'ति श्रुतेर्विरहजाग्नितप्ताभ्यः प्राणान् प्रयच्छन् विरहतापं हरतीति हरिपदम् । तथापि 'कोटीन्दुजगदानन्दी'ति भगवतो नाम्नो राकारुचिरतरशोभातोधिका रुक् यस्य एतादृशो यः स्त्रीगणपरिवृतः सन् सदा नृत्यति, नैकाकी नृत्यतीति सदापदेन ज्ञायते । एकाकी तु त्रिभङ्गललितस्तत्स्तोत्रे प्रसिद्धः । यद्यपि 'एतत्संदर्शने तु स्यात् प्रमदाभाव एव हि । तत्तापशामकोप्येष कृष्ण एवास्ति नापर' इति कृष्ण एव तत्र त्रिभङ्गललितः । तदुक्तं 'प्रहसितं प्रिये'त्यत्र विहरणपदव्याख्यानसुबोधिन्यां 'विहरणं यच्चलन'मित्यारभ्य 'त्रिभङ्गललितादिकं भवती'त्यन्तेन । तथात्रापि तदेवानुकूलम् । 'श्यामाकामास्पदपदयुग' इति वक्ष्यमाणविशेषणेन तथावसायात् । त्रिभङ्गललिते पदयुगं श्यामाकामास्पदं भवतीति । अथवा, सदा हरिः गोकुलस्य चन्द्रमाः, इदानीं वृन्दावनादेश्चन्द्रमाः । प्राणलीलैषा । श्रीकृष्णरासस्य राकायां वृन्दावनादौ जातत्वात् । 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'ति श्रुतेश्च । तस्मादिदं मण्डलमपि भिन्नं, न भागवतोक्तम् । तदुक्तं 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गना । इत्थमाकल्पितैर्मण्डलै-

र्मण्डितः संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः' इति । त्रिभङ्गललितत्वाद्रासमध्ये वेणुनादोपि संभावितः । 'मन्ये गोकुलतरुणीनवनवभावाः स्वरासतंजाताः । रतिरससुधाब्धिपतितप्लवे प्लवन्ते-निसर्गमधुरतराः ।' 'तत्रापि चेत् सहायोभूदुदारो वेणुनिःस्वनः । त्रिभङ्गश्च त्रिजगति न जाने का दशा भवे'दिति त्रिभङ्गललितस्तोत्रवाक्याभ्याम् । तदुक्तं 'प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः' इत्यस्य सुबोधिन्यां, 'यत्पुनः कैश्चि'दित्यारभ्य 'मध्ये वेणुनादस्योक्तत्वा'दित्यन्तेन ग्रन्थेन । 'एवञ्च षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति' तद्भागवतोक्तम्, यत्र तु षोडशगोपिकानां षोडश कृष्णा भवन्ति तदन्यन्मण्डलम्, एवमत्रापि षोडशगोपिकानां षोडश प्राणा भवन्ति । यत्र गोपिकानां हस्तद्वयग्रन्थिस्तत्र भगवतः कण्ठः । अयमपि श्रीपरिवृढ इत्याशयेनाहुः **श्रीपरिवृढ** इति । अत्र श्रीपरिवृढैतल्लीलाकर्त्रोः सामानाधिकरण्ये हेतुर्नोक्तस्तथापि हरिरित्येव हेतुरूह्यः । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति वाक्यात् । अन्यत्समानम् । अत्र तद्धर्माणामुपसंहारः पूर्वश्लोकोक्तरीत्योपपादनीयः । नृत्यशृङ्गारं प्रत्याहारन्यायेनाहुः **स्फुर**दित्यादि । स्फुरन् दिव्यो यो गुञ्जापुञ्जो मालाकारस्तेनाकलिते शब्दिते ये निजपादाब्जे तयोर्विशेषेण लुठन्ती स्रग्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । अत्र निजपदेन भक्तपादाब्जव्युदासः, अब्जपदेन च त्रिभङ्गललितस्तोत्रोक्तरीत्या प्रकटपादतलत्वं रासे परिश्रान्तस्यावस्थाने भवतीत्युच्यते । पादाब्जप्रसङ्गादाहुः **श्यामे**त्यादि । श्यामा व्रजभक्तरूपा तस्याः कामास्पदं कामस्य स्थानं पदयुगं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । तदुक्तं त्रिभङ्गललितस्तोत्रे 'दक्षिणपदतलपद्मं वामप्रपदस्य वामतः प्रकटम् । सौन्दर्यं किमपितरां प्रकटयति प्रेमवाल्लभ्य'मिति, श्रीभागवते च 'प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि । चरणपङ्कजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन्' इति, पादाग्रं प्रपदं प्रेमवल्लभ्यं प्रेमवता लभ्यम् । अनेन विशेषणेनैका तु श्यामा स्वामिनीव निकटे तिष्ठतीति ज्ञाप्यते । प्रसङ्गादेव पादाब्जयो रूपं वदन्तो विशेषणस्वरूपमेव विशेष्यभूतमाहुः **मेचकरुची**ति । मेचका श्यामा रुक्कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । 'स्त्रियाः पुंवदि'ति पुंवद्भावः । प्रस्तुतमाहुः **वराङ्ग** इत्यादि । वराङ्गे शिरसि शिखिनां मयूराणाम् । अत्र पूर्वस्वरूपवद्विकचत्वशङ्का भवेत्तन्निवृत्तये वराङ्ग इति । वरमङ्गं यस्य स वराङ्गः । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वा'द्वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् । दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्य' इति श्लोकोक्तभावेनेदमुक्तं विशेषणम् । पिच्छपटलैः पिच्छपरिच्छदैर्मुकुटाकारैः । बहुवचनं तासां मध्ये एकस्या एकस्या भगवानिति भगवतोबाहुल्यात् तदभिप्रायेणान्यपरिच्छदाभिप्रायेण च । तैः सह शृङ्गाररसात्मकं भूषणादि । तदुक्तं त्रिभङ्गललितस्तोत्रे 'उद्बुद्धशृङ्गाररसस्वरूपो भूषणाद्यपि । तादृगेवाखिलाङ्गेषु बिभ्रत् संराजते प्रभु'रिति । दधति धारयति पोषयति च भूषणादिकं भगवत्संबद्धमेव यया पुष्टं भवतीति । अन्यत्पूर्ववत् । अत्रापि रतिप्रादुर्भाव इत्यादि पुनः प्रार्थनं भक्त्या आदरेण च वीप्सारूपमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

कामकृतां लीलां वदन्तस्तं प्रार्थयन्ति दुरन्तमित्यादि ।

दुरन्तं दुःखाब्धिं हसितसुधया शोषयति यो
यदास्येन्दुर्गोपीनयननलिनानन्दकरणम् ।
अनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति मम तस्मिन् मुररिपौ
रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ८ ॥

तस्मिन् मुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्तथेति योजना झटिति बुद्धावारोहति तथापि योऽनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति तस्मिन्ननङ्गे साङ्गे रतिप्रादुर्भावस्तथेति योजनीयम् । मुररिपुत्वस्यागन्तुकत्वेन गुणशब्दत्वात् । अत्र कामपदं विहायानङ्गपदप्रयोगान्निराकारत्वशङ्का भवति, तद्वारणाय यः साङ्गत्वं व्रजति प्राप्नोतीत्युक्तम् । योऽनङ्गः साङ्ग इत्यनुक्त्वा साङ्गत्वं व्रजतीत्युक्तं तेन कदाचिन्निराकारत्वमपि भविष्यतीति ज्ञायते । या तु 'साकारब्रह्मवादैकस्थापक' इति श्रीमदाचार्यनाम्नः कथमेवमिति शङ्का सा पूर्वमेव निराकृता । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **दुरन्त**मित्यादि । दुरन्तो यो दुःखाब्धिर्विरहतापरूपस्तं हसितमेव सुधा तया प्रत्यक्षं शोषयतीत्युक्त्या यथा सूर्यकिरणैर्जलशोषः तथायं शोषः । एवञ्च दुरन्तदुःखाब्धिर्हसितसुधायां लीनः सन् तद्रूपो जात इत्युक्तं भवति । तेन गोपीमदनमोहनयोरालम्बनविभावयोरपि परस्परसंयोगवत् विरहस्यापि व्यतिषङ्गो निरूपितः । न चैवं भगवतो दुःखित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'त्यादिसूत्रभाष्ये विरहस्य ब्रह्मधर्मत्वेनोपपादनात् । विशेषोपि तत्र द्रष्टव्यः । यथा भक्तानां कामभावो न गच्छति तदर्थं हास इति 'प्रहस्य सदयं गोपी'रित्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । 'हासो जनोन्मादकरी च माये'ति वाक्यात् भगवान् कार्यार्थं योगमायामुपाश्रयत इति 'योगमायामुपाश्रित' इत्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । यस्यास्येन्दुर्गोपीनयननलिनानन्दकरणमसाधारणं कारणमेतादृशकामो मुररिपुरित्याशयेनाहुः **मुररिपा**विति । मुरस्य जलदोषात्मकस्य रिपुः, तेन यस्यास्येन्दुः सुधांशुर्निर्दोषः, न तु शशाङ्क इत्युक्तम् । श्रीपरिवृढसामानाधिकरण्ये हेतुश्चोक्तः । अथवा तस्मिन् मुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्तथेत्येव योजना । उपसंहारसूत्रभाष्ये तद्धर्माणामुपसंहारस्य सिद्धत्वेनानङ्गेपि वक्ष्यमाणकार्यार्थं मुररिपुत्वमुपसंहृत्य श्रीपरिवृढसामानाधिकरण्ये हेत्वर्थं च मुररिपुत्वेन रूपेणानङ्गविशेष्यस्योपस्थापनात् । तथा च यथा 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इत्यस्य सुबोधिन्यां यदुकुलसमुद्रासितमणिस्तासां दैन्ये प्रादुर्भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान्, तथा श्रीपरिवृढोप्यनङ्गरूपं प्रकटीकृतवान्, परन्तु यथा दोषरूपं मुरं तन्निरुद्धकन्यासु स्वप्राप्तिप्रतिबन्धकं निराकृत्य ता अङ्गीकृतवानेवं श्रीपरिवृढो यद्दिष्टं तत्र यः प्रतिबन्धस्तं निवार्य तदप्यङ्गीकरोति पूर्वं, पश्चादनङ्गरूपं प्रकटयतीति मुररिपुपदस्य विशेष्यीकरणाज्ज्ञायते । ततः पश्चात्साङ्गः । अयमपि श्रीपरिवृढ इत्याशयेनाहुः **श्रीपरिवृढ** इति । अन्यत् समानम् । अत्रापि तद्धर्माणामुपसंहारः पूर्वोक्तरीत्योपपादनीयः ॥ ८ ॥

यद्यपि 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन कर्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति ग्रन्थस्यापि शास्त्रत्वेनानुबन्धचतुष्टयमादौ वक्तव्यम्, तथापि ग्रन्थविस्तारभयादन्ते जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृत्त्वात्तदुपनिबध्नन्त एव स्तोत्रपाठफलमाहुः **इदं य** इत्यादि ।

इदं यः स्तोत्रं श्रीपरिवृढसमीपे पठति वा
शृणोति श्रद्धावान् रतिपतिपितुः पादयुगले ।
रतिं प्रेप्सुः शश्वत् कुवलयदलश्यामलतनौ
रतिः प्रादुर्भूता भवति नचिरात्तस्य सुदृढा ॥ ९ ॥

तस्य रतिः प्रादुर्भूता भवतीति पदसंबन्धः । कस्येत्याकाङ्क्षायामाहुः **इदं य** इत्यादि । **य** इति वर्णानियमो बोधितः । यः कोपीत्यर्थः । स्तोत्रं श्रीपरिवृढसमीप इत्यत्रार्थशब्दावादाय वाच्यवाचकभावः संबन्ध उक्तः । सर्वत्र श्रीपरिवृढ इत्यन्ते निर्देशाच्छ्रीपरिवृढशब्देन श्रीपरिवृढादयः सर्वे वाच्याः । यौगिकोप्ययं शब्द इति तच्छ्लोकोक्ता लीला अपि श्रीपरिवृढशब्देन वाच्याः रतिप्रादुर्भावप्रार्थनापर्यन्ताः । अयमेवात्र विषयः । अधिकारिणमाहुः **पठती**त्यादि । **रतिपतिपितुः पादयुगल** इति । प्रेप्सुरधिकारी, परन्तु श्रद्धावान् सन् पठिता श्रोता वा रतिपतिः कामस्तज्जनकस्य । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वादेवमुक्तम् । रसो गुप्त एव वृद्धो भवतीति स्फुटं नोक्तम् । तदुक्तं 'अनाविष्कुर्वन्नन्वया'दित्यादिसूत्रभाष्ये । कामपितुः स्वरूपमप्याधिदैविकः काम इत्यपि ज्ञातुं रतिपतिपितृपदम् । तदुक्तं दशमस्कन्धे 'पितुरनवम' इत्यत्र 'आकृतावन्यून इत्यर्थः' । रतिपतिपदेन रतिदातृत्वं बोधितम् । किञ्च, प्रारम्भश्लोकोक्तस्य भगवतः स्वरूपं तु तत्र नोक्तं, तदप्यनेन बोधितम् । संयुक्तः काम इति । तदुक्तं 'रतिपतिं रमयाञ्चकारे'त्यस्य सुबोधिन्यां 'संयुक्तः कामो रतिपतिः, वियुक्तस्त्वग्निरूप' इति । तथा संयोगशृङ्गारः कामाकृतिः श्रीपरिवृढ इत्युक्तं भवति । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । कुवलयदलश्यामलतनौ कुवलयवत् श्यामला तनुर्यस्य श्रीपरिवृढस्य । अत्र प्रत्याहारन्यायेन संपूर्णं रूपं ज्ञातव्यम् । कुवलयमिन्दीवरं तद्दलानि परितःस्थितान्येकदेशभूतानि च नवकुवलयमतस्तद्दलानां च दृष्टान्तत्वं । तन्वोः श्यामलः श्यामः । किञ्च, भूमावपां प्रक्षेपे यो वर्णो भवति स श्यामलः । तदुक्तमष्टमस्कन्धे 'सचावनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात् पयऊर्मिभिः । करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभि'रिति । हरिद्भिः पालाशवर्णैः । प्रयोजनमाहुः **रतिः प्रादुर्भूते**ति रतिप्रादुर्भावः फलम् । नचिरादिति पञ्चमी तु ल्यब्लोपे । अचिरकालं प्राप्यैव वा चिरकालमास्थायेति वेति ॥ ९ ॥

प्रभ्वानन्दतनूकाष्ठाक्रियाप्राणा अनङ्गकः । श्रीभिर्लीलाः सदा कुर्वन्नष्टधा[1] हृदयेस्तु मे ॥ १ ॥
स्मृत्वा श्रीवल्लभश्रीमद्विठ्ठलाचार्यवाक्यतः । दृष्ट्वा श्रीयदुनाथानामाज्ञयो[2] विवृतिः कृता ॥ २ ॥

इति श्रीगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचिता परिवृढाष्टकविवृतिः संपूर्णा ।

१ कुर्वन् सप्तधेति पाठः । २ आग्रहादिति पाठः ।

भावैरङ्कुरितमितिपद्यव्याख्या ।

भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानि ।
अङ्कुरकन्दलशाखापल्लवकलिकाप्रसूनफलानीति ॥

अथ श्रीमत्प्रभुचरणाः हरेर्भावात्मकस्य शृङ्गारोत्तररसात्मकस्य स्वरूपवैचित्र्यनिरूपणाय सकलफलप्रदत्वज्ञापनाय व्रजमात्रस्थितिसिद्धये तदन्यत्रागमनाय तदेकार्थतावगतये तत्पोष्यत्वाय तत्सेचनाद्यधीनवृद्धिमत्त्वाय तच्छायादिसर्वोपयोगित्वाद्यर्थं फलरूपत्वेपि वृक्षत्वेनैकपद्येन निरूपयन्ति **भावैरिति** ।

भावैरङ्कुरितं महीमृगदृशामाकल्पमासञ्चितैः(तं)
प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमम् ॥ १ ॥

अयमर्थः। श्रुतीनां वरदानप्रस्तावे प्रदर्शितं यद्रूपं भावात्मकं तत्तदानीमेव तासां हृदये प्रविष्टमत एव मनोरथो जातः। नहि भगवति हृदयानारूढे तद्विषयको मनोरथो भवति, ततस्तस्य हृदयस्थस्य प्रादुर्भावे तत्कालमेव नवीनोत्कटतापप्रादुर्भावो भवति, तदौत्कट्यं त्वतिभावनया भूयसा कालेन भवति । अत एव वरदाने प्रभुणापि फलप्राप्त्यधिकरणभूतः कालः सारस्वतकल्प उक्तः। 'कल्पं सारस्वतं प्राप्ये'ति वाक्यात् । एवं सत्याकल्पं भावनाभिः प्रभो रसात्मकस्य रसरीत्यैव बहिः प्रादुर्भावोभूद्भावितश्रीयशोदाधिकरणे स प्रकारोत्र निरूप्यते **भावैरङ्कुरितमि**ति । आकल्पं कल्पमभिव्याप्य आसमन्तात् सञ्चितैर्भावैरात्यैंव संवर्धितैः । **सिञ्चितै**रिति वा पाठः। सिञ्चितैः प्रादुर्भावपर्यन्तं स्वहृदय एव स्थापितैर्भावैः, कदा भगवान् प्रादुर्भविष्यतीति, एवंप्रकारैरङ्कुरितं श्रीयशोदायां गर्भरूपेणाविर्भूतं, यथाङ्कुरं पोषकापेक्षं द्रुमभवनाशाजनकं सङ्गोपितनिजाकारं भूमिशोभाजनकं स्वाश्रयसन्मानकारकं तथा गर्भरूपेणाविर्भूतो भगवानपीति तथाभूत इत्यर्थः। ननु कल्प(द्रुमः) स्वर्गे आनन्दप्रधाने तिष्ठति भगवाँस्तु भूमाविति कथं तत्तुल्यतेत्याशङ्क्याहुः **महीमृगदृशा**मिति । स्त्रियो हि आनन्दप्रधानास्तत्रापि भूमिष्ठास्तत्रापि सुन्दर्यस्तत्रापि चपलतरविशाललोचनयुगला ज्ञानशक्तिपूर्णा भवद्दष्टयः । तथाच यथा देवानामानन्दानुभवकर्तॄणामलौकिकानां भाग्यैः स्वर्गे कल्पवृक्ष उद्गतः, तथा स्वर्गकोटिभ्योप्युत्तमे व्रजेऽसाधारणानन्दानुभवकर्त्रीणां भाग्यैरत्रापि कल्पद्रुमोयमुद्भूत इत्यर्थः । एवमङ्कुरमभिधाय कन्दलभावमाहुः **प्रेम्णा कन्दलित**मिति । प्रेम्णा प्राथमिकभावेन भगवन्तमाविर्भूतं द्रक्ष्याम इत्याकारकरुचिजनकदिदृक्षारूपेण गेहदेहादिरागनाशकेन कन्दलितं कन्दलं सञ्जातं यस्येति तथा, पुष्टगर्भरूपं भगवन्तमित्यर्थः । पुष्ट एव गर्भे एवं दिदृक्षाहेतुकरुच्युत्पत्तेः । एवं कन्दलभावमुक्त्वा शाखाशतत्वेन तद्भावमाहुः **मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृत**मिति । आविर्भावोत्तरं भगवति दृष्टे ये ये मनोरथा उत्पन्नाः करचरणाः प्रत्यङ्गेषु स्वयोग्यप्रकारकभावनारूपास्त एव भावात्मकस्य भगवतोऽवयवभूता इति

तन्मयैः शाखाशतैरनन्तमूर्तित्वात् भगवतस्तैः संभृतं सञ्चितं सम्यक् भृतं पुष्टं वेत्यर्थः । एतेनैतद्भावात्मक एव भगवान् भावमात्राकार इति निरूपितम् । एवं शाखाभावमुपपाद्य पल्लवभावमाहुः **लौल्यैः पल्लवितमिति** । लौल्यैः बाललीलादिषु मुग्धभावावलोकनेन स्वानुरूपकृतिप्रकटनरूपैरखिलाङ्गचापल्यैः स्वामिनीनां पल्लवितं पल्लवभावं प्राप्तमित्यर्थः । यथा पल्लवाः प्रतिशाखमनन्तास्तच्छोभाकराश्च, तथा भगवतः सर्वाङ्गेषु लौल्यानि संवद्धान्यसङ्ख्यातानि तदवयवशोभाकराणीति तथेति भावः । एवं पल्लवभावमुपपाद्य कुसुमभावमाहुः **मुदा कुसुमितमिति** । भगवद्दत्तया मुदा 'चिक्रीडे जनयन् मुदमि'ति वाक्यनिरूपितया कुसुमितं कलिकारूपकुसुमयुक्तमित्यर्थः । यथा कुसुमोदयः फलोदयहेतुः मकरन्दरससुगन्धताद्रूपभ्रमरसाहित्यसंभूतशब्दस्पर्शादिसर्वविषयानुभवहेतुरवान्तरफलरूपश्च, तथा भगवतोपि तद्विषयकमुञ्जननहेतुकभावोऽपि तादृश एव मुग्धभावसाहित्येन कलिकारूपश्चेति भावः । एवं कलिकाभावमभिधाय पुष्पभावमाहुः **प्रत्याशया पुष्पितमिति** । भावदर्शनेन या फलं प्रत्याशा 'एवं कुर्वन् प्रभुः सर्वानभिप्रायान् मनोगतान् । कामरूपतयाऽस्माकं पूरयिष्यति निश्चित'मेवंरूपा, तयार्तिरूपया स्वतापसंबन्धेन पुष्पितं विकसितकुसुमयुक्तमित्यर्थः । यथा पुष्पं रविकिरणसंबन्धादुन्मुद्रितमाविर्भूतमकरन्दं च भवति, तथा भगवानप्येतदार्तिभावमवलोक्य स्वधर्मान् तादृक्चेष्टारूपान् प्रकटयतीति तथेति भावः । एवं पुष्पभावं निरूप्य फलभावमाहुः **लीलाभिः फलितमिति** । वने भवने च निलायनादिलीला आरभ्य रासान्ताभिः स्वरूपानन्ददानात्मिकाभिः फलितं फलयुक्तं जातमित्यर्थः । यथा फलं स्वोत्पत्तौ इतराकाङ्क्षानिवारकं सर्वानन्दानुभावकं सेवासार्थकत्वकृत्, तथा भगवानपि मनोरथानन्दप्रदाने भक्तानां तथा जात इति भावः । एतेन स्वरूपस्य सर्वदा फलरूपस्याप्येवंभावे भक्तान् प्रति फलत्वमिति निरूपितम्, तथा भगवतोपि लीलयैव फलमिति पर्यवस्यतीति भावः। तादृशं **शृङ्गाररसात्मकं कल्पद्रुमं भजे** । अयमर्थः । यथाम्रादिषु द्रुमेषु भिन्नो भिन्नो रसः तत्तद्रसात्मकाश्च ते ते वृक्षाः इति वृक्षत्वे प्रकृतेपि कश्चन रसोऽपेक्ष्यः । तदर्थं शृङ्गार एव भगवति रसः, तदात्मकश्च सः इति शृङ्गार एव यः कल्पद्रुमः सर्वदानसमर्थः सदातनो निखिलोपास्यो भाग्यवदेकलभ्यो वृक्षस्तद्रूपं प्रभुं भजे । चेतस्तत्प्रवणरूपया सेवया निरन्तरं भावये हृद्यनुभवामीत्यर्थः । ननु कल्पद्रुमस्तु दुर्लभः स्वर्गस्थत्वात्, तथा भगवान् भूमौ प्रकटत्वेनानेकजनप्रत्यक्षविषयत्वात् सुलभ इति कथं तत्तुल्य इति चेत्तत्राहुः **व्रजवनीति** । व्रजवन्याः संबन्धिनं तमित्यर्थः । व्रज एवात्यन्तदुर्लभः । भगवतोपि गुप्ततया स्थितिस्थानत्वात् सर्वथाङ्गीकृतत्वाच्च । तत्रापि वनी वनस्य ततोपि गूढत्वात् । स्त्रीलिङ्गप्रयोगेण तु परमदुर्लभत्वं सूचितम् । तथाचैतादृशस्थलवर्तिवृक्षस्य प्रभोः स्वर्गस्थकल्पद्रुमतोप्यतिगूढतेति सर्वमवदातम् ।

एवं निजाचार्यतदात्मजाततदात्मजाताश्रयमात्रचेतसा ।
निरूपितस्तत्कृतपद्यभावस्तेनात्मदासेतिदयां दधाति ॥ १ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भावैरङ्कुरितमितिपद्यव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचितम्

मधुराष्टकम्

षड्भिष्टीकाभिः समलंकृतम्

१. श्रीमत्प्रभुचरणानाम्
२. तदुपरि श्रीमद्घनश्यामानाम्
३. श्रीमद्बालकृष्णानाम्
४. श्रीमद्वल्लभानाम्
५. श्रीमद्रघुनाथानाम्
६. श्रीमद्हरिरायाणाम्

परिशिष्टम्

श्रीमद्–वल्लभाचार्य–महाप्रभूपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

श्रीद्वारकेशकृतटीकोपेता

श्रीमद् – वल्लभाचार्य – महाप्रभु – वंशावतंस –
नित्यलीलास्थित – गोस्वामिश्री १००८ –
श्रीगोकुलनाथ – महाराजश्रीत्येतेषां –
स्मृतौ – तदात्मजैः – गोस्वामि –
श्री १००८ श्रीरसिकवल्लभैः–
प्रकाशितम्

वि. सं. २०३६ श्री वल्लभाब्दाः ५०३

प्रकाशक :

गोस्वामिश्री १००० श्रीरसिकवल्लभ महाराज
२१, चन्द्रविला, नोर्थ–साउथ रोड नं. १२,
जुहुस्कीम, पारले, बम्बई–४०० ०५६, भारत

साधारण संस्करण २००० प्रति
राज संस्करणं १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्दा : ५०३

ग्रन्थ–परिचय लेखक : **गोस्वामी श्याम मनोहर**

मुद्रक :
वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०० ०३४.

गोस्वामिश्री १००८ श्रीगोकुलनाथजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

एक किंवदन्तीके अनुसार मधुराष्टकम् स्तोत्रका प्रणयन श्रीमहाप्रभुने गोकुलमें ब्रह्मसम्बन्ध–दानकी आज्ञाके हेतु श्रीगोवर्धनधरके प्रकट होनेके समय किया था। श्रीमत्प्रभुचरणका किन्तु इस विषयमें मौन इस किंवदन्तीकी ऐतिहासिकताको सन्दिग्ध बनाता है। इस स्तोत्रपर श्रीबालकृष्णजीकी व्याख्यामें एक विवरण अवश्य उपलब्ध होता है कि श्रावण शुक्ल एकादशीकी मध्यरात्रीमें हुए भगवद्दर्शनके बाद पुनः भगवान्के तिरोहित होनेपर श्रीमहाप्रभुको भगवान्के तीव्र विप्रयोगकी अनुभूति रहती थी, उस अवस्थामें भगवान्की आन्तर अनुभूतिकी तन्मयतामें श्रीमहाप्रभुके श्रीमुखसे मधुराष्टकम्का मधुर गान निःसृत हो गया!

श्रीबालकृष्णजीका तात्पर्य यहां मधुराष्टकम्की रचनाके ऐतिहासिक घटनाक्रमकी सूचना देना प्रतीत नहीं होता किन्तु इस मधुर स्तोत्रके प्राकट्यके मधुर कारणका विवेचन ही प्रतीत होता है।

बृहदारण्यकोपनिषद्में, परमात्मा सभी जीवात्माओंके लिए मधुरूप है तथा सभी जीवात्मायें परमात्माके लिए मधुरूप हैं, ऐसा वर्णन मिलता है। तैत्तिरीयोपनिषद्में परमात्माको रसरूप माना गया है– "रसो वै सः"। वैसे तो ब्रह्मको अपूर्व–अनपर अनन्तर–अबाह्य एकमेवाद्वितीय कहा जाता है, परन्तु श्रुतियोंमें परमात्माको जैसे, 'अरूप' कहा गया है वैसे ही 'सर्वरूप' भी। वही अपूर्व–अनपर अनन्तर–अबाह्य ब्रह्म सर्वानुभू–सर्वानुभूतिरूप भी है ही। वह "सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदम्," (छान्दोग्य) है। अतएव

बृहदारण्यकोपनिषद् कहता है–"स वै नैव रेमे। तस्मादेकाकी न रमते। स द्वितीयमैच्छत्। सहैतावानास। यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इम-मेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नीचाभवताम्।"

यह सृष्टि – यह द्वैत – यह एकका अनेक नाम–रूपोंको धारण करना – यह अपूर्व–अनपर अनन्तर–अवाह्य ब्रह्मका सर्वानुभू बनना उसके अपने निजानन्द–स्वभावकी अभिव्यक्ति है। यह जगत् परमानन्दरूप परमात्माकी स्वानन्दानुभूतिरूप क्रीडा है – लीला है। इस आनन्दात्मिका क्रीडाकी माया–अविद्या जैसे अशुभ कारणोंमें व्याख्या करना ब्रह्मके आनन्दात्मक रमणकी अस्वीकृति है।

"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्," "स वै नैव रेमे" और "स इम-मेवात्मानं द्वेधापातयत्" वाक्योंके आग्रहरहित विवेचनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि आनन्दरूप परमात्मा भी एकाकी रमण नहीं कर पाता परन्तु वह एक यदि अपने आपको अनेक रूपोंमें विभक्त न कर पाता तो यह सृष्टिक्रीड़ा कैसे प्रकट हो पाती? स्वयम् अपने आनन्दकी गहन अनुभूतिके लिए, 'एकमेवाद्वितीयं' ब्रह्म, 'सहैतावानास' बन जाता है। यही ब्रह्मको रसरूप सिद्ध करता है।

ब्रह्म रसरूप है क्योंकि वही रमणकी इच्छासे सर्वानुभूतिरूप बना है। रस आनन्दरूप होता है अतः रसात्मक ब्रह्म आनन्दरूप है। उपनिषद् कहता है इस आनन्दरूप परमात्मासे ही सब कुछ उत्पन्न हुआ है, आनन्दरूप परमात्मामें ही सब कुछ स्थित है और परमात्मामें ही सब कुछ लीन होनेवाला है– "आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म।" यह समग्र जगत् परमानन्द परमात्माकी परमानन्दात्मिका क्रीडा है।

अतएव इस आनन्दात्मिका क्रीड़ामें प्रकट होनेवाली सभी जीवात्माओंके लिए परमात्मा मधु है तथा परमात्माके लिए सभी जीवात्मायें मधु हैं– "अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु।" श्रीमहाप्रभु अतएव कहते हैं–"मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्!"

जीवनकी सारी मधुरता परमात्मासे जुड़ जानेमें है। वही सारी मधुरताओंका स्रोत है। उस मधुराधिपतिकी हर बात मधुर है – उससे सम्बन्धित सब कुछ मधुर है। उसके अलावा – उसकी मधुर क्रीड़ाके अलावा यह जगत् और कुछ भी नहीं है। मधुराष्टक स्तोत्र मधुराधिपति परमात्माकी मधुरताका गान है।

परमात्माके मधुरतम रूपकी अनुभूति श्रीकृष्ण द्वारा व्रजमें प्रकट किये गये स्वरूप गुण लीला तथा नामों के साथ अति घनिष्ठतासे जुडी हुई है, पुष्टिभक्तोंके लिए। स्नेहपाशसे बंध कर श्रीकृष्ण जिनके हृदयमें निरुद्ध हो जाते हैं, उन्हीं जीवोंमें श्रीकृष्णके मधुर रूपको देखनेकी, मधुर गुणोंके गानकी, मधुर लीलाके अनुभवकी तथा मधुर नामोंके उच्चारणकी उत्कण्ठा जगती है।

यह उत्कण्ठा जब विरहकी पीड़ाका रूप ले लेती है तब हृदयमें स्थित प्रेम ही प्रियतमका रूप एवम् प्रियतमकी लीलाओंकी अनुभूतिका भी रूप धारण कर लेता है। भगवान्के विप्रयोगमें भी उनके स्वरूप एवम् लीलाओं की आन्तरिक अनुभूति आन्तर–संयोग कहलाती है। श्रीमहाप्रभु इसे 'परमफल' कहते हैं–"आन्तरं तु परं फलम्।" क्यों कि यह आन्तर अनुभूति गाढ़ तन्मयताके क्षणोंमें अन्तःस्थित प्रभु के रूपको एवम् अन्तरमें चलती भगवद्लीलाओंको भी बाहर प्रकट कर देती है। भगवान् और उनकी मधुर लीलाओं का बाहर प्रकट हो जाना भक्तके मनोरथकी सर्वात्मना पूर्ति है। अतएव श्रीमत्प्रभुचरण भ्रमरगीतकी टिप्पणीमें कहते हैं–"एतासां तु बहिः प्राकटचमेवाभीष्टं तदैव ईश्वरवादः अन्यदा तु शून्यवाद एव।"

मधुराष्टक स्तोत्र भक्तके अन्तःकरणमें छिपे हुए भगवान्के मधुर रूप गुण एवम् लीलाओं को प्रकट करनेका मधुरतम साधन है

आवश्यकता है केवल तीव्रतापके साथ इसके गानकी ! श्रीकृष्णकी मधुर अनुभूतिके लिए जिनमें हृदयमें तीव्र ताप हो ऐसे ही रसिक भक्त इस मधुर स्तोत्रके पाठ करनेके सच्चे अधिकारी हैं। अन्य नहीं।

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम्।
एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः ।।

(श्रीमत्प्रभुचरण)

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उस संस्करणके प्रकाशक तथा सम्पादक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला। इस पुनः प्रकाशनके अवसर पर हम उनका कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें वि. सं. १९७८ में प्रकाशित शिक्षा-सार्धत्रयश्लोकीपर श्रीद्वारकेशजीकी व्याख्याका योजन नूतनतया हमने किया है। इस संस्करणका प्रकाशन श्रीजीवनाचार्य-पुष्टि-सिद्धान्त कार्यालयसे हुआ था तथा सम्पादक थे श्रीचीमनलाल ह. शास्त्री एवम् श्रीहरिकृष्ण शास्त्री। इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रास्ताविकम्।

अयं फलात्मको ग्रन्थः कस्यचिद्वैष्णवस्य द्रव्यसाहाय्येन प्रकटीकृतः। स च द्रव्यं विना महानुभावेभ्यो वैष्णवेभ्यो वितरिष्यते। अत्र पञ्चटीकानां संग्रहः कृतः। श्रीमत्प्रभु-चरणानां विवृतिरनेकपुस्तकतः संशोध्य मुद्रिता। तथैव श्रीमद्बालकृष्णानां, श्रीरघुनाथानां, श्रीघनश्यामानां च टीका अनेकपुस्तकसाहाय्येन संशोध्य मुद्रिताः। श्रीवल्लभकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियात उपलब्धम्। तदपि नूतनमशुद्धं च। यथामति संशोध्यात्र मुद्रिता। श्रीहरिरायकृता मधुराष्टकटीका मत्समीपे वर्तते, -परन्तु तस्या अत्यन्ताशुद्धत्वान्न मयात्र मुद्रिता। तेषां मधुराष्टकतात्पर्यमत्र निवेशितम्।

पुस्तकसंग्रहे गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, पण्डितगट्टूलालसंस्थायाः, 'तनसुखराम मनःसुखराम त्रिपाठी' इत्यस्य; पुस्तकशोधने वसन्तरामशास्त्रिणः, पुस्तकलिखने 'धैर्यलाल सांकलीया' इत्यस्य च महत्युपकृतिः, चन्दुलाल चुनीलाल शाहेत्यस्य च। अस्य ग्रन्थस्य व्ययकर्तुश्चोपकृतिस्तु सर्वथाऽविस्मरणीया। तदनिच्छयैव तन्नाम प्रकटीकर्तुं नाहं शक्नोमि।

'प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम्,
एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥'

इति श्रीमत्प्रभुचरणानामाज्ञा वाचकैरवश्यमेतद्ग्रन्थवाचनात्प्रागनुसन्धेयेति निवेदयामीति।

मुम्बई,
वसन्तपञ्चमी.
१९७५.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं मधुराष्टकं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् निगूढहृदयान् प्रभून् ।
भक्तेच्छापूरकान् सर्वाज्ञातलीलातिमोहनान्[1] ॥ १ ॥

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणाः प्रियव्रजस्थितित्वेन दैवोद्धारप्रयत्नात्मत्वेन च स्वान्तर्निगूढान् अलौकिकानुभावान् स्वसर्वस्वान् स्वीयानाम्[2]नुग्रहार्थं प्रकटीकृतवन्तः **अधर**मित्यादिना **मधुराधिपते**रिति । मधुरा श्रीमद्राधा अधरसुधा च तस्या अधिपतेरिति भावः । एतदर्थमेव प्राकट्यात् । एतादृशमाधुर्यं नान्यत्र । लीलासहितस्यैव सर्वस्वत्वात् । रसावेशजनितमर्यादारहितयोः क्वचिल्लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रते सुवर्णयूथिकादिकुसुमरचितकेलिशयने प्रियसख्यानीतविविधताम्बूलाङ्गरागपुष्पहारयावकाञ्जनपात्रसिन्दूरकञ्चुक्यादिसहितमणिमुक्ताहारादिसम्पन्नान्तरे मधुरकलमुरलिकानादानुगमञ्जीरस्वने लतान्तरे(ण) सखीनिरीक्षिते परस्पर-

श्रीघनश्यामविरचितमधुराष्टकविवृतिटिप्पणी ।

मधुराधिपतेरित्यस्य विवृतौ **श्रीमद्राधाधरसुधे**ति । 'राधाधरसुधापातुः किमन्यन्मधुरायितम् । यन्निवेद्यं तदप्येतन्नामसम्बन्धतो भवे'दित्यत्र निरूपितं सुधामाधुर्यमित्यर्थः । एतदर्थमित्यर्थः । **एतदर्थ**मिति । सुधाग्रहणार्थमेव प्राकट्यात् । तत्रापि लोभगतत्वेन तद्ग्रहणेन तदेकपरता भवति । तत्रापि सुधा यथा देवभावोद्बोधिका तथा इयं एतद्रसभावोद्बोधिका । तत्रापि राधा सिद्धिरूपा, तद्गतत्वेन ग्रहणे सर्वसिद्धिसम्पादिकेत्यर्थः । एतादृशत्वं नान्यत्र । **लीले**ति । अनायासेन हर्षात् क्रियमाणा चेष्टा लीलोच्यते । लीलासहितो भगवान्, श्रीमदाचार्याणां सर्वस्वत्वादिति निरूपितम् । **रसावेशे**ति । 'ततश्च कृष्णोपवने जलस्थले'त्यत्र निरूपितं मर्यादाराहित्यमित्यर्थः । कीदृशे वने? गुञ्जन्मधुव्रते । निरन्तरं लीलास्थानत्वात् । तत्र भगवत्सम्बन्धिविविधसुगन्धमालापुष्पतल्पश्रमाम्भःसङ्क्रान्तत्वेन मोदलम्पटा मधुपा लीलोद्बोधकास्ते झङ्कारं कुर्वन्ति । तेन शब्देन कुञ्जज्ञानं सम्भवति । अत्र कुञ्जेऽस्तीति प्रियसखीवत् कुञ्जप्रदेशज्ञापका इत्यर्थः । **विविधे**ति । एतादृशानां पदार्थानामानयनं रतान्ते पुनः शृङ्गारार्थम् । अथवा विपरीते भगवति योजनार्थं पूर्वमानीतमिति लक्ष्यते । **मधुरकले**ति । भगवान्

१ मोहितानिति पाठः । २ स्वीयानामर्थे इति पाठः ।

लावण्यविभवयोः[1] स्मारंस्मारं माधुर्यमनुवर्णयन्ति । तत्रापि[2] प्रियायाः त्रपार्धनतेक्षणकटाक्षनिरीक्षिते रदनच्छददानसुषमामधुरे गण्डद्वये गाढचुम्बनादिना ताम्बूलादि[3]विचित्रिते प्रियानासापुटगतमुक्ताफलपीडनेन अरुणतराङ्किते अनतिसूक्ष्ममुक्ताफलावलीशोभितकर्णालङ्कारसङ्गतहरिन्मणिमुक्तारुणमणिशृङ्खलितालकावलीराजिते अगरुसारकस्तूरिकाकाश्मीरमणिरचितबिन्दुभाले कुपितयेव रचितभ्रूभङ्गे विमर्दव्यस्तरचने अन्योन्यगण्डद्वयसङ्गे रतिश्रमशीकरार्द्रप्रियगण्डस्थतिलकरचनाप्रतिकृतिशोभिते मुक्तालङ्कारभूषितसुनासापुटे **वदने** । किञ्च, प्रियस्य विजितबिम्बाधरे कनकसूत्रसूत्रितबृहत्सुभगामलमुक्ताफलसंशोभितश्वा[4]सादरोन्नतिनतिमन्नासापुटे त्रिभुवनविजयव्यग्रनयनपुटे कुटिलभ्रुवि दरहासप्रियस्थै[5]विगलितामलसौरभलुब्धमधुलिहि. मल्लिकादियुतमेचककेशपाशे किञ्चि[6]दुच्चचिबुके हीरकादिमणियुतालकावलीविराजिते प्रतिक्षणप्रवृद्धप्रेमप्रोद्यत्सीत्कारे मकरकुण्डलमण्डितगण्डमण्डले कदाचित् चकितनयने वदने । पुनः प्रियाया हृदये गुञ्जामणिहारवति श्यामकञ्चुकीपिहिते मृगमदपत्राङ्कितकुङ्कुमरचने लावण्यसरसि संश्लिष्टोच्चकुचे रतिश्रमशीकरप्रोञ्छनार्द्रविचित्रवसनाञ्चलगोपिते कनकयूथिकाकुसुममाल्यशोभिते अतिगौरे विविधमहामणिजटितकनकमुद्रिकालङ्कृतप्रियाङ्गुलिसन्दर्शितविपाटितकञ्चुक्यवकाशे । किञ्च, कण्ठाभरणभूषिते तदनुमुक्ताफलैं[7]यष्टिपरम्पराविराजिते पीनोन्नते प्रियालिङ्गनविमर्दितस्रजि हाटकमणिजटितमुरलिकाशोभितदक्षिणकरे क्षणे क्षणे समाश्लिष्टप्राणप्रिये शिथिलोत्तरीये प्रियहृदये । किञ्च, अवसरविशेषे तादृशसखीविज्ञापिते लतागेहान्तरे विकचविविधरुचिर-

मध्यमुरलीनादं करोति येन स्वामिन्यागमने चरणमञ्जीरस्वनो मुरलीनादोपि अनुगतो भवति, तेन कस्यापि ज्ञानं न सम्भवति । एतदर्थमुक्तं **लतान्तरे**ति । महारसे सन्निधौ स्थातुमशक्तत्वात् । रतिसमये स्वस्वामिन्या जयमवलोकनार्थं स्वस्य सन्तोषार्थं लतान्तरे स्थित्वा अवलोकयन्तीत्यर्थः । **त्रपे**ति । पूर्णत्रपया नाऽनङ्गोत्पत्तिः । त्रपागमस्तु पूर्णे रसे भवति । अत्र निरीक्षणे त्रपार्द्रत्वेन[1] प्रेमाक्षसंरम्भनिरीक्षणेन अनङ्गोत्पत्तिं करोतीत्यर्थः । नितरामीक्षणकथनेन रदनच्छददानसुषमां प्रियस्य दर्शयतीत्यभिप्रायेणोक्तम् **विमर्दे**ति । विविधबन्धलीलया व्यस्ता श्रीअङ्गरचना यस्याः । एतेन महासौरतं द्योतितम् । अत एवाग्रे अन्योन्यगण्डद्वयसङ्ग इत्यत्र सुरतान्तावस्था निरूपिता । **मुक्तालङ्कारे**ति । मुक्तानामलं पूर्णत्वं जातं मुक्ताफलत्वेन महारसमयत्वादित्यर्थः । **प्रियस्ये**ति । बिम्बफलस्य विशेषेण जितत्वेन अधरगतरागसाम्येन जितबिम्बत्वम् । परमत्र सुधाधिक्येन विजितमित्यर्थः । **कदाचिदि**ति । कदाचिदनागमनदशायां सिद्धिरूपत्वात् स्थाने[3] कृते पत्रादीनां चकितनयने भवतः, यथा 'पतति पतत्रे विचलितपत्रे शङ्कितभवदुपयान'मिति तदर्थम् । **गुञ्जामणी**ति । महारसे प्रसन्नेन प्राणप्रियेण स्वहृदिस्था गुञ्जामाला दत्ता तां परिधाय स्थितामित्यर्थः । **अवसरे**ति । लीलानन्तरमुभयत्र पुनः शृङ्गारा-

१ विभावयोरिति पाठः । २ तत्रेति पाठः । ३ ताम्बूलादिनेति पाठः । ४ श्वासदरेति पाठः । ५ प्रियस्थेति नास्ति । ६ उज्ज्वलेति पाठः । ७ फलेति नास्ति ।

१ त्रपार्द्रेति पाठो मूले क्वचित्स्यात् । २ गुञ्जेति च पाठः । ३ ध्याने इति वा पाठः ।

प्रसूनप्रोद्भूतगन्धलोलुपमधुपे धीरपवने पिकादिसमाकुले रचिततल्पे रन्तुकामयोः पूर्वोक्तविधयोः मार्गस्थविचित्रपुष्पपक्षिसख्यादिषु मिलितापाङ्गयोः मध्येमार्गं कृतविविधचुम्बनाश्लेषादिरसयोः रचितपुष्पगुच्छोत्क्षेपणयोः गजेन्द्रलीलयोः अंसासक्तबाह्वोः उपात्तलीलाकमलयोः चर्विततत्ताम्बूलयोः कृतकलगीतयोः वेत्रनिवारितमृदुलतयोः वागगोचरसुषमामधुरयोः गमने यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव ध्यायंध्यायमनुवर्णयन्ति **गमनं मधुर**मित्यनेन । निरवधित्वेनैवंविधैकैकस्य रसाकरत्वेन तन्निमग्नत्वेन च वर्णनाशक्तिं प्रतिपादयन्ति **अखिल**मित्यनेन । किञ्च । **अखिलं मधुर**मित्यनेन कदाचित् विपरीतशृङ्गारेपि पूर्णरसानुभवस्तादृश एवेति सूचितम् ॥ १ ॥

तादृशानेव समयविशेषोत्पन्नान् स्वप्राणरूपानाहुर्द्वितीयेन **वचन**मित्यादिना ।

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

श्रीमत्प्रभुप्राणप्रियाया मिथ्याकुपिताया जितपिकध्वनिकूजितायाः कुटिलभ्रूद्वयाः सुशोणतराधरायाः अनङ्गातिभरदृक्स्नेहार्द्रापाङ्गनिरीक्षितप्रियाननायाः[3] प्रियकृतरभसवलितस्रंसद्दुकूलनियन्त्रणायाः प्रियाचरितोरोजालभनायाः छलकृतपाणिपिहितसर्वाङ्गचुम्बनामोदपुलकितप्रतीकायाः कपोलाञ्चलव्यवहितवचनरचनायाः सस्मितायाः अङ्गुष्ठाभरणप्रतिबिम्बितश्रीमत्प्राणप्रियमुखकमलादिसन्निधिभ्रमेण रसावेशे पूर्वं मयैव चुम्बनं कर्तव्यमिति कृताभरणचुम्बनायाः विपरीते वचनादौ रसभ्रमितायाः केलिशयने मुग्धभावाच्चञ्चलितायाः वचनादिकं मधुराधिपतिसम्बन्धि सर्वं मधुरमिति भावः । अखिलेत्यस्यार्थः पूर्ववद् भावनीयः ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अतःपरं कदाचित् प्रभुर्विविधकुसुमितफलितलताद्रुमनिकुञ्जपुञ्जसमृद्धगोवर्धनाद्रिशिखरस्थितो गोचारणपरायणोऽस्ति । गोरसविक्रयादिव्याजेन प्रियार्थं विविधवस्तूनि गृहीत्वा प्रियसखिकथितं 'वेणुरवं शृणु किमाकुला गच्छसी'त्याकर्ण्य सहचराज्ञातस्वागमनसूचकं

दिकं विधाय हस्ते मुरलिकां दत्वा आदर्शादिषु परस्परप्रतिबिम्बदर्शनेन अत्यार्तिभरं दृष्ट्वा तादृशात्यन्तरङ्गसखीभिर्विज्ञापितम् । अन्यत् कुञ्जेषु गन्तव्यम् । तत्र च लीला कर्तव्येति विज्ञापितमित्यर्थः । **गोचारण** इति । वयस्यानां बुद्धिस्तु गवामवलोकनार्थं प्रभुः गिरिशिखरे स्थितः । प्रभुस्तु स्वप्राणप्रियाणां दूरात् सौन्दर्यगतिविलासार्तिभरविचित्रवस्त्राभरणचकितावलोकनाद्यवलोकनार्थं गिरिशिखरे स्थित इत्यर्थः । **तदेक** इति । भगवत्येव मनो यासाम् । कुत्र मिलिष्यति? कथं मिलिष्यति? कुञ्जे वा गोपसमाजे वा गोधने वा गोवर्धने वा कुत्र मिलिष्यतीति । **तदेकमानसाभिः** । **किमाकुले**ति ।

१ नवेति पाठः । २ इलन्तेनेति पाठः । ३ प्रियाननश्रियाः इति पाठः ।

कालिन्दीतटप्रदेशं स्थितरसनिकुञ्जसूचकं रसात्मकं वेणुरवं श्रुत्वा तत्र गताभिः प्रियाश्लिष्टाभिः श्रमजलार्द्रकुचकुङ्कुमाङ्कितस्वोत्तरीयविहितालकस्थगोरेणुप्रोञ्छनाभिलाषाभिः वेणौ रेणौ च प्रियपाणिस्पर्शपुलकितप्रतीकाभिः पूर्वचिंतविविधकुसुमविनिर्मितशयनोपविष्टस्य चरणसंवाहनपरायणाभिः मत्तेभगतिभिस्तदेकमानसाभिर्निर्गतं तदा दूराद् दृष्ट्वा प्रतीक्षन् शिखरादवरुह्य रसात्मकं **नृत्यं** कुर्वन् स्वानुरागभरं दर्शयन् समागतस्य आनन्दाब्धिनिमग्नाभिर्वेण्वादिषु समनुसरसं ध्यायंध्यायं अनुवर्णितं वेणुरित्यादिना । **मधुराधिपते**रित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

तादृशरसनिकुञ्जस्थल एव कदाचित् प्रियेण समं रसपरवशाभि**र्गीतम्** । किञ्च, परस्परं रसावेशेन यदधरसुधारसं **पीतं**, प्रियानीतविविधशृतदुग्धमोदकादि स्वाभिलाषसूचकं **भुक्तं** तादृशस्वाभिलाषसूचकशृतदुग्धमोदकाद्यङ्गीकृत्यानन्तरं कुसुमशयने तत्तदभिलाषं **शयनं** विधाय पूरितवान् । रसावेशजनितमर्यादाराहित्येन क्रीडने स्वामिन्यादिकृतरूपमङ्गीकृतवान् । तद्रीत्याऽभिलाषपूरणानन्तरं व्यस्तशृङ्गारे **तिलका**दिरचनां श्रमार्द्रतया उभयत्राङ्कितां वदनारविन्दयोरनुभूतां प्रदर्शितवान् । तमानन्दविशेषं स्मारंस्मारमनुवर्णयन्ति **गीत**मित्यादिना । **मधुराधिपते**रित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

अतःपरं सदा मनसि भावितेऽह्नि विहारेच्छया निर्गतानां समुद्ग्रथितमालतीकुरबकादिकुसुमपरिमलोन्मदभ्रमरयूथाकुलकेशपाशानां स्मितविकाशविभ्रम[2]गलल्लावण्याननानां हीरका-

देहानुसन्धानरहिता मार्गानुसन्धानरहितेत्यर्थः । **प्रदेश**मिति । वेणुनादेन सूचितकालिन्दीतटप्रदेशमित्यर्थः । **वेणुरव**मिति । वेणुषु त्रिविधं स्वरं करोति । सङ्केतरूपं निकटनिकुञ्जसूचकं मन्दस्वरम् । किञ्चिद्दूरनिकुञ्जसूचकं मध्यस्वरं । दूरनिकुञ्जसूचकं तारस्वरं । अन्यथा वेणुनादे गानं कृत्वा सङ्केतं यदि सूचयति तदा वयस्यादीनां ज्ञानं भवति । तस्मान्नादभेदेन रसात्मकं सूचयति यथा कोऽपि न जानातीत्यर्थः । **रसात्मक**मिति । यथा मयूरो मयूरीं दृष्ट्वा रसाविष्टो भूत्वा सर्वाङ्गगतरस एकत्रकरणार्थं तासां यथेप्सितरसदानार्थं नृत्यति, तथा नृत्यं प्रभुः करोतीत्यर्थः । **स्वाभिलाषे**ति । स्वस्य योऽभिलाष उरोजादिस्पर्शानन्दरूपः तत्स्पर्शेन तत्तत्स्पर्श इव मन्यमानः सन् भुक्तवानित्यर्थः । **तत्तदभिलाष**मिति । पूर्वसञ्चितमनोरथविविधबन्धविशेषजनितरसविशेषदानपूर्वकं शयनमित्यर्थः । **तत्तदभिलाष**मिति । **स्वामिन्यादी**ति । मर्यादाराहित्यरमणे तिलकवस्त्रभूषणादीनां व्यत्यासो भवति । स पुनः कृत इत्यर्थः । अथवा मर्यादाराहित्यं तु विपरीतसुरते भवति । तदा स्वामिन्या कृतरूपमङ्गीकृतवानित्यर्थः ।

इति श्रीगोस्वामिसुतश्रीघनश्यामविरचिता मधुराष्टकटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

१ रचितेति पाठः । २ लावण्यानामिति पाठः ।

दिमणिगणरचितमृगमदादितिर्य[1]ग्ग्रैवशोभितभालबिन्दूनां नासापुटाग्रगतोदारलोलमुक्तानां समाश्लिष्टोरोजेषु [2]तरलितहाराणां विचित्रवसनान्तरशोभिताखिलाकल्पानां अलक्तकाऽङ्किताङ्गुलिविराजितविविधनूपुराणां मूर्ध्न्यलोलग्रीवं दधिकलशिकां वहन्तीनां व्रजाधिपसुतो वयस्यै रोधं सम्पाद्य समीपागतश्चकितनयनः प्रियाहृतचेताः [3]वदनेन्दुसुषमामोहिताशेषगोपवधूजनो वक्रोक्तिकपोलोरोजादिस्पर्शाविर्भावितमनोभवः दूरगगवाद्यवेक्षणापदेशापसारिताशेषवयस्यवृन्दः उपात्तोत्तमाङ्गस्थितदधिभाजनः करैकगृहीतविविधमणिमयकाञ्चीपट्टप्रसूनः विविधरुचिरप्रसूनप्रोद्भूतामलपरिमलोन्मत्तमधुपलतागेहानीतप्रियाजनो यद् यत् कृतवान् नीतवान् प्रेमाब्धि**तरणं** सम्पादितवान् **रमणं** च मर्यादारहितं, **वमितं** [4]हारादीनां, **शमितं** क्षुद्रघण्टिकादीनां, तत्सामयिकं ध्यायंध्यायं अनुवर्णयन्ति **करण**मित्यादिना । **मधुराधिपते**रित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

एवं कदाचित् तरणितनयाकूले बकुलाम्रकदम्बादिद्रुमाकुले धीरगन्धवाहे, केलिहिते रहसि, स्नानादिव्याजेन समागतया श्रीमत्प्रभुप्राणप्रियया मकरकुण्डलमण्डितगण्डमण्डलप्रभोद्योतिताखिलभुवनः कमलदललोचनः अधरार्पितवेणुः गुञ्जामणिमुक्ताहारादिराजितोरःस्थलः अवलोकितप्रियः निखिलमनोरथरूपागतः आश्लेषादिलीलां कृतवान् । यमुनायां सलिलकमलादीनां च क्रीडां कृतवान् । ततो निर्गमने सति निकुञ्जे पुष्पावलीरचितशयनकेलिजनितश्रमाम्भःसंक्रान्ताननकमलया प्रियदत्तकमलकृतलीलया प्रियया, [5]वनार्थं मार्गाः बहवः स्फुटिता इति प्रियेण सह यावत्पर्यन्तं मार्गविभेदो भवति तावत्पर्यन्तं गेहार्थं प्रचलितया प्रियार्पितस्वोरःस्थहारया सङ्गतस्य मन्थरगतेः क्षणं क्षणं कृताश्लेषस्य घूर्णायमाननयनस्य सुषमावलोकनैकपरायणस्य कदाचिद् पश्चात् कदाचिद् बाहुबन्धेन कदाचिदग्रतो गहने लतापिहितोदरे यथामार्गसौकर्यं भवति । एवं मार्गसन्धिस्थितयोः परस्परदृष्टे यामीत्याज्ञां गृहीत्वा गतयोः कृतान्योन्यगुञ्जामालेत्यादिहारविनिमययोः कृतो यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव स्मारंस्मारमनुवर्णयन्ति **गुञ्जे**त्यादिना **शिष्टं मधुर**मित्यन्तेन । **मधुरापते**रित्यादि पूर्ववत् ॥ ६-७ ॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

१ ग्रीवेति पाठः । २ तरलतरेति पाठः । ३ रदने इति पाठः । ४ हासादीनामिति पाठः । ५ गमनार्थमिति पाठः ।

तदनन्तरं भगवान् गोपसमाजं सम्प्राप्तः, एतासां गेहागमनानन्तरं सायं प्रियागमनं प्रतीक्षन्त्यो गोष्ठादिषु स्थिताः । भगवानपि गोपसमाजस्थः तैर्गीतकीर्तिर्वेणुवादनपरायणो गोरजश्छुरितकुन्तलो व्रजस्थानां गवां च दिनतापं मोचयन् गोष्ठप्रवेशं करोति । ततो गोदोहने सर्वरसग्रहणार्थं उद्यतस्तदा दर्शनार्थं गतानां विचित्रवसनवतीनां विचित्रसूक्ष्म-यष्टिग्रहणेन वर्णादिभेदेन गवाह्वानेन स्वसमीपागमनज्ञापकेन समागतानां सर्वाङ्गोचरकटाक्ष-स्पर्शादिसङ्केतादिकृतामोदो निखिलरसपूर्णो दृष्टः, तस्मिन् सृष्टौ योऽनुभवो जातस्तमेवानु-वर्णयन्ति **गोपेत्यादि सृष्टिरित्यन्तेन** । अतःपरं वक्तुमशक्यत्वं तन्निमग्नत्वेन प्रतिपादयन्ति **दलितमिति** । नन्दगेहालवालोदितस्य श्रीमद्गोपीजनरागसेकसंवृद्धकल्पवृक्षस्य दलितफलि-तादिकं सर्वं मधुरिमासीमा इति ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीविट्ठलेश्वरविरचिता मधुराष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्बालकृष्णविरचितविवरणसमेतम् ।

प्रतिक्षणनवोल्लसत्स्मरशतातिलावण्यरुग्-
व्रजेश[1]फलमाधुरीरससुधाब्धिलीलोर्मिभिः ॥
सदा मधुरमूर्तयो विविधभावमुग्धेक्षणाः ।
स्फुरन्तु हृदि मे श्रिया ललितवल्लव[2]स्वामिनः ॥ १ ॥
शरणागतकरुणाभरकरणानिशतत्परान् निजाचार्यान् ।
व्रजवल्लवजनवल्लभवल्लभनाम्नः प्रभून् नौमि ॥ २ ॥

अथ 'श्रावणस्यामले पक्ष' इति श्लोके श्रीभगवद्दर्शनस्योक्तत्वात् तस्मिन् समये साक्षाद् भगवान् कोटिकन्दर्पाधिकलावण्यगुणलीलाविशिष्टोद्बुद्धरसात्मकस्वरूपेण प्रकटीभूय श्रीमदाचार्याणां देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणधर्मादि सर्वं साक्षादलौकिकरसात्मकवचनामृतपोषणेन स्वविषयीकृत्य बहिःसाक्षात्स्वरूपानुभवं कारितवान्, पश्चात् संपूर्णरसदानार्थं तिरोभूय अन्तर्देहप्राणेन्द्रियादिरूपः सन्नन्तरेव च निखिललीलारसानुभवं कारितवान्, अत एव 'स्फूर्जद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रान्तसर्वे' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । सर्वोत्तमेपि 'तत्कथा-क्षिप्तचित्तस्तद्विस्मृतान्यो व्रजप्रिय' इत्याद्युक्तम् । तदा पुनर्विप्रयोगदशानुभवे तद् विना स्थातुमशक्तौ गुणालंबनेनैव कालनिर्वाह इति श्रीमदाचार्यचरणा अहर्निशं उद्दीपनालम्बन-विभावादि रसान्तःपातिसकलसामग्रीसम्पन्नं तत्तत्सामयिकलीलागुणविशिष्टमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं यथानुभूतं तत् तथा वर्णयन्ति **अधरं मधुरमित्यादिभिः** ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अहो रूपं तु किं वर्णनीयं मधुराधिपतेरखिलमेव मधुरं, यावन्तः तत्पदार्थास्ते मधुराः । अथवा रसाः वीरादयः तेषामपि शृङ्गाररसान्तःपातित्वेन मधुरत्वाद् रसत्वं, अन्यथा तत्त्वमेव नास्ति इति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । तादृशानां अधिपतिः शृङ्गाररसः, तद्रूपस्य

[1] व्रजेशकलमाधुरीतिपाठः । [2] वल्लभेति पाठः ।

भगवतो यद्यपि अखिलमेव मधुरं, यथा राज्ञः परिधेयानि आभरणानि सुवर्णमयानि उपकरणानि अपि तथा, तथापि यस्य यादृग् रूपमाधुर्यं यस्यां यस्यां लीलायां समनुभूतं विप्रयोगे तत्तत्स्मरणे तत्तन्माधुर्यस्य स्वरूपतो विशेषेण वक्तुमशक्यत्वात् तत्तन्नामनिरूपणपूर्वकं पृथक्त्वेन तत्तन्मधुरमुच्यते । तत्र प्रथमं रसात्मकवचनामृतप्रवेशेन स्वरूपानुभवो जातः, तस्याधरसंबन्धित्वात् पूर्वं तदनुभव एव अभूत्, इति वर्णनेपि प्रथमं **तदधरं मधुरमित्युक्तम्** । पश्चात् तत्सुधाप्रवेशे सम्पूर्णतद्वदनमाधुर्यलावण्यस्यानुभवो जात इति **वदनं मधुरमित्युक्तम्** । यथा 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तसुधाप्रवेशानन्तर मक्षण्वतां फलमिद'मित्युक्तम् । तदनु वदनमाधुर्यानुभवे कोटिकन्दर्पलावण्यरससंवलितापाङ्गरङ्गतरङ्गविलासानुभवस्य सम्पन्नत्वात् **नयनं मधुरमित्युक्तम्** । तदेवोक्त 'मनुरक्तकटाक्षमोक्ष'मिति, तत्रैव 'मदविघूर्णितलोचन' इत्यादि च । एतेन विचित्रभावलेलितत्वं लोचनयोरुक्तम् । ततो विगाढरसे हासरसस्याप्यनुभवात् **हसितं मधुरमित्युक्तम्** । नयनमाधुर्यानन्तरं हसितस्य निरूपणात् नयनयोरपि स्मेरत्वं सूच्यते । ततो अधरवदनमाधुर्यानुभवतो भगवतो हार्दमपि रसपरवशत्वेन स्वाधीनत्वात् अतिमधुरं ज्ञातमिति तथोक्तं **हृदयं मधुरमिति** । एतेन यथा स्वस्य भगवति परमा प्रीतिः, तथा भगवतोपि स्वस्मिन् अनुभूतेति सूचितम् । किञ्च, हृदयपदेन वक्षोपि व्यज्यते । तेन भगवतो हृदयं अपि मधुरतरोल्लसदभिनवकैशोरवयःक्रमेण किञ्चित् उच्छूनं सुललितविलासं प्रकटीकरोति, इति तादृशमालिङ्गनादौ स्पर्शादौ वीक्षणेपि प्रियाणां महारसानुभावकत्वेन परमानन्ददायकं इति तत्स्मृत्वा तन्माधुर्यमुक्तं **हृदयं मधुरमिति** । ततो रसान्ते अलसवलितभावादिसहितं गमनं रसादौ तु विलासलीलापूर्वकं तद्भवति इति तदुभयानुभवात् **गमनं मधुरमित्युक्तम्** । एवं पृथक्त्वेन तत्तन्माधुर्यनिरूपणे चित्तं महारसाब्धौ लीनमासीत् । क्षणानन्तरं उद्बोधेन पुनः पूर्वरसावेशात् तादृशस्याखिलमेव मधुरमिति अनिर्वचनीयत्वेन अन्ते सर्वत्र **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तम्** । अत्र स्मरामि इति क्रियाध्याहारः सर्वत्र कर्तव्यः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमित मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

ततः पुनरेकान्ते परमहृद्यानि नेपथ्यादिस्वनरूपाणि बन्धादिविशेषज्ञापकानि परिहासकारकाणि यानि वचनानि 'रहसि संविदो या हृदिस्पृशः' इत्याद्युक्तप्रकारकाणि भगवतोक्तानि तेषां माधुर्यस्यानुभूतत्वात् **वचनं मधुरमुक्तम्** । एतस्यैव माधुर्याब्धौ मनसो मग्नत्वात् अन्येषां वक्तुमशक्यत्वेन एकवचनमुक्तम् । वचने पश्चात् तद्वचनोक्तबन्धादिलीलायां तन्माधुर्यमनुभूतं भवति इति **चरितं मधुरमित्युक्तम्** । ततस्तादृशचरित्राचरणे उद्बुद्धरसात्मकस्य भगवत आच्छादकशक्तिरूपत्वेन वसनस्य रसोद्दीपकत्वाद् अवलोकने पुनः तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति **वसनं मधुरमित्युक्तम्** । अत एव 'बर्हापीडे'त्यस्य विवरणे यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तदाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुरित्युक्तम् । 'रसो हि गुप्त एव रसत्वमापद्येत' इत्युक्त्या तदाच्छादकमावश्यकम् । आच्छादकत्वेपि आकृतिदर्शनं रसोद्बोधकत्वात् सुतरां मधुरं भवतीति तथोक्तम् । ततो रसानुभवे अलसवलितादयो हावभावादयः सात्त्विकादिभावाश्च परममधुरा भवन्तीति तत् स्मृत्वा **वलितं मधुरमित्युक्तम्** । समुदितभावज्ञापनाय वलितपदम् । एते सर्वे रात्रिसम्बन्धिलीलाप्रकारा निरूपिताः । अतःपरं दिवासम्बन्धिलीलानां मधुरत्वं निरूपयन्ति **चलित**मित्यादिभिः । अयं भावः । प्रातर्यदा गोचारणार्थमुद्यतस्तदा वनलीलालोकनाय अन्तरङ्गवयस्यैः सह नर्मपरिहासादिकं कुर्वन् अवलोकनार्थं बहिःस्थितानां प्रियाणां अतिहृदयङ्गमं लावण्यं प्रदर्शयंश्चलति, तत्सामयिकं स्मृत्वोक्तं **चलितं मधुरमिति** । अथवा वनादागमनसमयेपि तथैव चलतीति तथोक्तम् । तदुक्तम् 'घनरजस्वलं दर्शयन्मुहु'रिति । अग्रे पुनर्लोके विपिनभ्रमणं मधुरं न भवतीति श्रमहेतुत्वात् भगवतस्तदभावात् तदपि मधुरं निरूप्यते । तथा च वनसम्बन्धिभूम्यादितृणपर्यंतसमस्तपदार्थानां रसात्मकचरणारविन्दमकरन्दसम्बन्धेन लीलोपयोगिरसात्मकतां सम्पादयितुं वने भ्रमणं करोतीति चरणारविन्दस्य रसात्मकत्वात् श्रीनिकेतनत्वाच्च भ्रमणजनितरजःसम्बन्धित्वे परमशोभातिशयेन मधुरत्वमेव भवति, नतु कदाचिदपि तदन्यथात्वमिति **भ्रमणमपि मधुरमुक्तम्** । एतदेवोक्तम् 'तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम्' इत्यस्य विवरणे । अथवा तत्सङ्केतादिषु स्थितानां भक्तानां मिलनार्थं तत्र तत्र भ्रमणं करोति भगवान्, तत्तु तत्तत्प्रियामिलनोत्कलिकासमाकुलविविधरसभावात्मकमिति परमं मधुरमनुभूतं भवति, सङ्केतस्थप्रेयसीनां चरणारविन्दसंवाहनादिषु लीलायां चेति तत्स्मृत्वा **भ्रमितं मधुरमुक्तम्** । एवं श्रमसूचकमपि सर्वं रसात्मकस्य मधुरमिति निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । रसस्तु यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र रसत्वं सम्पाद्य मधुरत्वं सम्पादयतीति स्वस्य मधुरत्वे किं वाच्यमिति भावः । किञ्च, यथा रसस्य प्रवहणरूपत्वात् भ्रमणेपि मधुरत्वं न गच्छति, तथात्रापीति अपि सूच्यते ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अग्रे **वेणुर्मधुर** इत्युच्यते । तस्यायं भावः । सङ्केतस्थलज्ञापनार्थं वेणुनादे कृते 'कलपदैस्तनुभृत्सु सख्य' इत्युक्तत्वात् तत्र स्वनामादिश्रवणात् नादद्वारा तन्माधुर्यमपि अनुभूतं भवति । तथापि सङ्केते समागतानां प्रियसङ्गमे सम्पन्ने तदानन्दजनितपरमसौ-

१ विविधापाङ्गतरङ्ग इति पाठः । २ वलितत्वमिति पाठः । ३ भवकत्वेनेति पाठश्च । ४ रचनेतिपाठः ।

१ लीलोत्कण्ठयान्तरङ्गेति पाठः । २ सम्बन्धेपीति पाठः ।

भाग्यशोभाभरेण विलसद्रचनानां तासां प्रियाणां प्रियसमीपवर्तिवेणुविलोकने प्रियप्रापकत्वात् तस्मिन् परमस्नेहभरेण स्वरूपतस्तन्मर्यादालोपकं माधुर्यमनुभूतं भवतीति इति **वेणुर्मधुर** इत्युक्तम् । अधरामृतसम्बन्धेन तस्य तथात्वं स्पष्टमेव । अग्रे **रेणुर्मधुर** इत्युच्यते । तस्यायं भावः । गोचारणे रेणुसम्बन्धस्य आवश्यकत्वाद् अलकादिषु तस्य छुरितत्वेन यथा अलकानां कामरूपत्वेन माधुर्यं, तथा रजसो रजोगुणत्वाद् अनुरागरूपत्वेन परममाधुर्यं दृश्यते इति **रेणुर्मधुर** इत्युक्तम् । एतत्सर्वं 'तं गोरजश्छुरितकुन्तले'ति श्लोके निरूपितम् । वदनकमलसम्बन्धे रजसः परागरूपत्वान्माधुर्यं युक्तमेवेत्यपि सूचितम् । अथवा सन्ध्यायां आगमनसमये गोरेणुसङ्घाते घनीभूते इतरावलोकनाभावात् प्रियसङ्गमे च सम्पन्ने तन्मुखारविन्दकटाक्षादिरसानुभवात् स रेणुरपि परममधुरो भवति इति तथोक्तम् । एतेन अन्धकारादीनामपि लीलोपयोगित्वेन मधुरत्वमेव इति सूचितम् । एतत् स्वरूपं 'पीत्वा मुकुन्दमुखसारघे'त्यस्मिन् श्लोके 'सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्ष'मित्यस्य विवरणे निरूपितम् । अथवा रेणुरत्र चरणारविन्दसम्बन्धी ज्ञेयः । तेन रसात्मकत्वात् लीलोपयोगिदेहसम्पादनैकस्वभावत्वाच्च लीलासम्बन्धिनीनां प्रियाणां तद्विरचितदेहवत्त्वेन तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । अग्रे पुनर्वनादागमनसमये त्रिभङ्गललितस्वरूपेण वेणुं संवादयति तदा वेणुरन्ध्रेषु स्वाङ्गुलिचलने पाणेरपूर्वतरा शोभा प्रकटीभवतीति तत्स्मृत्वा **पाणिर्मधुर** इत्युक्तम् । तथैव पादयो'र्वामजान्वन्ताश्रितातिवक्रदक्षिणजानुक'मित्युक्तप्रकारेण स्थापने अनिर्वचनीयसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तत् स्मृत्वा **पादौ मधुरौ** इत्युक्तम् । तदेवोक्तं 'सौन्दर्यं किमपितरां प्रकटयति प्रेमवलभ्य'मिति प्रभुचरणैः स्वरूपवर्णने । अथवा दिवासम्बन्धिचरित्रे वनलीला सर्वा भक्तानां गृह एव अनुभूता भवति, तत्र पुलिन्दीभाग्यानन्दनकरणे भगवत्पदकमलसम्बन्धिकुङ्कुमस्मरणे जाते दयितास्तनरचिततद्रचनाचातुर्यकलातिकमनीयपाणिस्मरणात् तच्छोभामाधुर्यानुभवात् पाणिपादयोर्मधुरत्वं निरूपितमव्यवधानेन । एतच्च 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । अथवा सन्ध्यायां तत्तत्प्रियावलोकनजनितविचित्रभावोद्भूतरसेन दोहनविधौ नूपुरमुद्रिकादिभूषणभूषितपाणिपादसौन्दर्यमाधुर्यं प्रियाणामनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । एतदेवोक्तं 'वेणुस्वनैः कलपदैर्नियोगपाशकृतलक्षणयो' रित्यनेन । अथवा लीलासमये तत्तद्बन्धादिरचनायां कुचकुम्भेषु मकरादिचित्ररचनायां चारुहृदयादिषु स्थापने च तापहारकत्वानन्ददायकत्वशोभातिशयत्वमधुरत्वादिगुणाः सर्वेऽनुभूता भवन्तीति तत् स्मृत्वोक्तं **पाणिर्मधुरः पादौ मधुराविति** । अत एव 'शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रह'मिति 'कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छय'मिति ताभिरुक्तं फलप्रकरणे । एवमनन्तप्रकारा भावनीयाः । अग्रे पुनर्नृत्यं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । अत्र सर्वं व्रजभूषणसीमन्तिनीसम्बन्धिलीलोपयोगि निरूप्यते । तेन सायं

---

१ स्वरूपं वर्ण्यते इति पाठः ।

वनादागच्छन् वेणुं कूजयन् नृत्यन्मयूरानुकरणं कुर्वन् दिवा विरहतापं दयितानामपाकरोति । तन्नृत्यं त्वभिनयात्मकमित्यभिनयकरणे मधुरस्मितपूर्वकभ्रुकुटीभङ्गकटाक्षादिविलासेषूल्लसितेष्वतिरमणीयलावण्यरसभावामृतपोषपुष्टाः प्रिया भवन्तीति तत् स्मृत्वा **नृत्यं मधुरमित्युक्तम्** । तस्मिन्नेव समये पुनः समानशीलत्वं विना रसः पुष्टो न भवतीति सख्याङ्गीकारे सख्यरसस्याप्यनुभवात् तस्यापि मधुरत्वं निरूपितं **सख्यं मधुरमिति** । अत एव 'सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्ष'मित्यत्र 'पुष्टे रसे हास' इत्युक्तम् । सख्ये सति हाससम्भवादत्र तन्निरूपणात् सख्येनैव रसपोष इति सख्यस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एवं दिवासम्बन्धि सर्वं मधुरमेवेति **मधुरापतेरखिलं मधुरमित्यन्ते** निरूपितम् ॥ ३ ॥

एवं सख्यसहितं नृत्यस्वरूपं निरूप्य गीतं निरूप्यते ।

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

मधुरं इदं **गीतं** नृत्यानन्तरं क्वचिद्देशविशेषे स्थित्वा करोतीति 'रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमाना'वित्यत्र निरूपितम् । तस्य गीतस्य भावात्मकत्वात् तन्माधुर्यस्य व्रजसीमन्तिनीहृदयैकवेद्यत्वेन **गीतं मधुरमित्युक्तम्** । अथवा अत्र क्रमो न विवक्षितः । श्रीमदाचार्याणां हृदये विप्रयोगरसाविर्भावेन सर्वा एव लीला भगवतो विलासाः प्रकटा जाता इति यदैव यत्स्फूर्तिः तदेव तन्निरूपयन्ति इति तत्सामयिकं गीतं सर्वमपि मधुरं निरूप्यते । एवं सति पूर्वं पाणिपादनृत्यसख्यानि निरूपितानि, तेन रासलीलास्फूर्तौ तत्र नृत्यस्य मुख्यत्वादभिनयार्थं पाणिपादयोश्चालनक्रियायां तत्तत्संस्थानजनितशोभातिशयलावण्यादीनां अनिर्वचनीयमाधुर्यानुभवात् तन्माधुर्यं निरूप्य पश्चात् नृत्यस्य माधुर्यं निरूपितम् । ततो रसपोषार्थं सख्यं निरूप्य गीतं निरूपितम् । तेन इदं गीतं 'काचित् समं मुकुन्देने'त्यत्र यदुक्तं तदवगम्यते । तत्र भगवतापि गानं कृतमिति उक्त'मुत्पन्नस्य नादस्यामृतमयत्वाये'त्याभासेन । स च मधुर एव कर्तव्य इत्युक्तत्वात् तत्स्मृत्वा **गीतं मधुरमित्युक्तम्** । किञ्च, रासलीलानन्तरं प्रातर्भगवति अन्तःप्रविष्टे 'वामबाहुकृतवामकपोल' इत्यादियुग्मश्लोकोक्तनिरूपितलीलासु सर्वत्र गीतस्यानुस्यूतत्वान्माधुर्यानुभवात् तत्सामयिकमपि उक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च, तत्र पुनः सायं व्रजागमनसमये 'मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदा'मित्युक्तप्रकारकागमनस्योक्तत्वात् तत्र मदपदेन पूर्णावबोध उक्तो विवरणे । तस्यार्थस्तु विविधनायिकाविलासस्मृतिधाराजनितानन्दसन्दोहानुभव इति टिप्पण्यां विवृतः । 'स चेतरविस्मारक' इति मदपदमुक्तं मूले । एवं सति सायं संयोगसमये यथा तादृशमदजनिता भावाः स्वरूपे प्रकटा भवन्ति तथा वने प्रियाविरहेण पूर्वानुभूतप्रियारसामृतस्मृतिधारया नामस्वरूपात्मकं गीतमपि विचित्रभावोद्भूतं भवति इति तत्स्मृत्वा **गीतं मधुरमित्युक्तम्** । तेनेदं गीतं 'मणिधरः क्वचिदागणयन् गा' इत्यत्र यदुक्तं तदवगन्तव्यम् ।

तत्र कचिदेव गा गणयतीति विवृतत्वात् तथात्वं स्पष्टमेवेति भावः । एवमनन्ता भावा विभावनीयाः । ततः प्रदोषसमयलीलास्फूर्तौ तत्संबन्धिपदार्थानां माधुर्यं निरूपयन्ति **पीतं मधुर**मिति । अत्र सर्वस्यापि भावरूपत्वेन निरूपणात् क्तप्रत्ययान्तशब्दा अपि भावार्थका एव इह प्रयुक्ता इति पीतपदेन पानं ज्ञेयम् । अयं भावः । पूर्वं वनलीलायां नादनिष्ठामृतपानेन गवां पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं रसात्मकता निरूपिता 'गावश्च कृष्णमुख' इति पद्येन । पश्चात् सायं दोहनसामयिकस्वरूपसौन्दर्यमहिम्नैव सा निरूपिता 'गागोपकै' रित्यनेन । एवं सति रसात्मिकानां तासां रसोपि भावात्मकत्वेन मधुर एव भवितुमर्हति इति तद्रसपाने तस्य भावात्मकत्वेन भावजनकत्वात् भगवतस्तत्प्रियासम्बन्धिसाक्षाद्रसपानस्मरणेन विचित्रभावविलासललिततरं तत् पानं भवतीति तत्स्मृत्वा **पीतं मधुर**मित्युक्तम् । अन्यथा 'राधाधरसुधापातुः किमन्यन्मधुरायित'मित्युक्त्या तदन्यत्र रुचिरेव न संभवतीति कथं तत् पिबेदिति भावः । एवं एतत्तद्भोग्यपदार्थानां ह्यलौकिकरसात्मकत्वेन भावरूपत्वात् तदग्रे भोजनलीलाकरणात् तत्स्मृत्वा **भुक्तं मधुर**मित्युक्तम् । अत एव श्रीगोकुलाष्टके 'श्रीमद्गोकुलभोग्यश्री' रित्यत्र तत्तत्पदार्थानां स्वरूपात्मकत्वेन भावरूपत्वं निरूपितम् । अग्रे भोजनानन्तरं शयनं निरूपयन्ति **सुप्तं मधुर**मिति । भगवतो हि शयनमपि भावात्मकत्वेन मधुरमेव । तदुक्तं 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः' 'वृक्षमूलाश्रयः शेत' इत्यादिभिः । तादृशस्य मधुरत्वं स्फुटमेवेति भावः । किञ्च, लीलायां यावन्तः प्रकाराः शयनस्य प्रियावक्षःस्थलादिषु पदकमलधारणरूपाः बन्धादिप्रकाररूपा वा भवन्ति ते सर्वेपि अनुभूता इति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् समुदायसूचकत्वेन । एवं प्रदोषसामयिकलीलां निरूप्य रात्रिचरित्रं निरूपयन्ति **रूपं मधुर**मिति । रात्रौ भगवान् विविधनायिकाभोगोपयोगिकोटिकन्दर्पाधिकलावण्यमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं प्रकटीकृत्य तत्तत्सङ्केतेषु गच्छति तदा तदागमनावलोकनपराः प्रियास्तादृशपरमसौन्दर्यमाधुर्यरससिन्धुलहरीललिततरोल्लसदनेकभावलावण्यमनोहरं रूपं दृष्ट्वा तदवलोकनरसामृतसिन्धुमग्ना भवन्तीति तत् स्मृत्वा **रूपं मधुर**मित्युक्तम् । अथवा अग्रे पुनः प्रियायाः स्वकरकमलरचिततत्तद्भावात्मकसकलकलाकल्पविरचनायां संपूर्णस्वरूपमाधुर्यमनुभूतं भवतीति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा परमसौरभसुरभितैलाभ्यञ्जनविधानपूर्वकमज्जनादिसामयिकं स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा निर्भररससामयिकमेव माधुर्यमनुभूयोक्तम् । एवमनेकधा भावनीयम् । अग्रे तिलकमाधुर्यमुच्यते **तिलकं मधुर**मिति । 'दर्शनीयतिलक' इति वाक्यात् सकलशृङ्गारेषु तिलकस्य मुख्यत्वात् तदेवोक्तम् । किञ्च, नायिकानां नखादारभ्य शृङ्गाररचना या क्रियते सा नायकस्य तिलकमारभ्येति रसशास्त्रोक्तत्वात्, प्रथमं तिलकरचनायां मलयजतिलकं विधाय तन्मध्ये कस्तूरीतिलकं कृत्वा तन्मध्ये

१ त्रितयसम्बन्धीत्यन्यः पाठः । २ सकलाकल्पेति द्वितीयः पाठः । ३ मुख्यत्वमिति पाठः ।

मुक्ताफलबिन्दुः क्रियत इति । तथा चोक्तमपि प्रभुचरणैः 'प्रथमं मलयजतिलकं मृगनाभिजनुस्तदन्तरालेपि । तन्मध्येपि च कुङ्कुममुक्ते'ति । तथाविधरचनायां तादृशस्य परममोहनरूपत्वात् तत्सौन्दर्यमाधुर्यावलोकनरसपूरमग्ना भवन्ति प्रियाः, तत्समयं स्मृत्वा तथोक्तम् । एवं तिलकमाधुर्यं निरूप्य अन्येषामपि भूषणादीनां तन्निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरि**ति । यद्यप्यखिलान्यपि भूषणादीनि मधुराण्येव तथापि तिलकस्य परमसौभाग्यस्थानस्थितत्वात् परमसौभाग्यरूपत्वेन महावशीकरणसामर्थ्यवत्त्वेन तिलकस्यैव मधुरत्वं निरूपितम् । किञ्च, तिलकशोभावलोकने तन्माधुर्यामृतजलधिमयं तन्मनो जातमिति तावदेवोक्त्वा स्थितमिति भावः । किञ्चात्र 'मधुराधिपतेरखिलं मधुर'मित्यत्र अखिलपदेन अन्योपि भावः सूच्यते । तथाहि । प्रथममन्यत्र प्रियया सह रमणं कृत्वा पुनरितरस्याः समीपमागते प्रिये तच्चरणकुङ्कुमाङ्किततिलकावलोकनाद् मानसम्भावनायामपि तज्जनितापूर्वशोभया सर्वविस्मरणे तद्वशीभूतो रमत इत्य**खिलं मधुर**मुक्तम् । खण्डिताया एतदसम्भवात् ।

अथवा यथा पूर्वोक्ततादृग्रूपरसात्मकसाक्षाद् भगवत्स्वरूपान्तः प्रवेशे श्रीमदाचार्याणां हृदये तत्तल्लीलाप्राकट्येन तत्तल्लीलानुभवोऽभूत्, तथा जन्मोत्सवमारभ्य बाललीलाया अप्यनुभवो जात इति तत्सामयिकमाधुर्यस्मरणे, अत्र तदपि निरूपितमिति ज्ञेयम् । एवं सति प्राकट्यसमयमारभ्य तत्तल्लीलास्मरणे प्रथमं प्राकट्यानन्तरमेव स्वप्रियावलोकने अतिमृदुलनवकिसलयारुणरुचिरतराधरसौन्दर्यदर्शने चिरंप्सितरसस्य भाविपानानन्दोत्कण्ठाजनितभावनया तन्माधुर्यानुभवाद् **अधरं मधुर**मित्युक्तम् । पश्चात् तादृशवदनावलोकने चिबुककपोलादिशोभाया अपि रसैकपानपररूपत्वेन तदभिलाषजनितभावनया तदनुभवात् सम्पूर्णवदनस्याप्यनुभवाद् **वदनं मधुर**मित्युक्तम् । किञ्च तादृशे समये बालकवदनं प्रोञ्छनाद्यलङ्कारालङ्कृतं भवतीति तथोक्तम् । अथवा प्रतिमासोत्सवादिषु विशेषेणालङ्कृतं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे नयनं निरूपयति **नयनं मधुर**मिति । अयं भावः । नवकमलदलसदृशशोभातिशयरुचिरस्य श्रीमन्मातृचरणविरचितनवाञ्जनरेखातिरमणीयप्रकटमुग्धभावस्यापि नयनस्य 'तोकता वपुषि तव राजते दृशि तु मदमानिनीमानहरणं' इत्युक्त्या परमप्रेमरसनिभृतमाधुर्यं मधुरत्वेनानुभवात् तथोक्तमिति भावः । अग्रे हसितं निरूपयन्ति **हसित**मिति । बाले हि प्रथममेव वचनाद्यसम्भवात् स्मितमेव भवति । तदप्यधरपल्लव एवेति, केऽप्येते मां मत्कृतिमपि न जानन्तीति स्वसङ्केतं स्वप्रियाणां ज्ञापयन्निव भगवांस्तादृशं स्मितं करोति तत् तासामतिहृदयङ्गमं भवतीति तन्माधुर्यं स्मृत्वा **हसितं मधुर**मित्युक्तम् । किञ्च, बाल्ये तादृशमन्दहसितनिरूपणे अतिकोमलदुग्धदशनकिरणावलीजनितशोभातिशयमाधुर्यादिसङ्ग्रहोपि निरूपित इति ज्ञेयम् । अग्रे तादृशं मधुरस्मितामृतलहरीविमलचन्द्रिकाचारुतरहृदयं परममधुर-

१ पालनेति पाठः । २ भावनायामिति पाठः । ३ स्थलेति पाठः । ४ बाल्ये हीति पाठः ।

मनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा हृदयं **मधुर**मित्युक्तम् । किञ्च, बाले तादृशं हृदयं व्याघ्रनखादिभूषणभूषितत्वेन परमरमणीयं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा तादृशबालकस्य क्रोडादाने[1] हृदयादौ लालनादिकरणे च हृदये माधुर्यं समनुभूतं भवति इति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे गमनं निरूपयति **गमन**मिति । हृदयनिरूपणानन्तरं गमननिरूपणात् तादृशबालकस्य प्रथमं हृदयेनैव तत्तद् भवतीति तथोक्तम् । किञ्च, अतिप्रेम्णा क्रोडीकृत्य हृदयोपरि समादाय ऐकया[2] लालने क्रियमाणे पुनरन्यत्र बाहू प्रसार्य हृदयेनैव गमनं करोति, पुनस्तत्सकाशाद् अन्यस्या[3] एव समीपे समायाति । एवं मुहुर्मुहुर्गमनेन सर्वासां प्रेयसीनां आश्लेषाद्यभिलाषपूरणात् स्वस्य दक्षिणनायकत्वचातुर्यस्य बाल्ये एव ज्ञापनात् तादृशं तदतिमधुरमनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा **गमनं मधुर**मुक्तम् । एवं मधुराधिपतेः फलरूपस्याङ्कुरमारभ्यैव सर्वं मधुरमिति तत्स्मृत्वा **अखिलं मधुर**मित्युक्तम् । अत एव उपसंहारे **दलितं मधुरं फलितं मधुर**मित्युक्तम् ।

ततो वचनं निरूपयन्ति **वचनं मधुर**मिति । तादृशस्य बालकस्य वचनं तु अव्यक्तमधुरं भवति । तद्रचनायां अल्पदशनानां अधरपल्लवस्य च शोभाकिर्मीरितत्वेन परमरुचिरा भवतीति तादृशी सा प्रेयसीनां अतिहृदयङ्गमेति तत् स्मृत्वा **वचनं मधुर**मित्युक्तम् । किञ्च, मुग्धभावजनिताव्यक्तभाषणेपि प्रचुरप्रेमभाववतीनां[4] यथा नयनयोर्मदमानिनीमानहरणत्वमनुभूतं तथा तादृग्वचनानामपि तथैवानुभव इति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् । एवं वचनमाधुर्यमुक्त्वा तदाचरितमाधुर्यं निरूपयन्ति **चरितं मधुर**मिति । मुग्धदशायामपि नयनकरकमलादिभिर्यत्क्रियते तत् चरितशब्देनोच्यते । तथा च तत्तदङ्गस्पर्शनखदानादिरूपं तत्प्रेयसीनां लालनादौ अतिचतुरनायकचरितमिवानुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा **चरितं मधुर**मुक्तम् । अग्रे वसनं मधुरं निरूपयन्ति **वसन**मिति । तस्यायं भावः । यद्यपि वसनस्य आच्छादकशक्तिरूपत्वमस्ति तथाप्येतादृशे वयसि वसनस्य निरावरणरसानुभावकत्वात् तन्माधुर्यमनुभूतं भवति इति तत्स्मृत्वा वसनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, ईदृग्रूपस्य बालस्य वसनपरिधानासम्भवाद् वसनं मधुरमित्युक्तेरयमाशयः । यदा व्रजतरुण्यः क्रोडीकृत्य वक्षःस्थलोपरि संस्थाप्य लालयन्ति तदा अन्यं न ज्ञापयाम इति स्वाञ्चलेन सङ्गोप्याश्लेषादिना लालयन्ति, तदा तासां प्रियस्यापि तत्परममधुरत्वेन अनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे **वलितं मधुर**मुच्यते । तस्यायं भावः । पूर्वमेकया श्रीगोकुलतरुण्या क्रोडीकृत्य पुनर्वक्षःस्थलोपरि संस्थाप्य[5] लालितः क्षणानन्तरं अन्यस्याः समीपागमने[6] पूर्वस्याः कुचकुङ्कुमादिषु करकमलनखादिषु स्पर्शं विधाय तदन्तिके गच्छतीति तादृशवलनमाधुर्यं तदनुभवैकमनोहरमिति तत् स्मृत्वा **वलितं मधुर**मित्युक्तम् । अतःपरं रिङ्गणलीलास्फूर्तौ[1] तां निरूपयन्ति **चलितं मधुर**मिति । एतन्म-

१ क्रीडाया इति पाठः । २ एकधेति पाठः । ३ अस्या इति पाठः । ४ प्रचुरतरप्रेमवतीनामिति पाठः । ५ प्रतिष्ठाप्येति पाठः । ६ समीपे इति पाठः ।

धुरत्वं तु 'गोकुले रामकेशवौ रिङ्गमाणौ विजह्रतु'रित्यत्र निरूपितम् । तत्र केशवपदार्थनिरूपणेन केशकृतसौन्दर्यातिशयो निरूपितः । किङ्किणीवलयनूपुरादिशोभा चाग्रे निरूपिता । एवं सति तादृशं चलनमतिमुग्धभावरूपमतिमोहकत्वाद् मधुरं भवतीति तथोक्तम् । किञ्च, चलितवलितयोरव्यवधानेन निरूपणात् तादृशसञ्चलने पुनः परावृत्त्यावलोकयतीति चलितपदेनोच्यते[2] । तेन सिंहावलोकनन्यायेन तच्चलनं करोतीति तादृशमदमन्थरावलोकनगौरवेण मदकलमातङ्गगतिरमणीयतरुणीमनोमोहनोत्तरलितमानिनीमानहरणत्वं चलने द्योतितमिति तत्स्मृत्वा **चलनं मधुर**मित्युक्तम् । अग्रे भ्रमितं मधुरमिति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः । 'यर्ह्यङ्गनादर्शनीये'त्युक्तप्रकारकव्रजाङ्गणरिङ्गणलीलायां घोषप्रघोषरुचिरावित्युक्त्या मुग्धभावप्रदर्शनार्थमेव तादृक् भ्रमणं करोति, तदा तत्प्रेयसीनां पूर्वं लालनादौ स्वेप्सितरसानुभवकरणादधुना तु एतादृशमुग्धभावप्रदर्शनाच्च तद् भ्रमणं मधुरमनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा **भ्रमितं मधुर**मित्युक्तम् । किञ्च, अग्रे वानरैः सह भ्रमणकरणे रहसि प्रियासङ्गे सति तद् भ्रमणस्य रसानुभावकत्वादपि **मधुर**त्वमुक्तम् । अत्र 'कुमारो द्विवार्षिक' इत्युक्त्या मुग्धभावप्रदर्शनोक्त्या चैषा बाल्यभावसहिता कुमारलीलोक्ता । केवलां त्वग्रे निरूपयिष्यन्ति इति अग्रे **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मित्युक्तम् । बालभावेनापि सहिता कुमारलीला प्रेयसीनां स्वसमीहितरसदानात्[3] मधुरा तदा केवलाया मधुरत्वे किं वाच्यमिति भावः ।

अग्रे **वेणुर्मधुर** इति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः । आक्रीडनपदार्थानां मध्ये वेणुर्मुख्य इति स एवोक्तः । स पुनर्बाल्येपि आक्रीडनक्रीडायां कदाचिदधरे स्थाप्यते, कदाचिद् वादयितुं फूत्करोति, कदाचित् बालभावकृतफूत्कारस्य वादनाशक्तौ स्वयमेव गुञ्जति, कदाचिदेतादृशमुग्धभावेपि अतिमनोहरस्वभावस्वरादिसहितं वेणुं वादयति भगवान्, इत्येवं बाल्यमारभ्यैव प्रियाधरसम्बन्धस्य जातत्वात् तज्जनितविविधप्रकारसौभाग्यानुभवाद् **वेणुर्मधुर** इत्युक्तम् । अग्रे रेणुं निरूपयन्ति **रेणुर्मधुर** इति । 'पङ्काङ्गरागरुचिरा'विति श्लोके पङ्कस्याङ्गरागरूपत्वनिरूपणेन रिङ्गणलीलायां रेणोः प्रत्यङ्गसङ्गे अङ्गरागरचितपरममनोहरशोभाजनकत्वात् तन्मिषेण प्रोञ्छनकरणादौ तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । किञ्च, रेणुशब्दोत्र स्त्रीलिङ्गवाची भूरूपोप्यस्ति, तेन रिङ्गणलीलायां सकलाङ्गसङ्गो भुवः स्त्रिया इव कामलीलारसभोगो भवतीति तादृग्रसाविष्टानां तद्द्वेद्यमिति तत् स्मृत्वा **रेणुर्मधुर** इत्युक्तम् । अत एव रेणुनिरूपणानन्तरं पाणिपादयोरव्यवधानेन निरूपणम् । रिङ्गणलीलायां भूमौ पतिते[4] गाढाश्लेषादिकृतिरिव पाणिस्थितिर्भवति, बन्धादिविशेषप्रकार इव पादस्थितिर्भवति इति तत्प्रकारकानुभवस्तु तासामेव इति तथोक्तम् । अथवा लालनादौ पाणिपादयोः स्वकुचकुम्भादिषु[5] स्थापने तन्माधुर्यमनुभूतं

१ स्फुरितेति पाठः । २ वलितेति पाठः । ३ स्वसमाहितेति पाठः । ४ पतने इति पाठः । ५ स्वकुचकुङ्कुमादिचिह्नानामिति पाठः ।

भवतीति तथोक्तम् । अथवा पाणिपादादिषु तत्तत्कमलादिचिह्नानां दर्शनात् तत्तच्चिह्नोक्तधर्मास्तु [1]बालभावमारभ्यैव प्रियाभिरनुभूयन्त इति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । एवमनेकप्रकारा भावनीयाः । अतःपरं **नृत्यं मधुरमुच्यते** । [2]लालनकरणे यथैव प्रिया नृत्यं कारयति तथैव भगवान् नृत्यति इति तदवलोकने तासां यथा इदानीं अस्मत्सन्तोषार्थं अस्मद्दशो भूत्वा नृत्यं करोति, तथाग्रेप्यस्मद्दशो[3]ऽस्मत्सन्तोषं करिष्यति इत्याशया तत् नृत्यं परमरसाधायकं भवतीति **नृत्यं मधुरमित्युक्तम्** । किञ्च, भ्रूभङ्गाद्यभिनयानां बाल्येपि [4]कामिनीकामोद्बोधकत्वाद्रसाविष्टानां तथैवानुभवात् तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अतःपरं सख्यं निरूपयन्ति **सख्यं मधुरमिति** । अयं भावः । 'समानशीलव्यसनेषु सख्य'मित्युक्तत्वात् सर्वसमक्षं स्वस्य बालभावेनैव [5]खेलालनरसाविष्टां तत्तन्मधुरमुग्धभावानुसारिणीं विधाय पश्चात् सख्यभावं कृत्वा रहसि तत्तल्लीलारसानुभवमग्रे कारयतीति तत्स्मृत्वा **सख्यं मधुरमित्युक्तम्** । अथवा बालभावेन सख्यं कृत्वा सर्वसमक्षमेव प्रियाभिः सह क्रीडाकरणे प्रिययोः स्वसमीहितरसानुभव एव भवत्यन्येषां बालभावस्यैवेति तत्स्मृत्वा **सख्यं मधुरमित्युक्तम्** ।

अग्रे **गीतं मधुरमुच्यते** । तस्यायं भावः । मुग्धभावांगीकारेऽपि यावन्तो गीतभेदास्तदभिनये रसाविष्टानां कामरसाविर्भाव एव भवतीति **गीतं मधुरमित्युक्तम्** । अथवा मुग्धभावप्रदर्शनार्थमेव कदाचिदव्यक्तं गीतं करोति तथापि तासां तादृशाभिनयजनितभ्रूभङ्गकटाक्षाद्यवलोकने कामरस एव उत्पद्यते, अन्येषां बाल्यरसाविर्भाव एव भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तं । अत एवोक्तम् 'व्रजजनश्लाघ्यगुणे'ति गीते, तेन तथात्वम् । अग्रे **पीतं मधुरं भुक्तं मधुरमुच्यते** । तस्यायं भावः । बाल्ये पानभोजनादिकं श्रीमन्मातृचरणसमीपे कृतं भवति यद्यपि तथापि स्वभावाग्रहेणैव काञ्चित् [7]प्रियां समाहूय स्वसमीपे स्थापयित्वा तया [8]सममेव पानभोजनादिकं करोतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा चौरचर्योक्तप्रकारेण सर्वासामुपभोगकरणात् तथोक्तम् । अथवा सायं प्रथमं पयःफेनादिपानं भवति, पश्चाद्रात्रौ भोजनं भवतीति, पूर्वं तदुक्तम् । तथा च स्वर्णपात्रे पयःफेनपानव्याजेनेत्युक्त्या तस्य मधुरत्वं [9]युक्तमेवेति तथोक्तम् । एवं अनेकप्रकाराः पानभोजनादौ भावनीयाः । ततः **सुप्तं मधुरमुच्यते** । तस्यायं भावः । यद्यपि शयनं बाल्ये मातृचरणसमीपे तथापि भक्तानां रात्रौ विप्रयोगेन तदात्मकतायां अन्तस्तत्प्राकट्ये तत्स्वरूपानुभव एव भवति इति तथोक्तम् । प्रातरे[10]त्य बहिरवलोकनाभावजनिततापनिवृत्त्यर्थं 'चिरविरहितापहरे' इत्यादि गीतेन प्रार्थ्यते ताभिः । अथवा क्रोडीकृत्य लालनादौ बाल-

१ बाल्येति पाठः । २ लीलानुकरणे । ३ भावप्रियोऽस्मत्तोषं करिष्यतीति पाठः । ४ कामुकानामिति पाठः । ५ रसाविष्टगोपिकामिति पाठः । ६ बालभावेति पाठः । ७ स्त्रियमिति पाठः । ८ सहैवेति पाठः । ९ उक्तेति पाठः । १० आगत्येति पाठः ।

[1]भावेन क्रोड एव कदाचित्स्वपिति तदा तस्याः प्रियायाः वक्षसि समालिङ्ग्य एककरेण कुचस्पर्शं कुर्वन् स्वपितीति पूर्णरसानुभव एव तस्या भवतीति तत्स्मृत्वा **सुप्तं मधुरमुक्तम्** । अग्रे **रूपं मधुरमुच्यते** । तस्यायं भावः । एवं क्रोड एव शयने कृते सर्वाङ्गावलोकनस्पर्शादौ तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति **रूपं मधुरमुक्तम्** । अथवा, बाल्यदशायामपि तादृशरूपस्य परमसौभाग्यौदार्यगुणाधारत्वाद्रसाविष्टानां कामोद्दीपकत्वेन **रूपं मधुरमुक्तम्** । अग्रे तिलकं निरूपयन्ति **तिलकं मधुरमिति** । यद्यपि गोरोचनादिकृततिलको मुग्धभावमेव प्रकटयति, तथापि तादृशे रूपे कृतत्वात् स्वस्यापि मोहनैकस्वभावात् कामभावमेवोत्पादयतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । किञ्च, अस्य तिलकस्य मुख्यत्वेन तन्निरूपणात् सर्वेषां भूषणानामपि निरूपणं ज्ञेयम् । तेन सर्वाण्याभरणानि तादृशभावोद्दीपकानि मधुराण्येव इति ज्ञापनाय अग्रे निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्** ।

अतः परं केवला कुमारलीला निरूप्यते **करणं मधुरमिति** । यद्यपि श्रीमदाचार्यैः निखिललीलामाधुर्यानुभवाद् बाललीलामाधुर्यसमुदायेनैव '**अधरं मधुर**'मित्यादि निरूपितम्, तथापि प्रथमदर्शने यादृशानुभवो जातस्तादृशमेव माधुर्यं प्रथमं निरूपितं भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं प्रथमानुभवप्रकारकभावविवरणं कृत्वा पश्चादितरलीलामाधुर्यविवरणं कृतमिति श्लोकचतुष्टयस्य पुनः पृथक्तया बाललीलाभावनिरूपणं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

प्रस्तुतं निरूपयन्ति **करणं मधुरमिति** ।

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

ईदृग्रूपतिलकनिरूपणेन भगवतः सकलकलाचातुर्यातिशयस्फूर्तौ लीलासम्बन्धिविविधोपायविरचनस्याशक्यस्यापि शक्यत्वसम्पादनरूपत्वानुभवात् **करणं मधुरमित्युक्तम्** । एतत्सर्वं 'निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः । एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रज' इत्यस्य विवरणे श्रीमदाचार्यैः 'ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि भवत्येकस्यां शाखायामारूढः सर्वं फलं भुङ्क्ते' इत्यादि निरूपितम् । विशेषतः टिप्पण्यां कारिकाभिः स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रभुचरणैः । अग्रे तादृशकृत्यनन्तरं रमणं मधुरमेव भवतीति **रमणं मधुरमित्युक्तम्** । ततः कदाचिद् यमुनापारस्थभ[2]र्तुर्मिलनार्थं यातायातमपेक्षितमुभयोः सान्निध्ये किञ्चिन्निमिषान्तरं विना न सम्भवतीति कौतूहलक्रीडया स्वस्य नाविककलाकौशलं [3]प्रदर्शयन् पारोत्तारणविधिं स्वयमेव करोति भगवांस्तदा भक्तानां [4]पारावारोत्तरणविधाने परस्परमिलने सति चिरनिभृतनिर्भरोत्तरलितसुभगानुरागभरमधुरतरोल्लसितस्मितस्मेरापाङ्गभङ्गविलोकनवचनरचनायां परमकुतुकाकूतविचित्रभावानामुच्छलितत्वाद् विलक्षणरसानुभवेन तत्तरणमतिमधुरमनुभूतं

१ लीलात्मकभावेति पाठः । २ भक्तेति पाठः । ३ प्रदर्श्येति पाठः । ४ पारोत्तारणेति पाठः ।

भवतीति तत्स्मृत्वा **तरणं मधुरमि**त्युक्तम् । एवं तरणेपि भावा अनेका भावनीयाः । अग्रे पुनरुपद्रावकलीलां निरूपयन्ति **हरणं मधुर**मिति । **हरणं** चौर्यं बलादन्यसम्बन्धिवस्तुपदार्थानामाहरणं वा, तत्सर्वेषामुपद्रावकम्, भक्तानां तु परमरसानुभावकत्वेन परममधुरमनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा **हरणं मधुर**मित्युक्तम् । अत्राप्यनेकप्रकारा ज्ञेयाः । किञ्च, चौर्यसमये गृहीतश्चेद् विविधभावकृतापाङ्गादिदर्शनेन स्वरूपरसानुभव एव भवतीति तत्स्मृत्वा तस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एतदग्रे ततोऽप्युपद्रावकमाहुः **वमितं मधुर**मिति । चौर्येण दधिदुग्धादिकं पिबतीति ज्ञात्वा गृहीतश्चेत् तन्मुखोपरि दुग्धादिगण्डूषं कृत्वा पलायते, तदा पुनः कौतुकरसाविष्टास्तत्कृतिं विलोकयन्त्यो हसन्त्येव, न तु तासां कोपादिकं भवति, इति प्रभुरपि दूरे स्थित्वा तन्मुखमवलोकयन् हसतीति स्वरूपमाधुर्यरसमोहिता एव करोतीति तत्समयं स्मृत्वा **वमितं मधुर**मित्युक्तम् । अग्रे पुमस्तादृशोपद्रवोपलम्भनार्थं यदा श्रीमातृचरणसमीपे प्रियाः समायान्ति तत्पूर्वमेवागत्य श्रीमन्मातृचरणसमीपे परमसाधुर्भूत्वा विविधमुग्धभावैः क्रीडति, तदा तास्तादृशोपद्रवकर्तुः तादृशलीलाशान्तस्वरूपत्वं विलक्ष्य तज्जनितमुग्धभावातिसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तदनिर्वचनीयमाधुर्यरसानुभवेन विविधभावतरङ्गान्दोलितहृदयाः स्वरूपमेव पश्यन्त्यः किमपि वक्तुं न शक्नुवन्ति, तत्समयं स्मृत्वोक्तं **शमितं मधुर**मिति । एतदेवोक्तं 'तरङ्गा इव रागाब्धेरुदिताः प्रिययोर्मिथः । भावा वक्तुमशक्यास्ते ज्ञेयास्तु तदनुग्रहात्' इति प्रभुचरणैः । एवं तत्तत्सामयिकं उपद्रावकमपि परममधुरमित्युक्तम् । अग्रे **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति ॥ ५ ॥

अतः परं यमुनातीरलीलास्फूर्तौ तन्निरूपयन्ति **गुञ्जा मधुरा** इत्यादिभिः ।

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

यमुनातीरवनेषु गुञ्जातरवो बहवोपि सन्ति फलिता इति 'गुञ्जानां मधुराञ्जनदीप्तिभिः सुनासापुटमुक्ताफलभूषणं तवास्यसदृशं भवती'त्युक्तत्वेन भावात्मकत्वात् धारणं करोति भगवांस्तेन भावात्मकत्वेन तन्माधुर्यं स्मृत्वा तथोक्तम् । तथैव वन्यमालाया धारणमपि पुष्पाणां प्रियाहसितसादृश्येन तद्ग्रथितमालाया भावात्मकत्वेन रसोद्बोधकत्वात् परमसौन्दर्यमाधुर्यानुभवात् मालाया मधुरत्वं निरूपितम् । मालाया 'बर्हापीडे'ति श्लोके विक्षेपकशक्तिमत्त्वेन रसोद्दीपकत्वं निरूपितमेवेति स्फुटमेव तथात्वमिति भावः । अथवा 'दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तै'रित्युक्ते लीलायां प्रियाविरचितमालाधारणेन आलिङ्गनादिसम्मर्दनजनितकुङ्कुमादिसौरभशोभारचितमाधुर्यानुभवात् तथोक्तम् । अथवा 'ग्रीवोरःस्थलकटितटकाश्रीदामप्रपदयोः सततं, विहरन्ती वनमाला मत्तालिकुलैरभवद्‌गीते'ति श्लोके तत्तदङ्गविहारव्यञ्जितविपरीतरसभावात्मकत्वं मालाया द्योत्यते । तेन तन्माधुर्यसौभाग्यं किं वाच्यमिति भावः । एवमनेकविधा भावाः मालायामपि भावनीयाः । एवं तीरसम्पत्तिमाधुर्यं निरूप्य यमुनाया माधुर्यं निरूपयन्ति **यमुना मधुरे**ति । यमुनायाः साक्षाद्रसात्मकभगवत्सारूप्यजनितपरमरुचिरशोभातिशयेन निरन्तरं साक्षाद्रसात्मकभगवद्व्रजरसङ्गरमणीलीलारसानुभवोद्भूतरसभावात्मकत्वेन च माधुर्यस्य प्रकटत्वात् स्वरूपतो **यमुना मधुरे**त्युक्तम् । ततस्तरङ्गानामुच्यते **वीची मधुरे**ति । अत्र वीचीनिरूपणे त्रिविधवायुनिरूपणमपि ज्ञेयम् । अन्यथा वीचीनामसम्भवात् । सोपि लीलायां रसाधायकत्वात् मन्द एवेति वीचयोपि मृदुलतरा एव सूच्यन्ते । तादृशीनां शृङ्गाररसंजलधिसमुच्छलत्तरलतरङ्गसदृशप्रियापाङ्गरङ्गसमसौभाग्येन भावात्मकत्वाद् मधुरत्वं निरूपितम् । ततो जलस्य माधुर्यं निरूपयन्ति**सलिलं मधुर**मिति । 'उपरि चलदमलकमलारुणद्युतिरेणुंजलभरेणामुना व्रजयुवतिकुचकुङ्कुमारुणमुरः स्मारयसि मारपितुरधुने'ति निरूपणात् जलस्यापि तादृशरसात्मकभावरूपत्वात् मधुरत्वं निरूपितम् । किञ्च, 'सकलगोपिकासङ्गमस्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गम' इत्युक्तप्रकारकरसात्मकत्वेनापि मधुरत्वस्मरणात् तथात्वमुक्तम् । तेन जलक्रीडाजनितपरमानन्दानुभावकत्वात् तथोक्तमित्यपि सूचितम् । किञ्च, कुमारिकाभिः जलक्रीडायां व्रतचर्योक्तप्रकारकसलिलमाधुर्यं यथानुभूतं तथा स्वस्याप्यनुभवात् तथोक्तमित्येवमनेकप्रकारा भावनीयाः । ततः कमलानां निरूपयन्ति **कमलं मधुर**मिति । यद्यपि कमलानां माधुर्यं तापहारकादिधर्मैः प्रकटमेव, तथापि 'अत्राधिरजनिहरिविहृतिमीक्षितुं कुवलयाभिधनयनान्युषसि तनुष' इति यमुनाष्टपदीगीतोक्ततन्नयनरूपत्वेन रसात्मकत्वात् तल्लीलावलोकनजनितविविधभावसंवलिततद्रसरूपमकरन्दमाधुर्यानुभवात् तथोक्तमिति भावः । अथवा, प्रियानेत्रसदृशशोभातिशयधारणेन भावात्मकत्वात् तथोक्तम् । एवं यमुनासम्बन्धिसमस्तपदार्थानां माधुर्यवत्त्वमेवेत्यग्रे **मधुराधिपते**रित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अतः परं समस्तलीलोपयोगिपदार्थानां उद्दीपनविभावादीनां माधुर्यं निरूपयन्ति **गोपी मधुरे**ति ।

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपीपदेन शुद्धभावात्मिकास्ता उक्ताः । यद्यपि लोकेपि नायिकानां माधुर्यं भवति तथाप्येकान्तिका एताः शुद्धभावेन परमस्निग्धाः अलौकिकरसात्मिका भगवत्स्वरूपैकनिष्ठा इति स्वरूपत एव साहजिकमलौकिकमाधुर्यमस्तीति तादृशस्वरूपानुभवाद् **गोपी मधुरे**त्युक्तम् । किञ्च, एतासां शुद्धभाववत्त्वेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणादयोपि भगवत्स्व-

१ एवमनन्ता भावास्तरणेऽपि भावनीया इति पाठः । २ वीक्ष्येति पाठः ।

१ आलम्बनेति च पाठः । २ शब्देनेति पाठः ।

रूपभावात्मका एवेति तत्सौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादीनां सर्वदा प्रकाशमानत्वात् सार्वदिकमेव तासामलौकिकं माधुर्यमिति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । किञ्च, यमुनामाधुर्यवर्णनप्रस्तावे **गोपी मधुरेति** निरूपणात् जलक्रीडासमय सूच्यते । तेन जलक्रीडायां गोपीनां वसनभूषणादीनामल्पत्वसम्भवात् स्वाभाविकं सौन्दर्यजनितमसाधारणं माधुर्यं तत्तदङ्गेष्वनुभूतं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अत्र गोपीपदे त्वेकवचनं शुद्धभावात्मकजात्यभिप्रायेणोक्तम् । ततो लीलाया मधुरत्वं निरूपयन्ति **लीला मधुरेति** । तादृशीनां लीला हावभावकटाक्षादिरूपाः 'काचित्करांबुजं शौरे'रित्यारभ्य 'पादन्यासैर्भुजविधुतिभि'रित्यादिसर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रया इत्यन्तेनोक्ताः सर्वा मधुरा इति तदखिलं स्मृत्वा तथोक्तम् । यद्यपि लोकेपि कामलीला मधुरा भवति, तथापि भगवल्लीलायामुद्दीपनविभावानामालम्बनविभावानां चालौकिकरसात्मकत्वात् तल्लीलानामप्यलौकिकत्वेन तन्माधुर्यस्य वैलक्षण्यानुभवात् तल्लीला मधुरेत्युक्तम् । किञ्च, गोपीपदस्य शुद्धभावार्थकत्वात् शुद्धभावप्रसादित इति प्रस्तावे कुमारीणां तथा निरूपणात् ता अपि अत्र निरूप्यन्ते **गोपी मधुरा लीला मधुरेति** । किञ्च, यमुनासम्बन्धिलीलानिरूपणप्रस्तावे 'गोपी मधुरे'ति निरूपणेनापि व्रतसम्बन्धिन्यो ज्ञायन्ते । यमुनायाः कुमारीकामपूरकत्वात् । तदुक्तम् । 'कुमारीकामपूरके कुरु भक्तिराय'मिति । तास्तु यमुनायां शृङ्गारोद्दीपकवसनेन भूषणादित्यागेन विहरन्तीति तासां परमसौन्दर्यमाधुर्यरमणीयतरप्रत्यङ्गावलोकनार्थं भगवता वसनेषु हृतेषु पुनस्तत्प्रार्थनतदुत्तरविरचनायामन्तरुच्छलद्रसाब्धिपूरजनितविचित्रभावतरङ्गसंवलितावलोकनपरिहासकौतुकरसात्मकमुग्धभावातिललितसकलाङ्गावलोकनजनितपरमरसानुभवोमूद्भगवत इति तत्स्मृत्वा **गोपी मधुरा लीला मधुरे**त्युक्तम् । अग्रे पुनः स्वसमीपागमने स्वकरकमलेनालौकिकरसात्मकवसनयोजनं **युक्त**पदेनोच्यते । तादृशं वसनपरिधापनं स्मृत्वा **युक्तं मधुर**मित्युक्तम् । अग्रे मुक्तं मधुरं निरूप्यते । तस्यायं भावः । तत्तदङ्गपरमसौन्दर्यमाधुर्यावलोकनपूर्वकं नीवीपरिधापने सात्त्विकभावाविर्भावेन करकमलान्नीवी स्खलतीति तत् स्मृत्वा **मुक्तं मधुर**मुक्तम् । अथवा सौन्दर्यावलोकनार्थमेव करकमलान्नीवीं मुञ्चतीति तथोक्तम् । अथवा परिहासार्थमपि तथा करोतीत्यनन्तप्रकारकभावसंवलितं मोचनमुक्तम् । अथवा प्रौढानामेव मोचनमुच्यते । तदा 'नीवीं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेणे'त्युक्त्या तन्मोचनमाधुर्यं तदनुभवैकवेद्यमिति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे **दृष्टं मधुरं** निरूप्यते । तस्यायं भावः । तादृशे समये परस्परोच्छलितकामभावतरलतरावलोकनं परममधुरं भवतीति तथोक्तम् । अथवा [1]व्रतस्थानामेतावत्पर्यन्तं कौमारभावसंवलितावलोकनमभूदधुनैव तथाविधकामरूपवसनपरिधापने तद्रसात्मकं परस्परं निरीक्षणं परममधुरं भवतीति तत्स्मृत्वा **दृष्टं मधुर**मुक्तम् । तथा चोक्तं 'श्रेष्ठसङ्गमसज्जिता' इत्यस्य विवरणे 'रसात्मका जातास्ता'

१ वृतार्थानामिति पाठः

इति श्रीभागवते । अतः परं श्रीमतः **शिष्टं मधुरं** निरूप्यते । अत्रायं भावः । व्रतस्थाः सर्वा ऋषयः । तेषां परमानुग्रहेण देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणं तद्धर्मादयः सर्वे भगवता स्वविषयीकृताः, अधुना लीलात्मकस्वरूपप्राप्त्यनन्तरं तदीयपुंस्त्वाख्यो यो धर्मः सोवशिष्टः पृथक्तया भगवता स्वान्तःस्थापितोऽङ्गीकृतत्वात् । तद्धर्मरूपा एव ते वयस्याः, तेषां दर्शने तासां स्वधर्मरूपत्वाज्ञानाल्लज्जया विविधभावसंवलितवचनमाधुरीसमुद्रलहरीविलासा जाताः, तेषां तु [1]तद्धर्मरूपवयस्यत्वेन पृथग् विद्यमानत्वाद् भगवत्कृतिचातुर्यज्ञानेन स्वस्यापि तदङ्गीकृतिजनितरसात्मकभावरूपत्वसम्पत्तिज्ञानेन च विविधभावाकूतं तल्लीलावलोकनं भवतीति तत्स्मृत्वोक्तं **शिष्टं मधुर**मिति । तादृशलीलावलोकनमितरपुरुषाणां न सम्भवति रसाभाससम्पादकत्वात् । अथवा उद्दीपनालम्बनविभावलीलानिरूपणानन्तरं 'शिष्टं मधुर'मिति निरूपणात् शिष्टपदेन रमणमेवोक्तम् । तेन 'आत्तगजेन्द्रलील' इत्येतत्प्रकारकानिर्वचनीयमाधुर्यानुभवात् तथोक्तम् । अथवा शिष्टपदेन रत्यन्तो ज्ञेयः । तेन लोके तदन्ते विरतिर्भवतीति रसाभावो निरूपित इत्यतो भगवतस्तत्करणमपि मधुरमेवेह विरत्यभावादिति **शिष्टं मधुर**मुक्तमिति भावः । तथा चोक्तं 'स्वरतिरात्तगजेन्द्रलील'इति । तादृशमपि भगवत्सम्बन्धिरससम्पादकमिति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

अतः परं परेषामप्ययोग्यानां योग्यत्वं निरूपयन्ति **गोपा मधुरा** इति ।

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा अन्तरङ्गाः शुद्धभावं प्रपन्नाः सङ्केतादिषु भगवल्लीलासाधकाः तत्तद्भक्तसङ्गमकरणैकतत्पराः सर्वदा भगवद्भावाविष्टाः [2]सर्वदानुभूतलीलागुणगानरसैकसरसमानसाः, अत एव बहिरपि तदेकरसार्द्रनयनाः तत्तत्प्रियासम्बन्धिवार्तानुवादकरणोपयोगित्वेन भगवतोऽतिप्रियाः, तादृशानां तेषां तावन्निखिलधर्मादिस्फूर्तौ **गोपा मधुरा** इत्युक्तम् । एतदेवोक्तं वेणुगीते 'एते देवाः साक्षिण' इति विवरणे । ततोग्रे इतोप्ययोग्यानां माधुर्यं निरूपयन्ति **गावो मधुरा** इति । गावस्तु पशुत्वेन अत्यन्तं अयोग्याः, तथापि वेणुनादामृतप्रवेशे तासामपि रसात्मकालौकिकभावसम्पत्तिः पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं सम्पन्नेति 'गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्य' इत्यनेन निरूपितम् । अत एव गावोपि भावात्मकत्वेन मधुरा एवेति तथोक्तम् । अथवा गावोऽ[3]नुभाविकाः, गोदोहनादिव्याजेन तत्तद्भक्तसंयोगे तत्तद्रसानुभवकारिका इति विप्रयोगसमये तासां गवां दर्शनस्पर्शादौ तत्तत्प्रियावलोकनस्पर्शादिमाधुर्यानुभवो भवतीति तत्स्मृत्वा **गावो मधुरा** इत्युक्तम् । अतः परमचेतनानां तत्रापि शुष्काणां मधुरत्वं निरू-

१ स्वधर्मरूपेति पाठः । २ पूर्वानुभूतेति पाठः । ३ अनुभाविका इति च पाठः ।

पयन्ति **यष्टिर्मधुरेति** । **यष्टिर्नीरसा**, तस्या अपि मधुरत्वस्य सम्पादने अत्यलौकिकं चरित्रं भगवतो निरूपितम् । अयं भावः । **यष्टिस्तु** नियामिका दण्डसाधिका भवति । रसात्मकलीलायां दण्डान्तराभावात् यष्टिनिरूपणेन दानलीला व्यज्यते । तेन दधिविक्रयार्थं निर्गतानां वने समागतानां व्रजवल्लवीनां निरोधार्थं प्रवृत्तस्य तन्निरोधसाधिका यष्टिरिति ज्ञाप्यते । तथा च तन्निरोधकरणे परस्परोत्तरप्रत्युत्तररसार्णवे मग्नानां समुत्तरणे सति प्रथमं निरोधव्याजेन परमलावण्यरससंवलितानेकभावोल्लसितापूर्वतररुचिरस्मितैस्स्मरोत्फुल्लविलोचनसुधासिन्धुप्रसृतमाधुरीभरातिमधुरापाङ्गभङ्गीभिरनङ्गरङ्गतरङ्गानुत्तेजयता भगवता तासां वक्षःस्थलादिषु यष्ट्यैव स्पर्शः क्रियते, तदा करकमलसम्बन्धजनितरसात्मकयष्टिस्पर्शेन कुसुमशरस्पर्शाघातेनेव तासां हृदयं विविधभावोद्घूर्णितं भवतीति तन्माधुर्यं तासामेव वेद्यं नान्येषाम् । स्वस्य तदनुभवात् तत्स्मृत्वा **यष्टिर्मधुरेत्युक्तम्** । एवं लोकदृष्ट्या अयोग्यानामपि भगवत्सम्बन्धित्वेन मधुरत्वं निरूप्य लीलासृष्टिः सर्वापि मधुरैवेति निरूपयन्ति **सृष्टिर्मधुरेति** । अयं भावः । 'पुष्टिं कायेने'ति वाक्यात् साक्षाद्रसात्मकभगवच्चरणारविन्दरजआदितदप्राकृतभूतसम्पादितस्वरूपा लीलासृष्टिः, तत्र यस्य यादृशं रूपमपेक्षितं तादृशमेव भवितुमर्हतीति लोकदृष्ट्या यैष्टैः नीरसत्वेपि रसात्मकसृष्ट्यन्तर्गतत्वेन भावात्मकत्वात् तस्या मधुरत्वं निरूप्य सृष्टिरेव सर्वा मधुरेति ज्ञापनाय **सृष्टिर्मधुरे**त्युक्तम् । एवं भगवतः सर्वं रसात्मकमिति निरूप्य तादृशस्य स्वरूपनिरूपणपूर्वकं उपसंहरन्ति **दलितं मधुरं फलितं मधुरमिति** । अत्र भगवतो रसात्मकफलरूपत्वाद् व्रजसीमन्तिनीनां तद्दलत्वेनोपभोगयोग्यत्वेन माधुर्यं निरूपितम् । एवं सति फलस्य वृक्षाश्रयत्वाद् भगवतो वृक्षरूपत्वमपि निरूप्यते । तथा चोक्तमपि श्रीप्रभुचरणैः 'नन्दगेहालवालोदितस्त्रीरागसेकसंवृद्धसुरवृक्षं' तथा 'भावैरङ्कुरितं महीमृगदृशामाकल्पमासिञ्चित'मिति । लोके वृक्षस्य फलमेव उपभोग्यं भवति । अयं तु अङ्कुरमारभ्य फलपर्यन्तमनवरतसुरवृक्ष एव रसात्मक उपभोक्ष्यते इति ज्ञापयितुं **दलितं मधुरमित्युक्तम्** । वृक्षस्य यथा प्रथममङ्कुरमारभ्य पल्लवशाखाकलिकापुष्पफलानि क्रमशो भवन्ति, तथास्यापि नन्दगेहालवाले प्राकट्यादारभ्य बाल्यकौमारपौगण्डकैशोरपर्यन्तं सर्वदा रसात्मकत्वेन उपभोग्यत्वमेवेत्यलौकिकत्वेन ततो वैलक्षण्यं निरूपितम् । किञ्च, अयं रसात्मको वृक्ष इति रसस्य भावात्मकत्वेन भावानां कोमलप्रौढतरादिविविधविचित्ररूपत्वादङ्कुरपल्लवादिरूपत्वं शास्त्रे निरूपितं 'अङ्कुरपल्लवशाखेत्यादिने'ति । तादृशत्वज्ञापनाय भगवतः पल्लवादिधारणं श्रीभागवते निरूपितम् 'चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाले'त्यत्र । तद्भावास्तु विवरणे 'वस्तुनिर्देशमात्रेणे'त्यादिकारिकाभिः स्फुटीकृता इति तत् सर्वं

१ तरुणीनामित्यपि पाठः २ समुत्तरत्वेति पाठः । ३ स्मेरामलेति च पाठः । ४ उज्जिनयतेति पाठः । ५ स्पष्टेरिति पाठः ।

स्मृत्वा **दलितं मधुरं फलितं मधुरमुक्त**मव्यवधानेन । किञ्च, अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यामपि अयमेव भावार्थः स्फुटीभवति । तथाच उपक्रमे अधरस्योक्तत्वात् उपसंहारे दलितस्य निरूपणाच्च अधरस्य दलरूपत्वेन उपक्रमोपसंहारसङ्गतौ सत्यां तन्मध्यपातिसम्पूर्णवृक्षस्यैव रसात्मकत्वेन उपभोग्यत्वमिति ज्ञापनार्थं अन्ते पुनः **फलितं मधुरमुक्त**मिति भावः । एवं सम्पूर्णवृक्षस्य रसरूपत्वं निरूप्य फलरूपत्वं निरूपयन्ति **फलितं मधुरमिति** । 'अतो निरोधो महाफल' इत्युक्तत्वात् फलप्रकरणीयपूर्णसंयोगरसानुभवानन्तरं विप्रयोगे श्रीमदुद्धवमिलनजनितोत्सवभराविर्भूतविचित्रभावामृतसिन्धुकल्लोलदोलायितव्रजयुवतिदेहप्राणेन्द्रियान्तःकरणादिषु तैस्तद्रूपेण निरन्तरं लीलाकरणरूपं यत्फलितं तन्मधुरमित्युक्तम्, तथा निरोधस्य सम्पूर्णत्वादिति । अत एव 'उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान्यथे'ति निरूपितं निरोधवर्णने । एवं फलपर्यन्तं निरूप्य भगवतो द्वयरसात्मकत्वादुभयरसलीलापि सर्वा मधुरैवेति निरूपयन्तो निरोधसमाप्तिं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । उभयरसरूपस्य सर्वं मधुरमेवेति निरूपणात् संयोगे यथा शृङ्गाररसान्तःपातित्वेन वीरादीनामपि मधुरत्वम्, तथा विप्रयोगेपि अत्यार्त्या कथञ्चिदपि प्रियचरणसम्बन्धो भवत्विति बुद्ध्या कृतानां 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्या' इत्यादिउक्तप्रकारकवीरादीनां रसत्वेन मधुरत्वमेवेति ज्ञापनाय अखिलमेव तादृशस्य भगवतो मधुरमित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** ॥ ८ ॥

मधुराधिपते रूपमाधुर्यमधुराखिलान् ।
श्रीमदाचार्यचरणान् नमामि मधुरप्रदान् ॥ १ ॥
स्वतःसमुल्लसद्भूरिकरुणामृतकेलिनः ।
अनुग्रहानिलेनेदं मानसं सुरभीकृतम् ॥ २ ॥
ततः स्फुटोऽभून्मधुरभावानां कोपि सौरभः ।
विकसच्छ्रीमदाचार्यमुखपद्मसुधात्मनाम् ॥ ३ ॥
अगाधं माधुर्यं जयति मधुराधीशजलधे-
रगाधस्तल्लीलाम्बुधिमधुरिमा वागविषयः ॥
अपि स्वाचार्यास्याम्बुजमधुरता तत्र कृपया ।
स्फुटा भावाः केचित् तदिह खलु बिन्दोर्विलसितम् ॥ ४ ॥
श्रीविट्ठलेश्वरपदाम्बुजमञ्जुमाध्वीमाधुर्यलुब्धमदमत्तमधुव्रतस्य ।
आनन्दगुञ्जितमिवालपितं ममेदं सौहार्दतः स्वसुहृदः परिशीलयन्तु ॥ ५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यसूनुश्रीगोस्वामिश्रीविट्ठलेश्वरदीक्षितात्मज-
श्रीबालकृष्णकृतं श्रीमधुराष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ।

१ तदव्यवधानेनेति पाठः । २ तत्तद्रूपेणेति पाठः । ३ रसात्मकस्येति पाठः । ४ आसवात्मवानिति आसवात्मनामिति च पाठौ ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीवल्लभकृतविवरणसमेतम् ।

जयन्ति जगतीतले भगवदास्यवैश्वानराः स्वकीयजनभावनाप्रकटवल्लभाधीश्वराः ।
वियोगतरलीकृतव्रजवधूविलासं ययुस्त एव मधुराष्टके मधुरगीतपूर्णात्मकाः ॥ १ ॥

यत्करुणीकृतदृष्ट्या भावाः स्वत एव वर्धिताः सततम् ।
हृदये तदेकशरणे वन्दे तान् श्रीमदाचार्यान् ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणकमलैकरसाश्रयः । संसिक्तहृदयात्माहं व्याख्यास्ये मधुराष्टकम् ॥ ३ ॥
सर्वाः सर्वात्मभावेन भगवद्धानतत्पराः । साक्षात्फलात्मरूपेण कृष्णेनाङ्गीकृता हि ताः ॥ ४ ॥
ततो मानादिभावेन स्वान्ते मानं परं दधुः । तद्वीक्ष्य भगवान्मध्यस्तिरोधानं चकार हि ॥५॥
तद्वर्ण्यते द्विधा तासु स्वरूपेण गुणेन च । गुणानामपि तादात्म्यं स्वरूपं वै रसाकरम् ॥ ६ ॥
'रसो वै स' इति श्रुत्या तत्तथैव निगद्यते । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' इति न्यायोपदेशतः ॥ ७ ॥
तस्मात्स्वरूपमाधुर्यं गुणानां वा तथैव च । विवेकरहिता भक्ता भावयेयुर्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥
प्रत्यङ्गभावनापूर्वं गानं सर्वाः पृथक् पृथक् । कालक्षेपाय तास्तत्र कुर्वन्तीति परस्परम् ॥९॥

अथ श्रीमद्वल्लभाधीशचरणास्तादृशीनां भावं स्वहृदि समाधाय तत्तल्लीलानुभवं कुर्वन्तस्तादृशालापसंयुक्तगुणगानपराः सन्तो यथा कथञ्चिद्विप्रयोगकालक्षेपार्थं सर्वथा यत्क्षणमपि तेन विना स्थातुं न शक्यते, तदनिर्वाहकत्वेन कल्पान्तरोपसमकक्षत्वेन 'त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यता'मिति वाक्यात्तादृशभावयुक्तानां भावं चानुभूय स्वस्य प्रथममित्येव तदास्यरूपत्वेनोद्गताधरसुधापानकरणत्वेन च प्रार्थयन्ति **अधरं मधुरमिति** ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

या सुधा सर्वाभोग्यरूपा, स्वामिनीनां गुणगानदशायामेव कर्णद्वारेण हृदये प्रवेष्टुं शक्या, तत्रापि तदधरसम्बन्धेनैव मधुरा, सा लोभात्मक अधर एव स्थापिता, तत्प्रार्थनायां तावन्मात्रमित्युक्तम्, तथा च तद्गुणगानलीलासामयिकमनुभावादिकं सर्वं हृदि कृत्वेत्युक्तमि-

त्यर्थः । यद्वा । अधरमेव मधुरमिति स्वामिनीनामिव भगवतस्तद्गुणालापेनैवोत्कण्ठाविरहशामकत्वात्तद्भावापन्नमिति सार्वदिकं सूचितम् । तेन तद्विना क्षणमपि कुत्रापि स्थातुं न शक्नोतीति भावः । तादृग्भावसम्पादने श्रीमदाचार्याणामेव श्रीयमुनावल्लीलोपयोगित्वादिकमस्तीति ज्ञापनायाप्युक्तम् । अथवा । पूर्वोक्तभाववतीनामवस्थां दृष्ट्वा स्वस्मिन्नपि तद्भावापन्नतया विप्रयोगरसानुभवार्थं तद्भावपूरकत्वेनानन्यधर्मस्फूर्त्या कथमपि शरीरसम्पादकत्वेन च रसवशात्तथैवोक्तम् । अत एव 'तत्कथाक्षिप्तचित्त' इति सर्वोत्तमे प्रभुभिर्निरूपितम् । अथवा । समानशीलव्यसनवत्त्वेन सजातीयतादृशीभिः सह लीलामृतजलधिमध्यपातित्वादवगाहनपूर्वकं माधुर्यविशिष्टमधरमेव प्रार्थयन्ति । तथा च विविधलीलाभावतरङ्गनिमग्नत्वे तदाधारत्वेनैव स्वस्वरूपस्थितिरिति भावः । अत एव तृतीयाध्याये'प्यधरसीधुनाप्याययस्व न'इति । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वेन प्रतिक्षणं तदधरसुधासंवलितत्वानुकूलकृतिकरणत्वेन चैतयोर्व्यापारसत्त्वादिति सर्वदा तदनुभवेनाधुनापि पूर्वोत्परस्पराश्रयानुभूतं स्मृत्वा तासां भावपोषणार्थं सम्प्रत्येकां प्रत्यवदन् **अधरं मधुरमिति** । एवमधरशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य वदनशोभां निरूपयन्ति **वदनं मधुरमिति** । पूर्वोक्तभाववतीनां सर्वदा भक्तिरूपभगवन्मुखारविन्ददर्शनेनोत्कटभावजनिततापोपशमनत्वादिदानीं तद्राहित्येन कथं तत्तापशान्तिरिति परस्परं तद्गतमाधुर्यनिरूपणार्थमत्यार्तिपूर्वकं तद्विषयकं दर्शनमेव भावयन्ति । तथा च । तादृगवस्थायां सर्वथा जीवनासम्भावनायां स्वाम्यनुपयोगदशायां तदनुभवः स्वास्थ्ये हेतुरिति तथात्रापीति । अथवा । स्वामिनीनां फलरूपं तावदिदमेव यतः प्रातरागम्य सायमागमनपर्यन्तं तद्भावनपर्यन्तं तद्भावनया तावत्पर्यन्तमपि विधुचकोरवत्स्मरणमात्रेणैव तावत्कालं कथमपि नीयते । पुनस्तत्समयप्रतीक्षयैव तादृगुच्छलितरसस्वभावत्वात्सन्मुखाभिसरणादिकमपि क्रियत एव । तदैव भगवानपि मयूरानुकरणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् तादृशकटाक्षावलोकनादिभिस्तासां सर्वभावपूर्वकमनोरथमापूरयन् गोष्ठं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव 'मुदितवक्त्रमुपयाति दुरन्तं मोचयन्व्रजगवां दिनताप'मिति । एतावन्मात्रं सर्वं हृदि धृत्वा **वदनं मधुर**मित्युक्तम् । यद्वा । 'बर्हापीडे'ति श्लोके गोपिकानामेव भावरूपस्तदर्थमेव कोटिकन्दर्पलावण्यरूपो भगवान् प्रकटः कृष्ण इत्युच्यते । तस्मात्स्वामिनीनां यत्फलितं फलं तदनुभूय समानशीलव्यसनवतीषु तावदिदमेव निश्चीयते । 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति ताभिर्गीतमपि । तथा सति फलसम्बन्धि मधुरत्वमित्युक्तम् । यद्वा । वदनस्य चन्द्रोपमत्वमपि घटत एव । यथा शीतलत्वात्तापहारकत्वाज्जीवनसम्पादकत्वाच्च भगवन्मुखचन्द्रोपि तासां सुखदोस्त्विति भावः । अथवा । स्वास्यं तदास्यरूपत्वेन प्रतिस्वामिनीमाननिराकरणदशायामपि तद्गुणानुवादार्थं मध्यस्थतया प्रत्युपकृतित्वेन च सर्वदोभयरसप्राप्तावपि माधुर्यविशिष्टं कटाक्षादिभावयुक्तं वदनमप्यनुभवयोग्यं करोतीति फलितम् । अत एव 'मधुरया गिरा वल्गुवाक्यये'त्युक्तम् । एतत्सर्वं हृदि कृत्वा **वदनं मधुर**मित्युक्तम् । एवं वदनशोभा-

जनितमाधुर्यं निरूप्य नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूपयन्ति **नयनं मधुरमिति** । एतद्भाववतीनां तु भगवदीक्षणमात्रेणैव कामभावजननात्तासामिन्द्रियादिषु तद्व्यापारसत्त्वात् क्षणमात्रमप्येताः स्थातुं न शक्नुवन्तीति, तथावस्थायां तादृगीक्षणापेक्षायां तस्यैव स्वरूपभावनं चक्रुः, नो चेत्तद्विना बलराहित्येन विरहसामयिकं जीवनमेव न सम्भवेत्, तथा सति तावदीक्षणमात्रेणैव तासां जीवनमुचितमिति भावः । अत एव 'त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणे'त्यभिप्रायेण **नयनं मधुर**मित्युक्तम् । अथवा । नयनमिति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तथा सति स्वामिनीनां कटाक्षादीन्यलससंवलितानि भावरूपाणि प्रियावलोकनरूपाणि भगवन्नयने प्रतिबिम्बितानि तद्भावपूर्वककटाक्षावलोकनानुसन्धानेन मधुरत्वप्रतीतिरित्यपि सुष्ठूक्तिः । अत एव 'शश्वत्प्रियासितापाङ्गे'त्यत्र तथैव निरूपणादिति भावः । यद्वा । नयतीति नयनं, तेन सर्वान् लीलासृष्टिस्थान् भजनानन्दानुभवार्थं स्वरूपानन्ददानार्थं च लीलामृतसमुद्रादुद्धृत्य तदनुभवं कारयित्वा नेत्रद्वारेण पुनस्तत्रैव तथा लीनान् करोतीति फलितमित्यर्थः । अत एव 'प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षण'मिति ताभिर्गीतम् । अथवा स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेन तावन्मात्रं सर्वं हृदि कृत्वा **नयनं मधुर**मित्युक्तम् । एवं नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य हास्यशोभाजनितमाधुर्यं निरूपयन्ति **हसितं मधुर**मिति । एतद्भाववतीनां मानसस्य त्रिगुणात्मकत्वेन निरूपणाद्भगवानपि प्रेमहासावलोकनपूर्वकैस्त्रिभिः कृत्वा तद्धरणं करोतीति तदाक्षिप्तमनाः सत्यः स्वप्रेष्ठमपि नालोकितवत्यस्तावत्कालं कथमपि वहन्त्यस्तद्धसितस्य माधुर्य स्वस्वास्थ्यहेतुतया सम्प्रति निरूपयन्ति । तथा सति तद्धर्मपुरःसरत्वेन तद्धाससापेक्षकमाधुर्यावलोकनेनैव जीवनसम्भावना, नान्यथेति भावः । अत एव 'उदारहासद्विजकुन्ददीधिति'रिति लीलोपयोगित्वेन निरूपितम् । यद्वा । भगवतः सर्वदा लीलापरवशत्वात्तत्तद्भक्तभावानुकूलत्वेनैव स्थितिश्चोच्यते । तेन तत्तद्भावानुरूपहास्योक्तिरपि निश्चीयते । तस्मादेतासां वियोगभावजनितहास्यप्रार्थनायां तद्धसितस्य जीवनसम्पादकत्वात्सुधारूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वाद्धासस्य तदाधारकत्वेन प्रतिक्षणं स्वामिनीविषयकमपि तदनुभूय तत्सम्बन्धेन द्विगुणितमाधुर्यं भावयन्तीति श्रीमदाचार्यैस्तावन्मात्रमपि सर्वं हृदि धृत्वा **हसितं मधुर**मित्युक्तम् । एवं हास्यजनितमाधुर्यं निरूप्य हृदयमाधुर्यं निरूपयन्ति **हृदयं मधुर**मिति । तिरोधानदशायामपि भगवानेतासां हृद्येव स्थितः, न त्वन्यत्र, नो चेत्, तासां लीलाभावनमेव न सम्भवेदतोऽन्यत्रापि स्थितिः, परं भावरूपेणात्रैव ज्ञायते । किञ्च, धर्मसहित एव हृदयारूढो जातो, न तु केवलं धर्मः, तस्मिन् समये तद्धृदयसम्बन्धमात्रेणैव तथैवोक्तमित्यभिप्रायो ज्ञापितः । यद्वा । रसोद्बुद्धदशायामपि विपरीतानुकरणत्वोक्त्या तद्धर्मान् स्वस्मिन्नपि स्थापितवत्यः, स्वधर्मास्तास्वेव स्थापयन्ति इति विशेषतः परस्परं हृदयोपगूहनं जातमिति तथैवोक्तम् । तथा सति तद्भावानुकृत्यालिङ्गनपूर्वककृतिमत्त्वादिधर्मसहितत्वेन हृदयं मधुरमेव प्राप्तमिति भावः । अथवा हृदय एव स्वामिनीभावनि-

रूपकत्वेन भगवानपि स्वस्मिंस्तद्धर्मान् संस्थाप्य तद्भावमङ्गीकरोति । तथा सति सर्वभावप्रपत्तावेताभिस्तद्भावात्मकं हृदयं मधुररूपेणैवानुभूतमिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदात्मकत्वेन स्वामिनीभावसन्नियोगशिष्टत्वेन च सर्वदोभयरसात्मकं हृदयं चानुभूय **मधुर**मित्युक्तम् । एवं हृदयमाधुर्यं निरूप्य गमनमाधुर्यं निरूपयन्ति **गमनं मधुरमिति** । भगवतो भावात्मकत्वाद्भावानुकरणकृतिमत्त्वाच्च लीलोपयोगिनीनां हृदयदेशे भावरूपेणैव गमनं करोतीति सर्वत्र गमनशील एव भवति । अत एव तद्भाववतीनां हृदये भावानुकूललीलाविष्करणार्थं मानादिदोषदूरीकरणार्थं च तत्तद्भावरूपेण गमनं, तत्रापि रसानुभावकत्वेन तदनुकूलभजनानन्ददानेन वा गमनं तथैवोक्तमितिभावः । अथवा । यदैतासां परित्यज्यान्यत्र वनान्तरमपि गच्छेत् तदा द्रुमलतादीन् ता एव पृच्छन्ति । अत्रैव समागतोऽयं नन्दसूनुर्भवद्भिर्दृष्टश्चेन्नः सूचनीय इत्यर्थः । नोचेत्, कथं पदपङ्क्तिर्भूमौ दृश्यत इति तद्दर्शनानां मनोनुरञ्जकत्वेन **गमनं मधुर**मित्युक्तम् । तथा सति सर्वथेदानीमयमपि यत्र कुत्र वा हर्षादिपूर्वकं गमनं प्रापयिष्यतीति भावः । यद्वा । तत्सन्नियोगशिष्टत्वव्यतिरेकेणापि विप्रयोगपुष्टीकरणेऽप्यसमर्थः स्यादतो भावनायां साक्षात्स्पर्शाभावादाविर्भूतलीलायां गतिर्गमनमिति तत्प्राप्तिः सूचिता । तथा सति संयोगरसानुभवकर्तॄणां विप्रयोगरसस्य तत्पूर्वाङ्गत्वात्तेन विना तदसम्भवात्तत एवातिप्रियत्वेन माधुर्योक्तिरिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सहकारिगमनशीलत्वेन यत्र यत्र भगवानागच्छति तत्र तत्रैव अन्तः स्वयमपि स्थितः सन् तादृशीनां हृदि गमनपूर्वकमाधुर्यं चानुभूय **गमनं मधुर**मित्युक्तम् । एवं गमनमाधुर्यं निरूप्य धर्मित्वेन च माधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । भगवतो रसात्मकत्वात्तल्लीलाया अपि रसात्मकत्वं, यथा स्वरूपेऽनुभवादीनां भावनापर्यवसायित्वं, तथा लीलायामपि ज्ञापयितुं तास्ता अनुचक्रुरित्युक्तम् । तेन स्वरूपस्य लीलात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च सन्नियोगशिष्टत्वादपि यत्र यत्र लीला भवति तत्र तत्र स्वरूपमप्युद्बुद्धं भवतीति निर्गलितार्थः । यद्वा । यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति न्यायेन गुणानां माधुर्येणैव निरूपणत्वात्तदधिष्ठातर्यपि माधुर्यवाचकत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । तथा सति **मधुराधिपते**र्भगवतो यद**खिलं** लीलात्मकं स्वरूपात्मकं वा तत्सर्वं **मधुरमेव** भावनीयमिति दिक् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेनैव स्वरूपात्मकत्वं लीलात्मकत्वं च बोधयन्स्वकीयान्प्रति तादृग्भावपरवशत्वादतिकरुणत्वेन तथैवोक्तवानिति भावः । अत एव 'तल्लीलाप्रेमपूरित' इति सर्वोत्तमे प्रभुभिर्नाम निरूपितम् ।

एवं लीलानुभावज्ञाः सात्त्विकादिगुणान्विताः । पुनस्तद्गतमाधुर्यभावनं कर्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
तथैव श्रीमदाचार्यास्तासां भावं विभाव्य च । विप्रयोगरसं प्राप्य संगतास्तदधीनताम् ॥२॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । भगवद्वचनं भक्तानामाकारणार्थं जातमिति यदैव ताभिः श्रुतं तदैव गृहादिकं सर्वं त्यक्त्वा शीघ्रतया तद्भावाधीनत्वेनैव यत्र भगवांस्तिष्ठति तत्रैव ताः समागच्छन्तीति पुनः प्रश्नानुकरणकृतिमत्त्वेन तद्वचनानां मधुरत्वप्रतीतिरिति तथैवोक्तम् । यद्वा । भगवता निषेधव्यतिरेकेणापि यानि वाक्यानि प्रियरूपेणैवोक्तानि तान्येव मधुराणीति वा । तथैव बोधनार्थं तदधिकारसंपत्तावपि तैरेव प्रार्थनं कृतवत्य इत्यपि सूचितम् । तथा सति तद्व्यतिरेकेणासां जीवनसम्भावनैव नास्तीति भावः प्रतिफलितः । अत एव 'संरम्भगद्गद-गिरो ब्रुवतानुरक्ता' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टतासम्पादकधर्मवत्त्वेन तासां विलासात्मकं लीलात्मकं हृद्यनुभूय तथैवोक्तम् । एवं वचनमाधुर्यं निरूप्य चरितमाधुर्यं निरूपयन्ति **चरितं मधुरमिति** । भगवतश्चरित्रमपि पूतनासुपयःपानादिकं तत्तल्लीलानुकरणपूर्वकं भगवति हृद्याविर्भूते तदात्मकत्वात्तदनुकरणं शक्यमिति तद्भावनया तत् कृतवत्यः पश्चात् तेन चरितावगाहकरसात्मकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । यद्वा । 'दावाग्निं पश्यतोल्बण'-मिति वाक्यात्तादृशीनामतिभीतानां तल्लीलावेशवतीनां विरहसामयिकं सर्वं तादृशमेव ज्ञायते । यत एतादृशीनामेव दावाग्निदर्शनं नान्यासामिति तादृशेऽपि समये जीवनाभावमालक्ष्य तत्प्रतीकाररूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । तथा सति जीवनसम्भावनापूर्वकमाधुर्यावगाहकत्वेन लीलानुकरणमिति भावः । अथवा । स्वामिनीनां तान्येवातिप्रियाणि यानि भगवता बाल्यानुकृतिमत्त्वेन रसात्मकानि कृतानि चरितानि तान्यपि मनस्यनुभूय ताभिस्तथैवोक्तमिति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मत्वात्तल्लीलावलोकनत्वाच्चरितानुगतमाधुर्यविलासादिकं विरहरसापन्नत्वेनैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चरितमाधुर्यं निरूप्य वसनमाधुर्यं निरूपयन्ति **वसनं मधुरमिति** । स्वामिनीनां कटाक्षावलोकनादिभावपरिपूर्णस्योद्बुद्धरसात्मकस्य भगवतो लीलामृतसमुद्रत्वेनोच्छलिततरङ्गत्वादाच्छादकशक्तिमत्त्वेन पीताम्बरधारणं त्वावश्यकमिति तद्वेष्टितत्वेनैव रसाधायकत्वं ज्ञायते । अन्यथा तादृशोद्बुद्धरसात्मकस्वरूपं निरीक्ष्य विमोहिता एव स्युः, लीलाऽपि न स्यादतोऽपि तद्ग्रहणं युक्तमेवेति तत्साहायकत्वेनैव रसप्राप्तिः सूचितेति भावः । तदेव मधुरमिति प्रार्थनायां ताभिस्तथैवोच्यत इत्यर्थः । अत एव, 'कनककपिशं वासो बिभ्र'दित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वेन तादृशोद्बुद्धरसात्मकदशायामपि तदपेक्षणीयत्वात्पूर्वोक्तमपि सर्वं हृदि कृत्वा तथैव प्रार्थनं कृतमिति भावः । अत एव 'मालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषा'विति । एवं वसनमाधुर्यं निरूप्य वलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **वलितं मधुरमिति** । भगवतो गोपालैः सह वनगमनं तु प्रत्यहमिति गाश्चारयन्निकुञ्जगह्वरादीन्वीक्ष्य, तान् गोचारणार्थं वनान्तरे प्रेषयित्वा यद्गोवत्सादिकं तु तत्रैवास्तीति तदपि विज्ञापयित्वा स्वयं विश्रामं करोति । तत्रापि सख्यादिप्रेरणया सर्वदा तद्भावाधीनत्वात्तद्विप्रयोगजनितखेददूरीकरणार्थं क्रीडादिकमपि करोतीति तादृशीनां तत्समय एव दानावसर इति सूचितं । अलस इति शेषः । तथा सत्यलसवलिताद्धि कटाक्षाणां माधुर्यं स्मृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ।

अथवा । सर्पमणिनृत्यन्यायेनापि रसवशात्तद्भावपुरःसरो भूत्वा तादृशानुकरणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् वलितरूपं जातमित्यर्थः । तेन त्रिभंगललितस्वरूपविशिष्टमाधुर्यादिकमनुभूय ताभिस्तथैवोक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य तत्स्वरूपात्मकत्वेन तत्तद्रसानुभवकर्तृत्वेन सर्वदा सन्नियोगशिष्टत्वावगाहकधर्मत्वेन च तादृशमेव माधुर्यं प्रार्थ्यत इति भावः । एवं वलितमाधुर्यं निरूप्य चलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **चलितं मधुरमिति** । भगवतश्चलनं, तदपि सायमागमनसमये कुन्ददामकृतकौतुकवेषत्वेन गवां पश्चाद् गोपैः सह हासपूर्वकलीलामाकलयन् नृत्यरसानुकूलकशक्तिमत्त्वेन तथा भावसम्पादकत्वेन च तथा भवतीत्यर्थः । तेन तादृशीनां मनोभिलाषादिकं मन्थरगतिचलनेनैव सिध्यतीति चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां भावपूर्णकटाक्षावलोकनेन तादृशोद्बुद्धरसात्मकः सन् तदैव तासां मनोरथादिकमापूरयन् तादृग्दर्शनलाभसंतुष्टतया मुहुर्मुहुस्तादृशमाधुर्यावलोकनं कुर्वन् व्रजं प्रविशतीत्यर्थः । तथा सति अन्तरङ्गभक्तानां तादृशानुभवकर्त्रीणामन्योन्यविलासादिकृतमाधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति भावः सूचितः । अथवा । स्वस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वापन्नत्वेनोभयरसानुभवकर्तृत्वेन प्रतिक्षणं चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चलितमाधुर्यं निरूप्य भ्रमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **भ्रमितं मधुरमिति** । भगवतो बालदशायामपि प्रतिस्वामिनीभावपूरकत्वेन तत्तन्मनोरथपूरणार्थं तासां गृहे क्रीडाव्याजेन स्वयमभिसरणं करोतीति रसशास्त्रे तथैवोक्तत्वादित्यर्थः । तेनालम्बनविभावाधीनत्वेन रसस्योक्तत्वात्पुष्टीकरणार्थं तथाकरणमिति भावः । यद्वा । भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वान्मातृचरणादीनां निकट एव स्थितः सन् सर्वाज्ञातरूपत्वेन समानशीलव्यसनवतीनां गृहेषु गत्वा यत्नादिकं कुर्वन्नपि हस्तेन शिक्यमवलम्ब्य प्रत्यहं दधिनवनीतादिकं चोरयतीत्यर्थः । तथा सति सार्वदिकरसानुभवकर्त्रीणां तथानुभववत्त्वाद्वैतचौर्यविशिष्टमाधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति भावः । अत एव 'प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छ'दिति । एवं धर्मविशिष्टं माधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । न केवलं धर्माणामेव प्रार्थनमुचितं, किन्तु तद्विशिष्टधर्मिण एवेति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वेन लम्बकर्णमानयेत्यत्र तथैवानुभवसत्त्वात् तथैवोच्यत इत्यर्थः । तथा सति माधुर्यविशिष्टषड्गुणैश्वर्यात्मकस्य भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं तत्सर्वं तत्स्वरूपमाधुर्यवद्भावनीयमिति भावः । अत एव 'नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्चय' इति ॥ २ ॥

एवं लीलात्मकास्तास्ताः पुनस्तास्ता विचेतसः । कुर्वन्तीति रसावेशात् कालक्षेपाय सर्वथा ॥ १॥
तद्वदेव सदा श्रीमदाचार्या भावतत्पराः । माधुर्यानुभवज्ञास्ते तल्लीलां वर्णयन्ति हि ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

वेणुर्मधुर इति । भगवताधरसुधाभोगोपभोगित्वेन स अधर एव स्थापितस्तत्रापि

हस्तयुगलचालनेन तत्साहाय्यकतया स्वयं रसाविष्टो जात इत्यर्थः । तेन मयूरानुकरणपूर्वकनृत्यकरणतदधीनत्वेनैवेति ज्ञापनायापि माधुर्यानुभवपूर्वकं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरय'न्नित्युक्तम् । अथवा । गोचारणक्रीडायामपि वेणोरावश्यकत्वाद्गवामाह्वानादिकं तु तेन विना न संभवतीत्यर्थः । किञ्च, संकेतस्थले सखीनामाकारणार्थं नादमयस्पष्टीकरणार्थं च तासां हृदि प्रविश्य वेणुरेव सर्वं सूचयतीत्यर्थः । तथा सति भगवान्वेणुव्यतिरेकेण रासमेकं विहाय किमपि कर्तुं न शक्नोतीति लीलायां वेणुकर्तृकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । अत एव वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यतीत्युक्तमप्याचार्यवर्यैः फलप्रकरणोपक्रमे । यद्वा । स्वस्य भगवदास्यस्वरूपत्वेन तदाधारकवेणुरूपत्वेन च तयोः सन्नियोगशिष्टत्वात्तत्कृतमाधुर्यानुभवं कुर्वन्तीति भावः । एवं वेणुमाधुर्यं निरूप्य रेणुमाधुर्यं निरूपयन्ति **रेणुर्मधुर** इति । यच्चरणरजो ब्रह्मादीनामपि दुर्लभं, तदर्थं तपः कुर्वन्ति, परन्तु नाद्यापि प्राप्तम् । किञ्च, लक्ष्मीरपि तद्रजःकामनयान्यसुरप्रयासशंकया वा तत्प्राप्त्यर्थमेव माहात्म्यज्ञानपूर्वकभक्तिभावात्तच्चरणमेवाश्रयतीत्यर्थः । तथा सति भगवच्चरणानामरविंदपदोपादानत्वात्परागोपलक्षकरजोमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गोविन्दांघ्र्यब्जरेणव' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावाधीनकृतिमत्त्वेन तच्चरणरजःकामना तु सर्वदैव तिष्ठतीति तद्भावोपलब्धौ तादृशीभिस्तथैवोक्तमित्यर्थः । तेनोभयचरणरजःकामनयैव तादृशीनां जीवनसंभावनम्, नान्यथेति भावः । यद्वा । स्वस्य तदात्मकत्वादुभयसंबन्धसंपादकत्वेनोभयत्रापि परस्परं चरणरजःकामनापूर्वकमाधुर्यं निरूपयन्तीति भावः । एवं रेणुमाधुर्यं निरूप्य पाणिमाधुर्यं निरूपयन्ति **पाणिर्मधुर** इति । भगवता गोवर्धनधारणं तु गोकुलरक्षार्थं कृतं, गोकुलरक्षणं तावदनन्यस्वामित्वेनेत्यर्थः । तेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकशक्तिमत्त्वेन गोपगोपीगवामपि तदंतःस्थापयित्वा छत्राकमिव तदुद्धरणं करोतीति भावः । तदा जीवनसंपादकत्वेन च तन्मुखावलोनकपूर्वकमाधुर्यं पाणावेवेति ज्ञापनायापि तथैव प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अनेन भगवतोऽनन्यगोकुलस्वामित्वं सूचितमिति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां चूडाबन्धनादिकृतिमत्त्वेन केशप्रसाधनं तु पाणिकृतमेवेति तत्र अग्रे पुष्पाणि संस्थाप्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तादृक्पाणिकृतमाधुर्यावलोकनं तु युक्तमेवेति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सन्नियोगशिष्टतानुकूलशक्तिमत्त्वेन तत्सख्याधिकरणत्वात्तत्सामयिकं पाणिकृतमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं पाणिमाधुर्यं निरूप्य पादमाधुर्यं निरूपयन्ति **पादौ मधुर** इति । भगवति जीवैर्नमनातिरिक्तं कर्तुं न शक्यमिति तादृशनमनाधिकारशक्तिमत्त्वेन तादृशभावोपलब्धौ तदात्मकाः सत्यः स्वशिरसा माधुर्यविशिष्टपादतलस्पर्शनं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूल'मित्याद्युक्तयः । तेन तत्संबंधव्यतिरेकेणासां जीवनसंभावनाभाव इति भावः । यद्वा । अविचार्य प्रियत्वकरणं तु दासानामेव धर्मो, नान्येषां तेन तादृशवनविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं भगवतः पादसेवनं त्वावश्यकमिति तथैव प्रार्थयन्ति

इत्यर्थः । तथा च स्वधर्मावबोधकशक्तिमत्त्वेन दास्यानुकरणपूर्वकं माधुर्यविशिष्टपादसेवनं कुर्वन्तीति भावः । अथवा स्वस्य तदास्यरूपत्वेन तदात्मकत्वात्तादृक्श्रमादिकं सर्वं विज्ञाय तादृशीभिः सह तथैव सेवनं भावयन्ति इति भावः । एवं पादमाधुर्यं निरूप्य नृत्यमाधुर्यं निरूपयन्ति **नृत्यं मधुर**मिति । यदि ताः सर्वथा भगवद्व्यतिरेकेण स्थातुं न शक्नुवन्ति तदा भगवांस्तासां तादृशोत्कटभावं वीक्ष्य तादृशीभिः सहोद्बुद्धशृंगाररसात्मकस्वरूपेण तासां स्वरूपानंददानार्थं तन्मंडलेन वेष्टितत्वेन नृत्यं कुर्वन् रासलीलां करोतीत्यर्थः । तथा सत्यन्योन्यमुखावलोकनं गानपूर्वकमाधुर्यविशिष्टनृत्यानुकरणं प्रार्थयन्ति इति भावः । अथवा रसावेशदशायामपि यथा यथा हस्तकादिभावं प्रदर्श्य भगवान् नृत्यं करोति तथैता अपि पार्श्वभाग एव स्थिताः सत्यः पूर्णरसात्मकं नृत्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन मध्ये रसावेशभरेण काश्चिद् हृष्टरोमाः सत्यः भगवतश्चुम्बनादिकं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा रस एव रासस्तल्लीलाया एव फलदाननिश्चयात्स्वस्य तादृग्लीलानुभवपूर्वकरसात्मकत्वेन माधुर्यविशिष्टतादृशं नृत्यं भावयन्तीति भावः । एवं नृत्यमाधुर्यं निरूप्य सख्यमाधुर्यं निरूपयन्ति **सख्यं मधुर**मिति । सख्यं तु समानशीलव्यसनेष्वेव, नान्यत्रेति, अत एवार्जुनादयो भगवदभिप्रेतकार्यकरणादविचार्य प्रियत्वकरणाद्वा त एवांतरंगसखाय इत्युच्यन्ते । भगवानपि तदभिप्रेतकार्यकरणत्वात् स्वस्मिन् तादृशसखात्वं मन्यते । तथा सति परस्परमनोरथाभिपूरकत्वेनैता अपि तद्भावानुकूलकमाधुर्यविशिष्टसख्यभावं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अत एव 'सखे दर्शय संनिधि'मित्येव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । वयं तु ते प्रियाः, अस्मद्रक्षणं तु त्वया कर्तव्यमेव, नो चेन्नाथत्वमेव न संभवतीति तथैव संपादयेति प्रार्थना । अतोऽस्मदंगीकारार्थमेव व्रज एवाविर्भूत इति प्रयोजनवशात् सखारूपेणास्मान्पालयतीत्यर्थः । किञ्च । यदि चेत् पालनं न करिष्यसि तदास्माकं प्राणा अपि स्थिरा न भविष्यन्तीति त्वदवतारप्रयोजनं व्यर्थमेव भविष्यतीत्येतावत्सर्वं विचार्यैव करणीयमित्यर्थः । तथा सति 'वीर योषितां सख उदेयिवान्सात्वतां कुल' इत्याद्युक्तयस्तथैवार्थं द्योतयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनत्वेन च तादृशीनां प्रार्थनादिकं संवीक्ष्य स्वयमपि तादृशमाधुर्यविशिष्टसख्यं प्रार्थयन्ति इति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । लीलानां धर्मात्मकत्वात्तदात्मकाः सत्यस्तदानन्दानुभवं कृत्वा ताभिरेव भगवत्स्फूर्तिर्जायत इति निश्चित्य तास्ता माधुर्यरूपेणैवानुभूय यत्रैतादृशं माधुर्यं यस्य तस्य मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलाचरित्रावयवादिकं तत्सर्वं मधुरमेव भावयन्तीति भावः । आचार्या अपि तादृशानुकरणककृतिमत्त्वेन विप्रयोगदशायां तथैव विभावयन्तीत्यर्थः ।

एवं पुनः प्रियाः सर्वा मिलित्वा यमुनातटे । भगवद्गीतमाश्रित्य तदेवाद्यानुवर्णयन् ॥१॥
तथैव श्रीमदाचार्या विप्रयोगनिरूपणात् । तत्पुष्टीकरणाच्चात्र तत्स्वयं चानुवर्णयन् ॥२॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

गीतं मधुरमिति । गीतादि कामरसोद्बोधकं, तच्च स्त्रीणां विशेषत इति कामभाववतीनां तु ततोधिकं तदुद्बोधकं भवतीत्यर्थः । तथा सति स्वयमपि गानं कुर्वन्त्यः परस्परं माधुर्यरसात्मकं वेणुकूजितगानं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'निशम्य गीतं तदनंगवर्धन'-मित्याद्युक्तम् । अथवा । गानं तु भगवत्कृतमेवेति तत्कर्तृकस्वरूपस्फूर्तौ तदालंबनविभावत्वेन कामभावत्वेन च भगवन्तमेव प्रार्थयन्तीति भावः। अत एव 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्त' इति श्रुतेः । यद्वा ।.सायमागमनसमयेपि स्वामिन्यो व्रजाद्बहिरेवागत्य तत्प्रतीक्षां कुर्वन्त्यस्तिष्ठन्तीति यदा पुनर्दूरत एव यथा यथा वेणुकूजितगीतं शृण्वन्त्यस्तथा तथोद्बुद्धशृंगाररसात्मकस्वरूपनिरीक्षणार्थं निकट एव समागच्छन्तीत्यर्थः । तदा भगवानपि तद्भावात्मकस्वरूपनिरीक्षणार्थत्वेन तत्तन्मनोरथानुकूलकनृत्यं कुर्वन् गोपैः सह सांकेतिकं सर्वमेव सूचनार्थं तथा गीतं श्रावयतीत्यर्थः । तथा सति गीतकर्तृकसर्वव्यापारेणैव तादृशीनां फलानुभूतिर्भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वात्तदनुभवयोग्यतासंपन्नत्वेन मध्यस्थतया तदनुगुणकार्यकर्तृत्वेन च प्रतिक्षणं तत्तल्लीलायां माधुर्यविशिष्टगीतं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गीतमाधुर्यं निरूप्य पीतमाधुर्यं निरूपयन्ति **पीतं मधुरमिति** । भगवतः पानं हि तत् । गोष्ठ एव स्वयं स्थितः सन् गोपवेषदुग्धादि दोहनं कारयित्वा गोचारणात्पूर्वमेव तान्पाययित्वा स्वयमपि पीत्वा पश्चाद्वनगमादिकं करोतीत्यर्थः । किञ्च, ये तृणादिकं न भक्षयन्ति, सर्वथा तदाधारत्वेनैव स्थिता भवन्तीति तान्वत्सानपि स्वहस्तेनैव पयः पाययतीत्यर्थः । तथा सति बाल्यानुकृतिमत्त्वेन भगवता यत्कृतं दुग्धपानादिकं तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा। संकेतस्थले स्वामिनीभिः सह विहारादिकं कुर्वन् तादृशोद्बुद्धरसात्मकत्वेन परस्परकटाक्षाद्यवलोकनेनोत्कटरसपानं करोतीत्यर्थः । तेनेदानीं भगवद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वात्तदेव माधुर्यविशिष्टपानं भावयन्तीति भावः । अत एव 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तं दृश्यसे पुरतो गतागत'मित्यादि जयदेवोक्तिरपि । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वेन तदाधारत्वात्तत्तल्लीलोपयोगितन्माधुर्यादिकं तत्सामयिकं प्रार्थयन्तीति भावः। एवं पीतमाधुर्यं निरूप्य भुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **भुक्तं मधुरमिति** । भगवान् पुष्टिमार्गीयपदार्थानां भोगकरणार्थमेव प्रकटीभूतस्तस्माद्बाललीलायां क्रीडाव्याजेन स्वामिनीनां गृहे गत्वा तादृग्भावपरवशत्वेन तदाज्ञापूर्वकं यथा भवति तथा शिक्यस्थितानां पदार्थानां भोगं करोतीत्यर्थः । अन्यथा तदंगीकारं विना तेषां साफल्यमेव नास्तीति तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'अस्मदीयपदार्थानां भोगः कार्यस्तथैव ही'ति सर्वथा प्रपत्तिभावपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । अथवा । यज्ञपत्नीनां फलदानार्थमेव तत्र गत्वाग्रे बालकान् संप्रेष्य याचनरूपत्वेन तद्भावात्मकं तत्रत्यं सर्वमंगीकरोतीत्यर्थः । तत्रापि मुख्यायास्तदपेक्षयोत्कृष्टत्वेन साक्षादंगसंगत्वेन च तत्समर्पितभोजनादिकं भगवान्पुष्टिमार्गरीत्यैवांगीकरोतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतीनां तदुच्छिष्टोपभोगित्वेनैव जीवनसंभावना नान्यथैतदभिप्रायं ज्ञात्वा तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । श्रीगोवर्धनसान्वादिषु स्थित्वा गोपबालैः सह क्रीडां कुर्वन् तत्प्रतीक्षापूर्वकं यथा भवति तथा मात्रा प्रेषितसख्यानीतभोजनादिकं तद्भावाधीनत्वेन सर्वान् भोजयित्वा रामेण सह स्वयमपि भोजनं करोतीत्यर्थः । किञ्च । महेन्द्रयागनिराकरणत्वेन निजानां निरोधकरणार्थमेव स्वाज्ञया नन्दादीन्प्रबोध्यानेकविधान्पाकान्कारयित्वा स्वयं तद्रूपीभूत्वा तत्समर्पितं सर्वं भुनक्तीत्यर्थः । तेन सर्वात्मभाववत्यस्तास्तादृशरसात्मकस्वरूपानुभवकरणत्वेन तत्तल्लीलात्मकमाधुर्यविशिष्टभुक्तं भोजनमिति प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वात्तद्भोक्तृत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिफलतीति विप्रयोगानुभवकरणत्वेन पूर्वानुभूतभुक्तं स्वयमपि भावयन्तीति भावः । अत एव 'श्रीकृष्णास्यं यज्ञभोक्ते'ति सर्वोत्तमे नामद्वयमुक्तम् । एवं भुक्तमाधुर्यं निरूप्य सुप्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **सुप्तं मधुरमिति** । यशोदोत्संगलालितस्य भगवतस्तद्धस्तलालनेनैव सर्वदा शयनमुचितं, तत्रापि स्तनपानदानापेक्षितत्वात्तद्व्यतिरेकेण शयनादिकं न करोतीत्यर्थः । अत एव 'तमंकमारूढमपाययत् स्तन'मित्याद्युक्तम् । अथवा । प्रातरारभ्य सायमागमनपर्यंतं गोचारणादिकं कृत्वा तत्तल्लीलाविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं स्वामिनीनां भवन एव गत्वा तादृशभावात्मकत्वेन तल्लालनपूर्वकं शयनं करोतीत्यर्थः । तथा सति तासां दिवाविरहखिन्नमानसानां भगवच्चरणारविंदसंबंधेनैव तापशान्तिर्नान्यथेति तास्तथैव शयनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । वन एव विहारादिकं कुर्वन् बालान्प्रति तथैवोक्तवान्, गोचारणादिकं भवद्भिरेव कर्तव्यं, मया तु श्रमवशात् कुंजान्तरे यत्किंचित् विश्राममात्रं क्रियत इति तदनुज्ञया तेपि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः संकेतस्थले स्वानुगुणत्वेनैव ता अपि समागच्छन्तीति तत्कृतभावपूर्वककटाक्षावलोकनादिभिः सर्वांगजनितश्रमं निवार्य भगवान् शयनं करोतीत्यर्थः । तथा च सति तालवृन्तादिकं कुर्वंत्यः स्वाभिलषितमनोरथादिकं यथा भवति तथा तल्लीलानुस्मरणवशात्तद्भावयन्तीति भावः। अथवा । प्रातरेव किंचिदुन्मीलदुन्नतभ्रूभंगकटाक्षावलोकनादिना स्वामिनीनामथ च तथाभाववतीनामतीवसुखजनकत्वात्तत्तद्रसानुभवकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । तेन तादृगुन्मीलितनयननलिनदर्शनव्यतिरेकेण तासां जीवनासंभवात् नेष्टापत्तिरिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्र सानुभवकत्वेन वाधुना विप्रयोगदशापन्नत्वेन पूर्वानुभूतं स्मारंस्मारं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः। एवं सुप्तमाधुर्यं निरूप्य रूपमाधुर्यं निरूपयन्ति **रूपं मधुरमिति** । भगवतो रूपं रसात्मकं, 'रसघन' इति श्रुतेः । तत्रापि तत्तद्रसानुभवकर्तृत्वेन स्वयं तत्तद्रूपो भवतीति 'रंगं गतः साग्रज' इत्यत्र तथैव निरूपणात् । तथा सति स्वयं शृंगाररस एव स्थितः सन् तेषु तेषु तत्तद्रसानुभवं कारयतीति भावः । अत एव 'गोप्यः कामा'दित्याद्युक्तम् । अथवा । शृंगारो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगाभ्याम्, रस-

शास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा सत्यानंदमात्रकरपादमुखोदरादिमत्त्वेनोभयरसात्मको भगवान् प्रतिपाद्यते । किंच । व्रजसीमंतिनीनां उद्बुद्धशृंगाररसात्मकस्वरूपेणैवानंदानुभवं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तथैवोक्तत्वात् । अथवा । भगवान् शृंगारोद्बुद्धदशायां तदधीनत्वान्नृत्यादिकरणत्वेन भक्तानां रसोद्दीपनं कुर्वन् अधरस्थितवेणुकूजनं करोतीत्यर्थः । तथा सति व्रजदेवीनां भावपूरणार्थमेव तादृग्रसानुभवजनकत्वेन त्रिभंगललितरूपः स्वयमेव भवतीति भावः । एता अपि तादृक्स्वरूपदर्शनापेक्षायां विरहदशापन्नत्वेन सर्वथा जीवनसंभावनारहितत्वेन च माधुर्यविशिष्टत्रिभंगललितरूपं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दर्शनीयतिलको वनमाले'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यैः । यद्वा, रासलीलायां भक्तकंठावलंबितनृत्यकरणत्वेन रसात्मकस्वरूपनिरूपणत्वात्तादृशीनां भावपूरणार्थं प्रभुस्तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सत्येतासां तादृशमण्डलानुकरणकनृत्यकर्तृत्वेनाधुनापि साधनासाध्यत्वेन ताश्च मुहुर्मुहुर्माधुर्यात्मकं तद्रूपमेव भावयन्तीति भावः । अत एव 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो'रित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सर्वदा सन्नियोगशिष्टत्वेन निरूपणत्वात् भगवत्सहक्रीडाकरणत्वेनाधुना तादृग्भाववतीभिः सह विप्रयोगरसानुभवार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थनं कुर्वन्तीति भावः । एवं रूपमाधुर्यं निरूप्य तिलकमाधुर्यं निरूपयन्ति **तिलकं मधुर**मिति । भगवतो बाललीलायां मातृचरणादिभिर्लालनवशान्नेत्राञ्जनं कृत्वा भाग्यविशाले भाले रक्षार्थं वात्सल्यानुपूर्वकं यथा भवति तथा गोरोचनेन तिलकं क्रियत इत्यर्थः । तथा सति दर्शनोत्कण्ठितबुद्धीनां तेन विना प्राणधारणं न संभवतीति तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । बाललीलायां भगवतः शृंगारादिकं तु गोपीजनैः क्रियत इति स्थलान्तरे नीत्वा स्वामिनीसाहित्येनैव यथा तथा भवति नान्यथेत्यर्थः । तस्माद्वस्त्रालंकारभूषितकरणानन्तरं स्वामिनीभिरेव भावपूर्वककटाक्षावलोकनं यथा भवति तथा नवकुंकुमेन कस्तूरिकया वा मकरपत्रिकातिलकं क्रियत इति भावः । एतासामपि तद्भावाधीनकृतिमत्त्वात् तादृशकृतिव्यतिरेकेण जीवनं व्यर्थमिति ज्ञात्वा तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदात्मकत्वेन तद्भावात्मकत्वेन च तादृशलीलोपयोगित्वात्तत्सामयिकं सर्वं स्मृत्वैव तादृशीभिः सह मनसि भावयन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । यत्र धर्माणां माधुर्यमीदृग् भावपूर्वकं निरूपितम्, तत्र धर्मिमाधुर्ये किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शित इत्यर्थः । एतदेव सर्वं मनसि धृत्वा मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्येवोक्तं श्रीमदाचार्यैः ।

एवं स्वांतःस्थितं भावं ताः पुष्टं कर्तुमुद्यताः । तास्ता लीलाः प्रकुर्वन्त्यः पुनर्गानं मुखे जगुः १
तथैव श्रीमदाचार्यास्तं पुष्टं कर्तुमुद्यताः । पुनः स्वांतर्गतं भावं भगवद्भावसंश्रिताः ॥ २ ॥

करणं मधुरं हरणं मधुरं तरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं मधुरमिति । यदि भगवानेव तासां हृदि स्वयमेव तिष्ठन् बाह्यतिरोधानाकृतिकरणत्वेन लीलात्मकस्वरूपानन्ददानं न प्रयच्छेत्तदा ताभिः संयोगरस एवानुभूतो भवति, न तु विप्रयोगः, तदपेक्षया विना सोपि न पुष्टो भवतीत्यर्थः । तेनैतासां पूर्वं संयोगरसानुभवं कारयित्वैतत्स्वरूपानभिज्ञत्वेन पश्चात् तत्पुष्टीकरणार्थं तिरोधानलीलया विप्रयोगरसानुभवं कारयित्वापि पुनः संयोगरसाभिनिवेशे स्वयं तथा करोतीति भावः । अथवा । पुनराविर्भूय रासलीलाकरणत्वेन तासां तादृग्भावसंपादकत्वादलौकिककामप्राकट्येन कामरूपः स्वयमेवाविर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा गानप्रलापादिराहित्येन रोदनप्रायाणां जीवनसंभावनया तत्संभावनैव नास्तीति भावः । यद्वा । तास्वभिमानादिदोषकरणं तु भगवतैव कृतमिति, परन्तु दासधर्मत्वात्तास्तु स्वापराधमेव मन्यन्ते, न तु भगवत्कृतं, तथापि भगवत्कृतमेवेत्यर्थः । किञ्च । दैन्यानुकरणत्वेन साधनासाध्यत्वात् रोदनमेव तासां निरीक्ष्य स्वयमतिदयालुत्वेन संतुष्टः सन् तत्पूर्वोक्तदोषं स्वयं निवार्य पश्चात्तन्मध्य एवाविर्भावं करोतीति तदपि तत्कृतमेवेत्यर्थः । तथा सत्येतासां दैन्यभावसाधनत्वेनैव साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवो भवतीति, नान्यथेति भावः । अत एव 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मित्युक्तमाचार्यवर्यैः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन सर्वदा तद्रसपूर्णत्वेन च स्वस्मिन्विप्रयोगरसपोषणार्थमेव तदनुकरणत्वेन दैन्यं यथा भवति तथा करणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं करणमाधुर्यं निरूप्य हरणमाधुर्यं निरूपयन्ति **हरणं मधुर**मिति । कुमारीणां वरदानप्रस्तावे जलक्रीडादिदोषनिवारणार्थमन्यभजननिवारकत्वेन स्वांगीकारपूर्वकशुद्धभावोत्पादनार्थं तासां वासांसि गृहीत्वा सत्वरमेव स्वयं नीप आरुह्य तथोक्तवान्, यदि भवत्यो दास्यश्चेत्तदा मदुक्तमेव करणीयं, अन्यथा तु न दास्य एव । तत्रापि जलाद्बहिरागत्य नमनपूर्वकं यथा भवति तथा यदि याचनं करिष्यथ तदाहमपि भवतीनां शुद्धभावं दृष्ट्वा दास्यामीत्यर्थः । तथा सति लौकिकानुरोधं परित्यज्य भगवदाज्ञाकरणत्वेन तास्तथैव कुर्वन्तीति भावः । तादृशानुकरणककृतिमत्त्वेन तल्लीलावलोकनत्वेन च तादृग्भावसंपादनार्थं विरहदशायां वस्त्रानुसंधानादेता अपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो गुणाः षड् व्यामोहका अपि सन्ति, तैरेव मनोहरणादिकं कृत्वा तत्र स्थित एव व्यामोहकरूपो भवतीत्यर्थः । तथा सति मनःक्षोभजनकत्वेन जीवनासंभावनत्वेन च तत्कृतप्रार्थनायां तथैव निरूपणादिति भावः । अत एव 'प्रणतकामदं पद्मजार्चित'मित्याद्युक्तम् । अथवा । स्वामिनीनां मानदशायामपि तद्विना स्थातुं न शक्यत इति तन्निराकरणार्थमेव तादृशकटाक्षावलोकनादिभिस्तद्धरणं करोतीत्यर्थः । तादृशशृंगारात्मकस्वरूपावलोकनत्वेन ता अपि मानादिकं त्यजन्तीति भावः । अत एव 'दृशि तु मदमानिनीमानहरण'मित्युक्तम् । अथवा, स्वस्य रसात्मकभगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्तत्कार्यदर्शनानुकरणत्वेन च विरहानुभवकरणार्थं तादृशीनां

भावं मनसि धृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं हरणमाधुर्यं निरूप्य तरणमाधुर्यं निरूपयन्ति **तरणं मधुरमिति** । भगवान् भक्तानां ब्रह्मानन्दानुभवकरणार्थं वैकुण्ठदर्शनार्थं च पूर्वं तथैव तेषां मज्जनं करोतीति । पुनः स्वभजनानन्दप्रापणार्थमेव लीलासमुद्रे निमज्य स्वेच्छया पुनस्तत्क्रीडाकरणार्थं तान् तारयतीत्यर्थः । तथा सति विप्रयोगलीलामृतसमुद्रमज्जनत्वेन भगवतस्तारकरूपत्वात्तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तॄ प्लवनतरणयोरिति धातोरुभयार्थकत्वात्संयोगविप्रयोगरसानुभवकर्तृत्वेन तादृशलीलामृतसमुद्रे पुनः पुनस्तन्मज्जनोन्मज्जनादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । स्वयमपि तदधीनत्वादाधाराधेयभाववत्त्वाच्चानन्तशक्तिमत्त्वेन तथैव करोतीत्यर्थः । अत एव प्रभुभिः तथैवोक्तं श्रीमद्गोकुलाष्टके 'श्रीमद्गोकुलतारक' इति । क्रीडास्थानत्वात्तथैवोचितमिति भावः । अथवा । श्रीयमुनायां स्थितः सन् जलदोषात्मकमुरदूरीकरणत्वेन भक्तानां स्वस्यापि वा प्रतिबन्धनिराकरणत्वेन च तत्संबंधसंपादकत्वात्स्वयं तरति ता अपि तारयतीत्यर्थः । तथा सति मज्जनसमयानुकूलव्यापारकृतिमत्त्वेन भगवति निश्चयत्वात्तरणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'यमुनानाविको गोपीपारावारकृतोद्यम' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षात्तत्स्वरूपात्मकत्वात्तत्तल्लीलामृतसमुद्रमज्जनोन्मज्जनेन विप्रयोगरसानुभवं कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यवर्यास्तदनुकरणत्वेन तथैव मनसि विभावयन्तीति भावः । एवं तरणमाधुर्यं निरूप्य रमणमाधुर्यं निरूपयन्ति **रमणं मधुरमिति** । भगवान् गोचारणादिक्रीडाकरणार्थं गोपबालैः समानवयस्कैः सह लीलापरवशत्वेन प्रत्यहं वनगमनं करोतीत्यर्थः । तत्रापि सखामंडलीकरणत्वेन बाल्यरसानुभवं कर्तुं तत्तच्चरितानुसारेण तैः साकं रमणं करोतीति तत्तल्लीलास्मरणत्वेन विप्रयोगं कालक्षेपार्थं ता अपि माधुर्यविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । श्रीगोवर्धनसान्वादिषु स्थितः सन् भोजनानुकूलबाल्यचरितानुकरणत्वेन तथा भोजनादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति केषाञ्चित् भोजनं दत्तं केषाञ्चित् वाक्यमात्रेणैव केषाञ्चिद्भक्तभांडादिकं तथा रमणं करोतीति भावः । यद्वा भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वान्निकुंजगह्वरांतरेषु तादृशविहारकर्त्रीभिः सह तत्तद्भोगकरणार्थं रमणादिकं करोतीत्यर्थः । तास्तादृग्विलाससंपत्तावपि भावात्मकत्वात्तथैव भगवन्तं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । रासलीलाकरणत्वेन यावतीर्गोपीर्व्रजयोषितस्तावंतमात्मानं कृत्वा तासां साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थं ताभिः सह रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति भगवद्भावात्मिकाः सत्यः शक्तिविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दिति श्रुतेः । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेन यावंतो भगवद्धर्मास्तावन्त एवात्रापि स्थिताः सन्तीति तासु तद्धर्मान् स्थापयन्तस्तादृशीनां जीवनसंपादकत्वेन परस्परं मिलित्वा रमणमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । एवं रमणमाधुर्यं निरूप्य वमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **वमितं मधुरमिति** । भगवतो भावात्मकत्वात्तदीक्षणादीनि तथैव सन्तीति क्रीडासक्तत्वेन प्रत्यंगेषु रात्रिजागरजनितविलाससूचकत्वात् भक्तानामतिसंतोषदायकत्वेन भावोद्गारिणीदृष्टिपातत्वाद्वमितं तथैव

भातीत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाभिलाषपूरितविग्रहत्वेन तेन विना स्थातुं न शक्नुवन्तीति जीवनसंपादनार्थमेव तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भगवतः शृंगारोद्बुद्धरसात्मकस्वरूपत्वेन स्वामिनीभावाधीनकृतिकरणत्वात्सर्वदा तद्ध्यानात्मको भूत्वा तद्विलासादीन् भक्तानामनुभावयतीत्यर्थः । अत एव केशप्रसाधनत्वे तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । तथा सति भावरूपेण यत्कृतं भगवता तद्वमितं, तत्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां स्वान्तर्गतभावज्ञापनार्थं वेणुकूजनादिकं कुर्वन् तत्रैव भावपूरकत्वेन तासां भावोच्छलनादिकं सर्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तेनैतद्भाववतीनां जीवनसंभावनारहितानां भगवन्मुखोद्गतामृतस्रावि वेणुश्रवणं तथैव भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वेन सर्वदा तदुपभोगित्वेन चांतर्निष्ठभाव बहिः प्रकटीकरणार्थं तथैव भावयन्तीति भावः । एवं वमितमाधुर्यं निरूप्य शमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **शमितं मधुरमिति** । भगवान् क्रीडां करोतीत्यर्थः । अन्यथा महदुपद्रवसहितं दुष्टदैत्यादिनिवारणं कथं स्यादिति भावः । अथवा । शमु उपशम इति धातावुपदेशकाल एवोपसर्गस्य पतितत्वात्तेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकधर्मवत्त्वेन पूतनादीनां शमनं करोतीत्यर्थः । अत एव 'गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमा' इति श्रीशुकैरुक्तम् । तथा सति पूर्वोक्तानुस्मरणकृतिमत्त्वेनाधुनापि तास्तद्वदेव रक्षार्थं द्रष्टुकामाः शमनं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन पूर्वं स्वरूपानन्ददानं कृत्वा पश्चात् तदकर्तुं विप्रयोगं विधाय पुनरन्यथाकर्तृत्वेन दैन्यप्रादुर्भावानन्तरं तासां यथा पूर्ववत् करोतीत्यर्थः । तेन स्वस्यैव सर्वकर्तृत्वेनैतासां जीवनसंपादकत्वात्तन्निराकरणं न युक्तमिति भावः । अत एव 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेनोभयरसानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह शमनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावोपि सूचितः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । यत्र भक्तानां विप्रयोगदशापन्नत्वेन लीलायां मधुरत्वस्यैव प्रतीतिस्तत्र साक्षात्स्वरूपानन्दानुभवे का वार्तेति संशयनिराकरणपूर्वकज्ञापनार्थं मधुरा या भगवल्लीलास्तासां योऽधिपो भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः सर्वकरणसमर्थः फलदाता तस्य यत्सर्वं निरूपितं तन्मधुरमेवेत्यर्थः । अखिलमित्यव्ययेनाविकृतत्वं निरूपितम् ।

एवं पुलिनमागत्य कालिन्द्याः तस्य भावनाः । स्तुतिं चक्रुरुदारां च स्वप्रियालापपूर्विकाम् १
तथैव श्रीमदाचार्या भावनां भावपूर्विकाम् । यमुनासहितां चक्रुर्महतीं स्तुतिमुत्तमाम् ॥२॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गुञ्जा मधुरेति । भगवान् रसात्मकः शृंगारात्मा गोचारणादिक्रीडाकरणार्थं शिरसि मयूरमुकुटं कंठे गुञ्जां कटितटे सुवर्णमेखलामंसे पीतवस्त्रं बिभर्ति । ततस्तद्भूषणयुक्तसौंदर्यावलोकनत्वेन किंचित्स्वास्थ्यकरणत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव

'गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाये'ति ब्रह्मणोक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वात् गुञ्जादिधारणं तु युक्तमेवेति वने विहारादिकं कुर्वन् तत्स्मरणकर्तृत्वेन तद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वाद्यत्किंचित्स्थैर्यकरणार्थं तदंगीकृतत्वेन स्वयमपि धारणं करोतीत्यर्थः । तथा सति गुंजाया वनस्थितत्वात्तद्दर्शनेन तत्स्मृतिजननात् भावपूर्वकालिंगनकरणत्वेन तां दधातीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां वनगमनाभावादेतस्या वनस्थितत्वाच्च ताभिः कथं ग्रहीतुं शक्येति तासामतीव तुष्टिकरणार्थं, तदर्थं वा स्वयमेव धारयतीत्यर्थः । तेन यावद् दर्शनादिकं न भवति तावदेव स्वयं धीयते पश्चात्साक्षात्स्वरूपमिलनानन्तरं तु पूर्णांगीकरणत्वेनैव ता एव धारयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेनोभयसम्बन्धित्वादत्र ता गृहीत्वा स्वयमेव तत्र गत्वा तत्पुरत एव हस्ते संस्थाप्य प्रार्थनापूर्वकं यथा भवति तथांगीकारयन्तीति पूर्वावस्थानिरूपकत्वेनैवाधुना पुनस्तदनुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह गुंजामाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गुंजामाधुर्यं निरूप्य मालामाधुर्यं निरूपयन्ति **माला मधुरेति** । माला वैजयन्ती सर्वजयप्रकाशिका कीर्तिमयी च सर्वदोद्बुद्धशृंगाररसार्थमेवाच्छादकत्वेन तां विभावयन्तीत्यर्थः । नो चेद्रसोच्छलितत्वात्सर्वा एव विमोहिता भवेयुः, तर्हि किमपि कार्यं स्वतः परतो न भविष्यतीत्याशंक्य तासां फलानुभवकरणार्थं सर्वसाधिकां तां दधातीत्यर्थः । तथा सति सन्मुखस्थितस्वरूपावलोकनकटाक्षादिपूरितत्वेन स्वानुभूतरसानन्दानुभवं सर्वाः प्रतिक्षणं कुर्वन्तीति भावः । अत एव तादृशोद्बुद्धशृंगाररसात्मकस्वरूपप्राकट्यो वनवैजयन्तीं च मालां बिभ्रदित्युक्तम् । अथवा । माला वनमाला, नानाप्रकाराणि पुष्पाणि यस्यामिति तादृशशृंगाररसोद्बोधनाय पुष्पाणां रसोद्दीपकत्वात्तत्प्रकारिकां दधातीत्यर्थः । यद्वा । वनमालाया द्विरूपत्वात् पादावलंबिता माला वनमाला प्रकीर्तितेति मालेत्युपलक्षणमात्रं, किंतु कंठाभरणमारभ्य यावंतो मुक्ताहारास्तावंत एव सर्वान् धृत्वा पश्चात्तदधो मालामेतां धारितवानित्यर्थः । तथा सति सर्वालंकारभूषितत्वेनापि वनगतशोभाया आवश्यकत्वात्कामोद्दीपनार्थं तादृशभाववत्यो माधुर्यविशिष्टमालां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'मुक्ताहारोल्लसद्वक्ष' इति । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवन्मुखारविन्दत्वेन तदात्मकत्वाद्विप्रयोगदशापन्नत्वेन तद्विना स्थातुं अशक्यत्वाच्च तत्तत्सामयिकं सर्वं स्मृत्वा तादृशभाववतीभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः । एवं मालामाधुर्यं निरूप्य यमुनामाधुर्यं निरूपयन्ति **यमुना मधुरेति** । श्रीयमुनाया भगवत्समानधर्मत्वाद्यथा भगवांल्लीलात्मकस्तथेयमपि लीला सृष्टिस्थानां स्वरूपानन्ददानादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । भगवानप्येतदधीनत्वेनैव सर्वं करोतीति स्वैश्वर्यादिकं तत्रैव स्थाप्य तद्द्वारेणैव फलं प्रयच्छतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वं करोतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वदा तिष्ठतीत्यर्थः। अथवा । जलविहारादिकं तावदत्रैव भवतीति प्रेष्ठानुकूलकरणत्वेन तासामाकारणं स्वयमेव करोतीति भगवता स्तुतेत्यर्थः । स्वामिन्य अपि सर्वदैतदधीनस्थितिकरणत्वेन स्वानुभूतसुखसंदर्शनादेतामेव स्तुवन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतावद्धर्मसामर्थ्यवत्त्वमेतस्यामेव दृष्ट्वा तस्य

साधनत्वेन तादृक्प्रियसंगमाभिलाषवत्यस्तामेव माधुर्यविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां विप्रयोगदशायामपि तादृशप्रियविश्लेषपीडनादिकं वीक्ष्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन तद्धर्मात्मकत्वात्साक्षात्स्वरूपानुभवं कारयतीत्यर्थः । किंच । गोचारणादिक्रीडां कुर्वतो भगवतः प्रियाविप्रयोगभावात्मकस्य सर्वथा क्षणमपि तद्विना स्थातुमशक्यस्यार्तिं मत्वा स्वपुलिन एव तत्संबंधं रचयतीत्यर्थः । तथा चैतावन्मात्रकृतिकरणत्वेन तादृशोपकृतित्वाभावात्मूर्च्छिताः सत्यो माधुर्यविशिष्टयमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । यमुना यमभगिनी । यमोपि भगिनीसम्बन्धव्यतिरिक्तानां पीडयति, न तु तदीयानां, वयं तु तदंगीकृता एवेति तत्सदृशकामपीडनादस्माकं रक्षिष्यतीति विश्वासतो यमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । कालिन्दीरूपत्वेनाविर्भूतत्वात्कालिं द्यतीति कलिन्दस्तस्य कन्येति भगवत्प्रतिबन्धकादिदोषदूरीकरणत्वेनास्माकमंगीकारं करोत्विति प्रार्थनेत्यर्थः । तथा सति सर्वकरणसमर्थत्वे जाते यदि तादृक्प्रभुसम्बन्धं करिष्यति तदैव जीवनसंभावना, नोचेदसमञ्जसमिति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनवत्त्वेन चैतदवस्थापन्नत्वात्तद्द्वारेणैव तादृशीनां मनोभिलाषपूरणार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं यमुनामाधुर्यं निरूप्य वीचीमाधुर्यं निरूपयन्ति **वीची मधुरेति** । वीचीति जात्येकवचनाभिप्रायेण, किन्तु तरंगा बहव एवाऽसंख्याताः, तेषां शोभादिकरणत्वेन शीतलत्वादिधर्मदायकत्वेनाप्यायकत्वाद् भगवदुपयोगिन एव भवन्तीत्यर्थः । तथा सति क्रीडोपयोगित्वात्तापनिवारकत्वादिधर्मवत्त्वेन स्वगतविप्रयोगदुःखनिवारणार्थं तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तरंगाणां भुजनिरूपकत्वेनैव सर्वोपकरणत्वं, नहि कोपि हस्तव्यतिरेकेण किमपि कार्यं कर्तुं शक्नोति, तस्मात्पुलिनस्थवालुकासमीचीनकरणादिकं तु तरलतरंगप्रसारणेनैव भवति, नान्यथेत्यर्थः । तेनैतद्दर्शनमनोरथपूरकत्वेन कामजनिततापनिवृत्तित्वान्माधुर्यविशिष्टतरंगान्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । पुलिनं तावत्क्रीडास्थलं, तत्र जलापेक्षया सिञ्चनादिकं युक्तमेवेति, नो चेत् भगवच्चरणारविन्दानामतीवकोमलत्वाद्भ्रमणादिकं कथं संभवतीति तैस्तथैव क्रियत इत्यर्थः । तथा सति तद्वस्तुकृतव्यापारसामग्री दर्शनात्प्रियमिलनादिकं तावदत्रैव भविष्यतीति तन्निकटस्थिता एव तद्रूपां तां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुक'मित्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेनैतत्सजातीयत्वेनापि समानशीलव्यसनवत्त्वादिधर्मदर्शनात्प्रियप्रतिबन्धनिवारकशक्तिविशिष्टत्वेन तत्करग्रहणपूर्वकं यथा भवति तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं वीचीमाधुर्यं निरूप्य सलिलमाधुर्यं निरूपयन्ति **सलिलं मधुरमिति** । यमुनासाहित्यात्सलिलं तज्जलमेव निरूप्यते । क्रीडार्थं जलं तावदवश्यमपेक्ष्यं श्रमनिवारकत्वेनैव, पुनस्तत्संभावना नान्यथेत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तद्गतलीलावगाहकशक्तिसत्त्वेनाधुनापि तत्तत्क्रीडाकरणार्थं स्मरणमात्रेणैव तापनिवारकत्वाच्चोपकृतिं ज्ञात्वा तादृक् जलं प्रार्थ-

यन्तीति भावः । अथवा कुमारीणां वरदानप्रस्तावे पूर्वमन्यदेवोपासनया फलप्रतिबन्धकत्वेन तावत्कालं व्यर्थमेव जातमिति पश्चाद्व्रतान्तरारम्भकत्वेन उपोषणविभिप्रासत्वात् देवहेलनक्रीडादिदोषनिवारकत्वेन तज्जलमेव फलप्रतिपादकं भवतीत्यर्थः । अत एव 'कालिन्द्यां स्नातुमन्वह'मित्युक्तम् । तथा सत्येतज्जलसम्बन्धमात्रेणैवानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तित्वाद् भगवद्भावसम्पादकत्वेन तज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवान् गोचारणादिक्रीडां कुर्वन्मात्रा प्रेषितभोजनादिकं कृत्वा पुनर्गृहगमनशंकाभावत्वेन तृषार्तान्वीक्ष्य यमुनाकूल एवागतस्तत्र सर्वान् जलं पाययित्वा स्वयमपि पश्चात्पिबतीत्यर्थः। तेन जल एव मधुररस इतिन्यायात्तत्रापि श्रीयमुनासम्बन्धित्वेन शीतलत्वसुमृष्टत्वादिगुणवज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'सुमृष्टाः शीतलाः शिवा' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः क्रीडाकरणत्वेन तत्रैव रसाविर्भावत्वात्तादृशीभिः सह रमणकर्तृत्वेन श्रमजनितखेददूरीकरणार्थं जलोत्क्षेपणादिकर्तृत्वेन विहारादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति साक्षात्स्वरूपावलोकनकटाक्षादिभावपूर्वकस्पर्शनाभिप्रायेण माधुर्यविशिष्टजलं प्रार्थयन्तीति भावः। यद्वा । स्वस्य भगवदास्यरूपत्वेन रसात्मकत्वात्तज्जलपानादिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसानुभवकत्वात्कथमपि इष्टप्राप्तिसिद्ध्यर्थं दोषनिराकरणत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सलिलमाधुर्यं निरूप्य कमलमाधुर्यं निरूपयन्ति **कमलं मधुरमिति** । भगवान्वनादागमनसमये गाः पुरस्कृत्य पश्चात्स्वयमपि हस्ते कमलं भ्रामयन् नूपुरशब्दानुकरणत्वेन शनैः शनैरागच्छतीत्यर्थः । किंच । स्वामिनीमिलनानुकूलकृतिकरणत्वेन तादृग्भावसम्पादकत्वादत्यार्तिनिरूपकत्वेन यावद् दर्शनादिकं न भवति, तावत्कोमलत्वशीतलत्वतापहारकत्वादिगुणयुक्तत्वेन स्वोपकारकृतिमत्वात्कमलं धारितवानित्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनापेक्षापूर्वकत्वेन तद्विना स्थातुमशक्यत्वादेताः कमलविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भक्तानामखिलप्रकाशानुकूलकृतिकरणत्वेन तद्रसलभ्यत्वात्सुखसेव्यत्वबोधनाय तेषां रसात्मके हृदि चक्षुषि वा स्थापयितुं तद्योग्यतासूचनत्वेन चरणे कमलाभिधं चिह्नं दधातीत्यर्थः। तेन मनःपूर्वककटाक्षावलोकनादिव्यापारसत्त्वेन चरणपंकजानुरंजकत्वाद्रसाधायकत्वेनैतास्तत्कमलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'जीवैर्नैमनातिरिक्तं कर्तुं न शक्य'मिति शिक्षयानाभिस्तथैवोक्तं 'प्रणतदेहिना'मिति । यद्वा । भगवन्मुखस्यैव कमलत्वेन निरूपणत्वाचन्द्रवत्तापहारकत्वेन नेत्रद्वारेणैव लावण्यामृतपानकरणत्वेन च ताभिः तथैवोच्यत इत्यर्थः । तेन मुखांबुजदर्शनादेव तासां तापशान्तिर्नान्यथेति मरणसंभावनैव निश्चीयत इति भावः । अत एव 'जलरुहाननं चारु दर्शये'त्युक्तम् । अथवा । कमलगतकमलनिरूपकत्वेन तादृग्रागविशिष्टत्वेन तद्वद्विकासित्वेन च सौरभादिगुणदायकत्वान्नेत्रयोः कमलत्वोपमयोस्तत्सादृश्यं घटत एवेत्यर्थः । अत एव कमले कमलोत्पत्तिरिति विरोधालंकारत्वेन भगवति तथोच्यत इत्यर्थः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वेन मुखारविन्दरसभोक्तृत्वं नेत्राम्बुजे स्यादपि तैथव रसपानकरणादधुना वैसादृश्यनिरूपकत्वेन

पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा ताभिः सह तथैव भावयन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । यत्र यत्सम्बन्धेन लीलौपयिकपदार्थानां प्रतिक्षणं माधुर्यं नवं नवं जायत इति तदधिष्ठातरि किमिति न, किंतु वर्तत इति काकूक्तिनिश्चयोपक्रमत्वाद्भगवतो मधुराधिपतेः सर्वसामग्रीसहितस्य यदखिलं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थना विषयीक्रियत इत्यर्थः ।

एवं स्वदुःखं विस्मृत्य तद्दुःखं वीक्ष्य वा पुनः । तत्कथां शुश्रुवुः सर्वाः स्वदुःखालापनाशिकाम् १
तथैव श्रीमदाचार्याः समाधाय मनः स्वयं । तथैव सहसा स्थित्वा दौर्मनस्यं त्यजन्ति वै ॥२॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी मधुरेति । क्रीडार्थमेव यामेकां गृहीत्वा रहस्येतद्व्यतिरिक्तास्त्यक्त्वा तदनुगुणत्वेनैव तादृग्वनान्तरं प्राप्य तत्तत्सामग्रीसम्पादनत्वात् केशप्रसाधनादिकं कृत्वा नृत्यादिकं करोतीति भगवानेतयैवोपभुक्त इत्यर्थः । एवं सति तदनुकरणत्वेनैव कदाचित् युष्माकमपि तदाज्ञया वा जीवनसम्पादनं करिष्यतीति तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तामपि त्यक्त्वा ततोऽपि वनान्तरं गत्वा स्वयमेव तिष्ठति, न तु तत्सहित इति, तर्हि तामेव दृष्ट्वा सर्वास्तत्रैव स्थिता भवन्तीति, यद्येतन्मिलनार्थं भगवानागमिष्यति तदाऽस्माकमपि दर्शनं भविष्यतीत्येतत्साहाय्यकर्तृत्वेन ता मिलनोत्साहकतया माधुर्यविशिष्टां तां प्रार्थयन्तीति तदर्थयन्तीति तदर्थमेव सर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतद्गत्यनुसारेणास्माकमपि गतिर्भविष्यतीति नातः परमेनां त्यक्त्वा गन्तुं शक्नुवन्तीति सहसा प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा । पुलिनस्थत्वात्पुनर्दर्शनमेतत्कृतोपकारत्वेनैव ज्ञायत इति नो चेत्पूर्वमेव कथं न जातमिति तात्कालिकानुभवजन्यज्ञानवत्त्वेन तद्भावात्मकत्वादेवास्माकं कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चित्य तादृग्गुणविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गुणगानादिककृतिकरणत्वेन चैतदर्थमेवाविर्भूतो भगवान्, नास्मदर्थम्, नो चेत्–गुणगानं तावदस्माभिः पूर्वमेव कृतं परन्तु नाविर्भूत एव ततोऽनुमीयते, किं चित्रं यो यस्याधीनः स तु तदनुकूलं करोत्येवेत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाऽभिलाषयुक्तत्वेन तत्फलप्राप्त्यर्थं तावदेतस्या एवाश्रयकरणं युक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्तत्कृतिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसानुभवकरणार्थं तत्तदवस्थापन्नत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गोपीमाधुर्यं निरूप्य लीलामाधुर्यं निरूपयन्ति **लीला मधुरेति** । जात्येकवचनाभिप्रायेण भगवतो लीला मधुरेत्येतावदुक्तम् । किन्तु ता असंख्याता एव । यत्र यथापेक्षितरूपाणि तथा निरूपणार्थं च दशविधलीलासु तासां प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यतो भगवदवतारा असंख्याताः सन्तीति तथा लीलायाः साक्षात्स्वरूपात्मकत्वात्ता अप्यसंख्याता इत्यर्थः । किंच । यथाऽवतारिण्येव सर्वेऽवतारास्तिष्ठन्ति तथा दशविधलीलास्वेव सर्वा एव संविशन्तीत्यर्थः । तत्र

बाल्यानुकृतिकरणत्वेनैव भगवतः सर्वलीलाकरणत्वात्तत्तद्भावपूरकत्वेन भक्तानामभिलषितार्थदानकरणत्वेन च तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गोचारणादिलीलायामेव सर्वरसानुभवकर्तृत्वात्तादृग्भक्तमनोरथादिपूरकत्वेन कुंजान्तरीयरसदातृत्वेन च भावपूर्वककटाक्षावलोकनादिकं यथा भवति तथा रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति बाल्यानुकरणत्वेनैव सर्वाज्ञातलीलाया रसदातृत्वेन तादृशानुग्रहं करोतीति पूर्वानुभूतं स्मृत्वैव विप्रयोगकालक्षेपार्थं लीला मधुरेति तां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । नृत्यविशिष्टरासलीलाकरणत्वेन तासां हृदि रसाविर्भावत्वादैश्वर्यादिगुणविधायकत्वं, नो चेद्बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रास इति लक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्मादेतदनुरोधित्वेनैव रासकरणं नान्यथेत्यर्थः । तथा सति संयोगविशिष्टरसानुभवजनकत्वेन जीवनसंभावनत्वादिति भ्रमरकीटन्यायेन लीलात्मकाः सत्यस्तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रासलीलैकतात्पर्य' इति श्रीमत्प्रभुभिः सर्वोत्तम एवोक्तम् । एवं लीलामाधुर्यं निरूप्य युक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **युक्तं मधुरमिति** । युक्तं योजनं, तेन भक्तानां तत्तल्लीलारसानुभवकरणार्थं तत्तत्क्रियाव्यापारसत्त्वेन यथाऽधिकारप्राप्तानां लीलासमुद्रे योजितवानित्यर्थः । अन्यथाऽक्षरात्मकानन्दमध्यपातित्वेन भक्तानां लीलान्तराप्रवेश एव न संभवतीति कथं साक्षाद्भजनानन्दव्यतिरेकेण फलानुभव इति तत्प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'भजनानन्दयोजन' इत्युक्तम् । अथवा । बाललीलायामेव भक्तानां तथा करणाद्यशोदोत्संगलालितः सन् तासामन्तर्भावं ज्ञात्वा भगवान्सर्वकरणसमर्थत्वेन तादृशगोपनरीत्या तदनुकूलकृतिमत्त्वेन च सर्वाभीष्टदातृत्वात्साक्षात्स्वरूपानन्द एव तान् योजयतीत्यर्थः । तथा सति तत्स्वरूपानन्ददानकरणत्वेनैव तत्तद्भाववतीनां जीवनसम्भावना, नान्यथा । केवलशैशवानुकरणत्वेन तादृशीनां जीवनं संभवतीति भावः । अत एव 'आत्मानं भूषयांचक्रु'रित्युक्तम् । यद्वा । भगवान्वनविहारादिकमपि कुर्वन् भक्तानां तत्तत्संकेतस्थलादिसूचकत्वेन तत्तद्रसानुभवकरणार्थं क्रीडाव्याजेन गोचारणादिक्रियाञ्जसत्वादेतासां हितकरणत्वेन तांस्तथैव योजितवानित्यर्थः । तथा सति योजनक्रियानुकूलव्यापारकृतिमत्त्वेन सर्वासामभिलाषपूरकत्वात्तादृग्माधुर्यविशिष्टयोजनं ताः प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन योजनक्रियाद्यनुसन्धानेन पूर्वानुभूतलीलानुस्मरणात्तापभावजननात्कथमपि तन्निर्वाहार्थं तादृग्भावविशिष्टं योजनमेव विभावयन्तीति भावः । एवं युक्तमाधुर्यं निरूप्य मुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **मुक्तं मधुरमिति** । मुक्तं मोचनं, तदपि भक्तानां हितकरणार्थमेव, न त्वन्यथा, नोचेद्विप्रयोगरसः कथं संभविष्यतीति संयोगरसपुष्टीकरणार्थमेव त्यागकरणमुचितमित्यर्थः । किंच । न हि भगवांस्तासां त्यक्त्वा गतः ? किन्तु परोक्षस्थित एव, तदनुकूलकृतिकरणत्वेन मानादिदोषनिवारकत्वेन च शुद्धभावसम्पादकत्वात्स्वरूपानन्ददानकरणत्वाच्च तथा करोतीत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणादिकृतिमत्त्वेन तादृशरसोपलब्धित्वात्तदधिकरसाधायकत्वेन जीवनसम्भवत्वात्तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव

भगवता गीतायामित्युक्तम् । 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम'मित्यत्रापि तथैवोक्तमिति निश्चयादित्यर्थः । अथवा । श्रीमन्नन्दराजस्यान्याश्रयकरणत्वेन मर्यादामार्गीयदोषातिग्रस्तत्वात्तद्धितकरणत्वेन भक्तिमार्गीयत्वसम्पादनार्थं सर्वथा निरोधकरणार्थमेव च वरुणनीतत्वे तत्रापि मोचितवान् । किंच पुनस्तद्वदेवानुग्रहकरणार्थमेव मर्यादाग्रहणस्य दोषावहत्वादिति ज्ञापनाय कश्चिन्महाहिना ग्रस्तत्वेन स्वाश्रयकरणार्थमेव स्वनामोच्चरणमात्रेणैव मोचनं यथा भवति तथैव रक्षितवानित्यर्थः । तथा सति आश्रयानुकूलकृतिकरणत्वेनैव दोषनिवृत्तिर्नान्यथेति ज्ञात्वा कृष्ण कृष्णेति पूर्वं चरितं स्मारं स्मारं तदाश्रयप्रापकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव चे'त्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा । मुक्तमित्यत्र भावे क्तस्तेन रासादिकृतिकरणत्वेन मण्डलीकृतभक्तानां हस्तग्रन्थ्यवलम्बितत्वेन तत्तद्भावानुसारिनृत्यकरणत्वेन च कदाचित् हस्तग्रहणमपि संभवतीति पुनस्तथैव जात इत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणरसाधायकत्वेन तादृशकटाक्षावलोकनादिभिः क्रीडाकरणत्वेनाधुना तद्विना स्थातुमशक्यत्वात्कथमपि तदेव माधुर्यविशिष्टं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अथवा । स्वस्य भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तद्भावनिरीक्षणत्वात्तदनुभवेन जीवनसंभावनं नान्यथेति विचार्य विप्रयोगरसानुभवकरणत्वेन तादृग्भाववतीभिः सह तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं मुक्तमाधुर्यं निरूप्य दृष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **दृष्टं मधुरमिति** । भगवतो लीलात्मकत्वात्तद्रसपूरणत्वेन भक्तानामानन्ददानार्थं सांकेतिकभावसूचनार्थं च गोचारणादिसमय एव तादृगीक्षणैः प्रणयपूर्वकावलोकनं यथा भवति तथा भगवान् करोतीत्यर्थः । नोचेद्वनविहारादिकं तावत्किमर्थं, गोचारणकरणं तु गोपैरपि भविष्यतीति तत्रस्थानामपि स्थावरजंगमानां लीलास्थानां भावपूर्वककटाक्षावलोकनार्थं गमनादिकं करोतीति तद्भावापन्नत्वेन तास्तादृग्दर्शनमेव प्रार्थयन्तीति भावः । तथा सति यत्र बाल्यदशायामपि तादृग्दर्शनापेक्षत्वं तत्र साक्षाद्रसात्मकसंयोगदशायां भगवतः किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्याय उक्तो भवतीत्यर्थः । अथवा । दिवा वनगतत्वात्सायमागमनसमये तादृग्विप्रयोगासहमानतया तद्भावपूर्वकत्वेन तथार्तिवशात्स्वप्रियाणां प्रत्यंगावलोकनादिकं तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृग्भाववतीनां साक्षात्फलानुभवकर्त्रीणां तद्दर्शनमेव जीवनसम्पादकं नान्यदित्यन्यथाभावनसम्पादकं नान्यदित्यन्यथाभावमुररीकृत्य सर्वास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपत्वेन तत्तद्दर्शनानुकूलकृतिकरणत्वज्ञानेन तादृशसुखोपलब्धित्वाद्विप्रयोगरसाक्रान्तदेहत्वेन तादृशीभिः सह माधुर्यविशिष्टं तदेव भावयन्तीति भावः । एवं दृष्टमाधुर्यं निरूप्य शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **शिष्टं मधुरमिति** । शिष्टमवशिष्टं, तत्तु सेवैव, यावद्भूमौ स्वचरणांकिता भक्तिर्न स्थाप्यते तावदवशिष्टपुरुषार्थत्वमेव, तस्मात् वृन्दावनप्रवेशकरणत्वेन तत्रैव भक्तिः स्थापितेति भगवदीयानां हृदि भक्तिस्थापनकरणं तु युक्तमेवेत्यर्थः । अत एव 'वैष्णवा वनस्पतय'इति श्रुतेः । एवं सति वृन्दाया भक्तिरूपत्वात्तदंगीकारेणैव तत्रस्थानां सर्वेषा-

मप्यंगीकारो भावनीय इति भावः । अथवा । यदि भक्तानां हृदि चरणस्थापनं न कुर्यात्तदा भक्तिराहित्यात् गुणगानादिकमपि ते कथं करिष्यन्तीति विचार्य स्वस्यावशिष्टपुरुषार्थस्थापकत्वेन तथैव कीर्तिवर्णनं कारयित्वा तद्धृदि चरणस्थापनेनैव भक्तिः स्थापितेत्यर्थः । अत एव अवशिष्टपुरुषार्थस्थापनार्थमेव 'प्राविशत् गीतकीर्ति'रित्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य हरित्वोपपादितभक्तानुग्रहकार्यकर्तृत्वेन भक्तवत्सलत्वात्तत्प्रार्थनायाः पूर्वमेव तत्रापि भूयोदर्शनमात्रेणावशिष्टपुरुषार्थत्वख्यापनार्थं तद्दुःखहरणं भक्तिस्थापनं च करोतीत्यर्थः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थत्वेनैतद्भावस्य गजराजोद्धृतावेव स्पष्टीकृतत्वात्तत एव भावनीयमित्यर्थः । तथा सत्येतावन्मात्रनिश्चयकरणत्वेनैव भगवानस्माकमपि प्रार्थनाव्यतिरेकेण साहाय्यं भविष्यतीति ज्ञात्वा तादृक् शिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वात्तत्समानधर्मकरणत्वेन यदि स्वेनैव दैवजीवानामुद्धृतिर्न क्रियत इति तदा स्वस्याप्यवशिष्टपुरुषार्थत्वात्तत्स्थापनकरणार्थं तदेवानुकूलकृतिकरणत्वेन तदाज्ञया प्रादुर्भूतत्वेन च तदुपकरणात्तादृग्भाववतीभिः सह माधुर्यविशिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दैवी सृष्टिर्व्यर्था च मा स्या'दिति वल्लभाष्टके प्रभुभिः स्तुतिः क्रियत इत्यर्थः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । साक्षात्स्वरूपानुभवकरणत्वे प्रमाणप्रयोजनाभावाद्यत्र धर्मधर्मिणोरेकजातीयत्वादिति न्यायालीलानां भगवद्धर्मात्मकत्वादेव मधुरत्वप्रतीतिस्तत्र तदधिपतौ किं वाच्यमिति निश्चयेन भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलमवशिष्टं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थनापूर्वकं मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तम् ।

एवं प्रापंचिकं त्यक्त्वा भगवद्बोधसिद्धये । लीलात्मिकास्तास्ताः सर्वा जाता एव न संशयः ॥१॥
तथैव श्रीमदाचार्याः स्वकीयानां हिताय च । लीलात्मकं फलं ज्ञात्वा निरोधं साधयन्ति हि ॥२॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा मधुरा इति । गाः पान्तीति गोपास्तद्रक्षाकरणत्वेन भगवतोपि वल्लभास्तैः साकं भगवान् क्रीडतीति, यतः स्वयमपि गोपालस्तस्मात्समानशीलव्यसनवत्त्वेनैतत्सामानाधिकरण्यात्परस्परसानुभवजनकत्वेन तादृशमण्डलीमध्यस्थित एव सर्वदा वर्तत इत्यर्थः । किंच । वने भोजनादिकमपि तदैव करोति यदा ते सर्वे गोपालाः स्वस्वभोजनपात्रं गृहीत्वा स्वसन्मुख एव तिष्ठन्तीति तादृशप्रीतिजनकत्वेन तथा विलासं करोतीत्यर्थः । तथा सति गीतहास्यकटाक्षाद्यवलोकनादिकरणत्वेन तादृशान्तरंगभावसूचकत्वात् भगवतः सुखाधायका इति माधुर्यविशिष्टांस्तान्प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वकीया अन्तरंगा ये गोपालाः कृष्णादयस्ते भगवदाज्ञया वनक्रीडायां तदनुकूलकृतिकरणत्वेन यद्यत् कुर्वन्ति तत्पुनः सायमागमनानन्तरं गृहगमनव्यतिरेकेण रसवशात् स्वामिनीनामग्रे सर्वं सूचयन्तीत्यर्थः । तेन विप्रयोगजनिततापनिवर्तकत्वेन तद्वचनश्रवणमात्रोपजीवकत्वात्तत्समय एव तान् दृष्ट्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो विप्रयोगदशायामपि स्वस्यान्तरंगत्वाद्यत्किंचित्स्वास्थ्यकरणार्थमविचार्य प्रियत्वकरणेन स्वामिनीकथितवृत्तान्तप्रार्थनाकरणत्वेन प्रभावपि प्रिया भवन्तीत्यर्थः । तथा सति प्रणयरसावबोधककार्यकर्तृत्वेन भावोद्दीपकत्वात्तादृशोपकृतिकरणभाववत्त्वेन ताभिस्तथैव प्रार्थितास्त इति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेन कृपाकटाक्षादिसूचकत्वेन च स्वस्याप्यन्तरंगकार्यकर्तृत्वात्तत्प्रियतमकृतिमत्त्वं ज्ञात्वा स्वसंतोषाधायकत्वेन तान् प्रति तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गोपमाधुर्यं निरूप्य गवां माधुर्यं निरूपयन्ति **गावो मधुरा** इति । गावो लीलात्मिका भगवदनुभावज्ञा वेणुगानश्रवणमात्रेण यत्र तृणादिकं चरन्ति तत्र सर्वं त्यक्त्वा भगवन्निकट एव शीघ्रमागत्य मुखावलोकनपूर्वकं यथा भवति तथा कर्णपुटोत्तभितत्वेन मुहुर्मुहुस्तदधरामृतपानं सादरपूर्वकं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच, आगमनसमये साक्षान्नादानन्दप्रविष्टत्वात्तदनुभवेनानन्दभरात् भूमावपि पयःसिञ्चनादिकं कुर्वन्त्यः शनैः शनैरागच्छन्तीति वा । तथा सति भावपूर्वकागमनकरणत्वेन साक्षात्स्वरूपानुभवं यथा कुर्वन्ति तथा वयमपि करिष्याम इति ज्ञापनाय तथा प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीते'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । अथवा, यत्र यत्र गावः स्वेच्छया पशुजातीयत्वादविचार्यत्वेन तृणलोभात्स्वत एव गच्छन्ति तत्र तत्र भगवान् गोपालैः सह क्रीडां कुर्वन् तदनुगुणत्वेन वने वने चारयन् गच्छतीत्यर्थः । नहि केवलं तद्व्यतिरेकेण कदाचिद्वनगमनमेव करोतीति भावो ज्ञाप्यते । किंच । कदाचिन्मात्राप्रेषितसख्यानीतभोजनराहित्येन बुभुक्षितः सन् मार्गमध्य एव गोदोहनादिकं कृत्वा तदनुभवज्ञानजन्यत्वेन ता अपि तथैव तिष्ठन्तीति गोपांस्तद्वत्सान्पयः पाययित्वा स्वयमपि पानं करोतीत्यर्थः । तथा सति परस्परभावानुकूलकृतिकरणत्वेन पूर्वं भगवन्मुखारविन्दोद्गताधरसीधुपानमेताभिः कृतमधुना भगवता क्रियत इति विशेषानुभवकरणत्वेन ता एताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वात्तदुभयरसोपयोगित्वेन तत्तल्लीलानुभूतत्वादधुना विप्रयोगरसाभिनिवेशेन स्वसमानशीलाभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः । एवं गवां माधुर्यं निरूप्य यष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति **यष्टिर्मधुरेति** । यदा भगवान् गोचारणादिकं करोति तदा वेणुवेत्रव्यतिरेकेण कदापि न गच्छति किन्तु तत्सहित एव तत्तत्कार्यकरणार्थं तदुपयोगस्यावश्यकत्वात्तद्वेषधारणत्वेनैव वनगमनं करोतीत्यर्थः । किंच । 'यथा राजा तथा प्रजे'ति न्यायादेतदनुरोधित्वेन सर्वे गोपालास्तदनुकरणत्वेन यष्टिं गृहीत्वा स्वस्वगोधनानि पुरस्कृत्य तथैव भगवता सह गमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन करावलंबितयष्टिकाग्रहणेन कदाचित् स्वस्वांसे तद्धारणत्वेन च कदाचिदपूर्वैव श्रीर्भवेदिति पूर्वानुभूतत्वात् माधुर्यरूपां यष्टिं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । बालस्वभावानुकूलकृतिकरणत्वेन क्रीडार्थमेव तद्धारणं तेपि

तदर्थमेव धारयन्तीति परस्परं तैः साकं प्रत्यहं क्रीडतीत्यर्थः । तथा सति आत्मरसानुभूतलीलादर्शनोद्गमत्वाद्विशेषरसाधायकत्वेन ताः सर्वास्तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपात्मकत्वात्तत्त्कार्योपकरणत्वेन तत्तद्दुःखानुभूतित्वात् विप्रयोगरसानुभवकरणार्थं तादृगवस्थापन्नत्वेन कथमपि कालक्षेपार्थं पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं यष्टिमाधुर्यं निरूप्य सृष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति **सृष्टिर्मधुरे**ति । सृष्टिः लीलासृष्टिस्तत्करणं तु भगवतैव संभाव्यते नान्येन तस्मात् लीलार्थं व्रजस्थानां सृष्ट्वा स्वरूपानन्ददानार्थं स्वयमपि तत्रैव प्रविशतीत्यर्थः । अन्यथा लीलानां तदात्मकत्वमेव न स्यादतस्तद्व्यतिरेकेण स्वयमपि स्थातुं न शक्यत इति सर्वदा तदंतःपातित्वेन भक्तानां तद्रसानुभवं कारयित्वा स्वयमपि करोतीत्यर्थः । अत एव 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतिः । अथवा साक्षात्स्वरूपानन्दानुभवस्तत्रस्थानामेव नान्येषां, कुतो जीवानामसम्भावितत्वात्तदतिरिक्तानां साक्षात्स्पर्शाभावाच्च तथा न संभवतीत्यर्थः । अन्यथा 'जीवाः स्वभावतो दुष्टा' इति कथं वदेयुः ? तस्मात् लीलासृष्टिस्थानामेव साक्षादंगसंगित्वात्तत्स्वरूपानन्दानुभवकरणत्वेन भजनानन्दानुभूतरसप्राप्तित्वात् तत्रैव मज्जनोन्मज्जनादिकरणत्वेन जलमीनवत् स्थिता भवन्तीत्यर्थः । अत एव 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'ति तथैवोपदिष्टत्वात् । तथा सति भजनानन्दनिमग्नत्वेन भगवदधीनत्वात्पूर्वोक्तदृष्टांतत्वात्तेनैव न संभवति नान्यथेति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन दैवोद्धारप्रयत्नीकृतत्वात्स्वद्वारेणैव तदुपयोगकरणत्वेन यमुनासेवातः तनुनवत्वादिकरणत्वेन च स्वकीयानां तद्योग्यतानिरूपकत्वेन वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सृष्टिमाधुर्यं निरूप्य दलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **दलितं मधुर**मिति । दलितं दलनं, तत् दुष्टदैत्यानां, तदर्थमेव भगवानवतीर्णो जात इति व्रजरक्षाकरणत्वेनैव तत्र स्थितिकरणत्वाद्यदा पूतनादिदैत्यागमनं जातं तदैवानन्तशक्तिमत्त्वेन तन्निराकरणीयत्वाद्बाल्यदशायामतिविस्मयकरणत्वेन भक्तानामभयदानं करोतीत्यर्थः । किंच । गोचारणादिक्रीडायामपि केश्यादिदुष्टनिवारकत्वेनैव स्वस्य गोपालत्वं नोचेद्यदि दुष्टदैत्यादिभिर्वनमाक्रमितं स्यात्तदा गावस्तत्र कथं प्राप्ता भविष्यन्तीति सा क्रीडैव न भविष्यतीति, तत्करणं त्वावश्यकमिति नामार्थसार्थकत्वेन तथा करोतीत्यर्थः । किंच । कालिन्दीजलपानकरणानन्तरं गोपालास्तद्विमूर्छिता जाताः, गावश्च तथा क्रन्दनं कुर्वन्तीति, तद्दृष्ट्वा भगवान् भक्तवत्सलतया तस्या निर्दोषकरणार्थं सद्य एव जले प्रविश्य दुष्टकालियदलनं करोतीत्यर्थः । तथा सति गोरक्षाकरणत्वेन योगबलान्नामसार्थकत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिफलितं, नान्ये गोपालास्तथा भवन्तीति तत्र रूढिरेव वक्तव्येति भावः । अथवा । गाः पान्तीति गोपास्तान् लातीति गोपालः, पुनस्तद्रक्षाकरणे तथैव नामसार्थकत्वात्तदनेकभयनिवारकत्वेन दुष्टदलनादिकं स्वयमेव करोतीत्यर्थः । तथा सति पूर्वानुभूतलीलास्मरणमात्रेण विप्रयोगरसाभिनिविष्टत्वात्तद्रक्षाभिलाषकरणत्वेन माधुर्यविशिष्टदलनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा ।

श्रीगोवर्धनयागकरणत्वेनान्यसाधनराहित्यात् भक्तानां तथा निरोधकरणत्वेन स्वशरणागतानां रक्षामेव करोतीत्यर्थः । तथा सति यथेन्द्रहितकरणार्थमेव तद्दर्पदलनादिकं करोति तथास्माकमपि हितकरणार्थं मानादिदर्पदलनं करोत्वित्याशयेन दलनमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपत्वात्तत्त्कार्यानुगुणत्वेन लीलारसजनकत्वादधुना विप्रयोगरसानुकूलकव्यापारकृतिमत्त्वेन तादृग्रसानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः कटाक्षितः । एवं दलितमाधुर्यं निरूप्य फलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **फलितं मधुर**मिति । भगवान्मधुर एव भक्तानां हृदि प्रतिफलित इति भक्तानुकूलकृतिकरणत्वेन सदानन्दवाचकत्वात् कृष्ण इति फलात्मकनामत्वेन तत्फलसम्पादनार्थमेव श्रीमन्नन्दराजभवने प्रादुर्भूतो जात इत्यर्थः । किंच । भक्तानां लीलामध्यपातित्वेन तत्सहितलीलासामग्रीः पूर्वं विधाय क्रीडास्थानत्वात् तत्करणार्थं श्रीमद्गोकुल एव पश्चात्स्वयं प्रादुरासीदित्यर्थः । किंच । लीलानां स्वरूपात्मकत्वात्स्वरूपस्य तदात्मकत्वादित्यन्योन्याश्रयत्वेनैव स्थितिकरणत्वाद्भक्तानां तन्मध्यपातित्वेन च तदाश्रयाधीनत्वादपि स्वस्य लीलाकरणमुचितमिति तद्रूपेण फलितमित्यर्थः । तथा सति भक्तानां फलसम्पादकत्वेन तद्रूपत्वेनैव प्रादुर्भूतत्वात्सर्वदा तदनुभवकरणत्वेन रसाधायकत्वात् तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । प्रादुर्भावानन्तरमपि स्वामिनीनां भावपूर्वककटाक्षावलोकनादिभिः कृत्वैव स्वरूपपोषणं नान्यथेति तद्भावात्मकत्वेनैव स्थितिकरणत्वात्प्रतिक्षणपोषणत्वेन वृद्धौ सत्यां तत्रैव फलितमित्यर्थः । तथा सति परस्परसमानाधिकरणत्वेन तद्भावानुरूपफलीकरणत्वेन च तत्पूर्वानुभूतत्वात्तद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वाच्चाधुना तदनुभवकरणार्थं फलितमेवैताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, उद्बुद्धशृंगाररसात्मकदशायामपि वेणुकूजनत्वेन नादामृतस्य स्वामिनीनां हृदये प्रविष्टत्वात्तदनुभूतत्वेन तथा स्वरूपाभिज्ञत्वेन तद्रसपानकरणत्वेन च मुखावलोकनं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच । अन्यासक्तिनिराकर्तृत्वेन स्वसमानशीलानां संबोध्य यदनुभूतं स्वरूपं तदेव विज्ञापयन्तीत्यर्थः । तथा सति स्वभाग्याऽभिलाषपूर्वकांकुरितत्वेन स्वस्वभावसिञ्चनकरणत्वेनापि क्रमवशात्पुष्पानुभवकरणानन्तरंफलत्वेनेदमेव प्रतिफलितमिति भावः । अत एव 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति स्वप्रियाभिस्तथैवोक्तमित्यभिप्रायज्ञापकत्वेन पूर्वानुभूतत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्फलानुभूतत्वात् प्रतिक्षणं तत्तत्स्मरणकर्तृत्वेन विप्रयोगरसाविर्भावित्वात्स्वयमपि तादृग्भाववतीभिः सह लीलाविशिष्टं फलितमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशृंगारकल्पद्रुम'मिति प्रभुभिस्तथैवोक्तम् । एवमुपक्रमोपसंहारपूर्वकं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । सर्वदा तन्मध्यपातित्वेन लीलात्मकत्वाद्यत्राभेदकरणत्वेन स्थितिस्तत्र यन्मध्ये पातितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इतिन्यायाद्धर्माणां माधुर्यनिरूपणत्वे

किं वाच्यमिति तदधिपतेर्भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलात्मकं तत्सर्वं मधुरमेवेत्यर्थः । तथा सति तद्रसास्वादपूर्वकं यथा भवति तथा विप्रयोगानुभावं तत्तन्माधुर्यं निरूपणात्मकं सर्वदा विभावयन्तीति भावः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपया प्रकटीकृतम् ।
एतन्निगूढमाधुर्यं मधुराष्टकसंज्ञकम् ॥ १ ॥
विठ्ठलाधीशचरणाश्रयणात्सर्वदा मया ।
भावात्मकं हि माधुर्यं प्रत्यहं चानुभूयते ॥ २ ॥
तदीयानां हितार्थाय निश्चित्यैवं निरूपितम् ।
पश्यन्तु सर्वथा विज्ञा न तु तद्भावविच्युताः ॥ ३ ॥
श्रीवल्लभाधीशपदाम्बुजातात्सञ्जातभक्त्या विशदीकृतं यत् ।
तदेव माधुर्यमिहाद्भुतं वै मधुव्रतानां मधुराकृतीनाम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीवल्लभविरचिता मधुराष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ॥

---

१. इयं टीका श्रीहरिरायाणामिति केचिद्वदन्ति, तन्नैव युक्तमिति प्रतिभाति । श्रीहरिरायकृता अन्यैव मधुराष्टकटीकां मत्सन्निधौ वर्तते यतः । श्रीहरिरायकृतटीका तु श्रीमत्प्रभुचरणकृतमधुराष्टकविवृते विवृतिः, इयं तु स्वतंत्रटीका वर्तते । अस्या भाषासाम्य श्रीगोकुलनाथप्रकटितसर्वोत्तमस्तोत्र 'बडी' टीकयासह बहु वर्तते, अत एव इयं टीका श्रीवल्लभकृतेति कल्प्यते ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेतम् ।

यन्नामरूपमधिकं माधुर्यैकनिधीकृतम् ।
तं नत्वा तन्मधुगिरं गायामि मधुराष्टकम् ॥ १ ॥

स्वरूपमात्रैकनिष्ठात्यन्तरङ्गभक्तानां स्वानुभवैकवेद्यं सपरिकरं स्वरूपमाधुर्यमधरादिप्रत्यङ्गगतमनुस्मृत्य विशिष्यावर्णनीयं पुनः पुनरनुभवार्थमनुवादपूर्वकं प्रार्थयन्त इवाहुः **अधरं मधुरमिति** ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अत्र मधुरपदं सर्वत्र सर्वेन्द्रियास्वाद्यं रूपं लक्षयत्यधरादीनां, तेन दर्शनस्पर्शनपानचुम्बनदंशादिषु प्रार्थनीयं ममास्तु इत्यर्थः सम्पन्नो भवति । मधुरस्मिन्नस्तीति मधुरम् । 'ऊषसुषिमुष्कमधो र' इति रः, धरणं धर इति व्युत्पत्त्या धृ धारण इति धातो रूपम् । अच्प्रत्ययान्तमप्प्रत्ययान्तं वा । तेन यस्मिन् दृष्टे न धरो धैर्यादिधारणं यस्मादिति अधरम् । लीलावसरविशेषसम्बन्धि ज्ञेयम् । यथा लोके शर्करादिमाधुर्यमास्वाद्य मधुरमित्येव ब्रूते, न त्वनुभवनमपि, अशक्यत्वादेवमत्रापीति भावः । **वदनं मधुरमिति** । पूर्वोक्तदर्शनादिक्रियाविषयत्वप्रार्थनमिदं वचनम् । **नयनं मधुरमिति** । जात्यभिप्रायेण रसैक्येन वोभयोरेकवचनम् । अत्र यथोचितक्रियाविषयत्वमेव, न तु यावत्पूर्वोक्तविषयत्वम् । **हसितं** भावोद्दीपनमुन्मादकं च । तच्च नयनमुखोभयसाधारणं ज्ञेयम् । **हृदयं** श्रियैकरमणं वक्षःस्थलं, तच्चालिङ्गनालङ्करणादिषु, विविधभावविशिष्टं मनो वा हृदयं ज्ञेयम् । **गमनं** गोचारणचौर्याद्यर्थं निकुञ्जगृहं गन्तुं मानापनोदनाद्यर्थं च ज्ञेयम् । 'रसो वै सः' इति श्रुतेर्मधुररसात्मकस्वरूपस्याखिलं सर्वं यद् वक्तुमशक्यम्, अवाच्यं गुह्यं वा । यद्वा, अखिलमन्यूनं पूर्णरसमिति यावत् तादृशमित्यर्थः । अन्यत्रापि 'यद्यत् विभू-

---

१ अन्ययमिति पाठः ।

तिमत् सत्त्व'मिति वाक्यात् तत्सम्बन्धाधीनमेव सर्वेषां माधुर्यम् । अतो मधुराधिपतेरिति पाठः प्रकरणानुरोधादपि युक्ततमः । मथुराधिपतेरित्यपि कचित् पाठः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । बालक्रीडायामव्यक्तमधुरमस्पष्टोच्चारणात् स्खलद्गीर्द्वा । बाल्योत्तरकालीनं सार्वदिकमपि ज्ञेयम् । **चरितं** चेष्टितं बालचरित्रं सकलचरित्रं वा । चौर्येण दधिनवनीतादिभक्षणं वा । **वसनं** पीताम्बरं, कञ्चुकोष्णीषाद्याच्छादनं, नीपनिकुञ्जादिस्थितिर्वा । **वलितं** वेष्टनं, भावे क्तः । क्रीडायां व्रजवधूनां दधिदुग्धजलाद्याहरणमार्गरोधनमित्यर्थः । रासमण्डले अन्यदा कदाचित् लीलावसरे ताभिर्वलितं रूपं वा । अस्मिन् पक्षे कर्मणि क्तः । भावेपि ज्ञेयम् । केषाञ्चित् भक्तानामवस्थाविशेषमाज्ञाय तदर्थमकस्मात् सखीननुक्त्वैव यद्गमनं तच्चलितमुच्यते । भावे क्तः । पूर्वोक्तगमनाद्भेदकमिदमेव । **भ्रमणं** वियोगकालीनेतस्ततोऽनवस्थया गतिः । यथा श्रीगीतगोविन्दे 'हरि हरि हतादरतये' इत्यादौ । 'तव विरहे वनमाली'त्यपि । अथवा गवादीनामन्वेषणार्थं[1] प्रतिगोष्ठं गमनम् । अथवा प्रयोजककर्तृत्वविवक्षयाणिजन्तत्वेनान्येषां लोकवेदव्यवहारे चित्तविक्षेपकरणं[2] तदर्थमपि, अरण्यादिगमनं वा । **मधुराधिपते**रिति पूर्ववत् ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

वेणुरिति । अधरसुधापूरितो वाद्यमानो हस्तस्थितो वा, संकेत[3]स्थितभक्ताह्वानकरो वा । सायं गोपुरःसरं व्रजप्रवेशसमये अलकव्याप्तगोरजांसि रेणुरित्युच्यते । तेन तल्लक्षितकुन्तला[4]नामपि ज्ञेयम् । यद्वा 'धन्या अहो अमी आल्य' इत्याद्युक्तश्चरणकमलपराग एव रेणुः । **पाणिर्**गुस[5]क्रीडायाम् । 'तासामति[6]विहारेणे'त्याद्युक्तभक्तास्यमार्जनगोपृष्ठ[7]प्रोञ्छनगोदोहनादिषु वा । **पादौ** भक्तहृदयदेशस्थापनवन्दननर्तनादिषु । **नृत्यं** नाट्यं रासे वृन्दावने श्रीगोकुलादौ नवनीतभक्षणातुरतायां च । **सख्यं** समानशीलव्यसनत्वम् । तच्चौर्यादौ ज्ञेयम् । **मधुराधिपते**रिति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

गीतं गानं तत्कृतं भक्तविषयकं, भक्तकृतं तद्विषयकं वा । **पीतं** पानमधरादीनाम् । गोष्ठे गोपैः सह क्षीरपानं वा । वस्त्रगतं पिशङ्गत्वं वा । **भुक्तं** भोजनं यशोदानन्दगोप्यादिकारितम् । निमन्त्रितस्य गोपस्त्रीभिः तद्गृहे वा । भोजनावशिष्टं[9] वा ।

श्रीगोवर्धनोद्धरणेन अनन्यगतिकभक्तरक्षणं वा । **सुप्तं** शयनं निकुञ्जे किसलयकुसुमादिरचितशैय्यायाम् । कण्ठाश्लेषणादिप्रकारविशिष्टं वा । **रूप**मादर्शादिप्रतिबिम्बितम् । उरसि कुरङ्गमदादिलिखितं चित्रितं वा । **तिलकं** ललाटे कस्तूरीचन्दनादिरचितं मुक्तारत्नादिमयं वा । दर्शनीयं गोपिकागीतोक्तं 'दर्शनीयतिलको वनमाले'त्यादिना । **मधुरे**ति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं कृतिः स्वीकार इत्यर्थः । **रमणं** रतिः बालक्रीडा वा । **तरणं** प्लवनं यमुनाजले व्रजस्त्रीभिः सह, नौकया पारावारगमनक्रीडायां वा । **हरणं** व्रतचर्यायां व्रजकुमारीणां वाससाम्, रुक्मिणीपारिजातादीनां वा । **वमितं** अन्तःस्थितभावोद्गिरणं चर्विततांबूलादिदानम् । **शमितं** शमनकरणं भक्ततापादीनां, दावाग्नेरासुरधर्मादीनां वा । **मधुरे**ति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गुञ्जाफलानि भूषणादिषु । **माला** वनमाला गुञ्जाया वा । **यमुना** विहारावसरे । **वीचयो** जलोत्क्षेपण[2]क्रीडायां कमलादिभिर्वा । **सलिलं** निदाघक्रीडाश्रमेण कालिन्दीजलपाने । **कमलं** परस्परं प्रीतिप्रहारलीलायाम्, अलङ्करणादिषु वा ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी जात्यभिप्रायेण गोप्य इति ज्ञेयम् । सर्वत्रैव तासामेवंविधत्वम् । **लीला** भावपूर्वकदधिमन्थने बाहुकटिनितम्बस्तनालङ्कारादिचाञ्चल्यकृतिः, तत्सम्बन्धिरासादयो वा । **युक्तं** योजनमङ्गप्रत्यङ्गानां रहसि[1] । यद्वा, **युक्तं** समाध्यवस्थानां 'पूर्वं यत्र समं त्वये'त्याद्युक्तप्रकारेण । अथवा, **युक्तं** गोदोहनावसरे वत्सयोजनं गोपादयोः । **मुक्तं** मोचनम्, पूर्वोक्तवत्सादीनाम् । नीवीकञ्चुक्यादीनां वा । गाढमालिङ्ग्य सीत्कारपूर्वकं सन्तप्तभक्तानां तापं नाशयित्वा मोचनं, तत्क्रियात इति वा । **दृष्टं** साकूतेक्षणम् । भगवतो भक्तानां च परस्परं प्रत्येकं च । **शिष्टं** शासनं चौर्येण नवनीताद्याहरणाय यावदहं यथेष्टमश्नि[3] तावत् कोपि आयाति चेत् शीघ्रं मह्यं निवेदय यथा पलाय्य गच्छामि धर्तुं न शक्नोति न वदिष्यसि चेत् प्रहरिष्यामि चौर्याहृतं अत्तुं न प्रयच्छामि इत्येवं विभीषिकापूर्वकं एवंविधमाज्ञापनं गोपबालकेषु । यद्वा, 'गोप्यो गोरसविक्रयार्थमखिला' इत्याद्युक्तदानप्रसङ्गेन धर्षणाज्ञापनम् ॥ ७ ॥

---

१ अन्वेषणव्याजेनेतिपाठः । २ चित्तविक्षेपकरणमिति पाठः । ३ सङ्केतितेति पाठः । ४ कुन्तलमपीति पाठः । ५ भुकेति च पाठः । ६ रतीति वा पाठः । ७ पुच्छेति पाठः । ८ न्यासेति पाठः । ९ भोजनादिशिष्टं वेति भोजनाविशिष्टं च पाठः ।

१ रहसीति पाठः । २ लत्तोत्क्षेपणेति पाठः । ३ अशितेति पाठः ।

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा गवाह्वानादिषु । गावो हुङ्कारपूर्वकं भगवत्समीपं अन्योन्योपमर्देन आगच्छन्त्यः दुह्यमाना वा । वेणुनादं श्रुत्वा संवेद्यानिमिषदृग्भिर्निरीक्ष्यन्त्यो वा । **सृष्टि**र्वत्सवत्सतरीप्रसवबाहुल्यम् । **यष्टि**रुत्पथगतिनिवारणे पशूनाम् । दानप्रसङ्गे तासां निवारणे दधिकलशिकाभेदने वा । कदम्बमूले चरणावष्टम्भनेन स्थितौ वा । **दलितं** विशारणं विकास इति यावत् । तन्मुखनयनादीनाम् । दैत्यदलनं वा, कामोपमर्दो वा । **फलितं** आविर्भावः, भक्तानामपेक्षितैकान्तस्थले चित्ताभिज्ञतया प्राकट्यम् । **मधुरेति** पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मधुराष्टकमाधुर्यमवधार्य सुधाधनम्[३] । निर्धनो धनितां याति न याति निधनं कचित् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणरघुनाथकृतौ मधुराष्टक-विवरणं सम्पूर्णम् ।

१ संवेष्ट्येति पाठः । २ सुधाधरमिति पाठः । ३ निगमतरोः प्रतिशाखं मृगितं परितः परं ब्रह्म । मिलितमिदानीमङ्के गोकुलपङ्केरुहाक्षीणाम् ॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

मधुराष्टकतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

स्वरूपगुणभेदेन द्विविधं गानमुच्यते । स्वरूपं तु रसानन्दस्तथा लीलासमन्वितः ॥ १ ॥
गुणास्तु भगवद्धर्माः स्वरूपोत्कर्षहेतवः । ते परोक्षे हि गीयन्ते स्वास्थ्यहेतुतयात्मनः ॥ २ ॥
स्वरूपं तु तदानन्दः प्रत्येकावयवैस्तथा । तत्तल्लीलाश्रयत्वेन माधुर्येण विभाव्यते ॥ ३ ॥
निरूप्यते समानेषु यदा स्थातुं न शक्यते । तदा तेनैव रूपेण विरहे तापसंयुतैः ॥ ४ ॥
निरूपणं रसस्यात्र माधुर्येणैव जायते । तस्यानुभववेद्यत्वान्न रूपेण कथञ्चन ॥ ५ ॥
अतः संभूय ताः सर्वाः स्वानुभूतरसात्मकम् । वियोगभावैः स्वं भावं वर्णयन्ति हरिं तथा ॥६॥
तत्तल्लीलान्तरङ्गस्थाः स्मृत्वा स्मृत्वा तदंगकम् । अतो माधुर्यरूपेण रूपयन्ति परस्परम् ॥ ७ ॥
एकाधरं तथैवान्या वदनं नयनं परा । एवमग्रेऽपि विज्ञेयं संपूर्णे मधुराष्टके ॥ ८ ॥
एतदेवास्मदाचार्यैरतिगुप्तं निरूपितम् । तद्भावभावनं सिध्येदेतद्ग्रन्थार्थभावनात् ॥ ९ ॥
तद्बोधोऽपि निजाचार्यकृपया प्रभुकारितः । तादृशैर्ज्ञापितो वापि भवेन्नैवान्यथा कचित् ॥ १० ॥

इति श्रीहरिदासविरचितं मधुराष्टकतात्पर्यं समाप्तम् ।

परिशिष्टम्

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभूपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

गोस्वामि-श्रीद्वारिकेशकृत-संस्कृतटीकोपेता

उदाहार

श्रीमदाचार्यचरण संन्यस्त लइ काशी पधार्या, त्यां श्रीगोपीनाथजी श्रीगुंसाइजी सकुटुंब ससेवक दर्शनार्थ पधार्या. दण्डवत् करी विनति करी के अमारुं शूं कर्तव्य ?

श्रीमदाचार्यचरणे सार्धत्रयश्लोकमां ज स्वपुत्रोने शिक्षा कही. अपुर्व शिक्षारत्नों अर्प्या. स्ववंशमां आ चार बहिर्मुखतानां लक्षणो प्रवेश न करे अने आ उपदेश तद्द्वारा सेवकोमां प्रसरे ए हेतुथी आ सार्धत्रयश्लोकी उपदेशी अने प्रभुए तेमां प्रकट थइ साक्षी पुरी.

(१) **बहिर्मुख थवामां मुख्य चार कारणो छे, अन्याश्रय, असमर्पितवस्तुभोग, असदालाप, दुःसंग.** आ चारथी अवश्य सावधान रहेवुं, जो आ चार पैकी एक पण थइ जाय तो बहिर्मुख थइ जवाय. बहिर्मुखे करेली सेवा प्रभु ना ज स्वीकारे. एटलेथी पण ना अटके, बहिर्मुखने कालप्रवाह भक्षण करी जाय, माटे आ चारथी दूर रहेवुं. प्रभुसन्मुखे हंमेशां रहेवु आ एक शिक्षा थई. (२) प्रभुमां लौकिकभाव न करवो (३) प्रभुमां अस्मद्भावित अलौकिक भाव ज राखवो, ते ज भाव प्रभुप्रसन्न करवामां उपयुक्त छे. (४) सर्वथा सर्वभावथी सेवा करवी. आ चार शिक्षा सार्धत्रयश्लोकीथी उपदेशी. प्रभुए तेज समये प्रकट थइ दोढ श्लोक उपदेश्यो. आ दोढ श्लोकमां पुष्टिमार्गीय स्वरूप आंक्यु. ब्रह्मास्त्रचातकन्याये जो श्रीगोपीजनवल्लभमां **विश्वास** होय तो जरुर कृतार्थ करी दे. विश्वास ज मुख्य साधन छे. जो साधनवल त्यजी विश्वासनुं ज अवलंबन करे तो शरणादिथी आरंभी स्वाश्रयदानपर्यंत सर्व फल प्रभुज सिद्ध करी दे.

दोलोत्सव,
सं. १९७८. } **शास्त्री चिमनलाल, शास्त्री हरिकृष्ण.**

।। श्रीकृष्णाय नमः ।।

श्रीशिक्षापद्यानि

श्रीद्वारिकेशकृतटीकया समलङ्कृतानि

श्रीमद्वल्लभपादाब्जद्वयं हृदि सुशीतलम् ।
निधाय शिक्षापद्यानि विवरिष्ये यथामति ।।१।।

अत्रैवमाख्यायिका । कदाचित् श्रीमदाचार्यचरणैरडेलग्रामे वसद्भिर्भगवदाज्ञात्रयानन्तरं "*यदा कर्मविपाकेशु लोकेषु निरयात्ममु । विरागो जायते सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्तत' इत्याद्येकादशस्कन्धोक्तप्रकारेण सकलशास्त्राविरोधि[1]त्रिदण्डसंन्यासः कर्तुं विचारितः । तत्र च भार्याज्ञापेक्षिता । ततश्च मुहुर्याचनेपि भार्यादिभिराज्ञाया अदाने शीघ्रं स्वपर्णशालाज्वालनं कृतम् । तदाग्न्युपद्रवं दृष्ट्वा निर्गच्छत शिघ्रं निर्गच्छतेति उक्ते करककौपीनौ गृहीत्वा निर्गताः संवत् १५८७ ज्येष्ठकृष्णदशम्याम् । ततोग्निरपि शान्तः । ततो यथाविधि संन्यासं गृहित्वा अडेलग्रामात् काश्यामागताः । पुर्वज्ञाद्वयस्य देहदेशपरित्यागौ पाक्षिक दोषपरिहारेण कर्तुं मासमात्रमनशनं कृतवन्तः दिनाष्टकं मौनव्रतञ्च । तदा श्रीगोपीनाथाः श्रीमत्प्रभुचरणाश्च ससेवकाः सकुटुम्बाः श्रीमदचार्यचरणानां दर्शनार्थमडेलग्रामात् काश्यामागत्य श्रीमदाचार्यचरणान् दृष्ट्वास्माभिः किं कर्तव्यमिति प्रार्थितवन्तः । तदा भाषणस्य त्यक्तत्वात् श्लोकत्रयं सार्धं लिखित्वा श्रीमत्प्रभुचरणेभ्यो दत्तवन्तः । तदत्र सार्धपद्यत्रयं शिक्षासार्धत्रयश्लोकीति ख्यातं तद्व्याकरोमि ।

---

*११-१८-१. १ विधिना. पाठः

तथा हि। अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमत्प्रभुचरणानुद्दिश्य स्वकीयं निगूढं सिद्धान्तं निजजनान् शिक्षयितुमुपदिशन्ति यदा बहिरिति।

यदा बहिर्मुखा यूयं भविष्यथ कथञ्चन।
तदा कालप्रवाहस्था देहचित्तादयोप्युत ॥ १ ॥
सर्वथा भक्षयिष्यन्ति युष्मानिति मतिर्मम ॥

अस्मिन्मार्गे बाहिर्मुख्यं मुख्यो दोषः। तच्चानेकधा भवति, परं तत्र कारणचतुष्टयं मुख्यम्। अन्याश्रयासमर्पितवस्तुभोगासदालापासत्सङ्गरूपम्। तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वाहुः **कथञ्चनेति**। केनापि प्रकारेण **यदा यूयं** भगवतो **बहिर्मुखा भविष्यथ तदा कालप्रवाहस्था देहचित्तादयोप्युत युष्मान् सर्वथा भक्षयिष्यन्ति, मे मतिरित्येवे**त्यन्वयः। **यदा** यस्मिन्काले, तेन सदा भगवत्साम्मुख्येन स्थातव्यमिति शिक्षा कृता। अन्यथात्वे बाधकमाहु**स्तदे**ति। तस्मिन्नेवसमये युष्माकं देहचित्तादयो *भगवच्चरणामृतचरणरेणुसंपादिता अपि कालप्रवाहस्था भविष्यन्ति। उतेति वितर्कयामहे। अतोपि विशेषबाधकमाहुः **सर्वथेति**। सर्वैः प्रकारै**र्युष्मान् भक्षयिष्यन्ति** स्वान्तः पातयिष्यन्ति, युष्मान् भगवदीयानपि जीवान् कालप्रवाहस्थान् करिष्यन्ति। इदं महद्बाधकम्। अत्र स्वमतिं प्रमाणत्वेनाहु**रिति मतिर्ममेति**। ननु सेवा तु क्रियत एव तयैव सर्वं सेत्स्यति किं बाहिर्मुख्येनेत्याशङ्क्य प्रमेयमाहु**र्न लौकिकः प्रभु**रिति।

न लौकिकः प्रभुः कृष्णो मनुते नैव लौकिकम् ॥ २ ॥
भावस्तत्राप्यस्मदीयः सर्वस्वश्चैहिकश्च सः।

कृष्णः फलात्मा **प्रभुः** सर्वकरणसमर्थो लौकिको न भवति, अतो लौकिकं बाहिर्मुख्येन कृतं सेवनं न मनुते। न तस्य बहिर्मुखजनकृतसेवापेक्षास्ति। ननु भावसहितसेवापेक्षा तु भविष्यतीत्याशङ्क्य साधनमाहु**र्भावस्तत्रेति**। **तत्रापीति** भावयुतसेवायामपि। **अस्मदीयः** अस्मद्भावित एव भावो भगवत्प्रसादस्य साधनमलौकिकत्वात्। स भावः कीदृशो भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वकीयं भावमाहुः **सर्वस्व** इति। * ईश्वरस्य सर्वस्वम्। **चकारेण** सर्वपरमपि। **ऐहिक** इति इह लोके भवः पदार्थः। **चकारेण** पारलौकिकः **स** प्रभुरिति।

परलोकश्च तेनायं सर्वभावेन सर्वथा ॥ ३ ॥
सेव्यः स एव गोपीशो विधास्यत्यखिलं हि नः ॥ ३½ ॥

इति श्रीमदाचार्योक्तशिक्षापद्यानि.

परलोकः स्वर्गादिः। **चकारेणायं** लोक**स्तेन** भगवतैव नान्येन। एतावत्युक्ते भगवानाविर्भूतस्तदा भगवन्तं प्रदर्श्य सेवाफलरूपमाहु**रयमिति**, परदृश्यमानो भगवान् **स एव गोपीशः**, यो गोपीनां मदमानयोर्जातयोस्तिरोभूय गोपीस्तनूः कृतवान्। दैन्याविष्कारे आविर्भूय गोपीनामीशः पालको जातः। अतः **सर्वथा** सर्वैः प्रकारैः 'श्रद्धाऽमृतकथायां म' इति सन्दर्भोक्तेन **सर्वभावेन** पतिपुत्रादिभावेन सर्वेषामिन्द्रियाणां भावेन क्रियया निरोधलक्षणोक्तया वा **सेव्यः**, कायवाङ्मनोभिर्भजनीयः। एवं क्रियमाणे **नो**ऽस्माकं सर्वथा प्रपन्नानां **स एव गोपीशः अखिलं** शरणादारभ्य स्वाश्रयसम्पादनपर्यन्तं **विधास्यति** करिष्यति। एवञ्चात्र बाहिर्मुख्यं कदापि न कर्तव्यं, सदा भगवत्साम्मुख्येन स्थातव्यमित्येका शिक्षा। प्रभौ लौकिकभाव न कर्तव्य इत्यपरा। भावोप्यस्मत्संबन्धी विधेय इत्यन्या। सर्वथा सर्वभावेन सेव्य इतीतरा। इति शिक्षाचतुष्टयं सिद्धम्। एवं श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमत्प्रभुचरणेभ्यः शिक्षापत्रं दत्त्वा 'तृतीयोऽलोकगोचर' इति तृतीयाज्ञां

---

*भगवच्चरणरेणुसंपादिता इतिपाठः

*सर्वं स्वस्य (आत्मनः)

साधयितुमाषाढशुक्लद्वितीयायां तृतीयायुक्तायामासुराणां व्यामोहाय गङ्गाप्रवेशं कृतवन्तः। तदा सर्वैस्तत्रत्यैरप्यग्निपुञ्जो जलान्निष्क्रम्य विहायसा गच्छन् स दृष्ट इति किल श्रूयते।

सार्धश्लोकत्रयी शिक्षा श्रीमदाचार्यनिर्मिता।
द्वारिकेशेन विवृता श्रीमद्गोस्वामितुष्टये ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणरेणुधनिना श्रीमद्गोस्वामिद्वारिकेश्वरेण विरचिता शिक्षापद्यटीका संपूर्णाभवत्।